

**АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҲОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРИИ
БА НОМИ АКАДЕМИК БАҲОДУР ИСКАНДАРОВ**

МАСЪАЛАҲОИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ

Маҷалла аз тарафи Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми декабри 2023
таҳти рақами № 318/МҶ 97 ба қайд гирифта шудааст.

Маҷалла ба Феҳристи маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии
аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил аст.

Сармуҳаррир:

Қаландариён Ҳоким Сафар

Муовини сармуҳаррир:

Абдулназарзода Абдулназар Абдулқодир

Котиби масъул:

Ризвоншоева Нуринисо Нуралишоевна

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Офаридаев Назрӣ (д.и.филол., профессор), **Ҷонмамадов Шермамад** (д.и.и., профессор), **Охониёзов Варқа** (д.и.филол.), **Мирзоев Шоҳназар** (н.и.филол.), **Шоидарвозова Марзия** (н.и.и.), **Шоинбеков Алоvidдин** (н.и.т.), **Абдулназаров Абдулназар** (д.и.филол.), **Ниёзбеков Давлат** (н.и.ф.), **Мажнунов Абдуламин** (н.и.филол.).

ҲАЙАТИ МУШОВИРОН:

Зелнер Е.Я. (д.и.и., профессор, ҶТ), **Искандарова Д.М.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Муҳаммадҷонзода О.О.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Плунгян В.А.** (д.и.филол., академик, ФР), **Пирумшоев Ҳ.** (д.и.т, профессор, аъзои вобаста, ҶТ), **Раҳматуллозода С.Р.** (д.и.филол., профессор, аъзои вобаста, ҶТ), **Сатторзода А.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Суфизода Ш.** (д.и.филол., профессор), **Улмасова З.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Шамбезода Ҳ.** (д.и.филол., профессор, ҶТ), **Эделман Ч.И.** (д.и.филол., профессор, ФР).

Нишони мо: 736001, шаъри Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров 4, Институти
илмҳои гуманитарии ба номи академик Б.Искандарови Академияи миллии
илмҳои Тоҷикистон

тел.: (+992) 93 489 26 26

Сомонаи мо: www.ign.tj;

e-mail: hokim_k@mail.ru

Суроғаҳо барои тамос:

Бахши фолклор ва адабиёт

Қурбонхонова Нуриҷаҳон Мирасановна

(+992) 934609093;

ms.nurijakhon@mail.ru

Бахши таърих, мардумшиносӣ ва

бостоншиносӣ Шоинбеков Алоvidдин

Абдуллобекович

(+992) 93 600 19 70

aloviddinshoinbekovaa@gmail.com

Бахши забонҳои тоҷикӣ

Назаршоева Чилла Раҳимбековна (+992)

935261982;

chilla1982@mail.ru

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК ТАДЖИКИСТАНА
ИНСТИТУТ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ИМЕНИ АКАДЕМИКА БАХОДУРА ИСКАНДАРОВА**

**ВОПРОСЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ISSUES OF HUMANITARIAN
SCIENCES**

Журнал зарегистрирован Министерством культуры Республики Таджикистан от 1-го декабря 2023 под номером №318/МЧ 97.

Журнал включен в Перечень рецензируемых научных журналов Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан

Главный редактор:

Каландариён Хоким Сафар

Заместитель главного редактора:

Абдулназарзода Абдулназар Абдулкодир

Ответственный секретарь:

Ризвоншоева Нуринисо Нуралишоевна

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Офаридаев Назри (д.филол.н., профессор), **Джонмамадов Шермамад** (д.э.н.), **Охониёзов Варка** (д.филол.н.), **Мирзоев Шохназар** (к.филол.н.), **Шоидарвозова Марзия** (к.э.н.), **Шоинбеков Аловиддин** (к.и.н.), **Абдулназаров Абдулназар** (д.филол.н.), **Ниёзбеков Давлат** (к.ф.н.), **Мажнунов Абдуламин** (к.филол.н.).

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Зельнер Е.Я. (д.э.н., профессор, РТ), **Искандарова Д.М.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Мухаммаджонзода О.О.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Плунгян В.А.** (д.филол.н., академик, РФ), **Пирумшоев Х.** (д.и.н., профессор, чл.-корр., РТ), **Рахматуллозода С.Р.** (д.филол.н., профессор, чл.-корр., РТ), **Сатторзода А.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Суфизода Ш.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Улмасова З.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Шамбезода Х.Дж.** (д.филол.н., профессор, РТ), **Эдельман Дж.И.** (д.филол.н., профессор, РФ).

Наш адрес: 736001, город Хорог, ул. У. Холдорова 4, Институт гуманитарных наук им. академика Б.Искандарова Национальной Академии наук Таджикистана,

тел.: (+992) 93 489 26 26

Наш веб-сайт: www.ign.tj;

E-mail: hokim_k@mail.ru

Контакты:

Отдел фольклора и литературы

Курбонхонова Нуриджахон Мирасановна

(+992) 934609093;

ms.nurijakhon@mail.ru

Отдел памирских языков

Назаршоева Чилла Рахимбековна

(+992) 935261982;

chilla1982@mail.ru

Отдел истории, этнографии и археологии

Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович

(+992) 93 600 19 70

aloviddinshoinbekovaa@gmail.com

© Институт гуманитарных наук им. академика Б.Искандарова НАНТ, 2026

© Вопросы гуманитарных наук

МУНДАРИЧА ЗАБОНШИНОСӢ

Аламшоев М. Тадқиқи муқоисавӣ-таърихӣ қисме аз топонимҳоро микротопонимҳои водии Язгулом дар муқоиса бо дигар забонҳои помирӣ	9
Раҳмон Н., Акбаров С. Интиқоли категорияҳои махсуси наҳвӣ ва лексикӣ забони олмонӣ ба забони тоҷикӣ	23
Мирзоев Ш. Баъзе андешаҳо оид ба топонимҳо ва микротопонимҳои Помир	33
Некушоева Ш. Таҷрибаи таснифоти маъноӣ-сохторӣ ва исмҳои шахсии помирӣ	48
Назаршоева Ч. Хусусиятҳои семантикӣ сохтори антропонимияи Ванҷу Дарвоз	65
Анварова М. Мақолҳои форсӣ дар асари «Латоиф-ул-амсол»-и Рашидуддини Ватвот	81
Зоолишоева Ш. Таҳқиқи урбанонимҳои ғайрирасмӣ шаҳри Хоруғ	88
Шарифхоча С. Таҳлили маъноӣ-функционалии зарбулмасалҳо дар забонҳои гуногунсохтор	102
Булбулшоев У. Топонимҳои ноҳияи Роштқалъа дар иртибот бо таърих ва ҷойгиршавии аҳоли	115
Рустамшозода Ш. Корбурди истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ дар «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ	128
Лутфишоева Ф. Эквивалентнокии ибораҳои фразеологӣ бо баъзе компонентҳои соматикӣ дар забонҳои шугнонӣ ва англисӣ	143
Олимов Б. Низомӣ лексикӣ-семантикӣ эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ	156
Лолаев А. Мафҳуми истилоҳ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ	184

АДАБИЁТШИНОСӢ

Қаландариён Ҳ. Аҳамияти адабиёт дар рушди кӯдак (таъсири осори бадеӣ ба тақомули зеҳнӣ ва эҳсосӣ кӯдак)	196
Ҳошимова Х. Раванди ташаккули насли тоҷик дар асри XX	214
Исмоилов Ф. Таҳқиқи қаринаҳои як ривояти халқӣ	235
Қурбонхонова Н. Таҳқиқи фолклори кӯдакони Бадахшон дар даври истиқлолият ва нақши он дар тарбияи маънавӣ	248
Раҳимова О. Мухтассоти сабкӣ романҳои таърихӣ Ҷалол Иқромӣ	265
Тошмамадова Ф. Нақши эҷодиёти Гулнисо Ризвоншоева дар ташаккули ҷаҳонбинӣ кӯдакон	280

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

Қаландаров Т. Аҳмади Дониш – мутафаккири замони Аморати Бухоро	295
Ниезбеков Д. Варзиш дар Бадахшони шуравӣ: вазъ, дастовардҳо ва мушкилот (солҳои 1950–1990).....	307
Азорабекова Ш. Таҳаввулоти фарҳангӣ баъди Истиқлолияти давлатӣ: анъанаҳо, расму оинҳо ва арзишҳои миллӣ дар мисоли Бадахшон	325
Саидшоева М. Чорводории мавсимӣ дар ВМКБ (дар мисоли деҳаи Тусёни ноҳияи Роштқалъа).....	339
Одилова З. Турсун Ӯлҷабоев: назаре ба корнамоиҳо ва хизматҳои ӯ дар рушди энергетика ва саноати Тоҷикистони шуравӣ	353
Ҳақназар И. Ҷанги шаҳрвандӣ ва пайомадҳои манфии он	363
Ардабаева М. Равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ВМКБ дар таърихнигории даврони Истиқлол	376
Амиршозода А. Саҳми А. М. Манделштам дар омӯзиши таърихи кӯчиёни Бохтари шимолӣ дар замони Кушониён (дар асоси маводи ғӯристони Аруқтов).....	390
Қоидаҳои нашри мақолаҳо барои муаллифони	399

СОДЕРЖАНИЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Аламшоев М. Сравнительно-историческое изучение некоторых топонимов и микротопонимов долины Язгулям и их сравнение с другими языками памирских языков	9
Рахмон Н., Акбаров С. Передача специфических грамматико-лексических категорий немецкого языка в таджикском языке	23
Мирзоев Ш. Некоторые соображения о топонимах и микротопонимах Памира	33
Некушоева Ш. Опыт семантико-структурной классификации памирских личных имён	48
Назаршоева Ч. Семантико-структурные особенности антропонимии Ванча и Дарваза	65
Анварова М. Персидские пословицы в труде «Лата'иф-ал-амхал» Рашидаддина Ватвата	81
Зоолишоева Ш. Неофициальные урбононимы города Хорога, сформировавшиеся в советский период	88
Шарифходжа С. Семантико-функциональный анализ паремий в разноструктурных языках	102
Булбулшоев У. Топонимы Раиткалинского района в контексте истории и расселения населения	115
Рустамшозода Ш. Использование административно-географической терминологии в «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки и «Аджоибул-махлукот и гараиб-ул-мавджудот» Ахмада Туси	128
Лутфишоева Ф. Эквивалентность фразеологических единиц с соматическими компонентами в шугнанском и английском языках	143
Олимов Б. Лексико-семантический строй эпонимов в английском и таджикском языках	156
Лолаев А. Понятие термина в таджикском и английском языках	184

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Каландариён Х. Значение литературы в развитии ребенка (влияние художественных произведений на умственное и эмоциональное развитие ребенка)	196
Хошимова Х. Процесс развития таджикской прозы в XX веке	214
Исмоилов Ф. Исследование вариантов одного из народных преданий ..	235
Курбонхонова Н. Исследование детского фольклора Бадахшана в период независимости и его роль в духовно-нравственном воспитании	248
Рахимова О. Особенности стиля исторических романов Джалола Икромии	265

Тошмамадова Ф. <i>Роль творчества Гулнисо Ризвоншоевой в формировании мировоззрения детей</i>	280
--	------------

ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ

Каландаров Т. <i>Ахмад Дониш – властитель дум времён Бухарского эмирата</i>	295
Ниезбеков Д. <i>Спорт в советском Бадахшане: состояние, достижения и проблемы (1950–1990 гг.)</i>	307
Азорабекова Ш. <i>Культурные трансформации после обретения государственной независимости: традиции, обычаи и национальные ценности на примере Бадахшана</i>	325
Саидшоева М. <i>Сезонное животноводство в ГБАО (на примере кишлака Тусян Раиткалинского района)</i>	339
Одилова З. <i>Турсун Ульджабоев: взгляд на его заслуги и деятельность в развитии энергетики и промышленности советского Таджикистана ..</i>	353
Хакназар И. <i>Гражданская война и её негативные последствия</i>	363
Ардабаева М. <i>Социальные и экономические процессы ГБАО в историографии периода Независимости</i>	376
Амиршозода А.А. <i>Вклад А. М. Мандельштама в изучение истории кочевников северной Бактрии в эпоху Кушан (на основе материалов Аруктауского могильника)</i>	390
Правила публикации для авторов	404

ТДУ: 811.21/.22:81'373.21

**ТАДҚИҚИ МУҚОИСАВӢ-ТАӢРИХИИ ҚИСМЕ АЗ
ТОПОНИМҲОҶО МИКРОТОПОНИМҲОИ ВОДИИ ЯЗГУЛОМ ДАР
МУҚОИСА БО ДИГАР ЗАБОНҲОИ ПОМИРӢ
Аламшоев Муқбилшо Мирзовафоевич¹**

*Донишгоҳи давлатии Хоруғ
ба номи М. Назаршоев*

Дар мақолаи мазкур, дар асоси маводи ҷамъшуда таҳқиқе гузаронда шудааст, ки решаи таърихӣ умумиэронӣ доштани топонимҳо ва микротопонимҳои водии Язгуломо муайян намудааст. Дар бештари мавридҳо онҳо бо дигар забонҳои помирӣ шабоҳат доранд ва ин чиз аз пайдоиши таърихӣ онҳо далоят мекунад. Таҳлил ба он равона шудааст, ки этимологияи ҳар як воҳиди топонимӣ ва микротопонимӣ бояд таъин карда шавад. Маълум мешавад, ки қисме аз воҳидҳои топонимӣ ва микротопонимӣ шакли худро тағйир дода, маънои аввалии худро гум карданд ва онҳоро реконструкция кардан мушкул аст. Чунин тағйирот аз инкишофи забонҳо ва ҷойивазкунии халқиятҳои таҳҷойӣ саҳт вобастагӣ дорад. Он чизе, ки ба теъдоди дигар топонимҳою микротопонимҳо дахл дорад, онҳо асоси авалиндарачаи қадимӣ ва инъикоси объективии худро нигоҳ дошта, фақат аз рӯи хусусияти фонетикӣ ба тағйирот дучор шуданд.

Калидвожаҳо: реконструкция, этимология, микротопонимҳо, топонимҳо, решаҳои таърихӣ, тағйироти шакл ва маъно, маънои аввала, тағйироти фонетикӣ.

***Сравнительно-историческое изучение некоторых топонимов и
микротопонимов долины Язгуляма в сопоставлении с другими памирскими
языками***

*В данной статье на основе собранных материалов рассматриваются
топонимы и микротопонимы долины Язгуляма, имеющие общеиранские*

¹Аламшоев Муқбилшо Мирзовафоевич - Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯъбаи забонҳои помирӣ, доктори илмҳои филологӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 934520925; e-mail: muqbilso@gmail.com.

Аламшоев Муқбилшо Мирзовафоевич – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, доктор филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 934520925; e-mail: muqbilso@gmail.com.

Alamshoev Muqbilsho Mirzovafovich - Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, doctor of philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992) 934520925; e-mail: muqbilso@gmail.com.

исторические корни. В большинстве случаев они имеют соответствия в других памирских языках, что свидетельствует об их генетической близости и общности происхождения. Предпринимается попытка обосновать этимологию отдельных топонимических и микротопонимических единиц. Установлено, что некоторые топонимы в процессе изменения своей формы утратили первоначальное значение, вследствие чего их этимологическая реконструкция представляет определённые трудности. Эти изменения связаны с историческим развитием языков и территориальным расселением местных народов. Вместе с тем некоторые другие топонимы и микротопонимы сохранили древнюю основу и первоначальное значение в иранских языках, претерпев преимущественно фонетические изменения.

Ключевые слова: реконструкция, этимология, микротопонимы, топонимы, исторические корни, изменение формы и значения, первоначальное значение, фонетические изменения.

A comparative-historical study of some toponyms and microtoponyms of the Yazgulom valley in comparison with other pamir languages

Based on the collected materials, this article examines toponyms and microtoponyms of the Yazgulom Valley that have common Iranian historical roots. In most cases, these names have correspondences in other Pamir languages, indicating their genetic affinity and common origin. An attempt is made to substantiate the etymology of individual toponymic and microtoponymic units. It is established that some toponyms have lost their original meanings as a result of changes in their forms, making their etymological reconstruction difficult. These changes are associated with the historical development of the languages and the territorial distribution of local peoples. At the same time, some other toponyms and microtoponyms have preserved their ancient bases and original meanings in Iranian languages, undergoing mainly phonetic changes.

Keywords: reconstruction, etymology, microtoponyms, toponyms, historical roots, changes in form and meaning, original meaning, phonetic changes.

Топонимика, ки як қисмати муҳими ономастика дар забоншиносии ҳозира ба шумор меравад, ҳамчун соҳаи илми лингвистӣ аҳамияти ҳудро нигоҳ дошта истодааст. Бо пайдоишу ташаккули худ топонимҳо ба зиндагии ҳаррӯзаи одамон саҳт пайвастагӣ доранд. Дар онҳо ҳодисаҳои таърихӣ, маънавию сиёсӣ, иҷтимоию иқтисодӣ ниҳон аст. Онҳо метавонанд ҳазорсолаҳо мавҷудияти ҳудро нигоҳ доранд, ё ин ки дар натиҷаи тағйироти беруна ё дохилии қавму миллат дигар шаванд. Топонимҳо нишондиҳандаи инкишофи таърихии забонҳо ба ҳисоб мераванд. Барои ҳамин "... омӯзиши ҳамаҷонибаи топонимҳо имкон медиҳад, ки мо дар забон шаклҳои нави воҳидҳои луғавиро пайдо намоем. Ин воҳидҳои луғавӣ дар ҳаллу фасли мушкилоти мавзӯҳои бахши этнолингвистикаи забон, дарки амиқу дақиқ ва комили он, суннатҳои хуби мардумӣ, қиссаи ривоёт ва ба истилоҳ "таърихи зинда"-

и халқ кӯмак менамояд” [7, 3, 173]. Аҳамияти ин соҳа асосан барои омӯзиш ва инкишофи забонҳои бехат, таърихи мардуми он басо назаррас мебошад, “хусусан дар он сурате, ки ягон сарчашмаи хаттӣ вучуд надорад” [15, 3]. Барои ҳамин он номҳое, ки аз замони қадим ба мо боқӣ мондаанд, бо пайдоиш ва густаришашон ҷолибанд, “яъне ҳар як ном маъно дорад ва аз он ном нишонае мавҷуд аст, ё ин ки дар баъзе ҷойҳо аз номи мавзеъ ягон нишонае боқӣ намондааст, номи ҷой бошад, бе тағйир мондааст” [8, 113-118]. Аз ин ҷо воҳидҳои забонӣ ҳамчун “аломат ё нишона категорияҳои муҳимтарини равоӣ барои номгузории мавзеъҳои ҷуғрофӣ ба шумор мераванд ва сабаби пайдоиши ин ё он номро нишон медиҳанд [16, 177]. Онҳо “дар забони ҳозира истеъмол шуда, ҳақиқати объективии таърихӣ худро нигоҳ доштаанд” [2, 4]. Ин ҳақиқати объективӣ ба мо аз замони бисёр қадим дарак медиҳад, чунки шаклҳои субстратӣ асосан дар забонҳои помирӣ боқӣ мондаанд. Ба ин чиз суханони Б.А. Литвинский қувват медиҳанд: “... дар этногенези мардуми Помир сақоҳо яке аз компонентҳои қабати субстратӣ ба ҳисоб мераванд” [6, 165].

Масъалаи омӯзиш ва таҳлили топонимҳои водии Язгулом яке аз проблемаҳои мубрами филологияи тоҷик ва алаҳусус забонҳои помирӣ ба ҳисоб меравад. Ба ин масъала он чиз дахл дорад, ки ҳанӯз ба таври дақиқ маводи топонимикаю микротопонимҳои водии Язгулом ҷамъ нашудааст, гарчи дар қорҳои қисме аз олимони забоншинос ва мардумшиносон дучор меоянд. Мақсади мақолаи мазкур пешниҳод намудани маводи топонимӣ ва микротопонимии Водии Язгулом ва таҳлили муқоисавӣ-таърихӣ намудани қисме аз онҳо дар муқоиса бо дигар забонҳои шуғнонӣ-рушонӣ мебошад. Навоварии ин кори илмӣ дар он аст, ки бори аввал топонимика ва микротопонимикаи водии Язгулом аз нуқтаи назари муқоисавӣ-таърихӣ зери таҳқиқ гирифта мешаванд. Забони язгуломӣ соҳибхат нест ва замоне, ки дар даст сарчашмаҳои хаттӣ вучуд надорем, омӯзиши топонимҳо аз лиҳози муқоисавӣ-таърихӣ пураҳамият аст. Натиҷаҳо нишон доданд, ки дар таркиби ғӯиши забони язгуломӣ бисёр топонимҳо вомехӯранд, ки таърихи пайдоишашон хеле қадимӣ мебошад. Бештарини топонимҳо ва микротопонимҳо маъноҳои гуногуни лексикӣ дошта, ҳақиқати объективии таърихӣ худро нигоҳ доштаанд ва муайян шуд, ки топонимҳо-ойконимҳо аслан аз рӯи таркибашон сода, мураккаб ва таркибӣ мешаванд:

- **сода:** *ḍāry, rāw, biyur, bawis, darā, cirād;*
- **сохта:** *viz-ak, jorvi-yāḡ, kala-yat, awli-yāḡ;* топонимҳо-ойконимҳо бо формантҳои – *ak, yāḡ, -yat, -ev (-ef), -zor, yen, -in, -in, -yūn, -ik, -ist (-ak)* ва ғайра сохт мешаванд;
- **мураккаб:** *sini-kup, xiyan-gā, xānir-kūḍ, vad-kūḍ, liš-kūḍ, fiš-kāwn, bistaḡ-kūḍ, pirga-sarm, jorvi-yāḡ, ḡod-wān.*

Топонимҳои мураккаб асосан аз ду реша иборатанд, ки маъноҳои асосӣ дар онҳо ниҳон аст. Бисёри аз ин топонимҳо бе аломати пайвастандан таркиб меоянд, мисол: *θod-wān Sipexeg, Bārjingal, Rivarxur*. Топонимҳое астанд, ки бо роҳи пайвастанд сохта мешаванд: *Čaxmagāl, Pirga-sarm, Jūxangoz, Pastarēz*(3).

- **таркибӣ:** *Yuzdomi-dāxt, Xuṣpā-xamiki dāxt, Indov-yāzi-dāxt, Šwi-kani-kup, ʔulomi oliboli-yeθ, Xūnč-at-niwūnč, Tīr čī bīr, Xuṣrijeev darā, Lowowūn sadbarg, Yodgor jīngal wēδ*.

Микротопонимҳое вомехӯранд, ки ба воситаи бандҳои изофии -и сохта шудаанд: *Yuzdomi-dāxt, Xuṣpā-xamiki dāxt, Indov-yāzi-dāxt, Šwi-kani-kup, ʔulomi oliboli-yeθ, Sumbi Duldul, Pīri Foqmāmad*.

Дар забони язгуломӣ ва дигар забонҳои помирӣ топонимҳое вомехӯранд, ки морфемаҳои ҳама вазиҳои форманти ва ҳама вазиҳои асоси топонимро иҷро мекунанд. Ба ин морфемаҳои *bār, dīr, por, par, šārv, tīr, pāst, tagov, piro, zibo, jīd, jān, qalā, dāxt, wēδ, gā: Δīrjīd Bār-kūd, Bār-čīd, Parxēd, Vīsxārv, Vīšxārv*.

Дар муайян намудани пайдоиши этимологии топонимҳою микротопонимҳои забонҳои мухталиф методи муқоисавӣ-таърихӣ вазиҳои асосиро иҷро мекунанд. Бо ёрии ин метод пайдоиши чанде аз топонимҳои микротопонимҳои водии Язгуломро таъин мекунем. Лекин дониш даркор аст, ки “гуруҳи чанде аз топонимҳо боқимондаҳои қабати лексикӣ сақоиҳои Помир “*Sakā tigraxaudā*”, ё ин ки ҳодисаҳои субстратӣ” мебошанд, ки этимологияи онҳоро таъин кардан мушкул аст” [5, 21]. Ба ин дохил мешаванд: *Yūzdom* (Язгулом), *Zəgamenj / Zigamig / Zəgameng* (Дараи Язгулом), *Marθūn* (Мотравн), *Xawavd* (Шавуд), *Vədon* (Будун), *Žamāg* (Жамаг), *Bayn* (Бағн). Мушоҳида мешавад, ки номҳои одамони қадим асосан аз рӯи мавқеи географӣ, яъне аз рӯи ҷойгиршавии инсон нисбат ба ҷой (мақом): баландӣ, пасти, мобайнӣ, баробарӣ, поёнӣ, нишебӣ; вобастагӣ аз об, вобастагӣ аз ранг ва сифат, предметҳои табиат, ҳолат ва ғайраҳои инсон ва ҷонварон ва ғайраҳо мемунонанд. Муайян шудааст, ки аҳамияти асосиро аломат бозидааст. «Аломат сабаби пайдоиши ин ё он номро нишон медиҳад» [16, 177]. Ҳар як воҳиди забон, ки ҳамчун аломат ҳисоб меёбад «ҳама вақт бо тобиши маъноии худ ном гирифтааст ва бо ҳақиқати воқеи саҳт пайвастагӣ дорад» [8, 72] ва метавонад “...дар ҳал кардани масъалаҳои этногенези одамон хизмат намояд” [18, 26]. Мисол, дар бораи пайдоиши топоними Язгулом (Йуздом) маълумоти аниқ вучуд надорад. Тахмин кардан мумкин аст, ки вай аз решаи забони давраи қадими забонҳои эронӣ <*uz “шафак, шафақи бегоҳӣ; ё ин ки аз форсӣ “баландӣ; шикор?” [12, 148-149]. пайдо шудаасту *dom*, аз форсии қадим маъноӣ “ҷонварони ваҳшии гиёҳхӯр (оҳу, гавазн) ё қанори кӯҳ”-ро дорад. Яъне маъноаш эҳтимолан домани кӯҳии баланди барои шикор ё

баландии барои шикор бошад. Лекин дар ҳар ду маврид пайдоишашон баҳснок аст ва дар оянда хулосаи дақиқро талаб мекунад. Этимология топонимҳои *Zigamig* (*Zigamenj*), *Marʒūn* (ҳозира Мотравн) маълум нест ва тадқиқотро талаб мекунанд. Тадқиқоти пешакӣ нишон медиҳад, ки водии Язгулом чӣ аз ҷиҳати топонимҳо ва чӣ микротопонимҳо мавқеи васеъ дорад. Аз ин рӯ тобишҳои маъноиро ба ҳисоб гирифта, онҳоро ба гуруҳҳои зерин ҷудо мекунем:

1. Маъноии семантикӣ нисбат ба ҷой. Дар водии Язгулом ойконимҳо вобаста ба ҳудуди нуктаҳои аҳолинишин таърихан номгузорӣ шудаанд. Қисме аз ин топонимҳо ва микротопонимҳоро меорем: *Rāw*, *Yuzdom*, *Marʒūn*, *Ḥawavd*, *Bādon*, *Žamāg*, *Bayn*, *Panayi qabal*, *Xis-pag*, *Pirga-sarm*, *Wobi-qala*, *θod-wān* (намозгоҳ), *Darā*, *ḍūr* (шуғн. *dūr-dūr* – дараи чуқур), *Pād̄g*, *Žamāg*, *Zayč*, *Čān*, *Waynān*, *Rovj*, *Andarāʒk*, *Roʻ*, *Tonkez*, *Basīd*, *Rayn*, *Wār*, *Sizdežg*, *Ayār*, *Kwīv*, *Mazorji*, *Pirmaxur*, *Xiwuskig*.

2. Маъноии семантикӣ нисбат ба баландӣ, пасти, мобайнӣ, баробарӣ, поёнӣ, нишебӣ. Азбаски водии Язгулом минтақаи кӯҳӣ мебошад, аз ин сабаб ҳамаи релефи вай номгузорӣ шудааст. Қисман микротопонимҳо ҳам дар забони язгуломӣ ва ҳам дар забонҳои муқоисашаванда дар шакли танҳо дода мешаванд, баъзе вақтҳо дар шакли мураккабу таркибӣ меоянд: *Wobtaḍ* (дар тағ), *Eurtaḍ* (баланд), *Yiliḍur* (дараи чуқур), *Pāsk* (паси кишлоқ), *Šed* (офтобнишаст), *Tūrad* (болои кишлоқ), *Wobad* (тайи кишлоқ). Водии Шохдара: *Bārčīd*, *Mīdenwēd*, *Ḍīrjīd*, *Rojqala*, *Anjīn*, *Tīrbār*, *Wistaniušoš*, *Tīršoš*, *Tagovšoš*, *Baroj*, *Daḫtak*, *Būyginak* (*Mēpobod*), *Bārjangal*, *Mīdenšārv*, *Rijīst*, *Ḫūv(d)jef*, *Kurchoyen*, *Mīdenwēd*, *Pastarēz(3)*, *Tīr-dāḫt*, *Dāḫt*, *Tīrḍāḫm*, *Tagovšoš*, *Bārjangal*, *Mīdenšārv*, *Barmef*, *Bārtavdem*. Мисол, форманти *bar-* / *bār-* “боло”, “болоӣ”, киапеллятиви<**upari-*, -ав. *upairi-* давом додааст, ё эҳтимолан аз шакли <**brāz(a)* ё аз **brāza(ia)* “боло”, “болоӣ” [12, 122] пайдо шудааст. Муқоиса мекунем: ир.м. *faroz-koh* “замини назди кӯҳ”, язг. *v(e)rez* “боло”, “ба боло”; рош. *varoz*, *vuroz* “бар”, “нишебӣ”, ишк. *v(ʷ)rozo* “болоӣ”; зебок. *weraz* “баланд”; шуғн. *barwoz* “нишебӣ”, “замини нишеб”. *Bār-čīd* аз форманти *bār* “боло”, “болоӣ”, киапеллятиви<**upari-*, -ав. *upairi-* давом додааст ва *čīd* – шакли қадимии <**kad*, *kat-* “хона”-ро дорад. *Mīdenwēd* аз ду калимаи худии ориёӣ *миден* “миёна” ва *-wēd* “ҷӯй” иборат аст. *Ḍīr-jīd* аз ду калима иборат буда, *ḍīr* решаи худӣ буда маъноии “поён, поёнӣ”-ро дорад. Дар эр.к. маъноии нишебӣ байни кӯҳро дошта аз <**aḍari-* [12, 82] шакл гирифтааст. Муқоиса мекунем: шуғн. *ḍīr*, руш. *der*, точ. зер. *-jīd* – маъноии “ҷой”, “ҷойи зист”- ро дорад ва ба<* *kata*, эр.м. *kad* ишора мекунад. Муқоиса мекунем: шуғн. *-jīd*, *čīd*; кадбону, руш. *čīd*. *Anjīn* – *anj* – “санги, кӯҳи баланди овезон”. Ба назарамон шакли қадимаи хиндӣ-ориёӣ **ang*, **ank*, **anc* “қат кардан”, “овезон будан” дорад [12, 165]. *Tīrbār*. Аз

форманти *tīr* “болой” ва *bār* аз форманти *bār* “боло”, “болой”, капелятиви <**upari*-, -ав. *upairi*- давом додааст, ё эҳтимолан аз шакли <**brāz(a)* ё аз **brāza(ia)* “боло”, “болой” [12, 122] бошад, пайдо шудааст. *Zārf* - мавзее мебошад, ки ба деҳаи Миденшарв дохил мешавад. Ин ҷой дар чуқурӣ ҷойгир шудааст, табиаташ гарм ва ба зарф монанд аст.

Топонимҳое вомехӯранд, ки морфемаҳояшон ҳам вазифаи формант ва ҳам вазифаи асоси топонимиро иҷро мекунанд. Ба ин морфемаҳои *bār*, *ḡīr*, *por*, *par*, *šārv*, *tīr*, *pāst*, *tagov*, *piro*, *zibo*, *jīd*, *jān*, *qalā*, *dāxt*, *wēd*, *gā* дохил мешаванд. Мисол, *Bārčīd*, *Bārkuḡ*, *Vīšxārv*, *xaburgā*.

Чи хеле, ки мавод нишон медиҳад, баъзан, аз рӯи муайян намудани релеф (баландӣ, баробарӣ, поёнӣ) худи формантҳои нишондиҳандаи самту макон дар пайвастагӣ дучор меоянд, мисол: *Tīrbār*, *Tīrčībīr*, *Barobari*.

3. Маъноӣ семантикӣ нисбат ба вобастагӣ аз об.

Аз давраи пайдоиши одам масъалаи ном ва номгузорӣ ҳам бо вожаи об саҳт пайвастагӣ дошт. Бисёр номҳои топонимӣ дар Помир ва дигар манотиқи Тоҷикистону Афғонистон серистеъмоланд, ки мафҳуми об дар онҳо маҳфуз аст, вале ин калимаҳо архаистӣ шудаанд ва истеъмолкунандагони ҳозира ба маъноӣ онҳо сарфаҳм намеравад. Ин топоформантҳои *-šārv*, *-xārv* мебошанд, ки таърихи ҳазорсолаҳо дошта, ҳанӯз ҳам дар таркиби топонимҳои манотиқи Кӯҳистони Помиру Бадахшони Тоҷикистон ва Афғонистон серистеъмоланд. Онҳоро аз забони язгуломӣ меорем: *Vīšxārv*, *Wīšxārv*, *Xervdeg*, *Pīšxārv*, *Kāsxārv*, *Čaxmā*, *Mustajam čaxmā*, *Xexīdūr* (обдор).

Бо форманти *-šārv*, *-xārv* дар дигар забонҳои помирӣ ҳам чунин топонимҳо истеъмол мешаванд (онҳо бо дигар топонимҳои минтақаи Осиёи миёна низ мусовӣ мебошанд). Онҳоро меорем: *Midenšārv*, *Biššārv*, *Pošxārv*, *Vīšxārv*, *Vīsxārv*, *Pšīxārv*, *Miyūn̄xar*, *Rošorv*, *Sitxārv*, *Abxārv*, *Abxārvdarā*, *Nīštxāwr*, *Žīrāvyarūy*, *Čīxāwri bolo*, *Čīxāwri poyon*, *Ušxārv*, *Bičxārv*, *Roxārv*, *Texārv*, *Vīšxārvak*, *Rawšārv*, *Yapšorv*, *Soxčārv*, *Badčor(v)*, *Bāršor*, *Kasxārv*.

Midenšārv, *Biššārv*, *Pošxārv*, *Vīšxārv*, *Vīsxārv*, *Pšīxārv*, *Miyūn̄xar*, *Rošorv*, *Sitxārv*, *Abxārv*, *Abxārvdarā*, *Nīštxāwr*, *Žīrāvyarūy*, *Čīxāwri bolo*, *Čīxāwri poyon*, *Ušxārv*, *Bičxārv*, *Roxārv*, *Texārv*, *Vīšxārvak*, *Rawšārv*, *Yapšorv*, *Soxčārv*, *Badčor(v)*, *Bāršor*, *Kāsxārv*. Дар мавзеи Шохдара низ топоними *Midenšārv* вомехӯрад, ки бо дигар топонимҳои (манотиқи гуногуни ҷуғрофӣ) истеъмолшаванда мусовӣ мебошад.

Об ҳамчун яке аз чор унсуре табиат аз қадимулаём одамонро ҳамроҳӣ мекард. Об манбаи асосии ҳаёт ба ҳисоб мерафт, аз ин сабаб дар ҳама ваҳту замон инсон обро чизи муқаддас медонист ва ба он сачда мекард. Ковишҳои археологӣ дар ҳудуди Помири ғарбию шарқӣ ва Бадахшон нишон медиҳанд, ки мардуми бумӣ барои муқаддас нигоҳ

доштани об ба ҳар гуна урфу одат эҳтиром мегузошанд. Об ҳамчун яке аз чор унсури табиат аз ҳадимулаём одамонро ҳамроҳӣ мекард. Об манбаи асосии ҳаёт ба ҳисоб мерафт, аз ин сабаб дар ҳама вақту замон инсон обро чизи муқаддас медонист ва ба он сачда мекард. Ковишҳои археологӣ дар ҳудуди Помири ғарбию шарқӣ ва Бадахшон нишон медиҳанд, ки мардуми бумӣ барои муқаддас нигоҳ доштани об ба ҳар гуна урфу одат эҳтиром мегузошанд. Мувофиқи одат "...мебояд ба об салом гуфт. Бо иҷрокунии расму русуми никоҳ навхонадоршудагонро оби никоҳ медоданд, ин обро оби ҳаёт мегуфтанд, яъне оби ҳаёт ин давомкунандаи насл аст, инчунин боварие низ паҳн шуда буд, ки оби чашмаи тоза одамро шифо мебахшад: "эҳтиром ба об ҳамчун рамзи хайру эҳсон ба ориёнҳо аз давраҳои қадим маълум буд" [3, 8]. Дар иди Наврӯз мардум обро ба ҳамдигар мепошиданд, ки ин нишонаи дарозумиро нишон медиҳад. Баҳорон дар дами саршавии зироаткорӣ бо об ибодат ба Худо ва Одами Сафиуллоҳ (бобои деҳқон) мекарданд, онро ситоиш мекарданд, то ки замин ҳосили нағзро диҳад. Роҷеъ ба урфу одатҳои мардуми Помири ғарбӣ И. Муҳиддинов хотирасон мекунад, ки «дар вақти тоза кардани замин аз санг ва гиёҳ, мурочиат карда мегуфтанд, "Эй замини сӯхта! Мо туро обшор кардем"... Ба мо ҳосили нағз тӯҳфа деҳ". Пеш аз сафар ё ин ки ба шикор рафтан бояд бо об худро шӯянд; дар аввали тӯи арусӣ навхонадорон ҳатман бо об пок шаванд; пеш аз чаноза кардан низ ҷасади мурда шуста шавад; набояд гуфт, ки об чиркин аст; ба об намебояд либосу ахлотро партофт. Дар байни мардуми кӯхистон чунин хурофоте низ пайдо буд, ки оби чашмаи тоза одамро шифо мекунад. Агар бо қалб ба он эътиқоде пайдо кардӣ, одам сӯхт мешавад. Дар ҷойҳое, ки кӯлу ҷӯйбор ва обанборҳо буданд, он ҷой муқаддас ҳисоб мешуд. Дар назди об хайвон қурбонӣ мекарданд ва аз он хӯрокҳои миллиро тайёр мекарданд ва шамъро ҳамчун рушной дармегиронданд. Пеш аз сохтани каналу ҷӯйборҳо асосҳои расму русум иҷро мешудаанд. Мисол дар он ҷойҳое, ки обро сар медоданд, хайвонро қурбонӣ мекарданд ё равғанро ба об мепартофтанд ва ин амалро нуктаи инкишофи иллоҳиёт ҳисоб мекарданд [1, 69]. Аҷдодони қадим сари ҷасади мурдари ба тарафи об мекарданд [4, 304]. Аз нуктаи назари тадқиқоти кофтуковии Латвинский "қабристонҳое, ки дар ҷанубу ғарбии кунчи теппакӯҳҳо дар масофаи 100 м баланд буданд, нигоҳашон ба тарафи об буд [6, 10]. Махсус рӯзҳое будаанд, ки ба об бахшида шуда, ҷашн гирифта мешуданд. "Эҳтиром ба об ҳамчун рамзи хайру эҳсон ба ориёнҳо аз давраҳои қадим маълум буд" [2, 8]. Ба ғайри оташкадаҳо ибодатгоҳҳо низ барои об месохтанд ва дар рӯзҳои ҷашн ибодат мекарданд (ниг. маводи Карон).

Дар топонимҳо калимаи об дар шакли қадимии *-xārv* ва *-šārv* дода шудааст, ки пайдоишаш аз **gari-apa* - «оби кӯҳӣ»-и эронии қадим, авастой

gairi «кӯҳ», *ap-* «об» мебошад [14, 201]. «Маънои лексии *-šārv*-ро бо таҳлили катори семантикӣ муқаррар кардан мумкин аст» [5, 41]. Яъне чунин катор онро собит мекунад: *-šārv*, *-xārv*, *-xor*, *-xār*, *-šorv*, *čārv*, *-čorv*, *-šurv*, *-šūrv* «оби кӯҳӣ» ва *zirāv* «рӯд». Чуноне, ки мебинем дар шакли қадимаи ин формантҳо тағйироти фонетикӣ ба вуҷуд меояд: садоноки *a* ба *ā*, ба *u* ва *ū* бадал мешаванд. Инчунин ҳамсадои *-x* ба *-ḫ*, *-š* ва *-č* иваз мешаванд: *-xārv*, *-xor*, *-xār*, *-šorv*, *čārv*, *-čorv*, *-šurv*, *-šūrv*. Ҳамчунин афтиши овози *-v* ҳам дучор меояд: *xor*, *-xār*.

Гарчи *zirāv* аз шакли *-šārv* серистеъмол бошанд ҳам, бо гузаштани вақт ин ду формант ба тағйироти фонетикӣ ва маъноӣ дучор омаданд. Дар ин ҳолат *-šārv* маънои «оби калони кӯҳӣ»-ро пайдо мекунад. *Zirāv* бошад – маънои «рӯди хурди кӯҳӣ»-ро мегирад. Агар *šārv*видоӣ бештар дар водии Шуғнон истифода шавад, *zirāv* зиёдтар дар водии Шохдара истифода мешавад. Ба ҳардуи онҳо суффикси *-gā* (*gāl*) ҳамроҳ мешавад, ки маънои ҷойро ифода мекунад. Дар забони рӯшонӣ шакли архаистии *zirawx* дучор меояд. Пайдоиши этимологии *zirāv* маълум нест. Р.Х. Додыхудоев онро номаълум ҳисоб мекунад [5, 71], И.М. Стеблин Каменский онро ҳамчун шакли (форманти) вокативӣ *jыр-жыр* «овози оби ҷоришаванда» ва *-aw*, *-av* – «об» ҳисоб мекунад. Ин баҳснок аст, лекин мавҷуд будани *-r-* ва *-v-*ю *-w* саволеро ба вуҷуд меорад, ки ба *-šārv*, *-xārv* монандӣ пайдо мекунад. Эҳтимолан *z* – *š*-ро бадал намудааст? Агар ба сохти ин калимаҳо назар афканем, мебинем, ки онҳо аслан аз нуктаи назари таърихӣ мураккаб мебошанд ва асоси яқум маънои самтро соҳиб шудан аст, яъне онҳо самти ҷоришавии обро нишон медиҳанд: оби аз боло омада (*Vīšxārv*, *Vīsxārv*), резиши об аз мобайн (*Midenšārv*, *Midenxor*, *Miyūnxār*), резиш дар ҳамворӣ (баробарӣ), оби ба поён ҷоришаванда (*Posxārv*, *Pšixārv*), оби истода, пастоб (*Šitxārv*), дарози-оби тӯл кашида (*Tūlxārv*). Дар топоними *Biščārv* пешоянди *biš-* маънои “болоӣ”-ро дорад.

Формантҳои дигар маънои объектро нисбат ба аломати предмете мефаҳмонанд, ки аз болои он об мегузарад, ё онро давр мезанад, ё аз паҳлӯяш мегузарад. Мисол: *Rošorv* «оби аз болои сангҳои ранги сурх дошта ҷоришаванда», *Šitxārv* «пастоб», *Midenšārv* «оби аз мабайни ҷой ҷоришаванда». Пайдоиши *Midenxor* ва *Miyūnxār*-ро аз шаҳр медонанд, ки ин ба назарамон хато аст, ин ҷо таъсири фонетикӣ ба назар мерасад, ин дар ин ҷо афтидани овози ҳамсадои *-v* дар охири формант ба назар мерасад.

Маълум мешавад, ки вожаҳои *-šārv* ва *-xārv*, таърихи хеле куҳан доранд ва ба сифати топоформант дар забонҳои помирӣ васеъ истифода мешаванд. Дар алоҳидагӣ, ба ғайр аз калимаи *šarvidoj* «рӯди кӯҳӣ» дар забонҳои ҳозираи помирӣ истифода намешаванд ва архаизм шудаанд, лекин ҳамчун топоформант дар ҳудуди дигар манотиқи Тоҷикистон ва

Афғонистону Эрон васеъ истифода мешаванд, ки таҳқиқи зиёдтареро талаб мекунанд.

4. Маъноӣ семантикӣ нисбат ба вобастагӣ аз рангу сифату аломат ва андоза. Дар забони язгуломӣ топонимҳо ва микротопонимҳое дучор меоянд, ки ранг, сифат, аломат ва андозаро дар худ таҷассум мекунанд. Ба ин топонимҳое зерин дохил мешаванд: *šwi-kani-kur* “лолазор”, андоза, *vizi-šad* “ҷарии дароз”, *neži-yar* “куллаи ба бинӣ монанд”, *muryak roy* “нишебии мурғак, ба гардани мурғ монанд”, *Zardi ruq* “теппаи баланд”. Чунин топонимҳо дар забони шуғнонӣ низ вомехӯранд: *Ambaw*, *Šošindāxt*, *Zīrd-buq*, *Sipexeg*, *Yobev*, *Būyginak*, *Rivarxur*, *Xūvjef*, *Zārf*. Пайдоиши қисмеро мебинем: *Xīnwador* (аз калимаи *xīn* “хокистарранг” (дар забони язгуломӣ *šwi* ва *wador* ҳам аз шакли қадимии **dara* “пора кардан”, “шикоф”, “чуқурӣ”, “ғор” пайдо шудааст [12, 89; 12, 345]. *Vīnzor* шакли қадимии **baga* “Худо”, **bag-n(i)ia* “худоӣ”, “фиристондаи Худо”, **badaka*, суғд. *Būnyk* “аз ҳад диндор”, “боваридор” нигоҳ доштааст [12, 51]. *Anbaw* аз шакли қадимии **ham-bauda*, порсии миёна *ambāyidan* “бӯй кардан”, асетинӣ *aebūdun* “бӯй кардан”, шуғн. *būydor*, *būy cīdow*, *būygin*. Топоними *Zīrbuq* аз ду реша иборат аст: *zīrd* “зард” ва *buq*. Ба назарамон ин ҷо дар калимаи аввал *-d-* афтидааст. Дар калимаи дуюм бояд *buq* “тепа” бошад, набут “пайкара”, “бут”. *Rīmvoj* - *rīm* “сафедор”, - *voj* - аз нуктаи назари Р.Х. Додыхудоев аз *j < g*, *< k* [5, 48] пайдо шудааст. *Anbūš* шакли қадимии **ham*, п.қ. **ham-baudaia*, *baudatai* “бӯидан, бӯй, бӯй кардан, порсии миёна *hambāu* “бӯй кардан”, “ҳис кардан”, хутанӣ-сакоӣ *buss*, *bis* “бӯйдодан”, “ҷоӣе, ки хушбӯй аст” бо тағйироти фонетикӣ нигоҳ доштааст. *yobev* аз форманти *yob* “обсабз” ва *-ev* **aibyah* ав. *aibya* нишондиҳандаи шакли ҷамъӣ ҳиссаҳои нутқи забони эронии қадим мебошад. *xūvjef* эҳтимолан аз *xūvd* “шир” бошад, дар ин ҷо *-d-* ба *-j-* мубаддал шудааст? – *ev* дар ин ҷо суффикс мебошад. *Šošindāxt* аз формантҳои аслий *šoš* “қум” ва *-dāxt* “дашт” иборат аст.

5. Маъноӣ семантики нисбат ба ҳодисаҳои табиат. Дар ҳамаи забонҳои помири топонимҳо ва микротопонимҳои монанд, бо иввазшавии фонетикӣ дучор меоянд: язг. *Sīl* / *Silāθ*, *Pəvi-sel*, *Čirx-rūy*, *Sīl-kānd*, *Beri-sil*, шуғн. *Selak*, *Rīxtinak*, *Čarxajoy*, *Sardem*. Агар ба этимологияи *Sardem* диққат диҳем, маълум мешавад, ки вай аз калимаи умумиэронӣ буданаш шаҳодат медиҳад. Дар *Sardem* - ҷузъи аввалаш *sard-* бо вожаи *sarad*, ки дар забону лаҳҷаҳои ҷанубу шарқи Тоҷикистон ба маънии “мавзеи сард, номусоид” дар муқобили *royitaxt* “мавзеи гарм ва мусоид” кор фармуда мешавад, муносибат дорад. *em* - чун анҷомаи топонимсоз дар ноҳияи Шуғнон ба қайд гирифта шудааст. Анҷомаи *-em* бо нишондиҳандаи асосҳои номӣ ба маъноӣ “ҷамъ” “ягонагӣ”, “мачмӯ” мутааллиқ аст. *em-*

hami (х. к. *sem, sm*) “чамъ” “ягонагӣ”, “мачмуъ”, (х.к. *sama*, ав. *hama*) *um-hama*” [12, 112]. Аз руйи сохти худ калимаи *Sardem* сохта буда, аз як решаи *sard* - хунук ва суффикси *-em* иборат аст.

6. Нисбат ба вобастагӣ аз худи инсон, ҷонварон ва номи онҳо. Дар забони язгуломӣ топонимҳо ва микротопонимҳое дучор меоянд, ки баёнгарӣ чойҳое ба одамони конкретӣ дахл дошта мебошанд. Онҳо бештар дар шакли таркибӣ бо изофат дучор меоянд: *katoli-lālm* (замини лалмии Камол), *Dusti-lālm* (замини лалмии Дуст), *Qawobigi-wuδ* (чӯйи Қиёбек), *Waxčī-čuxmā* (чашмаи Вахшӣ). Дар забони шуғнонӣ *Rāmūnobod, Mērobod, Gulasanjūn dāxt, Imūm, Pīri Foqmāmad, Ojtgā, Widoj, Parzūdj, Rivārxur, Žīrpor, Bozparūn, Žīwjak, Yūrxbuq, Yāy̌dor, Šodāxt. Šodāxt* аз формантҳои *šo-* “шоҳ”, “пир” ва *-dāxt* иборат аст. Ин мавзеъро пири Шохдара Саид Маҳмудшо солҳои 20-40- асри XX обод кардааст.

7. Маъноӣ семантикӣ вобаста ба шаклу микдор. Топонимҳо ва микротопонимҳо микдорро ҳам инъикос карда метавонанд: *Jofti wanek* (чуфти бед), *Warāgi gardān* (гардани асп), *Dudargi* (ду дардор, ду куша), *Xāδga* (оғили тобистон барои моли майда), *Īturkuš, Andarz* (дари даромад), *Andarbag, Andarsitez*. Чунин воҳидҳои забон, ки ҳамчун аломат ҳисоб меёбанд “ҳама вақт бо тобиши маъноӣ худ ном гирифтаанд ва ба ҳақиқати воқеъ саҳт пайвастагӣ доранд” [8, 72] ва метавонанд “дар ҳал кардани масъалаҳои этногенези одамон хизмат намоёнд” [18, 26]. Аломат сабаби пайдоиши ин ё он номро нишон медиҳад [14, 177]. Дар натиҷаи таҳлили мушаххаси мукоисавӣ-таърихӣ ба тадқиқотчӣ муйассар мегардад, ки “пайдоиши калимаро ба давраи қадим ё ҳозира нисбат диҳад” [5, 8]. Мисол, *Vožzīmč* аз *<* brza* “дароз”, “амудшакл”, “амудӣ” шакл гирифтааст [12, 118].

8. Маъноӣ семантикӣ нисбат ба фаъолияти амали инсон ва ё ғуруҳи ҳайвонот. Дар забони язгуломӣ ва дигар забонҳои помири топонимҳо ва микротопонимҳое вомехӯранд, ки фаъолияти ҳаракати инсонро нишон медиҳанд. Мисол, дар забони язгуломӣ ва шуғнонӣ вожаҳои *Šiturkuš / Īturkuš, Tabarsen, Wēzdarā, Tisyūn, Ojtgā, Widoj, Parzūdj, Rivārxur, Žīrpor, Bozparūn, Žīwjak* истифода мешаванд. Топоними *Rivārxur* аз шакли *<* fra-bāra* “намак”, “намакин”; х.к. *pra-bhr* [17, 70; вах. *volč* аз *<* barana-ka-* [18, 380] ва форманти *-хур* калимаи тоҷикии “хӯрдан” гирифта шудааст.

Таҳлили сохту структураи топонимҳо нишон медиҳад, ки ҳам забони язгуломӣ ва ҳам дигар забонҳои помири бо формантҳои зиёде истеъмол мешаванд. Ин чиз аз боигарии забонҳо шаҳодат медиҳад. Фарогир бо маъноҳои зиёд, топонимҳо ва микротопонимҳо дар ин забонҳо бо чунин формантҳо (ҳам пеш аз асос ва ҳам баъди он) дучор меоянд:

- бо формантҳои *-an /andar* (пайдоишашон аз калимаи забони

қадими эронӣ <**antar* “дохилӣ” мебошад, ҳозира маънояш ҷой байни кӯҳҳо мебошад, дари даромад): *Andarbag* (язг) – этимология маълум нест, мумкин дари баромад бошад, *Andarz*, *Andarxiv*, *Andarsitez* (шуғн.) – кӯҳи даромад, *Andarob* (ишк) – саршавии об, *Andārv* – шуғн. (эҳтимолан аз шакли зарфии <**andar* “дар даруни”, “дар”, “будан” [12, 2000, 160] ва форманти –*ārv* “об”, ки дар ин ҷо мумкин овози *x va ё u* афтидаанд?).

- **бо форманти –*dāxt***: *Yuzdomi-dāxt*, *Xuxpā-xamiki dāxt*, *Indov-yāzi-dāxt*, *Āxvdi-dāxt*, *Wic-dāxt*, *Pirberi-dāxt*, шуғн. *Šošindāxt*;

- **бо форманти –*gā*, *je(-i)***: *Namoz-gā*, *Āiyan-gā*, *Qila-gā*, *Oboday-je*, *Zimādaḡ-ji*, *Yūrāg-ji*, *Ā°azm-ja*, *Sargā*;

- **бо форманти –*ad***: *Tūr-ad*, *Wob-ad*, *Bār-now-ad*, *Arnjw-ad*;

- **бо форманти –*aḡ* (–*āḡ*)**: *Wob-aḡ*, *Tīr-aḡ*, *Gil-aḡ*, *Zag-āḡ*;

- **бо форманти –*kūḍ*, –*jid***: *Vad-kūḍ*, *Bistaḡ-kūḍ*, *Yax-dan-jid*, *Ānirkūḍ*, *liškūḍ*, *Qand-kūḍ*, *yurvon-kūḍ*, *Sexkūḍ*, *Sitor-kūḍ*, *Wilaw-kūḍ*, *Xūy-kūḍ*, *иуғн. Bārčīd*, *Āīrjīd*;

- **бо форманти –*yāḡ***: *Jorvi-yāḡ*, *Awli-yāḡ*, *Yulomi oliboli-yāḡ*, *Kanayel-yāḡ*, *Sura-yāḡ*, *Sogir-yāḡ*, *Wizmi-yāḡ*, *Yimag-āḡ*;

- **бо форманти –*šad***: *Čaxmayi-šad* (ҷарии чашмазор), *Wadāran-šad* (ҷарии чуқрӣ), *Vesnān-šad* (ҷарии торон), *Wawni-šad*, *Vizi-šad*, *Šīni-šad*, *Čaxti-šad*, *Kuxi-šad*, *Yīḡi-šad*, *Žirəražgi-šad*;

- **бо форманти –*zamč***: *Matozi-zamč*, *Zikrixudo-zamč*, *иуғн. Begimi zimč*;

- **бо форманти –*lālm***: *Kamoli lālm*, *Dūsti lālm*, *иуғн. Lālmen*;

- **бо форманти –*darā***: *Qamoč-darā*, *Wex-darā*, *Čap-darā*, *Zix-darā* /
Форманти *darā* бошад шакли қадимии эрониро **ḍara*, х.қ. *dara*, хут. *dara* [14, 165; 13, 2003, 345]. Муқоиса мекунем: ишк. *dir*, сар. *der*, язг. *ḍūr* “дара”, тоҷ. “-дара”. *Anjīn-darā* - анҷ – “санги, кӯҳи баланди овозон”. Ба назарамон шакли қадимаи хиндӣ-ориёӣ **ang*, **ank*, **anc* “қат кардан”, “овезон будан” дорад [12, 2000, 165]. Муқоиса мекунем: *Anjīxāl* (кӯҳи баланди овозон), *Anjīn* (номи деҳа) - дар Шохдара, тоҷ. ангур, анчир.

- **бо форманти –*yel***: *Wob-yel*, *Tūr-yel*, шуғн. *Turū-yel*, *Vāyǰ-yel*, *Šoš-yel*;

- **бо форманти –*ev* (–*ew*)**: *Sang-ev*, *Xiḍnag-ew*, *иуғн. Sum-jev*, *Tīrčag-ev*, *Tagovčag-ev*;

- **бо форманти –*wāḍ***: *Wask-wāḍ* (ҷуйбори баланд), *Taga-wāḍ* (ҷуйбори таг, нишеб), *Qawobiki-wuḍ*, *Xinevg-wāḍ*, *Šaxkamoni-wāḍ*. Муқоиса мекунем бо топонимҳои Шохдара: *Mīdenwēḍ* (аз ду калимаи худии ориёӣ *миден* “миёна” ва *wēḍ* “ҷӯй” иборат аст)

- **бо форманти –*ang* / *anj***: *Anjīn*, *Anjīn-darā*, *Anjī-xāl*. Дар н ҷо аз нуктаи назари Р.Х. Додыхудоев аз *ч* < *g*, < *k* [5, 48] пайдо шудаанд. *Anjī* – “санги, кӯҳи баланди овозон”. Ба назарамон шакли қадимаи хиндӣ-ориёӣ

**ang*, **ank*, **anc* “қат кардан”, “овезон будан” дорад [12, 2000, 165]. Муқоиса мекунем: *Anjī-xāl* – кӯҳи баланди овеzon дар Шохдара, язг. ангур, тоҷ. ангур.

- **бо форманти –*δūr* / – *dūr***: *Saxa-δūr*, *Yili-δūr*, *Gomši-δūr*, *Mokad-δūr*, *Ruxni-δūr*, *Vig-δūr*, *Δarb-δūr*, *Xini-δūr*, *Qala-δūr*, *Adej-δūr*, *Xexi-δūr*, *Vəyən-δūr*, *Māmūdi-δūr*, *Maw-δūr*, *Δarb-δūr*, *Rawi-δūr*, *Muzaḡi-δūr*, *Šabugi-δūr*, *Mazer-δūr*, *Bəyūzi-δūr*, *kana-δūr*, *иуғн. Dūr-en*, *Dūr-dūr*;

- **бо форманти – *zor***: *Gul-zor*, *Čəl-zor*, *шуғн. Ėicīt-zor*, *Rīm-zor*;

- **бо форманти –*molā***: *Pāmi-molā*, *Ėadni-molā*, *Pānd-bar-mol* (-ā), *шуғн. Bar-mol*;

- **бо форманти –*xaf***: *Zayč-xaf*;

- **бо форманти – *ā***: *Čaxm-ā*, *Yūriy-ā*, *Dūriy-ā*, *Waxči čaxm-ā*, *Dewdar-ā*, *Pālimol-ā*, *иуғн. Débast-ā*, *Sajik-pux̄t-ā*, *Wəx̄dar-ā*;

- **бо форманти –*i***: *Yiwern-i*, *Yanč-i*;

- **бо форманти – *gi***: *Dudar-gi*;

- **бо форманти –*eg***: *Newjerw-eg*, *Darovxərvd-eg*, *Pəskarāwi Xərvd-eg*, *Šaloqi Xərvd-eg*.

Тадқиқот нишон медиҳанд, ки олимони помиршинос ба чизи муҳим, яъне ташаккулёбии топонимҳо ва микротопонимҳо аз пешвандҳо (префиксҳо аҳамияти кам додаанд, гарчи ин воҳидҳои забонӣ барои пайдоиши бисёр томонимҳо замина гузоштаанд. Н. Офаридеов фақат пешванди *ni*-ро қайд мекунад [10, 58]. Ба назарамон дар тақибҳои забонҳои эронӣ ва алалхусус забонҳои помирӣ префиксҳои калимасоз ба монанди *an-*, *and*, *andar-*, *bi-*, *vi-*, *ni-*, *bar-*, *pad-*, *-ti*, *pi-*, *zi*, *par-*, *por-*, *map-*, *tūr-*, *тагов-*, *за-* вазифаи асосӣ иҷро мекунанд.

- **Префикси *an-***: *Andarz*, *Andarbag*, *Andārv*, *Andarsitēz*, *Anbaw*, *Anbuxč*, *Andarā*, *Andiroj*. Таърихан ин *an-* маънои зарфӣ-ишоравии самтӣ ба дохил, ба дарунро дошт <*an(a) [“12, 159].

- **Префикси *ba-***: *Bawis*, *Baʕed*, *Baδum*.

- **Префикси *ni-***: *Nimoʕ*.

- **Префикси *zi-***: *Zigamig*, *Ziwor*, *Zigur*.

- **Префикси *por-***: *Paryan*, *Parzūdj*, маънои *por* - он, он тараф, ҷои гузаштан ба он тараф аз **pārā*, ав. *parā*.

- **Префикси *bi-***: *Biδej*, *Bišārv*. Ин префикс самт ва иҷроиши амалро ифода мекунад.

- **Префикси *wa-***: *Wador*.

- **Префикси *wu-***: *Wilay- kūd*, *Widēδak*, *Wistani*.

- **Префикси *vi-***: *Virāng*.

- **Префикси *tir-***: *Tirāyd*.

- **Префикси *tūr* / *tūr-***: *Tūrzāg*, *Tūrzārf*.

Ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки масъалаи омӯзиш ва таҳлили

топонимҳои водии Язгулом яке аз проблемаҳои мубрам ба ҳисоб меравад. Маводи топонимикаю микротопонимҳои водии Язгулом ҳанӯз ба таври кофӣ ҷамъ нашудааст. Натиҷаҳо нишон доданд, ки дар таркиби ғуиши забони язгуломӣ бисёр топонимҳо вомехӯранд, ки таърихи пайдоишашон хеле қадимӣ мебошад. Бештарини топонимҳо ва микротопонимҳо маъноҳои гуногуни лексикӣ дошта, ҳақиқати объективии таърихии худро нигоҳ доштаанд ва муайян шуд, ки топонимҳо-ойконимҳо аслан аз рӯи таркибашон сода, мураккаб ва таркибӣ мешаванд ва бо формантҳои зиёде истифода мешаванд. Бештарини онҳо бо дигар забонҳои помирӣ ягонагӣ доранд, вале қисман фарқият ҳам дучор меояд. Дар муайян намудани пайдоиши этимологии топонимҳою микротопонимҳои забони Язгуломӣ методи муқоисавӣ-таърихӣ вазифаи асосиро иҷро мекунад. Бо ёрии ин метод пайдоиши чанде аз топонимҳою микротопонимҳои водии Язгулом дар муқоиса бо дигар забонҳои помирӣ таъин шуданд, ки аҳамияти амалиро соҳибанд.

Китобнома:

1. Аламшоев, М. М. Об одном ирригационном празднике шугнанцев долины Шахдары (Западный Памир) / М. М. Аламшоев, Т. С. Қаландаров // Этнографическое обозрение. – 2000. - № 4. - С. 69.
2. Аламшоев, М. М. К вопросу об этнолингвистическом изучении лексики цветообозначения шугнанского языка / М. М. Аламшоев, Ш.Ф. Зоолшоева // Вестник Хорогского университета. – Хорог. – 2005. - № 6. - С. 4.
3. Аламшоев, М. М. Древние верования шугнанцев, связанные с четырьмя элементами природы «чор унсур»: огонь, земля, вода, воздух этнолингвистический анализ / М. М. Аламшоев // Вестник Хорогского университета. Серия 3. Гуманитарные науки. – 2015. - № 11. - С.3.
4. Бернштам, А. Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алая / А. Н. Бернштам // МИА. – 1952. - № 26. - С. 304.
5. Додыхудоев, Р.Х. Памирская микротопонимия / Р. Х. Додыхудоев. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 163 с.
6. Литвинский, Б. А. Древние кочевники «Крыша мира» / Б. А. Литвинский. – М.: ГРВЛ, 1972. - 272 с.
7. Махмадҷонов, О. О. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик / О. О. Махмадҷонов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2004. – 101 с.
8. Меркурова, В. А. О некоторых принципах этимологии названий растений / В. А. Меркурова // Этимология. - М.: Наука, 1965. - С.113-118.

9. Насрадиншоев, А. Н. Микротопонимияи Помири Шарқӣ: таҳқиқоти забоншиносӣ / А. Насрадиншоев. – Душанбе: Дониш, 2005. – 122 с.
10. Офаридаев, Н. Микротопонимияи Ванджаи Дарвази: лингвистикӣ таҳқиқоти / Н. Офаридаев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 175 с.
11. Офаридаев, Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон / Н. Офаридаев. – Душанбе: Дониш, 2001. – 163 с.
12. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 1. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2000. – 326 с.
13. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2000. – 328 с.
14. Стеблин-Каменский, И. М. Этимологический словарь ваханского языка / И. М. Стеблин-Каменский. - СПб.: Петербургское Востоковедение, 1999. - 478 с.
15. Топоров, В. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья / В. Н. Топоров, О. Н. Трубачёв. - М.: Издательство АН СССР, 1962. - 266 с.
16. Ҳомидов, Д. Р. Лингвистический анализ топонимии долины Кешруда: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Душанбе, 1999. - 21 с.
17. Morgenstierne G. Etymological Vocabulary of the Shughni Group / G. Morgenstierne. - Wiesbaden: L. Reichert, 1974. - P. 82.
18. Friedrich, P. Proto-Indo-European Trees: The Arboreal System of a Prehistoric People / P. Friedrich. - Chicago; London: The University of Chicago Press, 1970. - P. 26, 72.

УДК: 811.112.2'367:811.222.8'367

**ПЕРЕДАЧА СПЕЦИФИЧЕСКИХ ГРАММАТИКО-ЛЕКСИЧЕСКИХ
КАТЕГОРИЙ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА В ТАДЖИКСКОМ ЯЗЫКЕ**

Рахмон Наргис Шариф², Акбаров Саъдӣ³

*Академия государственного
управления при Президенте РТ*

В данной работе авторами рассматриваются особенности передачи специфических грамматико-лексических категорий немецкого языка средствами таджикского языка с акцентом на артикли, падежи, составные глагольные формы и пассивные конструкции. Проведён сопоставительный анализ морфосинтаксических и семантических средств двух языков, выявлены трудности трансформации субъектно-объектных отношений, а также передачи временных, аспектуальных и модальных значений. Особое внимание уделено когнитивно-функциональной перестройке при переводе, включающей выбор компенсаторных средств, адаптацию синтаксических структур и сохранение семантической точности высказывания. Работа опирается на труды отечественных и зарубежных учёных в области грамматики, контрастивной лингвистики, типологии и функциональной семантики. Проведённый анализ позволяет выявить универсальные и специфические черты языковых систем, что имеет значение как для теоретической лингвистики, так

²**Рахмон Наргис Шариф** - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, кафедраи забонҳои хориҷӣ, доктори илмҳои филологӣ, профессор. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Тел.: (+992) 917090299; e-mail: nargisbonu66@mail.ru.

Рахмон Наргис Шариф - Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кафедра иностранных языков, доктор филологических наук, профессор. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носира, 33. Тел.: (+992) 917090299; e-mail: nargisbonu66@mail.ru.

Rahmon Nargis Sharif - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Department of Foreign Languages, Doctor of Philological Sciences, Professor. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Said Nosir Str, 33. Tel.: (+992) 917090299; e-mail: nargisbonu66@mail.ru.

³**Аkbаров Саъдӣ** – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, кафедраи забонҳои хориҷӣ, доктори илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Тел.: 981091950.

Аkbаров Саъди – Академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кафедра иностранных языков, доктор филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Саида Носира, 33. Тел.: 981091950.

Akbarov Sadi – Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Department of Foreign Languages, Doctor of Philological Sciences. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Said Nosir Str, 33. Tel.: 981091950.

и для практики перевода и методики преподавания немецкого и таджикского языков.

Ключевые слова: немецкий язык, таджикский язык, грамматико-лексические категории, падежи, артикли, модальные глаголы, составные глагольные формы, пассивные конструкции, контрастивная лингвистика, сопоставительный анализ, перевод, когнитивно-функциональная перестройка.

Интиқоли категорияҳои махсуси наҳвӣ ва лексии забони олмонӣ ба забони тоҷикӣ

Дар ин мақола, муаллифон тарзи тарҷумаи категорияҳои мушаххаси грамматикӣ ва лексии забони олмониро бо забони тоҷикӣ, бо таъкид ба артиклҳо, мавридҳо, шаклҳои мураккаби феъл ва сохторҳои пассив баррасӣ мекунанд. Таҳлили муқоисавии воситаҳои морфосинтаксисӣ ва семантикии ду забон гузаронида шудааст, ки мушилотро дар табдил додани муносибатҳои агент-объект ва интиқоли маъноҳои замонӣ, аспектuali ва модалӣ ошкор мекунад. Таваҷҷуҳи махсус ба таҷдиди сохтори маърифатӣ ва функционалӣ ҳангоми тарҷума, аз ҷумла интиҳоби воситаҳои ҷабронӣ, мутобиксозии синтаксис ва нигоҳ доштани дақиқии семантикии баён, равона карда шудааст. Муаллифон ба дастовардҳои олимони рус ва хориҷӣ дар соҳаҳои грамматика, забонишиносии муқоисавӣ, типология ва семантикаи функционалӣ таъҷиб мекунад. Таҳлил хусусиятҳои универсалӣ ва мушаххаси системаҳои забонро ошкор мекунад, ки ҳам барои забонишиносии назариявӣ ва ҳам барои амалияи тарҷума ва усулҳои таълим барои забонҳои олмонӣ ва тоҷикӣ муҳим аст.

Калидвожаҳо: забони олмонӣ, забони тоҷикӣ, категорияҳои грамматикӣ ва лексикӣ, мавридҳо, артиклҳо, феълҳои модалӣ, шаклҳои мураккаби феъл, забонишиносии пассив, таҷдиди сохтори маърифатӣ-функционалӣ.

The transfer of specific grammatical and lexical categories from german into tajik

In this paper, the authors examine the transfer of specific grammatical and lexical categories from German into Tajik, with particular emphasis on articles, cases, compound verb forms, and passive constructions. A comparative analysis of the morphosyntactic and semantic means of the two languages is conducted, identifying difficulties in transforming agent-object relations and conveying tense, aspectual, and modal meanings. Particular attention is paid to cognitive-functional restructuring in translation, including the selection of compensatory means, syntactic adaptation, and the preservation of semantic accuracy in the target text. The study draws on the works of national and international scholars in the fields of grammar, contrastive linguistics, typology, and functional semantics. The analysis makes it possible to identify both universal and language-specific features of the two linguistic systems, which is relevant to theoretical linguistics, translation practice, and methods of teaching German and Tajik.

Keywords: German, Tajik, grammatical and lexical categories, cases, articles, modal verbs, compound verb forms, passive constructions, contrastive linguistics, comparative analysis, translation, cognitive-functional restructuring.

В настоящее время исследование разноструктурных языков, в частности таджикского и немецкого, в сопоставительном аспекте достигло значительных успехов. Вместе с тем, отдельные аспекты грамматических категорий в этих языках остаются недостаточно изученными. Так, средства выражения категории единичности и множественности, рассматриваемой с позиции количественных характеристик, пока не получили достаточного внимания в контексте межъязыковых сопоставлений таджикского и немецкого языков. Кроме того, в грамматиках сопоставляемых языков еще не разработан исчерпывающий анализ количественных характеристик системы имени, что вызывает повышенный интерес у лингвистов, типологов, специалистов по переводу и методистов.

Изучение специфики разноструктурных языков во взаимосвязи с их общими чертами позволяет выявлять уникальные и универсальные языковые признаки, а также «классифицировать их по семантике, функциональному назначению и структурным свойствам» [1, 12]. Категория единичности и множественности, являясь семантически универсальным компонентом языковой структуры, имеет особое значение, поскольку отражает одно из основных свойств предметов и явлений объективной реальности. Количественные отношения, пронизывающие языковую систему и организующие её структуру, представляют собой многоплановое явление. Несмотря на то, что отдельные аспекты этой категории рассматривались в рамках общего и частного языкознания, проблема числа продолжает оставаться актуальной, выявляя ряд нерешенных вопросов. В частности, средства выражения категории единичности и множественности в таджикском и немецком языках до настоящего времени остаются мало изученными.

«В последние десятилетия современная лингвистика проявляет возрастающий интерес к сопоставительному исследованию языков, чему способствовали значительные достижения в контрастивной и функциональной лингвистике» [13, 21]. Особое внимание привлекают также вопросы, связанные с переводом и методикой обучения иностранным языкам. В этом контексте рассмотрение количественной семантики числовых форм имен существительных таджикского и немецкого языков приобретает как теоретическую, так и практическую значимость. Оно необходимо не только для углубленного лингвистического анализа и совершенствования практики перевода между языками, но и для эффективного обучения таджикскому и немецкому языкам, обеспечивая «системное понимание количественных категорий как универсальных компонентов языковой структуры» [11, 3-12].

В области изучения грамматики таджикского и немецкого языков, а

также контрастивной лингвистики, лингвистической типологии и функциональной семантики, существует обширная научная традиция, представленная трудами как отечественных, так и зарубежных исследователей. Классические работы по общей и частной грамматике, фонетике и морфологии были выполнены такими учеными, как А. А. Шахматов, А. А. Реформатский, В. В. Виноградов, А. М. Пешковский, Л. В. Щерба, Р. И. Аванесов, П. П. Потебня, А. В. Бондарко, А. В. Исаченко, С. Д. Кацнельсон. Их исследования внесли значительный вклад в теоретическое осмысление языковых категорий, синтаксических структур и грамматических систем, заложив основы для последующих сравнительных исследований.

В контексте изучения таджикского языка, важный вклад внесли отечественные лингвисты, среди которых можно выделить И. А. Трубицину, В. Г. Адмони, Л. Бузургзода, Т. Зехни, Б. Ниязмухамедова, Ш. Ниязи, С. Д. Арзуманова, Н. Маъсуми, Р. Гаффарова, Ш. Рустамова, А. Джумаева, О. Джалолова, М. Н. Абдуллаева, И. Б. Мошеева, М. Н. Джалилова, Р. А. Самадова, Р. А. Шарипова, К. Усманова, М. Б. Шахобова, М. Б. Нагзибекова, Л. Ш. Малыхина. Их работы охватывают различные аспекты грамматической системы таджикского языка, включая морфологические категории, синтаксическую организацию и функциональные особенности языковых конструкций.

В контрастивном и типологическом исследовании немецкого языка значимыми являются труды таких зарубежных исследователей, как К. Е. Заммерфельд, Г. Мизель, Г. Штарке, Л. Р. Зиндер. Их работы способствовали глубокому пониманию морфосинтаксических особенностей немецкого языка, специфики составных глагольных форм, падежной системы и модальных конструкций, а также их сравнительной характеристики с другими языками.

Следовательно, современный этап исследования грамматических категорий таджикского и немецкого языков строится на богатом теоретическом и эмпирическом материале, созданном как отечественными, так и зарубежными учеными. Эти работы обеспечивают необходимую основу для сопоставительного анализа, выявления универсальных и специфических языковых признаков, а также разработки методик перевода и преподавания языков.

Перевод с немецкого на таджикский язык представляет собой сложный когнитивно-функциональный процесс, «обусловленный принципиальными различиями морфосинтаксических и семантических систем двух языков» [10, 18]. Особое внимание в переводческой практике привлекают специфические грамматико-лексические категории немецкого языка: артикли, падежи и составные глагольные формы. «Немецкие

артикли выполняют не только детерминирующую функцию, но и маркируют падеж, род и число существительного» [5, 23], что позволяет точно определять агента, пациента и косвенного получателя в предложении. В таджикском языке соответствующие функции реализуются через порядок слов, аналитические конструкции и послелого, что требует когнитивной перестройки при передаче семантики исходного текста.

Одним из ключевых элементов немецкой грамматики является система падежей, обладающая высокой синтетической выраженностью. Каждый «падеж одновременно выполняет синтаксическую и семантическую функцию, определяя роли участников действия и структуру предложения» [6, 17]. Передача падежей представляет собой одну из наиболее сложных задач при переводе с немецкого на таджикский язык. Немецкая система падежей отличается «высокой синтетичностью, поскольку каждый падеж одновременно выполняет синтаксическую и семантическую функцию» [4, 322]. Так, в предложении *Der Leiter des Instituts gibt der Studentin die Unterlagen* существительные выполняют различные роли: *Der Leiter* в Nominativ выступает в роли агента, инициатора действия; *der Studentin* в Dativ обозначает косвенного получателя, а *die Unterlagen* в Akkusativ – прямой объект, то, что передается.

При переносе этой конструкции на таджикский язык прямое «морфологическое соответствие невозможно, поскольку таджикская грамматика не располагает системой падежей в немецком понимании» [3, 113-122]. Здесь «функции дополнений реализуются через порядок слов» [2, 23] и использование послелога *ба*, который маркирует косвенный объект. Таким образом, агент-объектные отношения сохраняются не за счет формальных морфологических маркеров, а посредством синтаксической перестройки и выбора компенсаторных средств. Важным аспектом является то, что таджикский порядок слов позволяет сохранять логическую и семантическую структуру немецкого предложения: субъект действия предшествует объекту и косвенному получателю, а использование послелога уточняет семантическую функцию каждого элемента.

Следует подчеркнуть, что при таком подходе переводчик выполняет не только формальную трансформацию грамматических категорий, но и когнитивную реконструкцию исходной информации. Каждое дополнение требует анализа его роли в действии и адаптации к средствам таджикского языка, что обеспечивает сохранение как синтаксической ясности, так и семантической точности. В итоге, несмотря на отсутствие прямых падежных маркеров, таджикский перевод: *Ректори*

муассиса ҳуҷҷатҳоро ба донишҷӯ супорид адекватно передает все ключевые функции исходного немецкого предложения, демонстрируя, что успешная передача падежных отношений требует комплексной когнитивно-функциональной перестройки грамматической структуры.

В немецком предложении: *Der Lehrer gibt der Student die Unterlagen* четко различаются синтаксические роли участников действия. Агент, выраженный словосочетанием *Der Lehrer*, сохраняет свою функцию инициатора действия, что также отражается в порядке слов таджикского перевода – *Мудири мактаб супорид*. Косвенный объект, который в немецком представлен формой *Dativ (der Student)*, в таджикском языке передается с помощью послелога *ба* – *ба донишҷӯ*, что компенсирует отсутствие падежной маркировки и уточняет роль получателя действия. Прямой объект немецкого предложения (*die Unterlagen*) в таджикском варианте реализован через использование постфикса *-ро* – *ҳуҷҷатҳоро*, что позволяет сохранить функцию прямого дополнения и передать его семантическую значимость. Таким образом, несмотря на различие в грамматических средствах, перевод обеспечивает точное воспроизведение синтаксических и семантических отношений исходного немецкого текста.

Особую сложность при переводе составляют немецкие составные глагольные формы, включающие модальные глаголы и временные аспекты. Концентрация при переводе с немецкого на таджикский язык заслуживают составные глагольные формы, в которых «модальные глаголы сочетаются с временными и аспектуальными конструкциями» [12, 112]. Немецкая грамматика позволяет комбинировать модальные глаголы с *Perfekt*, *Futur* и *Plusquamperfekt*, что создает многослойные значения действия, одновременно отражающие его временные характеристики, модальную оценку и аспект.

Так, в предложении *Die Studentin hat die Prüfung bestehen müssen* модальный глагол *müssen* указывает на обязательность действия, а *Perfekt (hat ... bestehen)* фиксирует факт завершенности. При переводе на таджикский язык данное сочетание реализуется через аналитическую конструкцию *бояд* с соответствующей глагольной формой: *Донишҷӯӣ бояд имтиҳонро супорад*. Здесь модальность передается через *бояд*, а основной глагол сохраняет семантическое значение действия, тогда как временной аспект *Perfekt* транслируется через форму прошедшего времени глагола.

Аналогичным образом передается и будущее сочетание модальности с действием. В немецком предложении *Er wird das Projekt abschließen müssen Futur I* и модальный глагол *müssen* создают необходимость будущего действия. В таджикском языке это передается через конструкцию *бояд* и основной глагол в настоящей форме будущего времени: *Вай бояд лоиҳаро анҷом диҳад*. Таким образом, несмотря на

отсутствие прямых эквивалентов немецких составных форм, переводчик способен сохранить одновременно модальность, временной аспект и семантическую полноту действия.

Особенностью такого перевода является то, что он требует когнитивной перестройки предложения: «необходимо определить, какой элемент несет модальную функцию, какой фиксирует завершенность или будущее действие» [7, 37], и каким образом эти значения могут быть воспроизведены средствами таджикского языка. В результате аналитические конструкции, порядок слов и выбор временной формы компенсируют морфологическую синтетичность немецкого языка, сохраняя полную семантическую и прагматическую адекватность высказывания.

Пассивная конструкция в немецком языке выполняет двойную функцию: он может фиксировать как процесс действия, так и его завершенность, при этом агент действия может быть явно указан или опущен. Передача пассивных конструкций немецкого языка на таджикский также требует особой когнитивно-функциональной перестройки. Немецкий пассив может выражать как процессуальное, так и завершенное действие, при этом агент действия может быть явно указан или опущен. Так, предложение *Das Dokument ist vom Direktor unterschrieben worden* демонстрирует завершенный пассив с указанием агента. В таджикском языке оно передается как *Хуҷҷат аз ҷониби ректор имзо шудааст*, где пассивная функция реализуется аналитической конструкцией «аз ҷониби + агент» и глагольной формой прошедшего времени.

Сходным образом передается и пассив в настоящем времени. Например, немецкое предложение *Das Gesetz wird vom Parlament verabschiedet* отражает процессуальное действие. В таджикском переводе *Қонун аз ҷониби парламент қабул мешавад* сохраняется процессуальная семантика через использование глагольной формы настоящего времени. Таким образом, таджикский язык компенсирует отсутствие синтетического пассива средствами аналитической конструкции, перестройкой порядка слов и точным выбором глагольной формы.

Особое значение здесь имеет сохранение агент-объектной структуры: несмотря на различие в грамматическом выражении, перевод обеспечивает точное понимание того, кто совершает действие и над чем оно выполняется, что критически важно для сохранения коммуникативного фокуса исходного немецкого предложения.

Условные и гипотетические конструкции представляют собой отдельную категорию трудностей при переводе, так как немецкая форма *Konjunktiv II* объединяет гипотетичность, модальность и временную

характеристику действия. В немецком предложении «*Wenn er das Experiment früher begonnen hätte, hätte er mehr Daten gesammelt*» [15, 50] выражена нереализованная ситуация, где временной и условный аспекты сливаются в единую глагольную форму.

В таджикском языке аналогичная функция реализуется через сочетание прошедшего времени с модальными маркерами и вспомогательными глаголами: *Агар вай таҷрибаро нештар оғоз мекард, маълумоти бештар ҷамъ мекард*. Здесь гипотетичность действия передается прошедшим временем, модальность и условность - через контекст и логический порядок элементов. Такая перестройка требует от переводчика когнитивного анализа исходного предложения: необходимо идентифицировать условное начало, основное действие и их временные связи, а затем выбрать средства таджикской грамматики, способные сохранить все аспекты немецкой конструкции.

Следует отметить, что аналогичная трансформация встречается и в менее формальных гипотетических выражениях, где немецкий Konjunktiv II передает пожелание или нереализованное действие. В таджикском языке эти оттенки реализуются через прошедшее время и модальные конструкции типа *мекард* или *бояд ... мекард*, что требует перестройки синтаксиса и перераспределения фокуса между действием и субъектом.

Сравнительный анализ показывает, что перевод специфических грамматико-лексических категорий немецкого языка на таджикский требует «комплексной когнитивно-функциональной перестройки. Использование аналитических конструкций, модальных маркеров и перестройка синтаксиса позволяют сохранить семантическую полноту, аспектуально-временные характеристики действия и коммуникативный фокус исходного предложения» [8, 49]. Таким образом, адекватная передача падежей, модальных форм, пассива и условных конструкций требует не только формального соответствия, но и глубокого понимания семантической и прагматической структуры текста, что является ключевым условием успешного перевода.

Контрастивный анализ исследуемых языков выявляет ключевые трудности передачи падежной системы и сложных глагольных форм. Немецкие падежи - *Nominativ*, *Akkusativ*, *Dativ* и *Genitiv* – обеспечивают точное распределение семантических ролей, как, например, в предложении «*Die Kollegin des Lehrers gibt dem Schüler das Buch zurück*» [16, 481], где *Genitiv* (*des Lehrers*) выражает принадлежность, *Dativ* (*dem Schüler*) - косвенное дополнение, а *Akkusativ* (*das Buch*) - прямой объект. В таджикском языке аналогичные функции реализуются через послелоги и фиксированный порядок слов: «*Ҳамкори муаллим китобро ба донишҷӯ бармегардонад*». Сложные глагольные формы немецкого языка –

Präteritum, Perfekt, модальные и вспомогательные конструкции, например „*Er hätte das Buch lesen müssen*“, в таджикском передаются через аналитические формы и перестройку предложения: „*Вай бояд китобро мехонд*“. Такие различия создают когнитивно-функциональные трудности перевода, требующие адаптации синтаксической структуры, выбора компенсаторных средств и сохранения временных, аспектуальных и модальных значений, что подчёркивает необходимость комплексного анализа для обеспечения семантической и прагматической адекватности перевода.

Контрастивно-сопоставительное исследование немецкого и таджикского языков выявляет «ключевые трудности передачи падежной системы и сложных глагольных форм» [14, 31]. Так, в предложении „*Der Direktor des Instituts übergibt der Studentin die Unterlagen*“ Genitiv (des Instituts) выражает принадлежность, Dativ (der Studentin) – косвенное дополнение, а Akkusativ (die Unterlagen) – прямой объект. В таджикском языке эти функции передаются через послелоги и порядок слов: „*Ректори муассиса ҳуҷҷатҳоро ба донишҷӯ супорид*“. Сложные немецкие глагольные формы также требуют адаптации: например, „*Die Lehrerin wird das Ergebnis prüfen müssen*“ (конструкция с модальным и вспомогательным глаголом будущего времени) передаётся в таджикском как „*Муаллим бояд натиҷаро санҷад*“, сохраняя модальность и временной аспект. Другой пример: „*Er hatte die Aufgabe bereits erledigt*“ (Perfekt с Plusquamperfekt) соответствует таджикскому „*Вай вазифаро аллакай иҷро карда буд*“.

Такие различия создают когнитивно-функциональные трудности перевода: «отсутствие прямых морфологических аналогов падежей и сложных глагольных форм требует перестройки синтаксиса, выбора компенсаторных средств и сохранения семантической и прагматической точности» [9, 5-15], что подчёркивает необходимость комплексного подхода при разработке стратегий межъязыковой передачи грамматико-семантических категорий.

Анализ всех рассмотренных категорий - падежей, составных глагольных форм, пассива и условных конструкций - показывает, что перевод с немецкого на таджикский язык представляет собой комплексный когнитивно-функциональный процесс. Важнейшими аспектами успешного перевода являются выявление семантической роли каждого компонента предложения, выбор компенсаторных средств, аналитических конструкций и перестройка синтаксиса, которые позволяют сохранить временные, аспектуальные и модальные значения.

Таким образом, несмотря на различия в морфосинтаксических системах, таджикский язык способен передать все ключевые

грамматические и семантические функции немецких конструкций, если переводчик применяет когнитивно-функциональный подход. Этот подход обеспечивает сохранение агент-объектной структуры, коммуникативного фокуса и семантической полноты, демонстрируя, что успешная трансформация грамматических структур требует не только знания грамматики, но и глубокого понимания когнитивных и коммуникативных принципов исходного текста.

Литература:

1. Абакумов, С. И. Избранные труды по общему языкознанию / С. И. Абакумов. - Тула, 1987. – 126 с.
2. Абрамов, Б. А. Теоретическая грамматика немецкого языка. Сопоставительная типология немецкого и русского языков / Б. А. Абрамов. - М.: Владос, 2001. - 342 с.
3. Абрамов, Б. А. Функционально-семантический подход при сопоставительно-типологическом изучении грамматических категорий глагола / Б. А. Абрамов // Сопоставительная лингвистика и обучение неродному языку. - М.: Наука. 1987. - С.113-122.
4. Адмони, В. Г. Введение в синтаксис слов современного немецкого языка / В. Г. Адмони. - М.: Изд. лит. на иностр. яз., 1955. - 392 с.
5. Адмони, В. Г. Синтаксис современного немецкого языка / В. Г. Адмони. -М.: Издат. центр «Академия», 2003. - 128 с.
6. Адмони, В. Г. Теоретическая грамматика немецкого языка. Строй современного немецкого языка / В. Г. Адмони. - М.: Просвещение. 1986. - 104с.
7. Блох, М. Я. Теоретические основы грамматики / М. Я. Блох. - М.: Высш. шк., 2004. - 239 с.
8. Бондарко, А. В. Теория морфологических категорий / А. В. Бондарко. - М: Наука, Ленингр. отд-ние, 1976. - 255 с.
9. Гак, В. Г. К типологии функциональных подходов к изучению языка / В. Г. Гак // Проблемы функциональной грамматики. - М.: Наука, 1985. - С.5-15.
10. Гулыга, Е. В. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке / Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс. - М.: Просвещение, 1987. - 184 с.
11. Гухман, М. М. Понятийные категории, языковые универсалии и типология / М. М. Гухман // Вопросы языкознания. - 1985. - №3. - С.3-12.
12. Джамshedов, П. Д. Семантика вида глагола в русском, таджикском и английском языках / П. Д. Джамshedов. – Душанбе: Маориф, 1989. – 173 с.

13. Рахмонова, Н. Ш. Соматические фразеологические единицы в таджикском и русском языках: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20 / Н. Ш. Рахмонова. – Душанбе, 2006. – 158 с.
14. Рецкер, Я. И. Теория перевода и переводческая практика / Я. И. Рецкер. -М.: Наука, 1974. - 451 с.
15. Givonn, T. Functional and Grammar / T. Givon. - Amsterdam: Benjamins, 1995. - P. 50.
16. Küpper, H. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache / H. Küpper. - Stuttgart München-Düsseldorf: Ernst Klett Verlag, 1997. - 959 p.

УДК: 811.222.8'373.21

ОТДЕЛЬНЫЕ НАБЛЮДЕНИЯ НАД ТОПОНИМАМИ И МИКРОТОПОНИМАМИ ПАМИРА Мирзоев Шохназар⁴

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

В статье на основе собранного лексического материала предпринята попытка проанализировать топонимы и микротопонимы шугнанского языка, а также выявить их связь с культурой и историей коренного населения. Большинство топонимов шугнанского языка имеет древнее происхождение, поэтому их анализ с точки зрения современного языкознания представляет определённые трудности. Что касается микротопонимов, образованных на основе топонимов, то их структурно-компонентный анализ позволяет выявить историю происхождения и значение составляющих их элементов.

Если топонимы относятся к мужскому роду, то образованные от них микротопонимы в зависимости от основного компонента могут относиться как к мужскому, так и к женскому роду. Шугнанскому языку свойственны

⁴**Мирзоев Шохназар** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи забонҳои помирӣ, номзади илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи С. Бандалиев, 210. Тел.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Мирзоев Шохназар – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. С. Бандалиева, 210. Тел.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

Mirzoev Shohnazar – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, candidate of Philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, S. Bandaliev str., 210. Tel.: 917328373; e-mail: sokhnazar.mirzoev@mail.ru.

согласные и гласные звуки, отсутствующие как в русском, так и в таджикском языках. В связи с этим топонимы, содержащие специфические звуки шугнанского языка, при заимствовании в русский и таджикский языки нередко получают иную фонетическую форму.

Например, топоним *Хӯд*, являющийся названием села, в русском и таджикском языках передаётся как *Шод*. Поскольку звук *х* отсутствует в обоих языках, он заменяется звуком *ш*. Другой пример, топоним, который в таджикском и русском языках имеет фонетическую форму *Бодом* (миндаль), тогда как в шугнанском языке он имеет форму *Бадӯм*, означающую «под потолком», «высоко в горах». Следовательно, изменение фонетической формы топонимов в заимствующих языках может приводить к искажению их исконного значения.

Ключевые слова: топонимы, микротопонимы, компонент, название, происхождение, местность, рельеф, пласт, лексика, корень.

Баррасии алоҳида оид ба топонимҳо ва микротопонимҳои Помир

Дар мақола дар асоси маводи лугавии ғирдовардашуда кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки алоқамандии топонимҳо ва микротопонимҳо бо ҳаёти маданияту таърихии мардум муайян карда шавад. Қисми зиёди топонимҳои Шугнон решаи қадима дошта, таҳлили имрӯзаи онҳо аз нуқтаи назари забониносии мушкилоти зиёде дорад. Микротопонимҳое, ки дар асоси топонимҳо арзи вуҷуд кардаанд, низ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар ин маврид метавон микротопонимҳоро ба ҷузъҳо тақсим намуда, таърихи пайдоиши онҳоро муайян кард.

Агар топонимҳо аз ҷиҳати грамматикӣ ба исмҳои ҷинси мардона тааллуқ дошта бошанд, дар ин маврид ба кадом ғуруҳ - мардона ё занона - дохил шудани онҳоро аз рӯи калимаи асосӣ муайян кардан мумкин аст. Забони шугнонӣ дорои овозҳои садонок ва ҳамсадоҳое мебошад, ки дар забонҳои русӣ ва тоҷикӣ вуҷуд надоранд. Барои ҳамин, навишти топонимҳо аз забони шугнонӣ ба русӣ ва тоҷикӣ ба баъзе нофаҳмиҳо меорад, зеро онҳо шакли фонетикӣ худро дигар мекунад.

Барои мисол, топоними *Хӯд*, номи қишлоқ, дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ шакли «Шод»-ро мегирад, яъне ҳамсадои *х* ба *ш* иваз мешавад. Ё худ топоними дигар - *Бадӯм*, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва русӣ шакли фонетикӣ дигар - «Бодом»-ро гирифта, маънои асосии худро гум мекунад. *Бадӯм* маънои «дар ҷойи баланд»-ро ифода мекунад, «бодом» бошад, номи буттамева аст. Аз ин бармеояд, ки калимаҳои аз забони шугнонӣ ба забонҳои русӣ ва тоҷикӣ иқтибосшуда на танҳо шакли фонетикӣ худро дигар мекунад, балки маънои худро низ тағйир медиҳанд.

Калидвожаҳо: топонимҳо, компонент, микротопонимҳо, номҳо, пайдоиш, макон, рельеф, қабат, лугат, реша.

Some observations on Pamir toponyms and microtoponyms

Based on the collected lexical material, this article attempts to analyze the toponyms and microtoponyms of the Shughnani language and to identify their

connection with the culture and history of the indigenous population. Most Shughnani toponyms have ancient origins, which makes their analysis from the perspective of modern linguistics a challenging task. As for microtoponyms derived from toponyms, their structural and componential analysis makes it possible to trace their origins and determine the meanings of their constituent elements.

Although toponyms generally belong to the masculine gender, microtoponyms derived from them may belong to either the masculine or feminine gender, depending on their principal component. The Shughnani language contains consonant and vowel sounds that are absent from both Russian and Tajik. Consequently, toponyms containing specific Shughnani sounds are often given a different phonetic form when they are transferred into Russian and Tajik.

For example, the toponym *Ėyd*, which is the name of a village, is rendered as *Shod* in Russian and Tajik. Since the sound *ġ* is absent from both languages, it is replaced by the sound *sh*. Another example is a toponym that has the phonetic form *Bodom* ("almond") in Tajik and Russian, whereas in Shughnani it occurs as *Badŷm*, meaning "under the ceiling" or "high in the mountains." Thus, the adoption of a new phonetic form in the borrowing languages may result in distortion of the original meaning of the toponym.

Keywords: toponyms, microtoponyms, component, name, origin, locality, relief, lexical stratum, vocabulary, root.

Географические названия несут ценную и разностороннюю информацию, но особенно ценной является информация, полученная на материалах бесписьменных языков. Часто в географических названиях зафиксированы этапы исторического развития языка. В живой речи язык развивается быстрее, чем язык, фиксированный в географических названиях, т.е., топонимах. Топонимия является одним из источников, отражающих исторический процесс развития языка, а топонимика открывает новые перспективы для более глубокого изучения истории языка, а также историю народа говорящего на этом языке [1, 6]. Памир в этом плане представляет собою регион, топонимика которого притягивает к себе не только учёных-языковедов, но и представителей других отраслей науки, языкознание, этимологию, философию, культурологию, историю и т.д. Каждый язык отличается от других языков своими грамматическими особенностями, фонетикой, морфологией, синтаксисом, словообразованием и т.д. В конце XIX века, начало XX века и последующие годы Памир стал доступной науке в плане истории, языкознания, философии. Если до этого периода в памирские языки проникали слова из таджикского языка и арабского посредством классической литературы и религиозной литературы, то уже в середине XX века в памирские языки стали проникать слова из русского языка и посредством этого языка из других языков Западной Европы. Нужно подчеркнуть, что заимствование происходило в одностороннем порядке.

Из памирских языков заимствовались в основном географические названия. При этом часто встречались случаи, когда исконное памирское слово в заимствующем языке приобретало другую фонетическую оболочку. Такое фонетическое преобразование часто приводило к тому, что исконное слово утрачивало своё лексическое значение. Н-р: топоним *Ўицун*, который в русском языке приобрело другую фонетическую оболочку и звучит *Сучан*. В шугнанском языке топоним *Ўицун* выражает понятие местности с обилием воды. А *Сучан*, это город в восточной части Китая, который не имеет ничего общего с топонимом *Ўицун*.

Или топоним Рошткала, который в местном наречии звучит *Роҷқала* получил иную фонетическую оболочку, которая изменила не только фонетическую оболочку данного слова, но и изменила его лексическое значение. Топоним *Роҷқала* выражает понятие крепости, которая находится на вершине скалы. В советский период топоним этот получил иное название *Роштқалъа*, т.е., красная крепость. Такое название будто связано с тем, что когда-то в древние времена со скалы, где была расположена крепость, правители Шохдары сбрасывали провинившихся людей вниз. Будто стены крепости были окрашены человеческой кровью. Отсюда и название Рошткала, которое далеко от реальной действительности, ибо искажает существенность картины. Как известно, в шугнанском языке имена существительные распределяются по родам: имена существительные мужского рода, женского рода и общего рода, глаголы также в форме прошедшего времени изменением гласного звука в корне слова, указывают на определённый род. Прилагательные также изменением гласного звука в корне указывают на род. В зависимости от этого топонимы и микротопонимы относятся к тому или иному роду. У сложных топонимов род слова определяется по основному слову. Н-р: микротопоним *Зордйел*, название летовки, который состоит из двух корней *зорд* и *йел*, определяющим по роду является слово *йел*. *Йел* же, как имя существительное относится к женскому роду. Потому и сложное слово *зордйел* относится к женскому роду. Большая часть топонимов, которые состоять только из одного корня имеют немотивированное значение, а сложные топонимы обладают мотивированным значением. Н-р: топоним с немотивированным значением, *Ричйист*. В этом селе имеются два микротопонима, *Тйричйист* и *Таговричйист*, которые обладают обоснованным значением, указывая на место расположения. *тйр* - верхний, *тагов* - нижний. Таких топонимов и микротопонимов образуют в лексике шугнанского языка огромный пласт.

В письменных литературных языка имеются словари: орфографические и орфоэпические. В бесписьменных же языках они не составлены. Потому и в настоящее время в этих языках имеет место

разнородность. Это проявляется в разнородное произношение одного и того же слова разными лицами. Н-р: одни произносят *видич* (воробей), другие *диwич* (воробей). Правильным является *видич*. Проявляется это и в определении рода, когда слова мужского рода выдаются за женский род, и наоборот женский за мужской. Н-р: *ворч* - конь относится семантически к мужскому. Синтаксически указателем рода является указательное местоимение *йу* - он. Н-р: *йу ворч вудиди weф зиндаги wити вуд* (он был такой конь, что они жили за его счёт). Сегодня наблюдается, особенно, в речи молодёжи, когда вместе указательного местоимения *йу* употребляется указательное местоимение *йā*, которое указывает на женский род. Противоположность по роду коню (*ворч*) является *верз* (кобылица), но слово *верз* среди молодёжи, особенно, городской части молодёжи, почти не употребляется. Н-р: вместо *йу ворч* говорят *йā ворч*. Таких примеров много. Они встречаются и в топонимах и микропонимах. Поэтому для шугнанского языка, да и для всех бесписьменных памирских языков составление таких словарей имеет огромное научное значение. Ибо только таким способом можно сохранить этих языков, как для будущего поколения, так и для науки о языке. особенно. Для составления же орфографического словаря необходимо письменность, которую памирские языки не имеют.

Что же собою представляют, названные словари и что они изучают?

Орфография (от греч. *Orthos* - правильно + *grapho* - пишу). Орфоэпия (от греч. *Orthos* - правильно + *eros* - речь). Эти два раздела лингвистики тесно взаимосвязаны между собой и дополняют друг друга. Орфоэпия относительно орфографии более изменчива. Это её изменчивость зависит от речевых факторов, которые происходят в повседневной жизни общества. Часто отдельные слова с течением определённого периода времени приобретают иную фонетическую оболочку, которая впоследствии не поддаётся морфологическому анализу. Слово или упрощается, или усложняется. В письменных языках изменение фонетической оболочки слова можно определить на основе письменных источников.

В условиях же бесписьменности языка такой анализ сопровождается определёнными затруднениями и часто приводит к субъективизму при определении семантического, фонетического и морфологического анализа слова.

В языках, которые не имеют письмо, установление фонетической оболочки слова в процессе периода его звукового изменения практически невозможно. В шугнанском языке имеются 42 звука, из которых, 12 звуков являются гласными. Имеются такие гласные и согласные звуки, которые не имеются, скажем, в русском и таджикском языке. Отсюда и

искажённая фонетическая форма слова при его передачи в других языках, в которых, эти звуки не имеются, что порою приводит к искажению лексического значения.

Встречаются слова, которые сохранили свою старую фонетическую оболочку, но при этом утратили свое лексическое значение, которое они имели, т.е., они продолжают выражать определённое значение, но носители языка его утратили. Слово, скажем, произносится так, как оно произносилось много веков назад, но то, что оно выражает, вопрос.

Особо это касается географических названий, т.е., топонимов. Значение большей части географических названий не поддается расшифровке. Потому и при анализе топонимов часто со стороны учёных - лингвистов допускаются определённые промахи. Имеют место и случаи, когда один и тот же топоним его носителями приобретает иные фонетические формы, которые часто приводят к тому, что слово теряет свое лексическое значение, которого оно имело.

Для примера приводим, который по чисто субъективной причине видоизменил свою фонетическую оболочку, и тем самым утратил свое лексическое значение, которого оно имело. Топоним этот находится в Рошткалинском районе и звучало оно *чӯҳангоз*. Слово это состоит из двух корней *чӯҳ*- кипение и *гоз* - лужайка, Некоторыми индивидами слово это произносится в той фонетической оболочке, которого оно имело до середины 20 века, и имело свое семантическое значение. Значение это связано с рельефом местности, где расположен этот топоним. Иные лица произносили это слово *чӯҳангоз*, а иные *чӯҳингоз*. Эти два варианта показывают реальную связь топонима с его рельефом, т.е., кипящий луг. Луга, расположенные по берегам рек этой местности по каким-то природным причинам так разрыхлены, что напоминают кипение. Отсюда и название топонима.

В настоящее время большинством шугнаноязычным населением слово это произносится с иной фонетической оболочкой *чавҳангоз*, что не отражает связь этого слова с реальной картиной. Слово это также, как исконное слово состоит из двух корней: *чавҳан* - колчуга и *гоз* - луг. Под каким влиянием слово это утратило свою прежнюю фонетическую оболочку, остаётся не раскрытой.

На западной стороне села Джавшангоза (местное произношение *Чӯҳангоз*) есть большой холм, который называется *Йӯрҳбуқ*. Микротопоним этот имеет разное толкование. Часть населения утверждает, что название это связано с тем, холм этот своей внешней формой напоминает спящего медведя. Другая часть поддерживает мнение, что на этом холме имелась медвежья берлога. В долине Джавшангоза, действительно водятся медведи, которые питаются травой и сусликами.

На холме этом водятся большое количество сусликов. В середине большой поляны, названного села, имеется возвышенность, которая своей формой напоминает, букву Т. Высота этой возвышенности достигает 4-х метров. Называется эта возвышенность по местному наречию *Сербук*. Ходит притча, что жил здесь когда-то очень богатый человек, который славился своей жадностью. Люди вокруг голодали, умирали от голода дети, но человек этот от жадности никому ничего не давал. Собирал очередной урожай пшеницы. На гумне образовалась огромная груда пшеницы. Несмотря на такой богатый урожай человек этот так и остался гарпагоном. Бог на него разгневался и превратил его пшеницу в грунт. Отсюда и название *Сербук*, т.е., куча пшеницы.

Или другой пример: *Курибоген*. Топоним этот также состоит из двух корней: *кури* - глубокий, *боген* - сады. Топоним этот получило своё название от рельефа местности и выражает понятие сады, которые находятся в глубине, т.е. в овраге. Но так как буква ц была выведена из таджикского алфавита, то на дорожных табличках вместо *Курибоген* написано *Курсбоген*, где первый корень этого слово курс не имеет лексического значения, как в шугнанском языке, так и в таджикском языке. С течением времени форма *курсбоген*, наверняка, вытесняет форму *курибоген* и тем самым названный топоним этот, с течением времени, потеряет своё семантическое значение.

По приведённым исследованиям выяснилось, что в Рашткалинском районе ГБАО насчитывается до 106 кишлаков, которые расположены в 6 джамоатах. 1. Октябрьский сельский джамоат (теперь сельский джамоат им. М. Миршакара) состоит из 20 кишлаков. 2. Сельский джамоат Сежда состоит из 22 кишлаков. 3. Рашткалинский сельский джамоат состоит из 10 кишлаков. 4. Сельский джамоат Тавдема (теперь сельский джамоат им. Гадоли) состоит из 24 кишлаков. 5. Сельский джамоат Тусёна состоит из 13 кишлаков. 6. Сельский джамоат Барвоза состоит из 17 кишлаков. Два джамоата *Тавдем* и *Октябрь*, после получения независимости получили новое название *М. Миршакар* и *К. Гадоли*. Перемена названия данных джамоатов обусловлена политическими переменами. Заменён также словосочетание сельсовет на *джамоҳати деҳот* [7, 25].

Нужно подчеркнуть, что количество микропонимов намного больше, чем зафиксировано в официальных документах. В каждом кишлаке количество микропонимов достигает от пяти названий до десяти, а то и больше. В относительно маленьком кишлаке *Хабост* количество микропонимов достигает 20. Имеют место случаи, когда название микропонимов знают только жители данной местности.

Необходимо подчеркнуть, что в каждом дехоте имеются большое количество микропонимов. При этом часто название того или иного

микротопонима в том или ином топониме повторяется. Шугнанской грамматике свойственно, что определение, относительно определяемого слова всегда находится в препозиции. Н-р: *Тӯрриджист*, слово это состоит из двух корней, *тӯр* - верхний и *риджист* - название топонима. Слово *тӯр*, находясь в препозиции относительно слова *риджист*, указывает на месторасположение данного топонима относительно другого объекта, в данный момент *Таговриджист*, который также состоит из двух корней: *тагов* - нижний и *риджист* - название топонима. Данные микротопонимы, *Тӯрриджист* и *Таговриджист*, относительно друг к другу образуют антонимию по месту расположения. Другие микротопонимы свои названием отражают изобилие чего-то. Н-р: *Рӯмдӯн* - место где растут большое количество берёз (берёзовая роща).

Часть микротопонимов берут своё название от собственных имён. Н-р: в кишлаке *Бадом* (в местном варианте *Бадӯм*) есть микротопоним под названием *Зодикзимцен* – поля *Зодика*. Это название связано с тем, что человек по имени *Озодамер* получил в дар от своего тестя участок земли, к которому прибавился имя этого лица в сокращённой форме *Зодик*. Отсюда и это название, которое имеет употребление только в данной местности, *Зодикзимцен*.

В кишлаке *Хичих* (в местном варианте *Хичӣх*), имеются поля, которые местным населением называются *абарӯни зимцен* (оборонные поля). Своё название данные поля получили в годы Великой Отечественной войны, так как урожай, полученных от этих полей отправлялся на нужд фронта.

При этом нужно учитывать, что в каждом сложном микротопониме, только первая часть имеет определенное значение, а вторая часть, можно сказать, имеет утраченное значение, с современной точки зрения языкознания. Н-р: *Тирбидиз* (в местном варианте *Тӯрбидиз*) и *Таговбидиз* (в местном варианте *Таговбидиз*), в которых первая часть имеет определённое значение, указывая на месторасположение местности, относительно течения реки Шохдары. Вторая же часть этих слов, своими корнями уходят в глубокую древность и не поддаются лингвистическому анализу.

Есть и другие топонимы, которые со временем приобрели иную фонетическую оболочку, но при этом сохранили свое лексическое значение, которого помнят старшее поколение. Например: топоним *Хабост*. Некоторые носители шугнанского языка произносят этого топонима, как *Хабост*, т.е., с конечным согласным звуком *т*. По словам старожилов названного кишлака (Мирзоқандов Имомёрбек 1912-2007), кишлак этот называется *Хавос*, а не *Хабост*. И связано это с тем, что урожайность кишлака зависит от обилия осадков. Если осадков мало, то и

урожай будет не богатым. Потому название кишлака *Хавос*, т.е., на душе не спокойно.

На склонах гор кишлака *Хабос* имеются две летовки: нижняя и верхняя. Нижняя литовка называется *Хайма* - шатёр, а верхняя *Зордйел*. В начале весны жители кишлака перегоняют свой скот на нижнюю литовку, а с наступлением лета перегоняют свой скот на верхнюю литовку. В летний период, когда кто-то собирается на верхнюю литовку, то по пути туда сделает остановку для отдыха на нижней литовке. Отсюда и название литовки, *хайма*, т.е, место для отдыха. Верхняя литовка называется *Зордйел*, *зорд* - сердце, *йел* - литовка. Свое название получила от своей внешней формы. Литовка расположена на вершине холма, который своим внешним видом схож с перевернутым сердцем.

Другой топоним *Дамжйр*. В середин тропинки, которая ведет на кишлак *Хабост* имеется огромный влун, который и называется *Дамжйр*. Топоним этот состоит из корней: *дам* - отдых и *жйр* - камень. Так как тропинка идет по склону, то, идущие снизу вверх, устраивают себе передышку на этом камне. Отсюда и название, *Дамжйр*.

Микротопоним *Нахчйрнйц*. Расположен на склоне горы юго-западной стороне названного кишлака . Так как склон с конца февраля рано освещается, то снег быстро тает и горные козлы (в местном варианте *нахчйр*) спускаются туда пастись. Потому и местность эта так называется.

Ғузакдара - название лощины по которой в зимний период сходятся лавины. Лощина эта имеет одно начало на вершине горы и ,спускаясь вниз разделяется на две части, обходя кишлак *Хабост* с двух сторон. Потому и лощина эта называется *Ғузакдара*. Слово это также состоит из двух частей: *ғузак* - орех и *дарā* - лощина. Следовательно, *Ғузакдара* своей внешней формой напоминает форму ореха.

В целом результаты анализа, собранного материала по теме, показывают, что в одном кишлаке *Хабост* имеются 25 топонимов, которые своим названием связаны с рельефом местности. Н-р: *Шитеқжйр* - плоский камень. Название связано с тем, что в этом месте лежит огромный плоский камень, около которого есть маленькие земельные участки. *Терхой* - куча чёрных камней, которые занимают огромное пространство по склону горы. Название это опять же связано с цветом камней, которые имеют чёрного цвета и расположена эта местность под вершиной горы, которая называется *Лагарсед*.

Сафеджйр - белый камень. В этой местности есть валун белого цвета, потому и местность называется *Сафеджйр*. *Зарйзакен* - куропатки. Эта местность славится обилием горных куропаток, где в начале лета любителями куропаток вылавливаются птенцы куропаток. *Тамошочой* - площадка для зрелище. Местность эта находится на высоте более 4000

метров над Хорогом , куда можно добраться через *Хабост*. На эту площадку идут люди с *Зордйела*, чтобы посмотреть сверху на Хорог и другие места.

На верховье реки Шахдары, на ее левой стороны, чуть выше кишлака Шошбувад, есть микротопоним под названием *Кудшухч*. Жители этого кишлака в 30-ые годы 20-века покинули его. Сегодня в этом селе никто не живёт. По рассказам жителей этого кишлака, будто кишлак называется не *Кудшухч* - собачий помет, а *Кудхичухч* - разрубленный на две части собака. Рассказывают, что в этом селе когда-то жили муж с женой. Они были очень богаты, жили счастливо. Однажды они поссорились и решили разойтись. Перед разводом решили поделить имущество пополам. Так и сделали. Остался только пёс. Жена сказала, что пёса тож нужно разделить. Муж сказал, как его делить, или я его возьму себе, или ты его возьмешь. Жена сказала, нет, так не пойдёт. Нужно его разрубить на две части, одна часть тебе, другая мне. Муж стал ее уговаривать, что не надо разрубить его, жаль его, он же нам верно служил. Жена стояла на своём, разрубить на две части и точка. Муж был вынужден разрубить пса на две части. Одну себе, а другую часть жене. Отсюда и название села - *Кудхичухч* - разрубленный на две части пёс.

Наряду с названиями местности, которые поддаются расшифровке, есть и микротопонимы, неподдающиеся расшифровке. Н-р: микротопоним *Вӯдгак*, который находится на юго-западе от кишлака *Хабост*. В этом слове выделяется уменьшительный суффикс *-ак*, который в зависимости от речевой ситуации имеет также негативный оттенок. В данном микротопониме, который состоит из корневой и служебной морфемы , служебная морфема суффикс *-ак* встречается во многих лексемах, то с положительным оттенком, то с негативным оттенком. Что же обозначает слово *вӯдг*? Конечно, слово это имело определённое семантическое значение, ибо часть этого слова суффикс *-ак* об этом свидетельствует. Слово *вӯдг* без суффикса *-ак* в речи носителей шугнанского языка не встречается. В настоящее время слово это на морфемы не разделяется и представляет собою слово с немотивированным значением.

Есть топонимы и микротопонимы, в которых часто встречается элемент *-чев*. Н-р: *Хӯвчев*, *Сунчев*, *Хидорчев*, *Барчев*. Народная этимология гласит, что *Хӯвчев* этот кишлак, который изобилует молоком, кишлак *Сунчев* - местность, которая сползает, *Хидорчев* - местность, которая изобилует водяными мельницами, *Барчев* - местность, расположенная на склоне горы. Некоторые учёные - языковеды, частично, поддерживают такую версию. Но, нужно подчеркнуть, что элемент *-чев*, наряду с названными топонимами имеет место в словах с наречным значением. Н-р: *хабачев* - каждую ночь, *мединчев* - каждый день, *буорчев* - каждую

весну, *мадорчев* - каждый полдень, *саракичев* - каждое утро, которые имеют свои эквиваленты, или синонимов, *ар хӑб*, *ар меѳ*, *ар буор*, *ар мадор*, *ар сӑраки*. Из анализа этих слов вытекает, что элемент *-чев* имеет значение повторяемости и, присоединяясь к словам *хӑб* - ночь, *меѳин* - днём, *буор* - весна, *мадор* - полдень, *сараки* - утром, придаёт им значение повторяемости. Если в приведённых словах элемент *-чев* выражает понятие повторяемости чего-то, то что же он выражает в, приведённых топонимах ? Если топоним *Хидорчев* выражает понятие множественного числа чего-нибудь, в данном случае, большое количество водяных мельниц, то по каким причинам употребляется другая форма этого слова *хидорчен*, где элемент *-ен* указывает на множество водяных мельниц. Следовательно. элемент *-чев* в приведённых топонимах не указывает на число. Н-р: в кишлаке *Барушан* есть место которое называют *Хадӱрчен*, т.е., место, где имеются множество водяных мельниц. И там действительно множество водяных мельниц, на что и указывает элемент *-ен* в данном топониме. *Хидорчен* - множество водяных мельниц, *Хидорчев* же название кишлака. Если топоним *Хидорчев* относится к существительным мужского рода, то микротопоним *Хидорчен* (рушан. *Хадӱрчен*), где окончание *-ен* указывает на множество предметов, сочетается с указательным местоимением *деф* (рушан. *дуф*), а не с указательными местоимениями *ди* м.р., и *дам* ж.р. Н-р: *пи деф/дуф хидорчен/ хадӱрчен* (к тем мельницам). Следовательно, род не определяется. Топоним же *Хидорчев* сочетается с указательным местоимением мужского рода *ди*.

Корни большей части топонимов Памира уходят в глубокую древность, и с точки зрения современного языкознания не поддаются лингвистическому анализу.

К большей части топонимов Памира прибавляются префиксоиды с определёнными лексическими значениями, которые связывают месторасположение топонима с рельефом местности. Н-р: *Тӱрбидиз* - *Таговбидиз*, *Тӱрбадӱм* - *Таговбадӱм* (нижний *Бидиз* - верхний *Бидиз*, верхний *Бадӱм* - нижний *Бадӱм*). В данных топонимах префиксоиды указывают на рельеф и месторасположение и принадлежности данных топонимов.

О значении топонима *Бадахшан*, до сих пор среди учёных ведутся научные споры. И нет единого мнения о значении *Бадахшана*. Бадахшан с древнейших времен славится на востоке своими драгоценными камнями. Потому и классики персидской литературы в своём творчестве часто воспевают особенности бадахшанского лала. Есть и народная этимология о значении Бадахшана. В 2019 во время экспедиции в афганский *Вахан*, один из жителей кишлака *Хандута* Гулбозхон рассказал следующее, что в

далёкие древние времена, умерших царей увозили на лошадях, или верблюдах куда-то в горы и там погребали их в общий склеп с драгоценными дарами. Склеп этот назывался *Дахмаи шохон* (склеп царей). Предлог *ба* указывал на направление куда-то. Отсюда, будто, вначале слово *Бадахшан* имело форму *ба дахмаи шохон*. Позже части этого сочетания слились, некоторые звуки отпали, и получилось слово *Бадахшон* (по местному наречию *Бадахшӯн*). Никто не знал о местонахождении этого места. А те, которые принимали участие в процессе погребения, умерщвлялись охранниками, дабы не разглашали место погребения, ибо боялись, что грабители могут ограбить захоронение. В скором времени тайна стала явью, грабители узнали место захоронения. Чтобы сохранить погребения от грабителей, было велено затопить место захоронения, запрудив поток горной речки, которая называлась *Арахт*. Образовалось озеро на месте кишлака *Шева* (по местному наречию *Хевā*), где и находился общее кладбище царей. Горная же речка *Арахт* впадает в реку *Пяндж* с ее левой (афганской) стороны, напротив кишлака *Пйш*, с правой стороны этой реки, в двадцати километрах к югу от центра ГБАО, города Хорога. Исходя из такой народной этимологии, топоним *Бадахшон* будто образовался из сочетания слов *ба дахмаи шохон*. Народная этимология гласит, будто место захоронения царей находится, именно, на дне озера *хевā*. Некоторые информанты также сообщили, что *по* вечерам из дна озера выходят кони, которые с рассвета уходят вглубь озера. Водятся здесь, также, по информации информантов огромные волки - людоеды, которые, в народе известны под названием *Хевā wūrч* (волк Шивы). Как будто, эти волки по сей день охраняют захоронение от грабителей.

Озёра, образование, которых связано с теми или иными явлениями в той или иной степени носят сакральный характер. Они оберегают людей от совершения негативных поступков, И народные молвы по этому поводу гласят, что на дне образовавшихся озер когда-то имелись кишлаки. Население этих кишлаков, были наказаны Богом за своё негативное отношение к путникам и окружающей среды. Эти такие озёра как *Дирумқўл*, *Тирумтāйқўл*. *Тирумтайқўл* раньше назывался *Майсара* – женское имя, но позже озеро стали называть так, как его называют сегодня. Старожилы, которых сегодня нет в живых, называли озеро *Майсара*.

Имеется и место двоякое толкование. Это топоним *Вездара*. У одних ученых, название топонима связано с длиной ущелья, ибо слово *вез*, который в данной единице выполняет функцию префиксоида, выражает понятие, которое занимает пространство по длине ущелья. В народе же название это связывают с тем, что в древности в этой горной

речке, которая берёт своё начало со снегом покрытых вершин, промывали золото. Такое название более всего соответствует действительности, ибо когда-то здесь, в самом деле, промывали золото. Другой микротопоним, который находится в долине *Джавшангоз*, называется *Барчид* (в местном варианте *Бӓрчӓйд*), При беседе с жителями данного села выяснилось, что они когда-то сюда приехали из села *Поршинева*, из местечки *Барчида*. Они назвали своё новое местожительство, названием того села, откуда они приехали, т.е., тем самым хотели сохранить название местности, откуда они переселились.

Часто к микротопонимам присоединяются слова, которые указывают на расположения микротопонима в зависимости от его месторасположения. Он может находится вверх по течению реки, или вниз по течению реки, Может находится на склоне горы, или у подножья горы. Н-р: *Тирбадом* (в местном варианте *Тӓрбадӓм*) – верхний Бадом, *Таговбадом* (в местном варианте *Таговбадӓм*) - нижний Бадом и т.д. При этом, так как микротопонимы с присоединением суффиксоидов *тир* и *тагов*, указывают на рельеф местности, но при этом не влияют на принадлежности того, или иного топонима к определённому роду. Н-р: *Тирхабост* - *Таговхабост* относятся к мужскому роду, так как топоним *Хабост* - мужского рода. Тирчашма (*Тӓрчаӓмӓ*) – верхний родник и Таговчашма (*Таговчаӓмӓ*) - нижний родник, относятся к женскому роду, ибо слово чашма женского рода. Имеют место и микротопонимы первым компонентом, которых является имя собственное. Н-р: Назиркулен (*Назӓркӓлен*) - озерки Назира. Некоторые памироведы микротопоним Назиркулен относят к женскому роду, исходя из слова *кул* (*кӓл*), которое относится к женскому роду. Они не учитывают тот факт, что в форме множественного числа род существительных в шугнанском языке не определяется. Если слово *кул* в единственном числе сочетается с указательным местоимением *дам* - ж.р., то в форме множественного числа сочетается с указательным местоимением *деф* - *дев*, которые не показывают род. В данном микротопониме окончание – *ен* указывает на множество объектов, т.е., не на одно озеро, а на множество озёрков. Имеются топонимы и микротопонимы названия, которых зависит от изобилия чего-то, кого-то, или от внешней формы. Н-р: *ӓарин* - место, где изобилует колючка. *Зарӓзакен* - место, где изобилуют куропатки. *Сединдара* - ущелье, где множество огромных плоских камней. *Шитеӓак* - площадка на холме. Название микротопонима связано с тем, на вершине холма имеется ровный участок небольшой площади земли. Отсюда и название этой местности *шитеӓак*. *Буӓак* - холмик. Свое название местность получила от, своей внешней формы. *Дарӓолӓв* - местность, расположенная на берегу реки. Название данного микротопонима связано

с местом его нахождения..

Большая часть топонимов, распространённых на территории Памира, в силу древности происхождения их корней не поддаётся морфемному анализу. В них трудно выделить основу и определить составляющие её морфемы. Своеобразные историко-географические условия Памира, включая его труднодоступность и относительную изолированность, могли способствовать сохранению отдельных архаических элементов местных языков. В связи с этим лексический состав шугнанского языка представляет особый интерес для выявления древних языковых пластов и изучения их исторического происхождения.

Отдельные элементы этого древнего лексического пласта обнаруживают параллели в древних письменных памятниках, в частности в священной книге «Авеста», в «Шахнаме» Фирдоуси и других произведениях древней и средневековой письменной традиции. Наряду с лексическими особенностями, важное значение имеют фонетические, грамматические и морфологические характеристики шугнанского языка. Наличие в нём звуков, отсутствующих в таджикском и персидском языках, а также своеобразие его грамматического строя и морфологической структуры отражают специфику исторического развития языка. Н-р.: в шугнанском языке сохранился значительный пласт лексики, которая в таджикском и персидском языках имеет производную основу. Посредством соединения двух корней в этих языках образуются слова с определённым лексическим значением. Например, таджикское слово *харгӯш* - кролик состоит из двух компонентов: *хар* - осёл и *гӯш* - ухо. Образование данного наименования, вероятно, связано с характерной особенностью кролика - большими ушами, напоминающими ослиные.

В шугнанском языке этому слову соответствует лексема *хитум*, имеющая непроизводную основу и не поддающаяся членению на отдельные морфемы. Подобных слов в бесписьменном шугнанском языке сохранилось значительное количество. Их изучение позволяет глубже раскрыть особенности древнего лексического фонда шугнанского языка, проследить его исторические связи и выявить отдельные закономерности формирования и развития его лексической системы.

Литература:

1. Бубулшоев, У.Т. Микротопонимия долины Шахдары в этнолингвистическом освещении / У.Т. Булбулшоев. – Душанбе: Мероси Ачам, 2019. – 128 с.
2. Додыхудоев, Р. Х. Лингвистический анализ микротопонимии Памира (на материале шугнано-язгулямской группы языков): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – М., 1980. – 20 с.

3. Каландаров, Т.С. Шугнанцы (историко-этнографическое исследование) / Т.С. Каландаров. - М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2004. - 478 с
4. Карамшоев, Д. К. Шугнано-русский словарь: в 3 томах / Д.К. Карамшоев. - М.: Наука; Восточная литература, 1988–1999.
5. Мирзоев, Ш. Лексическая синонимия в бесписьменном языке (на материале шугнанского языка) / Ш. Мирзоев. – Душанбе: РТСУ, 2007. – 210 с.
6. Мирзоев, Ш. Краткий словарь фразеологических единиц шугнано-рушанской группы памирских языков и их эквиваленты в русском языке / Ш. Мирзоев, И. Карамова. – Душанбе: РТСУ, 2019. – 300 с.
7. Мирзоев, Ш. Краткий словарь фразеологических синонимов шугнано-рушанской группы памирских языков / Ш. Мирзоев. – Душанбе: Сифат-офсет, 2023. – 150 с.
8. Мирзоев, Ш. Словарь фразеологизмов шугнано-рушанской группы памирских языков / Ш. Мирзоев. – Душанбе: Сифат-офсет, 2025. – 398 с.
9. Офаридаев, Н. Ойконимия Горно-Бадахшанской автономной области / Н. Офаридаев. – Душанбе: РТСУ, 2001. - 150.
10. Офаридаев, Н. Очерки по топонимии и микротопонимии горного Бадахшана / Н. Офаридаев. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2024. – 168 с.
11. Шамбезода, Х.Д. Функциональная дистрибуция языков малочисленных народов в условиях многоязычия (на материале функционирования языков Горно- Бадахшанской автономной области Республики Таджикистан) / Х.Д. Шамбезода. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 390 с.
12. Чикобава, А.С. Введение в языкознание. Часть 1 / А.С. Чикобаева. - М.: Учпедгиз, 1953. – 244 с.

УДК: 811.222.8'373.23

ОПЫТ СЕМАНТИКО-СТРУКТУРНОЙ КЛАССИФИКАЦИИ ПАМИРСКИХ ЛИЧНЫХ ИМЁН

Некушоева Шахло Саиднуриддиновна⁵

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова АМИТ*

В статье представлена семантико-структурная классификация 222 памирских личных имён. На основе описательного, количественного и структурно-семантического анализа выделено 11 семантических групп. Наиболее многочисленными являются религиозные, исламские и теофорные имена – 79 единиц, пожелательные и оценочные имена – 39, а также антропонимы, связанные с растительным миром и цветочной образностью – 22. Рассмотрены повторяющиеся компоненты сложных имён, среди которых наиболее продуктивны Ali, -bek, Muhammad/Māmad и pazar. Определены их частотность, позиция и сочетаемость с другими основами. Исследование показывает, что семантика имени и модель его образования тесно связаны, но требуют раздельного рассмотрения. Предлагаемая классификация отражает особенности исследованной выборки и может уточняться по мере расширения материала.

Ключевые слова: памирские личные имена, антропонимия, семантическая классификация, структурный анализ, имяназачение, сложные антропонимы, именообразующие компоненты, количественный анализ.

Таҷрибаи таснифоти маъноӣ ва сохтори номҳои шахсии помирӣ

Дар мақола таснифоти маъноӣ ва сохтори 222 номи шахсии помирӣ пешниҳод шудааст. Дар асоси таҳлили тавсифӣ, миқдорӣ ва сохтори маъноӣ 11 гуруҳи маъноӣ ҷудо гардидааст. Гуруҳҳои сершуморро номҳои динӣ, исломӣ ва теофорӣ 79 адад, номҳои ифодакунандаи орзуву арзёбӣ 39 адад ва номҳои марбут ба олами наботот ва тасвири гулу гиёҳ 22 адад ташкил медиҳанд. Унсурҳои тақроршавандаи номҳои мураккаб низ баррасӣ шуда, Ali, -bek,

⁵Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи забонҳои помирӣ, номзади илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 935971176; e-mail: nekushoevash@gmail.com.

Некушоева Шахло Саиднуриддиновна – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 935971176; e-mail: nekushoevash@gmail.com.

Nekushova Shahlo Saidnuriddinovna – Institute of Humanitarian Sciences named after academichian B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, candidate of Philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992) 935971176; e-mail: nekushoevash@gmail.com.

Muhammād/Māmad ва *nazar* сермахсултарин муайян гардидаанд. Басомад, мавқеъ ва имкони пайвастишавии онҳо бо асосҳои дигар нишон дода шудааст. Таҳқиқ собит месозад, ки маънои ном ва қолаби сохти он бо ҳам алоқаманданд, вале бояд дар сатҳҳои алоҳида баррасӣ шаванд. Таснифоти пешниҳодишуда хусусиятҳои маводи ҷамъоваришударо инъикос намуда, бо васеъ гардидани он метавонад такмил дода шавад.

Калидвожаҳо: номҳои шахсии помирӣ, антропонимия, таснифоти маъноӣ, таҳлили сохторӣ, номгузорӣ, номҳои мураккаб, унсурҳои номсоз, таҳлили миқдорӣ.

An attempt at a semantic and structural classification of Pamir personal names

The article presents a semantic and structural classification of 222 Pamir personal names. Descriptive, quantitative and structural-semantic analysis has identified eleven semantic groups. The largest are religious, Islamic and theophoric names, comprising 79 items; wish-expressing and evaluative names, comprising 39 items; and names associated with plants and floral imagery, comprising 22 items. The recurrent components of compound names are also examined, with Ali, -bek, Muhammad/Māmad and nazar proving the most productive. Their frequency, position and compatibility with other name bases are determined. The study shows that the meaning of a name and its structural pattern are closely related but require separate analysis. The proposed classification reflects the characteristics of the sample and may be refined as the corpus is expanded.

Keywords: Pamir personal names, anthroponymy, semantic classification, structural analysis, naming practices, compound personal names, name-forming components, quantitative analysis.

Личное имя обычно рассматривается прежде всего как средство индивидуального обозначения человека. Однако его содержание этим не исчерпывается. Состав имён, употребляемых в той или иной языковой среде, складывается исторически и зависит от религиозных представлений, семейных обычаев, культурных связей и принятых в обществе способов имянаречения. Поэтому личные имена представляют интерес не только как особый разряд собственных имён, но и как материал, в котором сохраняются различные пласты общественной и культурной жизни. Связь имени с жизнью человека и общества подробно рассматривается в общей теории ономастики А. В. Суперанской, в частности в разделе «Связь имени с жизнью человека» [7, 36–90]. В. А. Никонов также подчёркивал необходимость изучать антропонимы не изолированно, а в связи с историей и социальной средой их носителей [5, 33–56].

Исходным материалом настоящей статьи стал список памирских личных имён, собранный автором в ходе работы над антропонимической лексикой. Уже при первоначальном рассмотрении этого списка обнаружилось, что имена различаются не только происхождением и

значением, но и внутренним строением. Одни из них соотносятся с названиями небесных тел, растений, животных, природных явлений и календарных дат. Другие выражают пожелание, оценку или представление о желательных качествах человека. Отдельный и весьма значительный пласт образуют имена, связанные с исламской традицией. Наряду с этим во многих антропонимах повторяются одни и те же компоненты: *-bek*, *-boy*, *-šo*, *-begim*, *-nazar*, *-alī*, *-māmad*, *-bāxt*, *xudo-*, *-dod* и другие.

Именно эта особенность материала определила направление исследования. Простого распределения имён по значениям оказалось недостаточно. Например, имя может быть отнесено к религиозной группе по своему содержанию, но одновременно содержать компонент, встречающийся в целом ряде других образований. Следовательно, семантическая классификация и анализ структуры должны проводиться раздельно, хотя в самом материале они тесно связаны.

Подобное сочетание подходов принято в антропонимических исследованиях. В. А. Никонов относил к основным задачам антропонимики изучение состава имён, закономерностей их распространения и изменений, подчёркивая при этом значение точного учёта материала [5, 33–56]. Возможность рассматривать собственные имена как систему и классифицировать их по различным признакам обоснована также А. В. Суперанской [7, 148–205]. В исследованиях национальной антропонимии семантическое распределение нередко дополняется анализом повторяющихся основ и компонентов. Такой анализ позволяет увидеть не только круг значений, представленных в именнике, но и способы построения сложных имён.

После исключения повторов исследуемая выборка составила 222 уникальные формы. В основном количественном подсчёте каждое имя учитывалось один раз. Иной принцип принят при рассмотрении продуктивных компонентов: здесь пересечения неизбежны, поскольку одно имя может содержать несколько значимых частей или одновременно входить в определённую смысловую группу и структурную модель. Таким образом, количественные показатели семантических классов и показатели повторяемости компонентов отвечают на разные вопросы и не должны суммироваться между собой.

В статье предпринята попытка систематизировать этот материал по двум основаниям. Сначала имена распределяются по семантическим группам, затем рассматриваются наиболее регулярно повторяющиеся компоненты. Такое построение позволяет перейти от общего состава выборки к конкретным моделям именообразования.

Цель исследования состоит в выявлении основных семантических групп памирских личных имён и продуктивных моделей, представленных

в собранном материале. Для этого необходимо установить, какие группы преобладают в выборке, каково их количественное соотношение и какие компоненты чаще других участвуют в образовании сложных антропонимов.

Основными приёмами работы стали описание, классификация, количественный подсчёт и структурно-семантический анализ. Подсчёт используется не сам по себе, а как способ показать внутреннее соотношение материала. Он позволяет, например, установить заметное преобладание религиозных имён или сопоставить частотность отдельных именных компонентов. Значение количественных данных для антропонимического исследования отмечал В. А. Никонов, связывая достоверность выводов с объёмом и репрезентативностью исходного материала [5, 41–46].

Предлагаемая классификация носит рабочий характер и отражает структуру конкретной выборки, вследствие чего не может претендовать на статус исчерпывающего перечня памирских личных имён. Распространение выявленных количественных соотношений на всю систему памирской антропонимии на данном этапе представляется преждевременным. Для получения более обоснованных выводов необходимо дальнейшее расширение корпуса материала, а также его сопоставление с данными печатных словарей, архивных источников и полевых записей.

Употребление слова «опыт» в названии статьи указывает не на случайный или незавершённый характер проведённого анализа, а на сознательно обозначенные границы исследования. В работе предлагается один из возможных подходов к систематизации имеющегося антропонимического материала и рассматриваются результаты его применения к конкретному корпусу имён.

При разработке классификации учитывался и предшествующий опыт изучения памирской антропонимии. Особое значение в этом отношении имеют работы Д. К. Карамшоева, непосредственно посвящённые памирским личным именам [3]. Вместе с тем предлагаемое ниже распределение основано на составе собранной нами выборки и отражает результаты её собственного семантического и структурного анализа.

Семантическая классификация памирских личных имён

На первом этапе собранные личные имена были распределены по основным семантическим группам. Основанием для классификации послужило значение исходной лексемы либо общий мотив, выраженный в имени. Количественное соотношение выделенных групп представлено в таблице 1.

Таблица 1.

Количественное распределение памирских личных имён по основным семантическим группам.

№	Класс имён	Количество
1	Небесные тела и космические представления	9
2	Драгоценности, металлы и камни	15
3	Растительный мир и цветочная образность	22
4	Животные и птицы	6
5	Календарные имена и названия дней/месяцев/праздников	10
6	Религиозные и исламские имена, включая теофорные образования	79
7	Имена с социально-статусной и титульной семантикой	21
8	Пожелательные, оценочные и абстрактно-ценностные имена	39
9	Природные явления, цветовые и внешние признаки	7
10	Родственные, домашние и защитные детские формы	9
11	Историко-легендарные и книжные имена	5
Итого		222

Источник: составлено автором по материалам исследования.

Самой многочисленной в рассматриваемом материале является группа религиозных, теофорных и исламских имён 79 единиц, или 35,6 % от общего числа. Таким образом, к ней относится более трети всей выборки. Уже само количественное преобладание этой группы свидетельствует о заметной роли религиозной традиции в формировании исследуемого антропонимического материала. Вместе с тем полученный результат следует связывать прежде всего с составом собранного корпуса. Без привлечения более широких полевых и письменных данных его нельзя автоматически распространять на памирскую антропонию в целом.

Значительный объём этой группы объясняется также её внутренней неоднородностью. В неё входят как широко распространённые общеисламские имена, такие как *Rahīm*, *Rāmūn*, *Karīm*, *Akbar*, *Ibroīm*, *Ismoīl*, *Asan*, *Usayn*, *Fotimā*, *Zāro*, так и сложные антропонимы с компонентами *Alā*, *Muhammad/Māmad*, *Xudo*, *dīn*, *abd*, *dod*, *baxš* и другими. Одни из этих имён непосредственно связаны с исламской именной традицией, другие включают теофорные элементы, религиозные обозначения или имена почитаемых лиц. Поэтому внутри данной группы можно выделить несколько более частных подтипов: общеисламские имена, теофорные образования, имена с религиозными титулами и

сложные антропонимы, содержащие имя либо обозначение почитаемого лица. Такое разграничение не меняет общей классификации, но позволяет точнее показать состав и особенности самой многочисленной группы.

Значительное присутствие религиозного пласта отмечается и в исследованиях других памирских антропонимических систем. На материале язгулямского языка С. И. Шарифов указывает на широкое распространение имён, связанных с мусульманской традицией, включая имена пророков, почитаемых лиц и образования с религиозными компонентами. Автор также отмечает роль таджикского языка как одного из основных посредников, через который такие антропонимы распространялись в памироязычной среде. Сходная календарная мотивация отмечена и в язгулямской антропонимии, где зафиксированы личные имена, восходящие к названиям дней недели, религиозных праздников и месяцев мусульманского календаря [11, 85-87].

Второе место по численности занимают пожелательные, оценочные и абстрактно-ценностные имена, содержащие 39 единиц, или 17,6 % всей выборки. В их основе лежат представления о желательной судьбе человека, его нравственных качествах, внешней привлекательности и благополучии. При выборе таких имён родители выражали надежду на счастливую жизнь ребёнка, удачу, достойный характер, любовь и уважение окружающих. Так, имена *Baxtiyor* и *Saodatbāxt* связаны с пожеланием счастья и благополучия, а имена *Nekqadam*, *Nekbāxt* с представлением о добром и благоприятном начале, а *Mérafrūz* и *Dilafrūz* передают значения любви, душевного света и радости. Имена *Dilbar*, *Diloro*, *Zarifā*, *Salimā*, *Mābubā* содержат положительную оценку человека, подчёркивая его привлекательность, изящество, душевную чистоту или любовь к нему. Значительная численность этой группы показывает, что пожелательная функция занимает важное место в системе памирских личных имён. Подобный принцип выделения пожелательных имён представлен и в исследованиях таджикской антропонимии. Р. Холназаров относит к именам, выражающим пожелание счастья и благополучия, такие формы, как *Baxtiyor*, *Baxtovar*, *Iqbol*, *Nekbaxt*, *Xuśbaxt*, связывая их выбор с пожеланиями родителей относительно будущей судьбы ребёнка [10, 80].

Выделение имён-пожеланий в самостоятельный класс имеет прочную традицию в антропонимических исследованиях. В работах по казахской и тувинской антропонимии подобные образования также рассматриваются как отдельная лексико-семантическая группа наряду с именами, восходящими к названиям животных, растений, небесных тел и другим апеллятивным основам. В сравнительном исследовании Ж. К. Туймебаева, А. Т. Кикбаевой и Н. Д. Сувандии [8] выделены 13 семантических групп и 16 моделей образования личных имён. Авторы, в

частности, отдельно приводят имена-пожелания и имена, образованные от слов со значением «цветок», «лев», «луна» и др. [8, 192-193].

Наблюдения над таджикской антропонимией подтверждают обоснованность такого выделения. М. С. Нуридинзода рассматривает имена, восходящие к апеллятивной лексике, как носители положительной оценки и родительских представлений о желательных качествах ребёнка. Существенно, что исследователь не ограничивается толкованием значения антропонимов, а обращается также к способам соединения образующих их компонентов [6]. Для настоящей работы этот принцип имеет непосредственное значение: один и тот же материал должен быть описан с двух сторон – с точки зрения выраженного в имени мотива и с точки зрения его внутреннего строения. Такое разграничение особенно важно при анализе сложных памирских имён, поскольку повторяющиеся элементы могут участвовать в образовании антропонимов, относящихся к разным семантическим группам.

Третью по численности группу образуют названия растительного мира и имена с цветочной образностью – 22 единицы, или 9,9 %. Среди них встречаются как простые формы – *Bunaḡṣā*, *Lolā*, *Nasrīn*, *Nargis*, *Gul*, – так и сложные антропонимы с компонентом *gul*: *Gulnor*, *Guldūnā*, *Gulnamo*, *Gulbāxt*, *Gulxoḡā*, *Gulbek*, *Bibigul*, *Nozigul*, *Oygul* и др.

Данная группа занимает промежуточное положение между семантической и структурной классификацией. По своему значению все входящие в неё антропонимы связаны с растительным миром и цветочной образностью, однако способы их образования неодинаковы. В одной части материала имя непосредственно совпадает с названием растения или цветка (*Bunaḡṣā*, *Lolā*, *Nasrīn*, *Nargis*, *Gul*). В таких случаях основанием для отнесения имени к данной группе служит прежде всего значение исходного слова. Другую часть составляют сложные образования, в которых флористический компонент *gul* соединяется с иным именным элементом (*Gulnor*, *Guldūnā*, *Gulnamo*, *Gulbāxt*, *Gulxoḡā*, *Gulbek*, *Bibigul*, *Nozigul*, *Oygul*). Здесь значение цветка сохраняется, но одновременно обнаруживается устойчивая модель построения имени: компонент *gul* может занимать начальную или конечную позицию и сочетаться с основами различной семантики. Поэтому имена первого типа следует рассматривать как антропонимы, возникшие путём прямого переноса названия растения или цветка в разряд личных имён, тогда как формы второго типа требуют также структурного анализа. На материале этой группы особенно отчётливо видно, что тематическое распределение имён само по себе не раскрывает всех особенностей их строения: одинаковая флористическая семантика может быть выражена как простым именем, так и сложным антропонимом с повторяющимся компонентом.

Почти такой же объём имеет класс имён с социально-титulyными и статусными компонентами – 21 единица, или 9,5 %. В него включены антропонимы с элементами *bek*, *boy*, *xūn*, *begim*, *sultūn*, *amīr*, *mirzo* и некоторыми другими: *Qiyobek*, *Amīrbek*, *Iqbolxūn*, *Dawlatboy*, *Mirzoboy*, *Sultūnbek*, *Šobegim*, *Sultūnbegim*, *Jūnbegim*.

Название данной группы нуждается в уточнении, поскольку принцип её выделения не вполне совпадает с тем, который применяется к именам, связанным с растениями, животными или небесными телами. В этих случаях объединение строится прежде всего на общем значении исходной лексемы. В именах с компонентами *-bek*, *-boy*, *-xūn*, *-begim*, напротив, существенную роль играет уже не только значение, но и наличие устойчивого повторяющегося элемента в составе антропонима. Тем самым семантический критерий здесь частично пересекается со структурным.

Поэтому более точным представляется название «Имена с социально-статусной и титульной семантикой». Оно позволяет сохранить общий смысловой признак группы и вместе с тем не сводить её описание только к формальному наличию определённого компонента. Сами элементы *-bek*, *-boy*, *-xūn*, *-begim* целесообразно отдельно рассмотреть в разделе, посвящённом структуре и продуктивным моделям образования личных имён. Такое разграничение поможет яснее показать, что одна и та же единица может одновременно характеризоваться по своему значению и по способу построения, не смешивая эти два уровня анализа.

Группа имён, связанных с драгоценностями, металлами и камнями, насчитывает 15 единиц, что составляет 6,8 % выборки. В неё входят *Sadaf*, *Nuqrā*, *Tillo*, *Sangīnā*, *Niginā*, *Gawar*, *Marvorīd*, *Lojuvar(d)*, *Almos*, *Lālimo*, *Zumrad* и другие имена. Основой для их объединения служат названия предметов, которые в традиционной культуре воспринимаются как красивые, редкие, прочные или особенно ценные. Перенесение таких наименований в сферу личных имён связано, очевидно, с положительной оценкой человека и с желанием подчеркнуть его достоинство, привлекательность или особую ценность для семьи. В этом отношении данная группа сближается с пожелательными и оценочными именами. Вместе с тем её следует сохранять как самостоятельную, поскольку исходная мотивация здесь остаётся вполне конкретной и предметной: каждое имя восходит к названию жемчуга, металла, минерала, камня или другого ценного материала. Именно эта предметная основа отличает такие антропонимы от имён, в которых положительная оценка выражена непосредственно через понятия счастья, добра, любви или благополучия.

Остальные семантические классы представлены в исследуемой выборке меньшим количеством единиц, однако каждый из них отражает

самостоятельный источник имяназачения. К календарным именам и названиям дней, месяцев и праздников отнесены 10 форм. В эту группу входят *Ramazun*, *Qurbun*, *Safar*, *Rajab*, *Dusanbi*, *Corshanbi*, *Panjshanbi*, *Jumā*, *Sanbi* и другие формы. Их происхождение непосредственно связано с календарным временем, днём недели, месяцем или религиозно значимым периодом, на который приходилось рождение ребёнка либо который имел особое значение для семьи. В подобных случаях имя сохраняет указание на конкретное временное или обрядовое обстоятельство назачения.

По 9 единиц насчитывают группы имён, связанных с небесными телами и космическими представлениями, а также родственных, домашних и защитных детских форм. Первая из них восходит к традиционным представлениям о солнце, луне, звёздах и других небесных объектах, которые могли служить источником образной и оценочной номинации. Вторая отражает уже иную сторону имяназачения: семейно-бытовую практику, родственные отношения и особые формы обращения к ребёнку, в том числе связанные с памятью об умерших родственниках.

Имена, обозначающие природные явления, цветовые и внешние признаки, представлены 7 единицами. К ним относятся *Borunbek*, *Barfi*, *Xoldor*, *Kabutsor*, *Sabzinā*, *Tufaniso*, *Tobistun*. В этой группе объединены антропонимы, мотивированные названиями атмосферных явлений, цветовых характеристик и внешних признаков. Хотя по численности данный класс невелик, он показывает, что источником личного имени могли становиться не только отвлечённые пожелания или религиозные представления, но и непосредственно наблюдаемые признаки окружающего мира или человека.

Небольшую группу составляют имена, восходящие к названиям животных и птиц: *Gurgali*, *Pulang*, *Tuti*, *Qumri*, *Tovus*, *Šoin*. Их объединяет зоонимическая основа, однако мотивы переноса соответствующих названий в сферу личного именования могут быть различными. В одних случаях значение имени могло связываться с характерными признаками животного или птицы, в других с устойчивыми представлениями о силе, красоте, грациозности, быстроте или иных качествах, традиционно соотносимых с определённым образом. Поэтому подобные антропонимы представляют интерес не только с точки зрения своего лексического источника, но и как результат образного переосмысления зоонимической лексики в системе личных имён. При этом точная мотивация каждого отдельного имени требует самостоятельного рассмотрения и не всегда может быть установлена только на основании его внешней формы.

Среди собранного материала наименьшей по численности является группа историко-легендарных и книжных имён, включающая 5 единиц: *Doro*, *Iskandar*, *Sikandar*, *Rustambek*, *Xisrawbek*. В отличие от имён,

непосредственно образованных от апеллятивной лексики, эти антропонимы связаны с уже существовавшими в культурной традиции именами исторических и легендарных персонажей. Их появление в составе памирского именника свидетельствует о воздействии более широкого культурного пространства, в котором сохранялись и передавались образы правителей, героев и персонажей письменной и устной традиции. В данном случае имя выбирается не столько по прямому лексическому значению, сколько через ассоциацию с известным носителем имени и закрепившимся за ним культурным образом. Тем самым такие антропонимы сохраняют следы исторической памяти и показывают, что формирование личного именника происходило не только под влиянием непосредственной языковой среды, но и в связи с литературной, эпической и исторической традицией.

Малочисленность отдельных семантических классов сама по себе не определяет их место и значение в антропонимической системе. Количественные данные показывают лишь степень представленности того или иного типа в исследуемой выборке, тогда как содержательная ценность материала определяется также характером заключённой в имени культурной информации. Именно в небольших группах нередко обнаруживаются более специализированные мотивы именования, связанные с определёнными представлениями, обычаями или историческими ассоциациями. Поэтому при анализе памирских личных имён количественное соотношение групп необходимо рассматривать вместе с их семантической и культурной спецификой.

Отдельную группу образуют родственные, домашние и защитные детские формы, связанные с традицией наречения ребёнка именем умершего родственника. В шугнано-рушанской языковой среде такое именование понимается не только как сохранение памяти о покойном, но и как особая форма связи с духом предка. Считается, что дух умершего может «отдать» своё имя будущему младенцу либо, напротив, «не дать» его. Представление о подобном запрете выражается в формулах *Xu nūm-i dāk cūd* «дух предка отдал своё имя» и *Xu nūm nadākixt* «дух предка не даёт своего имени». Если ребёнка, названного в честь покойного, не называют его официальным именем, в семейном употреблении используются специальные обозначения, указывающие на родство с умершим: *tatīš* – названный в честь отца, *nanīš* – названная в честь матери, *yaxbīc* – названная в честь сестры, *virodik* – названный в честь брата, *bobīš* – названный в честь бабушки, *mūmīš* – названная в честь бабушки [4, 755–757]. Такие формы занимают промежуточное положение между личным именем, семейным обращением и обозначением статуса ребёнка по отношению к умершему родственнику. Их включение в отдельную группу

позволяет учитывать не только семантику родства, но и связанную с ней обрядовую и защитную функцию именования.

Рассмотрение собранного материала показывает, что основная часть имён сосредоточена в нескольких наиболее крупных семантических группах. Религиозные имена, пожелательные и оценочные образования, растительно-цветочные антропонимы, имена с социально-статусной и титульной семантикой, а также названия, связанные с драгоценностями, металлами и камнями, объединяют 176 единиц. На остальные шесть групп приходится 46 имён. На наш взгляд, такое соотношение не является случайным. Оно позволяет увидеть те смысловые сферы, которые особенно активно представлены в исследуемом корпусе и, следовательно, чаще становились основанием для выбора или образования личного имени.

Наиболее отчётливо в собранном нами материале выделяются два направления имянаречения. Первое связано с религиозной традицией, второе с пожеланием человеку счастья, благополучия, достойных качеств и благоприятной судьбы. Вместе эти две группы включают 118 имён, то есть более половины всей выборки. Это даёт основание считать религиозную и благопожелательную мотивацию одними из наиболее заметных в рассматриваемом материале. При этом мы сознательно ограничиваем данный вывод рамками собранного корпуса. Для того чтобы говорить о подобном соотношении как о характерной черте памирского именника в целом, необходимо значительно расширить источниковую базу и учитывать место, время и обстоятельства фиксации каждого имени.

Количественный анализ таблицы 1 даёт общее представление о составе выборки, но одновременно обнаруживает несколько методических вопросов. Некоторые классы выделены на основании исходного значения имени, другие – на основании культурной функции, третьи – по повторяющемуся структурному компоненту. На рабочем этапе такое объединение допустимо, поскольку помогает охватить весь материал. При анализе материала представляется необходимым последовательно разграничивать три уровня: лексико-семантическое происхождение имени, его культурно-прагматическую функцию и структурную модель образования.

Такой переход от предварительной группировки к более строгому разграничению критериев соответствует принятой в антропонимике практике. В. А. Никонов связывал достоверность исследования личных имён с массовостью материала, его точным учётом и сопоставлением отдельных групп [5, 38–56]. В современных исследованиях этот принцип дополняется параллельным рассмотрением семантических групп и словообразовательных моделей [8, 188–199].

Таблица 1 позволяет увидеть общее распределение собранных нами имён по основным семантическим группам и определить, какие мотивы именования представлены в материале наиболее заметно. Однако уже при рассмотрении отдельных групп становится ясно, что количественного распределения недостаточно для их полной характеристики. За одинаковой семантической отнесённостью могут стоять разные способы образования имени, а одни и те же компоненты встречаются в антропонимах, относящихся к различным смысловым классам. Поэтому таблица в данном случае служит не итогом классификации, а первым уровнем анализа, на котором устанавливается общая семантическая организация исследуемого корпуса.

Не менее важен и материал сравнительно небольших групп. Их численность в пределах выборки невелика, однако они существенно расширяют представление об источниках памирского имянаречения. Названия растений и цветов, драгоценных камней и металлов, небесных тел, животных и птиц, природных явлений, календарных дат, а также исторические и книжные имена восходят к разным пластам лексики и культуры. В одном случае основанием для имени становится окружающий человека природный мир, в другом – представление о ценности и красоте, время рождения, историческая память или известный культурный образ. Именно такое разнообразие показывает, что антропонимический материал нельзя характеризовать только через наиболее многочисленные группы: малочисленные классы также сохраняют сведения о разных мотивах и традициях именования.

В ходе анализа обнаруживается и другая особенность: граница между семантической и структурной классификацией в ряде случаев оказывается достаточно подвижной. Особенно хорошо это видно на именах с социально-статусной и титульной семантикой и на растительно-цветочных образованиях. Так, элементы *-bek*, *-boy*, *-xon*, *-begim* сохраняют определённое значение, но одновременно регулярно участвуют в построении сложных антропонимов. Сходная картина наблюдается с компонентом *gul*: он связывает имя с цветочной семантикой и в то же время выступает повторяющимся элементом в целом ряде образований (*Gulnor*, *Guldūna*, *Gulbāxt*, *Gulbek*, *Bibigul*, *Nozigul*, *Oygu*). Следовательно, в подобных случаях важно учитывать не только то, к какой смысловой группе относится имя, но и то, каким образом оно построено и какое место занимает повторяющийся компонент в его составе.

Поэтому после семантического распределения материала представляется необходимым обратиться к структурной стороне памирских личных имён. Такой переход не означает введения новой, не связанной с предыдущей классификации. Напротив, структурный анализ

ЗАБОНШИНОСӢ

продолжает семантический и позволяет точнее описать те антропонимы, в которых регулярно повторяются одни и те же элементы. Рассмотрение продуктивных компонентов даёт возможность установить степень их распространённости, определить характерные позиции в составе сложного имени и проследить, с какими другими основами они наиболее часто сочетаются.

Для выявления структурных особенностей исследуемого материала были рассмотрены повторяющиеся компоненты, участвующие в образовании сложных личных имён. Наиболее продуктивные из них представлены в таблице 2.

Таблица 2.

Продуктивные компоненты и форманты в составе памирских личных имён

№	Компонент / формант	Количество имён	Доля от выборки, %	Примеры
1	-ali / ali-	17	7,7	Nazarali, Abdulali, Qurbūnali, Alinazar, Māmadali, Alimāmad Amīrbek, Rustambek,
2	-bek	16	7,2	Tillobek, Borūnbek, Nazarbek, Xisrawbek Sangmāmad, Aydarmāmad,
3	-mamad / Muhammad	14	6,3	Māmadali, Nazarmāmad, Māmadnazar Alinazar, Māmadnazar,
4	-nazar / nazar-	12	5,4	Nazarali, Nazarmāmad, Nazarbek, Nazaršo
5	-šo	10	4,5	Māmadšo, Zinatšo, Yusufšo, Dawlatšo, Sultūnšo, Nazaršo
6	-mo(h) / -mo	10	4,5	Bibimo, Lālimo, Sitoramo, Parimo, Roziyamo, Safarmo
7	xudo- / -xudo	8	3,6	Xudodod, Dodixudo, Xudoyor, Zikrixudo, Nazarxudo
8	-dod / -baxsh	8	3,6	Mawlodod, Xudodod, Haqdod, Mawlobaxš, Xudobaxš
9	-begim	6	2,7	Šobegim, Lālbegim, Sultūnbegim, Mastibegim, Jūnbegim

ЗАБОНШИНОСӢ

10	-baxt / baxt-	5	2,3	<i>Gulbāxt, Saodatbāxt, Nēkbāxt, Baxtiyor</i>
11	-boy	4	1,8	<i>Dawlatboy, Qurbūnboy, Mirzoboy</i>

Источник: составлено автором по материалам исследования.

Данные таблицы показывают, что образование сложных личных имён в рассматриваемой выборке связано с рядом повторяющихся компонентов, которые регулярно входят в состав разных антропонимов. Подобный принцип анализа применяется и при изучении таджикского антропонимического материала. Ш. Хайдаров, рассматривая частотность именообразующих элементов, выделяет ряд компонентов, регулярно занимающих начальную или конечную позицию в составе личного имени, в том числе *-xon*, *-din*, *-ullo*, *-bek*, *-boy*, *-šo* и *-ali* [9, 159]. Это позволяет сопоставлять не только отдельные антропонимы, но и степень продуктивности повторяющихся компонентов в разных региональных именниках. Наиболее продуктивным среди них является компонент *Ali*, зафиксированный в 17 именах. Он встречается как в начальной, так и в конечной позиции: *Alinazar*, *Alimāmad*, *Nazarali*, *Qurbūnali*, *Māmadali*. Такая позиционная подвижность показывает, что *Ali* не ограничивается одной устойчивой моделью, а свободно сочетается с различными именными основами. В одних случаях он выступает первым компонентом сложного имени, в других завершает его, при этом сохраняя самостоятельную семантическую узнаваемость. Именно частотность и возможность занимать разные позиции позволяют рассматривать *Ali* как один из наиболее активных элементов в образовании сложных личных имён в пределах собранного материала.

Почти такую же частотность имеет формант *-bek*, зафиксированный в 16 именах. В исследуемом материале он выступает преимущественно в конечной позиции: *Amīrbek*, *Rustambek*, *Tillobek*, *Borūnbek*, *Nazarbek*, *Xisrawbek*. В отличие от компонента *Ali*, который встречается в разных позициях, для *-bek* более характерно закрепление во второй части сложного имени. Это позволяет говорить о достаточно устойчивой модели образования антропонимов с данным элементом. Исторически *bek* связан с обозначением социального положения, титула и почётного статуса, однако в составе личных имён его функция постепенно выходит за пределы прямого титульного значения. Регулярное присоединение *-bek* к различным основам показывает, что в исследуемом именнике этот элемент уже выступает как устойчивый компонент сложного антропонима. При этом связь с первоначальной социально-статусной семантикой полностью не утрачивается, что объясняет пересечение данной модели со смысловой группой имён социально-статусного и

титulyного характера.

Заметное место в исследуемом материале занимают также варианты компонента *māmad*, восходящие к имени *Muhammad* и представленные в 14 антропонимах. Он встречается, например, в формах *Sangmāmad*, *Aydarmāmad*, *Māmadali*, *Nazarmāmad*, *Māmadnazar*. Компонент может занимать как начальную, так и конечную позицию, что свидетельствует о его активном участии в образовании сложных личных имён. Его высокая частотность непосредственно связана с распространённостью имени *Muhammad* и его вариантов в исламской антропонимической традиции.

Отдельно следует рассматривать компонент *nazar*, зафиксированный в 12 именах: *Alinazar*, *Māmadnazar*, *Nazarali*, *Nazarbek*, *Nazaršo*. В собранном материале он также обнаруживает позиционную подвижность: может находиться как в первой, так и во второй части сложного антропонима. При этом *nazar* сочетается с компонентами различного происхождения и значения, что указывает на устойчивость данной модели в составе исследуемых имён. Таким образом, *māmad* и *nazar* представляют собой самостоятельные продуктивные компоненты, которые могут сочетаться между собой, как, например, в формах *Nazarmāmad* и *Māmadnazar*.

Среди собранного материала по 10 имён образовано с участием компонентов *-šo* и *-mo(h)* / *-mo*. Формант *-šo* употребляется преимущественно в мужских именах: *Māmadšo*, *Yusufšo*, *Davlatšo*, *Sultūnšo*, *Nazaršo*. В этих образованиях он занимает, как правило, конечную позицию и присоединяется к различным именным основам. Повторяемость такой модели позволяет рассматривать *-šo* как устойчивый компонент в составе мужских сложных антропонимов. Компонент *-mo(h)* / *-mo*, напротив, характерен главным образом для женских имён: *Bibimo*, *Lālimo*, *Sitoramo*, *Parimo*, *Roziyamo*, *Safarmo*. Он также преимущественно располагается во второй части имени и сочетается с разными основами. Сопоставление этих двух моделей показывает, что отдельные структурные компоненты в исследуемом материале обнаруживают определённую связь с половой отнесённостью имени. Такая закономерность проявляется не как абсолютное правило, а как устойчивая тенденция в пределах собранной выборки и потому требует дальнейшей проверки на более широком антропонимическом материале.

Теофорные компоненты *xudo-* а также элементы *-dod* и *-baxš* представлены по 8 раз. Они входят в состав имён *Xudodod*, *Dodixudo*, *Xudoyor*, *Zikrixudo*, *Mawlodod*, *Haqdod*, *Mawlobaxš*, *Xudobaxš*. В семантическом отношении такие образования выражают представление о даровании ребёнка высшей силой, божественной милости или покровительстве. Поэтому структурная продуктивность данных

компонентов одновременно отражает религиозно-пожелательное содержание соответствующих имён.

Менее многочисленны образования с компонентами *-begim*, *-baxt* / *bāxt*- и *-boy*. Формант *-begim* отмечен в 6 именах и преимущественно входит в состав женских антропонимов: *Šohbegim*, *Lālbegim*, *Sultūnbegim*, *Mastibegim*, *Jūnbegim*. Компонент *bāxt* представлен в 5 именах – *Gulbāxt*, *Saodatbāxt*, *Nekbāxt*, *Baxtyor* – и сохраняет прозрачную пожелательную семантику счастья и благополучия. Формант *-boy*, обнаруженный в 4 случаях, встречается в именах *Dawlatboy*, *Qurbūnboy*, *Šoboy*, *Mirzoboy* и относится к менее продуктивным моделям в пределах данной выборки.

Таким образом, наиболее активными в исследуемом материале являются компоненты *Ali*, *-bek*, *Muhammad/Mamad* и *nazar*. Вместе с формантами *xudo*, *dod*, *baxsh* они показывают заметную роль религиозных и почётно-статусных элементов в структуре памирских личных имён. Компоненты *-mo*, *-begim* и частично *-šo* обнаруживают связь с традиционными моделями мужского и женского именования, тогда как *baxt* сохраняет выраженную пожелательную семантику. При этом приведённые количественные показатели нельзя суммировать: одно сложное имя может одновременно содержать два продуктивных компонента и, следовательно, учитываться в нескольких строках таблицы. Например, имя *Nazarali* входит одновременно в ряды с компонентами *nazar* и *Ali*, а *Xudodod* – в ряды с компонентами *xudo* и *dod*. Таблица отражает не количество отдельных имён с формантами в совокупности, а частотность каждого компонента внутри исследуемого корпуса.

Литература:

1. Вахобова, М. Лексический фон антропонимов как часть фоновых знаний носителей языка и культуры / М. Вахобова // Учёные записки Худжандского государственного университета им. акад. Б. Гафурова. Гуманитарные науки. – 2012. – № 1 (29). – С. 72–78.
2. Вахобова, М. Личные имена арабского происхождения в составе таджикской антропонимии: структурно-семантическая характеристика / М. Вахобова // Учёные записки Худжандского государственного университета им. акад. Б. Гафурова. Гуманитарные науки. – 2014. – № 1 (38). – С. 113–121.
3. Карамшоев, Д. К. Памирские имена / Д. К. Карамшоев // Ономастика. Типология. Стратиграфия. – М.: Наука, 1988. – С. 247–262.
4. Некушоева, Ш. С. Культ предка через призму языковых единиц (на материале шугнано-рушанской группы языков) / Ш. С. Некушоева // Сборник тезисов 1-го Евразийского конгресса лингвистов. – М.: Институт языкознания РАН, 2025. – С. 755–757.

5. Никонов, В. А. Задачи и методы антропонимики / В. А. Никонов // Личные имена в прошлом, настоящем и будущем: проблемы антропонимики. – М.: Наука, 1970. – С. 38–56.
6. Нуридинзода, М. С. О специфике структурно-семантической модификации личных имён в составе таджикской антропонимики / М. С. Нуридинзода // Вестник Российско-Таджикского (Славянского) университета. – 2022. – № 1 (76). – С. 137–147.
7. Суперанская, А. В. Структура имени собственного: фонология и морфология / А. В. Суперанская. – М.: Наука, 1969. – 207 с.
8. Туймебаев, Ж. К. Структурные и семантические особенности имён собственных казахов и тувинцев / Ж. К. Туймебаев, А. Т. Кикбаева, Н. Д. Сувандии // Новые исследования Тувы. – 2025. – № 2. – С. 188–199.
9. Хайдаров, Ш. Баррасии лингвостатистикии номҳои мардонаи тоҷикони шаҳри Хучанд / Ш. Хайдаров // Вестник Таджикского национального университета. – 2012. – № 4/3. – С. 154–160.
10. Холназаров, Р. Хусусиятҳои лингвистӣ ва ғайрилингвистии номҳои бачагон / Р. Холназаров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2017. – № 4/3. – С. 78–82.
11. Шарифов, С. И. Структурно-семантические особенности язгулямской антропонимии / С. И. Шарифов // Вестник Таджикского национального университета. – 2015. – № 4/7. – С. 84–88.

ТДУ: 811.222.8'373.23

**ХУСУСИЯТҲОИ СЕМАНТИКИЮ СОХТОРИИ
АНТРОПОНИМИЯИ ВАНЧУ ДАРВОЗ**

Назаршоева Чилла Раҳимбековна⁶

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Мақолаи мазкур ба баррасии ҳамаҷонибаи хусусиятҳои сохторӣ ва семантикии антропонимҳои минтақаҳои Ванчу Дарвоз бахшида шудааст. Ба сифати сарчашма ва заминаи асосии маводҳои таҳқиқотии «Лугати номҳои шахсии помирӣ» (Словарь памирских личных имен) - и Додохудо Карамшоев ва маводи ғирдовардаамон, ки беш аз 300 номвожаро дар бар мегирад, хидмат намудаанд. Дар таҳқиқот усулҳои таҳлили сохторӣ, семантикӣ, ва муқоисавӣ-компаративистӣ ба таври маҷмӯӣ истифода шудаанд.

Бо мақсади нишон додани моҳияти ҷаҳонбинӣ ва суннатҳои номгузориҳои минтақа, тавачҷуҳи асосӣ ба ду ғуруҳи сермахсултарини номҳо равона карда шуд. Ғуруҳи аввалро номҳои муҳофизатӣ (апотропей) ва ифодакунандаи боварӣ ташиқ медиҳанд, ки устувориҳои онҳо то замони муосир ба суннати арҷгузорӣ ба ниёгон ва ғузоштани номи аҷдодони ғузашта ба фарзандон ё ба насли минбаъда вобаста аст.

Ғуруҳи дувуми номҳо таҳлили компаративистии антропонимҳои динӣ-исломиро (номҳои теофорӣ ва мафҳумҳои динӣ) дар бар мегирад, ки таносуби онҳо дар контексти хусусиятҳои мазҳабии минтақаҳои Ванчу Дарвоз дар муқоиса бо дигар минтақаҳои помирзабон равишан карда шудааст. Ҳамчунин дар мақола ба хусусиятҳои сохтории антропонимияи ин минтақаҳо тавачҷуҳи махсус зоҳир гардида, собит карда шуд, ки мавҷудияти номҳои мураккаби дурешаву сереша дар миёни насли нав заминаи муҳимми ҳифзи ҳувиёти фарҳангӣ ва хотираи этнофарҳангии хонаводагӣ ба шумор меравад.

Қалидвожаҳо: антропонимия, минтақаҳои Ванчу Дарвоз, Кӯҳистони Бадахшон, лоиҳаи ономастикӣ, сохтори номҳо, номҳои муҳофизатӣ (апотропей), антропонимҳои динӣ-исломӣ, этнолингвистика, хотираи

⁶Назаршоева Чилла Раҳимбековна – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯъбаи забонҳои помирӣ, номзади илмҳои филологӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 935261982; e-mail: chilla1982@mail.ru.

Назаршоева Чилла Раҳимбековна – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 935261982; e-mail: chilla1982@mail.ru.

Nazarchoeva Chilla Rahimbekovna – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, candidate of Philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992) 935261982; e-mail: chilla1982@mail.ru.

этнофарҳангӣ.

Семантико-структурные особенности антропонимии Ванча и Дарваза

Данная статья посвящена комплексному рассмотрению структурных и семантических особенностей антропонимов регионов Ванч и Дарваз. Основными источниками исследовательского материала послужили «Словарь памирских личных имён» Додхудо Карамшоева, а также материалы, собранные авторами в ходе полевых исследований. В работе комплексно применены методы структурного, семантического, лингвокультурологического и сравнительного анализа.

С целью выявления мировоззренческой основы и традиций наречения имён в регионе основное внимание уделено двум наиболее продуктивным группам имён. Первую группу составляют охранительные (апотропические) имена и имена, отражающие традиционные верования. Их устойчивое бытование вплоть до современного периода связано с традицией почитания предков и практикой передачи имён представителей ушедших поколений детям и последующим потомкам.

Вторая группа включает религиозно-исламские антропонимы, в том числе теофорные имена, агионимы и имена, связанные с религиозными понятиями. Их соотношение рассматривается в контексте конфессиональных особенностей регионов Ванч и Дарваз в сопоставлении с другими памироязычными регионами. Особое внимание уделено также структурным особенностям антропонимии данных регионов. Установлено, что сохранение в употреблении сложных двух- и трёхкорневых имён среди молодого поколения является одним из важных факторов сохранения культурной идентичности и этнокультурной памяти семьи.

Ключевые слова: антропонимия, регионы Ванч и Дарваз, Горный Бадахшан, Д. Карамшоев, ономастический проект, структура имён, охранительные (апотропические) имена, религиозно-исламские антропонимы, этнолингвистика, этнокультурная память.

Semantic and structural features of anthroponymy in the Vanj and Darvaz regions

This article provides a comprehensive examination of the structural and semantic features of anthroponyms in the Vanj and Darvaz regions. The primary sources of the research material are The Dictionary of Pamir Personal Names by Dodokhudo Karamshoev and materials collected by the authors during field research. The study employs a combination of structural, semantic, linguocultural, and comparative methods of analysis.

To identify the worldview underlying naming practices and traditions in the region, particular attention is devoted to two of the most productive groups of personal names. The first group comprises protective (apotropaic) names and names reflecting traditional beliefs. Their continued use into the modern period is associated with the tradition of ancestor veneration and the practice of passing the names of deceased ancestors and members of previous generations on to children and subsequent descendants.

The second group comprises religious-Islamic anthroponyms, including theophoric names, hagionyms, and names associated with religious concepts. Their correlation is examined in the context of the confessional characteristics of the Vanj and Darvaz regions and in comparison with other Pamir-speaking regions. Particular attention is also devoted to the structural features of anthroponymy in these regions. The study demonstrates that the continued use of complex two- and three-root personal names among the younger generation constitutes an important factor in preserving cultural identity and the ethnocultural memory of the family.

Keywords: anthroponymy, Vanj and Darvaz regions, Mountainous Badakhshan, D. Karamshoev, onomastic project, name structure, protective (apotropaic) names, religious-Islamic anthroponyms, ethnolinguistics, ethnocultural memory.

Ономастика яке аз муҳимтарин соҳаҳои забоншиносӣ ба ҳисоб рафта, бо таъриху фарҳанги мардум робитаи ногусастанӣ дорад. Дар шароити имрӯза номшиносӣ аҳаммияти бештареро касб мекунад, зеро ному номгузорӣ аз ҷумлаи унсурҳои арзиши милли маҳсуб ёфта, дар муаррифии хувият ва худшиносии милли нақши арзанда мегузоранд. Номгузорӣ ва номшиносӣ дар фарҳанги халқҳои гуногун мавқеи сазовор дошта, ҷузъи фарҳанги миллии ҳар як миллат аст. Номвожаҳои ҷуғрофӣ (топонимҳо), номи ашхос (антропонимҳо) ва соири унсурҳои фазои ономастикӣ дар тақвияти ҳофизаи таърихӣ халқ нақши муҳим бозида, рӯҳия, шуури милли, таърих ва фарҳанги маънавии мардумро инъикос мекунанд.

Дар ин замина, масъалаи омӯзиши номҳои ашхос (антропонимҳо) ҳамчун қисми таркибии ономастика аҳаммияти махсуси назариявӣ ва амалӣ касб менамояд. Дар байни муҳаққиқон-забоншиносон ин ақида шакку шубҳае надорад, ки антропонимҳо нисбат ба дигар гуруҳҳои исмҳои хос бештар вазифаи баланди иҷтимоии муаррифии шахсиятро бар дӯш доранд. Номшинос Л. М. Гордилова хислати муаррификунада ва таҳаввулпазири номҳоро баррасӣ намуда, дуруст таъкид мекунад: «Номҳои аслии одамон, таҳаллусҳо (лақабҳо) ва насабҳо ҷузъи низоми луғавии забон буда, дар баробари унсури лексикӣ, дар муҳтавои мафҳумии худ маълумоти этнографӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангшиносиро фаро мегиранд ва ба ҳар гуна тағйироти дар ҷомеа баамаломеда хеле зуд инъикос менамоянд» [3, 80].

Воқеан ҳам, исмҳои хос ба сифати маҳзани иттилооти таърихӣ фарҳангӣ хизмат мекунанд ва ин хусусиятро забоншиносии маъруф Г. Ф. Сатторов низ ба тариқи изҳори андеша намуда, қайд мекунад: «Исмҳои хос ба монанди исмҳои ҷинс аз ҳодисаҳои таърихӣ, инкишофи ҷамъиятӣ пайдо шудаанд ва дар худ санъати миллиро нигоҳ медоранд. Дар исмҳои хос ошкор шудани таърихи халқҳои

кадим, расму оин, урфу одат, тарзи тафаккур, маълумоти таърихӣ ва аслан забонӣ, забонҳои давраи кадим оне, ки номумкин аст, гирифтаниш бо роҳи омӯзиш ба назар мерасад» [10, 54].

Ин нишондодҳо гувоҳи онанд, ки номҳо маҳсули тафаккури давраҳои гуногуни инкишофи ҷомеа буда, сарвати маънавӣ, ганҷинаи бозғамии таъриху маданият ва як ҳиссаи фонди луғавии забони халқ маҳсуб мешаванд. Илова бар ин, воҳидҳои лексикӣ мазкур бозгӯ, ифшокунада ва инъикосгари аломатҳои ҳоси тамаддуни гузаштаи этносҳо, урфу одат, фарҳанг ва зисту зиндагонии онҳо бо дарбаргирии рушду ташаккули ҳаёти иқтисодиву сиёсӣ, иҷтимоӣ ва маданияи онҳо мебошанд [12, 12-24].

Дар раванди таҳаввулоти таърихӣ низоми номшиносӣ ва номгузорӣ метавонад тағйир ёбад, дигаргун шавад ва ба талаботи маънавии миллат созгор гардад. Ономастикаи тоҷик таърихи тӯлонӣ дошта, дар масири асрҳо рушду такомул ёфтааст. Номҳои таърихӣ (антропонимияи) тоҷикон ва номҳои сарзаминҳои будубоши онҳо аз замони бостон дар маохизи гуногун сабт ёфта, то замони мо омада расидаанд [6, 5]. Аз ин рӯ, масъалаи номгузорӣ, эҳёи номҳои таърихӣ, тибқи арзишҳои миллӣ номгузориҳои фарзандон, додани номҳои шоиста мутобиқи асолати забони тоҷикӣ ба маҳалҳои навбунёд, муассисаю созмонҳои навтаъсис ва ивази номҳои ба меъёри забони давлатӣ мувофиқнабуда, аз масоили мубрами рӯз буда, тадқиқоти мукамалро талаб мекунанд.

Маҳз бо назардошти ин заруриятҳо, таҳияи “Фарҳанги номҳои сокинони ВМКБ” бо шарҳу тавзеҳи мукамал ва мутобиқ ба қоидаҳои имлои забони адабии тоҷикӣ, масъалаест, ки аҳамияти баланди илмӣ-назариявӣ ва амалӣ дорад. Ин иқдом барои тақвияти ҳудодоҳию худшиносии миллии аҳли ҷомеа ва пурра намудани ҳолӣгоҳҳои лексикографияи минтақавӣ заминаи устувор мегузорад.

«Фарҳанги номҳои шахсии помирӣ» (Словарь памирских личных имен)-и профессор Д. Карамшоев яке аз аввалин ва муҳимтарин кӯшишҳо дар лексикографияи ономастикӣ минтақавӣ мебошад, ки ҳадафи фаро гирифтани тамоми номҳои сокинони кӯҳистонро дошт. Тавре дар сарсухани луғат муаллиф қайд кардаст, сарчашмаи асосии қораиш номҳои шахсии дар солҳои 1990-1995 ҷамъоварда ташкил медиҳанд, ки ҳамаи забонҳо ва ғӯйишҳои сокинони Помирро фаро мегирад [4, 4].

Аммо бо гузашти вақт ва тағйироти иҷтимоӣ, зарурати идома додани ин кор ва гузаронидани экспедисияҳои нав дар доираи лоиҳаи панҷсолаи шӯъбаи забонҳои помирӣ ба миён омадааст. Таҳлили қиёсии маводи ҷамъовардаи мо бо «Фарҳанги номҳои шахсии

помирӣ» (Словарь памирских личных имен)-и Д. Карамшоев нишон дод, ки қисми аъзами номҳои сокинони минтақаи мавриди назар дар луғати мазкур сабт ёфтаанд ва ин аз устувории заминаи антропонимии ин ҳавзаи збонӣ гувоҳӣ медиҳад. Бо вучуди ин, як қисми муайяни номҳо (номвожаҳо) бинобар сабабҳои гуногун, аз ҷумла хусусиятҳои хоси шевагии ноҳияҳои Ванчу Дарвоз, тағйироти наслию фарҳангии замони охир ва ё маҳдудияти доираи ҷамъоварии маводи замони гузашта, берун аз ин луғат мондаанд. Маҳз ҳамин гуруҳи номҳо ва вариантҳои нави шевагии онҳо объекти асосии таҳлили моро дар ин пажӯҳиш ташкил медиҳанд.

Азбаски таҳқиқоти мо дар қиёс бо «Фарҳанги номҳои шахсии помирӣ» (Словарь памирских личных имен)-и Д. Карамшоев сурат мегирад, муайян кардани шумораи дақиқи номҳо ва муқоисаи сохтори онҳо аз аҳамият ҳолӣ нест. Маълум аст, ки микроструктураи модаҳои луғавии Д. Карамшоев хусусияти ареалии антропонимияи минтақаро инъикос мекунанд. Масалан: Абдэкарим (язг.) = тадж., рус. Абдукарим; см. тж. Абдулкарим.

Ин тарзи сохтори модаи луғавӣ нишон медиҳад, ки ҳадафи асосии муаллиф муайян кардани мансубияти ареалии номҳо ва ошкор сохтани хусусиятҳои овозии онҳо дар ин ё он забону лаҳҷаҳои Бадахшон мебошад. Мо низ дар така ба ин усул, маводи антропонимии Ванчу Дарвозро дар қиёс бо луғати мазкур таҳлил намуда, дараҷаи умумият ва тафовути номвожаҳои ин ду ноҳияи тоҷикзабони вилоятро бо ҳудудҳои помирзабони он мушаххас намудем.

Муқоисаи омории маводи ҷамъовардаи мо бо «Фарҳанги номҳои шахсии помирӣ» (Словарь памирских личных имен)-и Д. Карамшоев нишон дод, ки тақрибан 30%-и маводи моро (қариб 90 воҳиди антропонимию) номвожаҳое ташкил медиҳанд, ки дар луғати мазкур ба қайд гирифта нашудаанд. Ин нишондодро метавон бо чанд омили муҳим асоснок кард:

Аввалан, омили хронологӣ. Луғати Д. Карамшоев маводи давраҳои пешинро инъикос мекунад, вале қисми зиёди маводи мо ба насли навраси аз 7 то 16-сола, ки дар ин давра фонди антропонимии минтақа зери таъсири омилҳои иҷтимоӣ-фарҳангӣ ба тағйирот дучор шудааст.

Сониян, таҳаввули сохторӣ ва семантикии номҳо. Дар байни ин беш аз 90 номи нав, қабати номҳои муосири динӣ-исломии дар гузашта камфаъол (Мустафо, Ёсин, Румайсо, Сафия, Осия) ва номҳои нави байналмилалӣ (Аврора, Рубина, Кашмир ва ғ.) бартарӣ доранд, ки дар луғати Д. Карамшоев дучор намеоянд.

Ҳангоми таҳлили сохтори «Фарҳанги номҳои шахсии помири» (Словарь памирских личных имен)-и Д. Карамшоев аён гардид, ки дар қавсайн доираи истифодаи чуғрофии номҳо мушаххас ва бо нишон додани минтақаҳои шуғноӣ, рушонӣ, бартангӣ, вахонӣ, язгуломӣ ва ғайра қайд шудааст, вале номҳои хоси ноҳияҳои Ванҷ ва Дарвоз дар он инъикос наёфтаанд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, дар он аст, ки сокинони ҳавзаи Ванҷу Дарвоз тоҷикзабон буда, низоми номгузориҳои онҳо луғати Д. Карамшоев қайд нагардидаанд. Муаллифи луғат бештар ба қайди номвожаҳои ареали забонҳои шарқизаронӣ (помири) таваҷҷуҳ намуда, антропонимияи минтақаи Ванҷу Дарвозро берун аз доираи қайдҳои худ гузоштааст.

Аз ин рӯ, бо назардошти он ки лоиҳаи илмӣ панҷсолаи шӯба (солҳои 2026–2030) тадқиқи умумии ономастикаи тамоми ҳудуди маскунии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшонро ба унвони як воҳиди мукаммали географию маъмурӣ ва фарҳангӣ дар бар мегирад, тадқиқи заминаи антропонимии ноҳияҳои Ванҷ ва Дарвоз масъалаи вочиб ва зарурӣ мегардад. Мо ин иқдомро ҳамчун идомаи мантиқӣ ва такмилкунандаи корҳои бузурги лексикографии замони гузашта, аз ҷумла пажӯҳишҳои профессор Д. Карамшоев пазируфта, маводи ҷамъовардаи ин ду минтақаро ба заминаи умумии «Фарҳанги номҳои сокинони ВМКБ» дохил менамоем.

Барои амалӣ намудани ҳадафҳои лоиҳаи илмӣ зикршуда, дар раванди корҳои саҳроии вобаста ба лоиҳа аз ҷониби мо як қисми васеи антропонимии ноҳияҳои Ванҷ ва Дарвоз ҷамъоварӣ ва танзим карда шуд. Маводи ғирдовардаи мо нишон медиҳад, ки низоми номгузорӣ дар ин ду ноҳия, бо вучуди доштани умумиятҳои васеъ бо антропонимияи умумимиллии тоҷикӣ, дорои хусусиятҳои беназири маҳаллӣ, сохторӣ ва шевагӣ мебошад, ки инъикоси онҳо дар «Фарҳанги номҳои сокинони ВМКБ», ки натиҷаи ниҳии лоиҳа аст, аҳамияти калони илмӣ дорад.

Ҳангоми баррасии хусусиятҳои семантикии антропонимҳо мо на танҳо ба маънои луғавии онҳо, балки ба заминаҳои таърихӣ иҷтимоӣ пайдоишашон низ таваҷҷуҳ мекунем. Зеро муҳаққиқон Н. Офаридаев ва Н. Амирбекзода қайд мекунанд, ки: «Номҳои хос аз назари таърихӣ этимологӣ, забоншиносии иҷтимоӣ, забоншиносии равонӣ ва этнозабоншиносӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд...» [9, 33]. Ин равиш ба мо кӯмак мекунад, ки антропонимҳои минтақаҳои Ванҷу Дарвозро дар пайванд бо фарҳанг ва ҷаҳонбинии мардуми маҳаллӣ мавриди таҳлили амиқ қарор диҳем.

Маводи ҷамъовардаи мо аз ноҳияҳои Ванҷ ва Дарвоз нишон медиҳад, ки заминаи антропонимии ин минтақаҳо аз ду қабати асосии

луғавӣ - қабати суннатии маҳаллӣ ва қабати умумиточикӣ иборат аст. Муқоисаи ин мавод бо луғати профессор Д. Карамшоев нишон дод, ки раванди номгузорӣ дар ин ҷо ба тағйироти ҷиддии наслию шевагӣ дучор шудааст. Аз як тараф, номҳои кӯҳнаи маҳаллӣ ҷойи худро ба неологизмҳои антропонимии муосир (мисли Ясмина, Румайсо, Сумая, Кашмир, Аврора, Рубина ва ғ.) дода истодаанд. Аз тарафи дигар, шаклҳои махсуси шевагии номҳо (мисли Иброимшо, Сухбатшо, Маҳмадшариф, Маҳмадбек, Салолшо, Ғалчабек ва ғ.) аз хусусиятҳои хоси фонетикӣ ва лаҳҷаҳои Ванҷу Дарвоз гувоҳӣ медиҳанд. Ворид кардани ин мавод ба фарҳанги умумӣ имкон медиҳад, ки симои воқеии ономастикаи имрӯзаи минтақа кушода шавад.

Аз назари семантикӣ (маъноӣ), ҳарчанд қабати динӣ ба монанди номҳои Усмон, Фотима, Оиша, Хадича ва ғ. устувор аст, зарур аст, ки қабати иқтибосии номҳо низ аз назари этимологӣ тавзеҳ дода шаванд. Таҳқиқи мо нишон медиҳад, ки фонди антропонимии минтақаҳои Ванҷу Дарвоз дорои қабатҳои зерини манобеи иқтибосӣ мебошад: қабати арабӣ: Бештар номҳои динӣ ва суннатиро фаро мегирад ба монанди Исмоил, Фотима, Усмон, Ёсин, Осия ва ғ., ки поёнтар дар ин маврид хоҳем истод, устувории худро дар тӯли асрҳо нигоҳ доштаанд.

Қабати иқтибосоти нав (байналмилалӣ ва фарҳангӣ), яъне номҳое, ки дар замони охир тавассути фазои иттилоотӣ ва робитаҳои маданияи байналмилалӣ як қатор номҳои хушнавои туркӣ ё шаклҳои тағйирёфтаи арабӣ-туркӣ вориди ин муҳит шудаанд. Ба монанди Аврора, Рубина, Кашмир, Ясмина, Румайса, Миран, Эмир ва ғ. Ин раванд гувоҳӣ он аст, ки низомии номгузории кӯҳистон як сохтори кушода ва таҳаввулпазир буда, тағйироти фарҳангӣ иҷтимоии ҷомеаи муосирро зуд инъикос менамояд.

Аз ҷониби дигар, дар солҳои охир раванди номгузорӣ дар кишвар зери назари илмӣ ҳукукии давлат низ қарор гирифтааст. Ин матлабро бандҳои аввали Моддаи 8-и Қонуни ҚТ «Дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд» қомилан тасдиқ мекунанд, ки мувофиқи он падару модар вазифадоранд: «ба фарзанд тибқи арзишҳои миллӣ номи нек гузоранд» [5].

Маҳз бо мақсади танзими ин соҳа ва ҳифзи асолати миллии антропонимия, Қумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон «Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ»-ро (2017) таҳия ва нашр намуд. Ин заминаи муҳими лексикографӣ дар таърихи суннатҳои арзишманди таърихӣ барои эҳёи номҳои қадимии тоҷикӣ, ки дорои маъноӣ воло мебошанд, тартиб дода шудааст [13, 8; 14].

Барои ба таври равшан нишон додани манзараи антропонимии минтақа ва таснифи типологии маводи гирдовардашуда, гуруҳҳои

ЗАБОНШИНОСӢ

семантикӣ, тавсиф ва хусусиятҳои лексикӣ маъноии номҳои хоси ҳавзаи Ванҷу Дарвоз дар ҷадвали зерин инъикос ёфтаанд:

Ҷадвали 1.

Гуруҳи семантикӣ	Тавсиф ва хусусияти он	Намунаҳо аз маводи нав
Антропонимҳои динӣ-исломӣ	Қабати устувори умумиточикӣ, ки таъсири таърихи фарҳанги исломиро нишон медиҳад.	Сумая, Осия, Румайсо, Мустафо, Ёсин, Сафия, Рашид, Алиакбар, Идрис, Усмон, Мустафо, Алфия, Оиша, Фотима ва м.и.
Номҳои ғайримаъмулии муҳофизатӣ (суннатӣ) ва ифодакунандаи боварӣ	Номҳои қадимии маҳаллӣ, ки бо расму оинҳо ва бовариҳои мардумии қӯҳистон робитаи таърихӣ доранд.	Мазорбун (қасе, ки дар назди мазор ё чойи муқаддас таваллуд шудааст), Ҷорубкаш (номи хоси муҳофизатӣ барои зинда мондани қӯдак), Гулом, Ғалчабек ва м.и.
Номҳои марбут ба табиат (Фитонимҳо ва зоонимҳо)	Номҳое, ки аз номи гулҳо, гиёҳҳо, паррандаҳо ва ҳайвонот гирифта шуда, зебӣ ва қудратро ифода меkunанд.	Бунафша, Нилуфар, Ясмина (гул), Парасту (парранда), Сарвиноз, Шер, Олуча, Шафтолу ва ғ.
Номҳои адабӣ ва нави иқтибосӣ	Номҳои нави замони муосир, ки тағйироти наслиро нишон медиҳанд.	Судоба (аз «Шоҳнома»), Кашмир (номи қуғрофӣ), Аврора (номи иқтибосӣ), Айнура (таъсири забонҳои туркӣ), Алфия, Самина, Самира ва ғ.
Номҳои ифодакунандаи орзуву ормон ва таманниёт	Номҳои орзу, таманно ва ормонӣ	Идибек, Шукрона, Хушдил, Меҳрангез, Нозанин, Салоҳ, Меҳримо, Тавақал, Хушвахт, Латифа ва

Астронимҳо космонимҳо	ва	Номҳое, чисмҳои гирифта шуда, баландӣ	ки	аз	Ғ. Зухал, Ситора, Парвина, Моҳинав. Сайёра, Ситорамо, Мохинав. дурахшониро доранд.
--------------------------	----	--	----	----	--

Манбаъ: аз ҷониби муаллиф дар асоси маводи таҳқиқот тартиб дода шудааст

Таҳлили маводи гирдовардашуда имкон медиҳад, ки хусусиятҳои умумии сохтори грамматикӣ ва семантикии антропонимҳои ҳавзаи Ванчу Дарвозро ба таври муфассал мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Чуноне ки аз маълумоти ҷадвал бармеояд, фонди антропонимии минтақа ба зергурӯҳҳои асосии семантикӣ тақсим шудаанд. Аз сабаби он ки баррасии ҳамаҷонибаи тамоми ин гурӯҳҳо ҳаҷми зиёди таҳқиқоти талаб мекунад, мо дар мақолаи мазкур тавҷӯҳи асосиро ба ду гурӯҳи аввал, ки сермахсултарин ва ифодакунандаи вижагиҳои асосии фарҳангии ин минтақаҳо мебошанд, равона месозем:

а) Антропонимҳои динӣ-исломӣ

б) Номҳои ғайримаъмулии муҳофизатӣ, ки бештар номҳои суннатӣ ҳастанд.

Гурӯҳҳои дигари дар ҷадвал нишондодашударо дар мақолаҳои ояндаи худ мавриди таҳлили амиқи сохтори маъноӣ (семантикӣ) ва этимологӣ қарор хоҳем дод.

Дар ин замина, ба баррасии муфассали гурӯҳи номҳои мепардозем, ки хусусияти муҳофизатӣ ва пешгирикунанда доранд. Ин падидаи ҷолиб на танҳо хоси ҳавзаи Ванчу Дарвоз, балки яке аз хусусиятҳои умумии низоми антропонимияи дигар минтақаҳои Тоҷикистон, бахусус кӯхистони Бадахшон ба шумор рафта, аз қонуниятҳои қадимии номгузории кӯхистон гувоҳӣ медиҳад [15, 241].

Ин қабил номҳо дар заминаи бовариҳои мардумӣ шакл гирифта, дар гузашта маҳз бо мақсади муҳофизати кӯдак аз таъсири қувваҳои бадӣ (чину ачина), чашми бад ва ё бо умеди боздоштани марги пайиҳами тифлон дар оила гузошта мешуданд. Вақте дар як оила кӯдакон пайопай мефавтанд, ба кӯдаки навзод номҳои пасткунанда, таҳқиромез, хидматгорӣ ё марбут ба ҷойҳои муқаддасро мегузоштанд, то «қувваҳои аҳриманӣ» ба ӯ тавачҷӯх накунанд ва тифл зинда монад.

Масалан, антропонимҳои Ҷорубкаш (номи паст барои дур кардани чашми бад) ва Мазорбун (боварию орзу ва паноҳ бурдан ба замини мазори муқаддас барои зинда мондани тифл) намунаҳои

классикии ин падида мебошанд. Аз ин рӯ, пешгирии ғавти тифлон ва таъмини устувории ҳаёти онҳо яке аз сабабҳои асосии пайдоиши ин қабил номҳо дар замони пеш ба шумор мерафт. Ба ин гуруҳ, махсусан, номҳои ғайримаъмулии марбут ба дарахтон, парандагон, растаниҳо ва сабзавот низ дохил мешаванд, ки дар гузашта ҳамчун воситаи сеҳриву муҳофизатӣ барои ҳифзи ҳаёт ва зинда нигоҳ доштани тифл хидмат мекарданд. Ин расми номгузорӣ дар сарчашмаҳои этнографӣ ва этнолингвистии муосир низ таъкид шудааст [6, 93; 15, 241].

Бояд қайд намуд, ки сабаби асосии то замони муосир устувор боқӣ мондани ин гуна номҳо аз суннати арҷгузорӣ ва зинда нигоҳ доштани номи ниёгону гузаштагон сарчашма мегирад. Дар ин маврид, фарзандро ба номи бобо, бибӣ ё ягон аҷдоди ғавтида мегузоранд ва ҳамин тариқ, ин номҳо дар дохили як шачара аз насл ба насл гузашта, боқӣ мемонанд. Ин падида дар забони шугнонӣ бо истилоҳи «*амнӯм*» (ҳамном) ифода мекунанд, ки унсури калидии низоми ҳешутаборӣ мебошад [1, 83-89; 15, 235]. Омили *амнӯмӣ* «ҳамном» дар бисёр мавридҳо ҳатто семантикаи аввалияи номҳои муҳофизатиро хира карда, ба онҳо унсури эҳтироми авлодиرو замиа менамояд.

Гуруҳи дуюм, ки дар мақолаи мазкур ба таври васеъ таҳлил мешавад, антропонимҳои динӣ-исломӣ мебошанд. Ин гуруҳи номҳо дар ҳавзаи Ванчу Дарвоз дорои таърихи чандинсола буда, дар захираи антропонимии ин минтақа ғоизи хеле баландро ташкил медиҳанд ва хеле сермаҳсуланд.

Аз нигоҳи хусусиятҳои семантикӣ ва сарчашмаҳои пайдоиш, ин гуруҳи антропонимҳоро дар ҳавзаи Ванчу Дарвоз метавон ба зергурӯҳҳои ҳоси зерин ҷудо намуд:

А) Номҳои марбут ба ситоиши Худованд (Теофорӣ). Ин зергурӯҳ асосан номҳое, ки бо унсури «Абд» сохта шудаанд ва дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба маънои «банда», «ғулом» шарҳ ёфтааст [11, 30] ва ҳамчунин дар китоби муқаддаси Қуръон ҳама вақт бо семантикаи «ибодат», «парастӣ» [16, 576-580] волеҳӯрад, ки моҳияти эътиқоди бандаро бо Офаридгор нишон медиҳад. Чунин номҳои зиёде ба мисли: Абдуллоҳ, Абдурахмон, Абдулкарим, Абдуллоҳиқ ва ғайра дар ин минтақаҳо роиҷанд.

Б) Номҳои пайғамбарон ва пешвоёни динӣ (Ағионимҳо)

Ин баҳши антропонимҳо инъикоскунандаи арҷгузорӣ ба пайғамбарон ва шахсиятҳои калидии исломӣ мебошад. Дар кӯҳистони Бадахшон, вобаста ба хусусиятҳои мазҳабии маҳаллӣ, таносуби семантикии ин номҳо хусусияти ҷолиби муқоисавиро нишон медиҳад:

- Дар ҳавзаи Ванчу Дарвоз номҳои пайғамбарон ва ҳулаҳои дигар аз ҷумлаи Абубакр, Умар, Усмон ва Алӣ мавқеи устувор ва

анъанавӣ доранд.

- Дар ҳавзаҳои помирзабони Бадахшон номи Алӣ ва муштақоту таркибҳои он (Алимаҳмад, Шералишо, Муҳаммадалӣ, Алиакбар ва м.и.), инчунин номҳои имомони аҳли байт (Ҳасан, Ҳусейн, Ҷаъфар ва бозомади вожаи «Шоҳ») семантикаи бартаридошта ва устуворро касб кардаанд. Дар робита ба ин, дар китоби дастаҷамъии «Фарҳанги маънавии мардуми Бадахшон» қайд мешавад, ки исмоилиёни Бадахшон бинобар эҳтироми фавқулодаи зиёд, одатан бевосита номи худӣ ин шахсиятҳои муқаддасро (масалан, *Муҳаммад, Алӣ, Фотима...*) ба тифл раво намедиданд, балки онҳоро бо пешоянду пасоянд ва воситаҳои дигари забонӣ таркиб дода, ном мегузоштанд [15, 256].

Ин масъала дар пажӯҳишҳои қаблии мо низ ба таври махсус баррасӣ шудааст [6, 93]. Таҳлили мавод нишон медиҳад, ки дар гузашта гузоштани номҳои пешвоёни динӣ, аз қабилӣ *Ҳасан* ва *Ҳусейн*, ё *Фотима* ва *Зӯҳро* барои кӯдакони дугоник чандон раво дониста намешуд. Сабаби ин дар он аст, ки дар миёни мардум ин чехраҳо ҳамроҳ бо исми поки Пайғамбари Ислом ба унвони «Панҷ тани пок» эҳтирому ҳурмати хоса доштанд ва тарси он мавҷуд буд, ки мабодо волидон эҳтироми ин номҳои бузургро дар хонавода ба ҷо оварда натавонанд. Ин нуктаро маълумоти мардумшиносии М. С. Андреев низ тасдиқ мекунад, ки тибқи он: «...бо ин номҳо (исмҳои Панҷ тани пок) номгузорӣ кардани фарзандро дар гузашта танҳо авлодони сайидҳо ҷоиз мешумориданд, чунки онҳо худро аз насли пайғамбарон махсуб медонистанд» [1, 87].

В) Антропонимҳои ифодакунандаи мафҳумҳо, идҳо ва моҳҳои динӣ.

Ин зергурӯҳ аз номҳое иборат аст, ки аз рӯи замони таваллуди кӯдак (дар кадом моҳ ё иди динӣ таваллуд шудани тифл) ё бо мақсади орзуи дорои фазилатҳои динӣ шудани кӯдак интиҳоб шудаанд. Масалан, Рамазон, Қурбон, Сафар (номҳои моҳҳо ва рӯзҳои муқаддас); Ислом, Исломидин, Оятуллоҳ (мафҳумҳои динӣ) ва ғ.

Ба ин тартиб, таҳлили семантикии антропонимҳои динӣ-исломӣ собит месозад, ки ин номвожаҳо дар низоми тафаккури сокинони қӯҳистон ҳамчун падидаи мураккаби этнолингвистӣ, ки дар меҳвари он эътиқоди динӣ, боварҳои муҳофизатӣ ва сохтори иҷтимоӣ авлодии ҷомеа қарор дорад, амал мекунанд.

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи сохторӣ ва семантикии антропонимияи ин ҳавзаҳо, ки умумияти онҳоро бо дигар минтақаҳои Вилояти Мухтори Қӯҳистони Бадахшон (аз ҷумла бо ҳавзаҳои помирзабон) устувор месозад, мавҷудияти унсурҳои қолабии анъанавӣ дар сохтори номҳо мебошад. Маҳз фаъолияти формантҳои «-шо»

(шоҳ) дар номҳои мардона ва «-мо / -моҳ» ва «бибӣ», «бону», «нисо» дар номҳои занона ва шакли маҳаллии «Маҳмад-» аз ин пайванди зичи этнофарҳангӣ дарак медиҳад.

Форманти «-шо» (дар номҳои мардона): Ин унсур рамзи эҳтиром, қудрат ва шараф буда, на танҳо дар минтақаҳои помирзабон, балки дар антропонимияи суннатии Ванчу Дарвоз низ қабати устуворро ташкил медиҳад. Агар он дар гузашта бештар хусусияти иҷтимоӣ (мансубият ба табақаи ашроф) дошта бошад, имрӯз ҳамчун унсуре сохтории номҳои суннатии миллий боқӣ мондааст.

Компонентҳои «-мо / -моҳ» ва «бибӣ» (дар номҳои занона): Унсуре «-мо / -моҳ» ҳамчун рамзи зебӣ, нуроният ва баъзан барои ифодаи поёнии насли духтарон (дар заминаи маҳдудсозии таваллуди духтарон дар оила) ва «бибӣ» ҳамчун нишонаи эҳтироми амиқ ба мақоми зан-модар ва бузургони хонавода истифода мешаванд.

Аз назари сохтори грамматикӣ ва тарзи калимасозӣ, номҳои ҷамъовардаи ҳавзаи Ванчу Дарвозро метавон ба се ғуруҳи асосӣ ҷудо кард:

а) Номҳои сода: Ин ғуруҳи номҳо аз як решаи лексикӣ ва бе истифодаи пасвандҳои номсоз ташаккул ёфтаанд. Дар маводи ҷамъовардашуда ин қабат бештар номҳои иқтибосии арабӣ ва калимаҳои асили тоҷикиро фаро мегирад, ки аз назари ҳиссаҳои нутқ бештар исмҳои ҷинс ва сифатҳои сода мебошанд. Ба монанди: Умар, Усмон, Оиша, Фотима, Карим, Шариф, Рашид, Салом, Салоҳ, Комил, Азиз, Қурбон, Шер, Барно, Сухбат. Номҳои сода асоси фонди антропонимиро ташкил дода, аксаран ҳамчун замина барои сохтани номҳои мураккаб хидмат мекунанд.

б) Номҳои сохта: Ин ғуруҳи номҳо бо истифода аз аффиксҳои (пасвандҳои) номсозии забони тоҷикӣ шакл гирифтаанд. Дар маводи антропонимии ҳавзаи Ванчу Дарвоз пасвандҳои -а, -я, -ия, -он ва -ҷон (аксар вақт дар лаҳҷаи Дарвоз, ки калимаи мустақили «ҷон» ба пасванди навозишӣ табдил ёфтааст) сермахсул буда, ҳоси антропонимияи дигар минтақаҳои Тоҷикистон низ мебошанд.

Ташаккули номҳои сохта бо ин воситаҳо тавассути роҳи морфологӣ (аффиксатсия) сурат мегирад. Ин аффиксҳо, ба ғайр аз исмҳои ҳоси шахс, дар сохтани калимаҳои муштақӣ (сохтаи) умумии забон низ фаъоланд.

Бояд қайд кард, ки дар антропонимияи муосири минтақа, бахусус дар номгузории насли наврас, пасванди -ина мавқеи устувор пайдо карда, неологизмҳои (наввожаҳои) ҷолиби антропонимиро ба вучуд меорад. Чунончи, номҳои Гулина, Сабрина (дар заминаи калимаи арабӣ), Фарина, Рубина ва амсоли инҳо аз ҳамин қабиланд.

в) Номҳои мураккаб: Ин бузургтарин қабати сохтори ро дар маводи ғирдовардаи мо ташикл медиҳад. Номҳои мураккаб дар минтақа аз рӯи қолабҳои махсуси калимасозӣ шакл ғирифтаанд:

Моделҳои «Исм + Исм»:

Бо унсурҳои «-шо» (Шоҳ): Суҳбатшо, Иброимшо, Давлатшо.

Бо унсурҳои «-бек»: Вамирбек, Вазирбек. Ин моделҳо нишонаи барҷастаи пайванди ономастикии ин ҳавза бо тамоми қоламурави Бадахшон мебошанд.

Бо унсурҳои «-ғул»: Майнғул, Абриғул, Суманғул, Ғулдаста.

Бо унсурҳои «-бону», «-ниғор» ва «-бибӣ»: Нурбону, Меҳриниғор, Ғулбону, Марямбӣ, Давлатбӣ, Ғулбӣ.

Моделҳои «Сифат + Исм»: Номҳое, ки аз омезиши сифат ва исм сохта шудаанд: Хушдил, Хушмахмад, Саидмахмад.

Моделҳои «Исм + Асоси феъл»: Номҳое, ки қисми дувуми онҳо аз асоси феъли замони ҳозира ё ғузашта сохта шудааст: Ғараҳноз, Ғулоро.

Қолаби шевагии «Махмад-»: Ин хусусияти хоси фоно-морфологии лаҳҷаҳои Ванҷу Дарвоз буда, шакли кӯтоҳшуда ва мутобиқшудаи номи «Муҳаммад» дар оғози номҳои мураккаб мебошад: Махмадшариф, Махмадқарим, Ғулмахмад, Давлатмахмад. Корбурди ин қолаб нишон медиҳад, ки чӣ тавр унсурҳои динию умумимиллӣ дар заминаи қонуниятҳои фонетикии маҳаллӣ суфта ва шевагӣ шудааст. Маҳз таҳлили ҳамин қолаби охир ва умуман табиати номҳои мураккаби минтақа моро ба як масъалаи дигари муҳими ономастикӣ роҳнамоӣ мекунад, ки он устувориҳои суннати номғузориҳои фарзандон ба шарафи ғузаштагон ва аҷдодони оила мебошад. Зикр қардан бамаврид аст, ки ин қолаби анъанавии номғузориӣ ва майли устувор ба зинда ниғох доштани номи аҷдод хоси сикли фарҳангии танҳо ин минтақа набуда, балки дар низоми иҷтимоию этнографияи қариб тамоми мардуми кӯҳистон ва халқиятҳои дигар низ ба таври васеъ мушоҳида мешавад, ки ин қонунияти типолоҷиро таҳқиқоти этнографияи муҳаққиқон низ собит намуудааст [1].

Маводи қамъовардашуда собит месозад, ки қисми зиёди номҳои насли нав, ки аз назари сохторӣ бештар хусусияти дурешаву сереша (номҳои таркибии мураккаб) доранд, маҳз ба ҳамин анъанаи деринаи хонаводагӣ иртибот пайдо мекунанд. Соқинони минтақа бо ин роҳ на танҳо хотираи бузургони ҳудро зинда ниғох медоранд, балки пайванди наслҳоро низ устувор месозанд.

Мо ба ин масъалаи калидӣ дар таҳқиқоти қаблӣ худ низ таваҷҷуҳ қарда, қайд намуда будем, ки: «Дарк ва шинохти робитаи миёни ном ва ҳувиятро дар ҳама ғуна суннатҳои забониву фарҳангӣ

метавон мушоҳида кард» [7, 16]. Ин нукта вазъи воқеии антропонимияи хавзаро равшан намуда, собит месозад, ки антропонимҳо дар кӯҳистон танҳо воситаи номзадкунӣ набуда, балки як ҷузъи муҳимми ҳувияти фарҳангӣ ва рамзи эҳтиром ба хотираи таърихӣ оилаву авлод ба шумор мераванд. Аз ин рӯ, пайдоиши номҳои мураккаби дурешаву сереша дар ниҳоди худ аслан устувории ҳамин сохтори ҳувиятсозии анъанавиро ҳифз намудааст, ки унсурҳои сохтори фавкулзикр (Маҳмад-, -шо, -бек, -бӣ) ҳамчун абзори созандаи ин раванд хизмат мекунад.

Таҳқиқ ва таснифоти сохторию семантикии маводи антропонимии хавзаи Ванчу Дарвоз имкон медиҳад, ки оид ба манзараи ономастикӣ, хусусиятҳои таърихӣ фарҳангӣ ва таҳаввулотии муосири низомии номгузорию ин минтақаи кӯҳистон натиҷагирӣҳои зерини илмиро пешниҳод намоем:

Фонди номгузорию сокинони ноҳияҳои Ванҷ ва Дарвоз аз ду қабати асосии таърихӣ лексикӣ шакл гирифтааст. Қабати аввал ин анъанаҳои суннатии маҳаллӣ ва бовариҳои қадимии кӯҳистон буда, хусусиятҳои фарҳанг ва маънавӣ доранд. Масалан, номҳои қабати дувум - заминаи умумиточикии миллӣ (Исмоил, Фотима, Усмон) мебошанд, ки устувории низомии номвожаҳоро дар тӯли асрҳо таъмин намудаанд.

Бо вучуди тоҷикзабон будани хавзаи Ванчу Дарвоз, ҷаҳлияти низомии формантҳои қолабии сохтори номҳо («-шо», «-мо», «бӣ») ва устувории анъанаи номгузорию фарзандон барои зинда кардани номи гузаштагон аз пайванди наслҳо ва робитаҳои амиқи таърихӣ ин хавза бо тамоми қаламрави Бадахшон гувоҳи медиҳад. Мавҷудияти номҳои мураккаби дурешаву сереша дар миёни насли нав исбот месозад, ки ном дар ин муҳит ҳамчун заминаи муҳимми ҳифзи ҳувияти фарҳангӣ ва хотираи этнофарҳангии хонаводагӣ хизмат мекунад.

Аз назари сохтори сарфӣ, антропонимҳои минтақа ба се гуруҳи асосӣ: сода (Умар, Шер, Барно), сохта бо аффиксиатсияи ҷаҳли пасвандҳои -а, -я, -ҷон, -ина (Ясмина, Сабрина) ва мураккаб ҷудо мешаванд. Номҳои мураккаб бузургтарин қабати сохториро ташкил дода, аз рӯи моделҳои «Исм + Исм» (Вазирбек, Сумангул), «Сифат + Исм» (Хушдил) ва «Исм + Асоси феъл» (Фараҳноз, Хушноз) сохта шудаанд.

Низомии номгузорию минтақа як сохтори кушода ва таҳаввулпазир буда, тағйироти наслию шевагиро зуд инъикос мекунад. Аз як тараф, раванди воридшавии неологизмҳои синамоӣ (таъсири силсилафилмҳои туркӣ ва фазои иттилоотӣ ба мисли Ясмина, Румайсо, Миран) ҷаҳол аст. Аз тарафи дигар, қонуниятҳои

фонетикии лахчаҳои маҳаллӣ унсурҳои умумимиллиро суфта карда, шаклҳои хоси фоно-морфологии шевагиро (моделҳои «Маҳмад-»: Маҳмадшариф, Маҳмадкарим, Маҳмадрасул ва ғ.) ба вучуд овардаанд.

Корбурди антропонимҳо дар минтақа солҳои охир дар ҳамоҳангӣ бо сиёсати давлатӣ дар соҳаи забони кишвар ҷараён дорад. Нашри «Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ» (2017) аз ҷониби Кумитаи забон ва истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ба эҳёи номҳои қадимии дорои маъноӣ ва ахлоқӣ таъсон бахшид.

Дар маҷмӯъ, ворид кардани ин маводи бойи ономастикӣ ба фарҳанги умумии номшиносӣ ва ба назар гирифтани ин вижаҳои хангоми мураттабсозии ин фарҳанг имкон медиҳад, ки симои воқеӣ, динамикаи рушд ва хусусиятҳои беназири этнолингвистии антропонимияи имрӯзаи минтақа кушода шавад.

Китобнома:

1. Агларов, М.А. Андийцы. Историко-этнографическое исследование / М. А. Агларов. – Махачкала: Изд. «Юпитер», 2002. – 304 с.
2. Андреев, М.С. Таджики долины Хуф (верховья Аму-дарьи) / М.С. Андреев.- вып. 1. - Сталинабад: Академии наук Таджикской СССР, 1953. – 248 с.
3. Гордилова, Л.М. Историческая антропонимика XX-XXI вв: направления и проблемы исследования / М.А. Гордилова // Вестник Бурятского государственного университета. – 2012. – № 5А. – С. 80–83.
4. Карамшоев, Д. Словарь пимрских личных имен. Том 5 / Д. Карамшоев. – Душанбе: АН РТ, 2015. – 361 с.
5. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар бораи масъулияти падару модар дар таълиму тарбияи фарзанд (Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон, с. 2011, № 7–8, мод. 616; с. 2016, № 3, мод. 147) (Қонунҳои ҚТ аз 15.03.2016 с., № 1294, аз 17.05.2018 с., № 1532; аз 04.04.2019 с., № 1594).
6. Назаршоева, Ч. Р. Воҳидҳои забонии инъикоскунандаи расми номгузорӣ ба тифли навзод дар мардуми Шуғнон / Ч. Р. Назаршоева // Донишманде аз водии Язгулом. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2021. – С. 93.
7. Назаршоева, Ч. Таҳлили семантикӣ ва сохтории номҳои марбут ба Наврӯз (дар мисоли антропонимияи Кухистони Бадахшон / Ч. Назаршоева, Ш. Зоилишоева // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2026. - № 2. – С. 22-37.

8. Офаридаев, Н. Топонимика ва антропонимияи кӯхистони Тоҷикистон (лоихаи панҷсолаи илмӣи шуъбаи забонҳои помирӣ барои солҳои 2026–2030 // Роҳбар ва таҳиягар: Офаридаев Н.). — Хоруғ, 2026. - С. 5.
9. Офаридаев, Н. Нақши исмҳои хос дар матнҳои бадеӣ ва публицистӣ / Н. Офаридаев, Н. Амирбекзода // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2021. - № 3. –С. 31-42.
10. Сатторов, Г. Ф. Этапы развития и очередные задачи татарской ономастики: Пособие к спецкурсу «Татарская ономастика / Г. Ф. Сатторов. – Казан: Гос.ун-т им. В.И.Ульянова-Ленина, 1970. - 87 с.
11. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1 / Зери таҳр. С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М.Ҳ. Султон. – Машҳад, Душанбе: «Ксероксленд», 2008. – 950 с.
12. Холиқназарова, С. Корбурди маводи ономастикӣ дар ғазалиёти Ҳофизи Шерозӣ / С. Холиқназарова // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2022. – № 3. – С. 12–24.
13. Шарифзода Г. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ. Ҷ. 1 / Г. Шарифзода, С. Матробиён. – Душанбе: Истеъдод, 2017. - 184 с.
14. Шарифзода, Г. Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ. Ҷ. II. / Г. Шарифзода, С. Матробиён. – Душанбе: Истеъдод, 2017. - 184 с.
15. Шоинбеков, А. Номгузорӣ / А. Шоинбеков ва диг. // Фарҳанги маънавии мардуми Бадахшон. Китоби 1. Маросимҳои давраҳои ҳаёт. Айёми тифлӣ. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2025. – С. 241.
16. Brockopp J. E. Servants // Encyclopaedia of the Qurʾān. – Leiden: E. J. Brill, 2004. – Vol. IV (P–Sh). – P. 576–580. – URL: <https://ru.quranacademy.org/encyclopedia/article/abd>.

УДК: 821.222.1-84

**PERSIAN PROVERBS IN «LATA'IF AL-AMTHAL» BY
RASHIDADDIN VATVAT
Anvarova Marifat Narzulloevna⁷**

*Khujand State University named
after academician B. Gafurov*

This article examines the role and significance of Persian-Tajik proverbs in Rashidaddin Vatvat's work "Lata'if al-Amthal wa Tara'if al-Aqwal". The author explores Vatvat's innovative approach to lexicography, which consists not only in translating Arabic proverbs into Persian but also in comparing them with Persian and Tajik equivalents. Based on a comparative analysis, it is demonstrated that the use of 22 Persian proverbs served the purpose of identifying semantic proximity and preserving the Persian folklore heritage. It is concluded that Vatvat's comparative method had a significant impact on the development of Persian-Tajik paremiography and lexicography, contributing to the dissemination of Arabic proverbs among Persian-speaking peoples and their acquisition of specific national forms.

Keywords: *Rashidaddin Vatvat, "Lata'if al-Amthal", paremiography, Arabic proverbs, Persian proverbs, Tajik proverbs, comparative analysis, lexicography.*

Зарбулмасалҳои форсӣ дар «Латоиф-ул-амсол»-и Рашидуддини Ватвот

Дар мақола нақш ва аҳаммияти зарбулмасалҳои форсӣ-тоҷикӣ дар асари Рашидуддини Ватвот «Латоиф-ул-амсол ва тароиф-ул-ақвол» мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Муаллиф ба равиши наоваронаи Ватвот дар фарҳангшиносии таваҷҷуҳ намуда, нишон медиҳад, ки ӯ на танҳо ба тарҷумаи зарбулмасалҳои арабӣ ба забони форсӣ иктифо кардааст, балки онҳоро бо муодилҳои форсӣ ва тоҷикӣ низ муқоиса намудааст. Дар асоси таҳлили муқоисавӣ собит карда мешавад, ки истифодаи 22 зарбулмасали форсӣ ба муайян намудани наздикии маъноӣ ва ҳифзи мероси фолклории форсизабонон мусоидат кардааст. Дар натиҷа муқаррар гардид, ки усули муқоисавӣ Ватвот ба рушди зарбулмасалишиносӣ ва фарҳангшиносии форсӣ-тоҷикӣ таъсири назаррас

⁷Анварова Маърифат Нарзуллоевна – Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Б. Гафуров, кафедраи филологияи арабӣ, номзади илмҳои филологӣ, дотсент. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Хучанд, хиёбони Мавлянбекова, 1. Тел.: (+992) 927673663; e-mail: m.anvarova2018@mail.ru.

Анварова Мари́фат Нарзуллоевна –Худжандский государственный университет имени академика Б. Гафурова, кафедра арабской филологии, кандидат филологических наук, доцент. Адрес: Республика Таджикистан, г. Худжанд, проспект Мавлянбекова, 1. Тел.: (+992) 927673663; e-mail: m.anvarova2018@mail.ru.

Anvarova Marifat Narzulloevna - Khujand State University named after academician B. Gafurov, department Arabic philology, candidate of philological science, associated professor. Address: Republic of Tajikistan, Khujand city, Prospect Mavlyanbekova 1, Tel.: (+992) 927673663; e-mail: m.anvarova2018@mail.ru.

расонида, дар паҳн гардидани зарбулмасалҳои арабӣ миёни халқҳои форсизабон ва ба шаклҳои хоси миллӣ мутобиқ шудани онҳо саҳми муҳим гузоштааст.

Калидвожаҳо: Рашидуддин Ватвот, «Латаиф-ул-амсал», зарбулмасалиносии, зарбулмасалҳои арабӣ, зарбулмасалҳои форсӣ, зарбулмасалҳои тоҷикӣ, таҳлили муқоисавӣ, фарҳангшиносӣ.

Персидские пословицы в «Латаиф ал-амсал» Рашидаддина Ватвата

В статье рассматриваются роль и значение персидско-таджикских пословиц в произведении Рашидаддина Ватвата «Латаиф ал-Амсал ва Тараиф ал-Ақвал». Особое внимание уделяется новаторскому подходу Ватвата к лексикографии, который заключался не только в переводе арабских пословиц на персидский язык, но и в их сопоставлении с персидскими и таджикскими эквивалентами. На основе сравнительного анализа показано, что использование 22 персидских пословиц способствовало выявлению смысловой близости и сохранению фольклорного наследия персоязычных народов. Установлено, что сравнительный метод Ватвата оказал существенное влияние на развитие персидско-таджикской паремии и лексикографии, способствуя распространению арабских пословиц среди персоязычных народов и их приобретению специфических национальных форм.

Ключевые слова: Рашидаддин Ватват, «Латаиф ал-Амсал», паремии, арабские пословицы, персидские пословицы, таджикские пословицы, сравнительный анализ, лексикография.

In the history of Arabic-language literature as well as Persian and Tajik literature, the interest in compiling dictionaries, including dictionaries of proverbs and aphorisms, is connected to the early Islamic era, although some points in the primary source books and references emphasize the existence of pages of proverbs from the Arab Jahiliyyah (pre-Islamic) period. However, relying on the presence of (andarznamas) (books of counsels) in Pahlavi literature, one can emphasize the point that although they do not possess the exact form of proverb dictionaries, this type of work apparently emerged as the first books in the form of wisdom and proverbs in Persian and Tajik literature.

With Islamic culture gaining immense influence and expansion, dictionaries of proverbs and aphorisms became one of the most important works that began to develop, the compilation of which acquired a special status and place in both Arabic and Arabic-language literature. Although these types of works were primarily authored in the Arabic language and encompassed explanations and commentaries in Arabic, the first man of letters in Persian and Tajik literature who compiled and explained the Tajik commentary and explanation of 281 of these proverbs in a separate book, along with citing the sources of compilation in Persian, is considered to be Rashidaddin Vatvat. Rashidaddin Vatvat's book is known under the title “Lata'if al-Amthal wa Tara'if al-Aqwal” and is recognized as one of the most important sources for the

study of Arabic proverbs in Persian and Tajik literature. Vatvat himself, in addition to this initiative that he demonstrated in the realm of Persian and Tajik lexicography based on the compilation of this work, also left a brilliant contribution to the development of Persian and Tajik literature in two languages—Arabic and Persian—through the creation of a series of poems collected in his “Divan”, as well as several theoretical and scientific works in the field of literary sciences, language and literature, and epistolary writing.

Although “Lata’if al-Amthal wa Tara’if al-Aqwal” is a book written in the context of the lexicography of proverbs and aphorisms, its Persian commentary and explanation, with its unique style of writing, the use of anecdotes, and the application of the proverbs with Persian and Tajik proverbs, elevates the literary value of this work. Therefore, first of all, the most important surviving Arabic poems from various poets and orators can be gathered through this very work, and based on this, the contribution of the book’s author can be introduced as an eloquent man of letters and a connoisseur of ancient Arabic poetry.

A study of the content and table of contents of “Lata’if al-Amthal” determines the point that although this work was mainly written for the translation and explanation of Arabic proverbs, in his working method, its author tried to compare the mentioned proverbs with Tajik proverbs or to mention their equivalent Persian proverbs at necessary moments. Relying on this, a statistical analysis of the process of using Persian proverbs in the dictionary reveals that Rashidaddin Vatvat used 22 Persian proverbs. Overall, the subject of the comparative study of Arabic and Persian proverbs was conducted in Salman Sakit’s article under the title “Connections of Arabic and Persian Proverbs in “Lata’if al-Amthal wa Tara’if al-Aqwal”, which was published in issues 67-68-69 of a magazine in Beirut under the title “Ad-Dirasat al-Abadiyyah” in 2009. In this article, an attempt has been made to examine the position of Persian proverbs in this work in such a way, and the result of this researcher’s thoughts led to the conclusion that Vatvat’s goal in bringing these proverbs was to preserve some of the proverbs of the Persians by means of equating them with Arabic examples” [1,143].

The main method of employing Persian proverbs was based on comparing and contrasting them with the text of the Arabic proverb or their semantic proximity. For instance, during the translation and explanation of this Arabic proverb, in the continuation of his discourse, the author of the dictionary refers to its Persian form as follows:

“As-thakaliyu tuhibbus-thakaliya” / A bereaved woman loves a bereaved woman

A bereaved woman loves a bereaved woman for the reason that the latter agrees with her in grieving and lamenting, and she finds joy in that, and it is close to this proverb, which they have said: “Al-baliyyatu idha 'ammat khaffat”.

And the Persians say thus: “The one whose harvest is burnt wants the harvest burnt”. This proverb should be said when someone is stuck in suffering and afflicted, and sees another also in such suffering, and becomes comforted and finds consolation” [2, 59-60].

From the content of the Arabic proverb, it becomes clear that Vatvat also mentioned another Arabic example of it to strengthen his words, while implicitly adding his own Persian equivalent.

In the explanation of another proverb, which appears as follows, its harmony and correspondence with a proverb of the Persians is compared with this same method:

Jawir malikan aw bahran

Become a neighbor to a king or to a sea. That is to say, wealth must be obtained from these two things, and the Persians say: “Wealth is with the king or with the sea. This proverb is to be said when directing someone to a place where they may find abundance, comfort, and wealth” [2, 64].

Of course, this is a proverb that might have a background or source for explanation, which unfortunately was not mentioned anywhere, and Vatvat himself, unlike other proverbs where he mentioned anecdotes to determine their sources, did not add any point in this regard. But the important thing is that in his method of work, he established its correspondence with Persian proverbs, which is not seen in other dictionaries.

In the commentary and explanation of another proverb, which appears in this form in the Arabic language with its Persian translation by the author of the dictionary, he brings its Persian example from the language of the people of Ajam:

Inna ash-shafiqa bi-su'i zanni muvla'un

Verily, the affectionate one is highly prone to suspicion. Similar to this proverb in the language of Ajam is: “May all that the wife thinks happen; may that not happen which the mother thinks”. Vatvat in continuation also somewhat explains the reason for this proverb being so: “That is, when a man goes absent, the wife says that he has gone near another woman and has set up a gathering of intimacy, comfort, amusement, and pleasure and the mother says that a terrible calamity has befallen him and a disaster has struck him. That accusation of wives is out of extreme lack of affection, and that worry of the mother is out of excessive affection and perfect love. This proverb should be said when someone is anxious about the absence or affairs of another and assumes that a calamity has befallen them or will befall them” [2, 46-47].

The explanation of this saying is also found in this manner in the book “Nafa'is al-Funun” by Shamsuddin Muhammad Amuli, and in the context of comparing the text of its translation, it becomes clear that the author of this work probably primarily utilized Vatvat's translation, because reviewing his

translation makes it clear that only in a few instances are there short differences in words and even suffixes and prefixes to be seen, and that is all. For comparison, we quote the text of the translation and explanation of both here:

Vatvat: “That is, when a man goes absent, the wife says that he has gone near another woman and set up a gathering of intimacy, comfort, amusement, and pleasure, and the mother says that a terrible calamity has befallen him and a disaster has struck him. That accusation of wives is out of extreme lack of affection, and that worry of the mother is out of excessive affection and perfect love. This proverb should be said when someone is anxious about the absence or affairs of another and assumes that a calamity has befallen them or will befall them” [5, 123].

Amuli: “Because when a man goes absent, the wife thinks that he has gone near another woman and set up a gathering of intimacy, comfort, amusement, and pleasure, and the mother, out of extreme continuous affection, is in thought about what state will come to him. I wish no trouble has reached him and no disaster has fallen in his way, and this proverb is said when someone is anxious about the absence of someone or the affairs of someone” [6, 184].

In another instance Rashidaddin Vatvat, during the explanation of the following saying, elucidates its connection with a Persian proverb as follows: “Hifzan min kalika”. Protect your body from your protector. The Persians say this proverb thus: O Lord, protect us from this protector. This proverb should be said when someone or something has a guardian who is a traitor, such that the fear from him is greater than from others” [2, 70].

From Vatvat's indication, another point also becomes clear, that he subjected the proverbs to comparison, emphasizes their similarities, or implicitly points out that this proverb might originally be from Arabic, and its Persian example manifests itself. Therefore, he emphasizes that the Persians say this proverb thus.

In the culture of the Tajik people, regarding doing one's own work oneself, there is a well-known proverb, and relying on Vatvat's explanation, it becomes clear that the origin of this proverb too has an Arabic variant, but what is interesting is that although Rashid al-Din Vatvat brings its Arabic form, at the same time he mentions several Persian examples of this proverb and subjects it to comparison. The original Arabic form and its Persian translation appear as follows:

Ma hakka zahri mithlu yadi

Nothing scratches my back like my hand [2, 73].

This proverb should be said when prohibiting someone from relying and depending on others in hospitality when it befalls them, and the Persians have proverbs in this meaning: one is that they say, “No corpse will carry me like

myself,” and the other is that they say, “A snake should be caught with the hands of others,” and another is that they say, “No one will come to do your work, “ and likewise, there are many in every language [2, 154]. The point worth emphasizing is that the Arabic variant of this proverb entered Persian poetry in the form “no one scratches your back except the fingernail of your finger”, and there where Ghani Kashmiri has stated:

Do your own work yourself, so that your work turns out well,

No one scratches your back except the fingernail of your finger [3, 121].

From this it becomes clear that although in the Arabic variant of the proverb the form “nothing scratches my back like my hand” has appeared, in Persian texts the form “no one scratches your back except the fingernail of your finger” has entered, and of course, it seems that Ghani himself perfected this form, and the content of the poet's couplet is exactly the meaning of this same proverb, whose Persian equivalents were also mentioned. Relying on the existing materials and the various methods of using this proverb, it can be mentioned that although Vatvat recounted similar forms of it among the Persian people, it appears that the very origin of this proverb has fallen more aptly within Persian and Tajik literature, and its abundant use brings this point to proof.

In summary, from the discussion and examination of the use of Persian proverbs in the book “Lata'if al-Amthal”, it emerges that although Vatvat in general employed 22 Persian proverbs in his work for comparison and to show the semantic proximity of Arabic and Persian proverbs, this working method of his in the process of Arabic proverb lexicography is considered an innovation. It can be emphasized with certainty that one of the innovations that Rashidaddin Vatvat accomplished on his part, alongside the translation of the proverbs, is considered to be this very comparison of Arabic and Persian proverbs, which elevates the value of this dictionary in Persian and Tajik lexicography. Alongside this, the task of translating Arabic proverbs into Persian and comparing them with other well-known proverbs among Persian-speaking peoples indicates that through the translation completed by Vatvat and other lexicographers, these proverbs became prevalent among the Persian peoples, and even found their own specific Persian forms and examples. From this point of view, the position of the dictionary of proverbs “Lata'if al-Amthal wa Tara'if al-Aqwal” by Rashidaddin Vatvat in the development and expansion of lexicography in this method and, at the same time, the dissemination of Persian examples of Arabic proverbs in Persian and Tajik literature is considered important and worthy of emphasis.

References

1. Bahromi, A. The Khujandi Family. Collection of Speeches of the Seventh Congress of Iranian Studies. – Vol. 3 / A. Bahromi. – Tehran, 1312. – P. 489–502.
2. Rashidaddin Vatvat. *Lata'if al-Amthal*. Compiled by Habiba Danishamuz / Rashidaddin Vatvat. – Tehran: Miras-e Maktub, 1391. – 443 p.
3. Ghani Kashmiri. *Selections*. Compiled by Abdullojon Ghafforov / Ghani Kashmiri. – Dushanbe: Irfon, 1978. – 210 p.
4. Mavlavi, J. al-D. M. ibn M. *Kulliyat-e Shams* / J. al-D. M. ibn M. Mavlavi. – Tehran: Hirmis, 1386. – 1761 + 14 p.
5. Mavlavi. *Masnavi-e Ma'navi* (based on Nicholson's edition). – Vol. 1–2 / Mavlavi. – Tehran: Pazhman, 1373. – 234 p.
6. Amuli. *Nafa'is al-Funun fi 'Ara'is al-'Uyun* / corrected by Abu al-Hasan Sha'rani. – Vol. 1 / Amuli. – Tehran: Islamiya, 1336. – 595 p.
7. Pisarchik, A. *Tajik Proverbs and Sayings* / A. Pisarchik. – Stalinabad: State Publishing House of Tajikistan, 1960. – 266 p.
8. *Tafsir of Abul-Futuh Razi*. – Vol. 1. – Tehran: Shirkat-e Nur, 1390.
9. *Yusufi Jamshedpur. Dictionary of Persian Proverbs*. – Tehran, 1968. – 456 p.
9. *Dictionary of the Tajik Language*. – Vol. 1. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1969. – 951 p.
10. *Dictionary of the Tajik Language*. – Vol. 2. – Moscow: Soviet Encyclopedia, 1969. – 949 p.
11. Vatvat, R. al-D. *Lata'if al-Amthal*. Compiled and annotated by M. Anvarova, O. Oqilov / R. Vatvat. – Khujand: Noshir, 2016. – 265 p.
12. Bertels, E. E. *History of Persian-Tajik Literature* / under the supervision of Academician Nosir Salimi; compiled and translated by Muhammadali Ajami / E. E. Bertels. – Dushanbe: Er-graph, 2015. – 584 p.
13. Braginsky, I. *Persian and Tajik Literature in the 12th–14th Centuries* / I. Braginsky, M. Baqoev, R. Hodizoda, A. Afsahzod. – Dushanbe, 1983. – 232 p.
14. Gafurov, B. *The Tajiks: the Most Ancient, Ancient, Medieval, and Modern History. Book 2* / B. Gafurov. – Dushanbe: Donish, 2008. – 412 p.
15. Ghani Kashmiri. *Selections* // compiled and annotated by A. Ghafforov. – Dushanbe: Irfon, 1978. – 205 p.
16. *Diwan of Rudaki* / compiled and annotated by Qodiri Rustam. – 2nd ed. – Dushanbe: Bukhoro, 2015. – 334 p.
17. Musofirov, K. *Arabic Subtleties, Anecdotes, and Proverbs* / K. Musofirov. – Dushanbe: Irfon, 2004. – 120 p.

18. Nasriddinov, A. Scholars and Poets of Khujand / A. Nasriddinov. – Khujand: Nuri Ma'rifat, 2003. – 434 p.
19. Nasriddinov A. Tazkira of the Poets of Khujand / A. Nasriddinov. – Tehran, 1374. – 378 p.

УДК: 811.222.8'373.21

НЕОФИЦИАЛЬНЫЕ УРБОНОНИМЫ ГОРОДА ХОРОГА, СФОРМИРОВАВШИЕСЯ В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД Зоолишоева Шамшод Фаросатшоевна⁸

*Институт гуманитарных наук им.
академика Б. Искандарова НАНТ*

Статья посвящена исследованию неофициальных урбанонимов города Хорога, возникших преимущественно во второй половине XX века под влиянием социально-экономических преобразований советского периода, сохранившиеся до сегодняшнего дня.

На материале микротопонимии рассматриваются урбанонимические единицы, образованные на основе названий промышленных предприятий, учреждений социальной сферы, объектов транспортной и инженерной инфраструктуры. Особое внимание уделяется процессам трансонимизации, лексикализации, фонетической адаптации русскоязычных заимствований и их интеграции в локальную топонимическую систему. Установлено, что большинство исследуемых урбанонимов имеют русскоязычное происхождение, однако их формирование и функционирование связано с речевой практикой местного населения. В результате данные наименования приобрели статус устойчивых локальных ориентиров и стали важным элементом городской языковой картины мира.

Ключевые слова: топонимия, микротопонимия, урбанонимия, шугнанский

⁸Зоолишоева Шамшод Фаросатшоевна – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи забонҳои помирӣ, номзади илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 933557875; e-mail: sh.2006-2007@mail.ru.

Зоолишоева Шамшод Фаросатшоевна – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4; Тел.: (+992) 933557875; e-mail: sh.2006-2007@mail.ru.

Zoolishoeva Shamshod Farosatshoevna – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, candidate of Philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992) 933557875; e-mail: sh.2006-2007@mail.ru.

язык, Хорог, языковые контакты, заимствования.

Урбанонимҳои ғайрирасмии шаҳри Хоруг, ки дар давраи шуравӣ ташақкул ёфтаанд

Мақола ба таҳқиқи урбанонимҳои ғайрирасмии шаҳри Хоруг бахшида шудааст, ки асосан дар нимаи дуюми асри XX таҳти таъсири дигаргуниҳои иҷтимоию иқтисодии давраи Шуравӣ ба вучуд омада, то имрӯз мавқеи худро ҷиғз намудаанд. Дар асоси маводи микротопонимияи Хоруг воҳидҳои урбанонимӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд, ки аз номҳои корхонаҳои саноатӣ, муассисаҳои соҳаи иҷтимоӣ, иншооти нақлиётӣ ва муҳандисии зерсохторӣ ташақкул ёфтаанд. Ба равандҳои трансонимизатсия, лексикализатсия, мутабиқшавии фонетикӣ иқтибосҳои русизабон ва ҳамгироии онҳо ба низоми маҳаллии топонимӣ тавачҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Муайян гардид, ки аксарияти урбанонимҳои таҳқиқшаванда аслан иқтибос аз забони русӣ мебошанд, аммо ташақкул ва корбурди онҳо бо амалияи нутқи аҳолии маҳаллӣ алоқаманд аст. Дар натиҷа, ин номгузориҳо мақоми нишонаҳои устувори маҳаллиро касб намуда, ба унсури муҳими манзараи забонии шаҳр табдил ёфтаанд.

Калидвожаҳо: топонимия, микротопонимия, урбанонимияҳо, забони шугнонӣ, Хоруг, тамосҳои забонӣ, иқтибосҳо.

Unofficial urbanonyms of Khorog formed during the soviet period

This article examines emerged unofficial urbanonyms of the city of Khorog, most of which originated during the second half of the twentieth century under the influence of the socio-economic transformations of the Soviet period and have remained in use up to the present day. Drawing on data from the Shughni language, the study analyzes urbanonymic units derived from the names of industrial enterprises, social institutions, and transport and engineering infrastructure facilities. Particular attention is paid to the processes of transonymization, lexicalization, the phonetic adaptation of Russian-language borrowings, and their integration into the local toponymic system. The findings indicate that the majority of the urbanism under investigation are of Russian origin; however, their formation and functioning are closely associated with the speech practices of the local population. As a result, these names have acquired the status of stable local landmarks and have become an important component of the city's linguistic landscape.

Keywords: toponymy, micro-toponymy, urbanonyms, Shughni language, Khorog, language contact, borrowings.

Изучением географических названий занимается особый раздел языкознания - топонимика (гр. слов *topos* - «место» и *онима* - «имя»), тесно связанная с историей, географией, этнографией и лингвистикой. Междисциплинарный характер данной науки позволяет использовать топонимический материал для исследования древних языков, этнических групп и историко-культурных процессов.

Топонимы рассматриваются не только как языковые единицы, но и

как важные исторические источники, отражающие особенности расселения народов, культурные контакты и изменения языковой среды. Как отмечает Дж. Алими «Топонимия является одним из достоверных и важных источников изучения истории как исчезнувших, так и существующих языков, а также истории, культуры, географии и этнографии. Исследуя географические названия, можно получить ценные сведения и информацию о древних языках, государствах, этнических группах, народах и племенах, населявших в прошлом определённую территорию» [11, 5].

Топонимика как самостоятельная отрасль языкознания привлекла значительное внимание как отечественных, так и зарубежных исследователей. Существенный вклад в становление и развитие топонимики и микротопонимии Таджикистана внесли такие выдающиеся учёные, как: А. Л. Хромов (1969), А. З. Розенфельд (1962), И. М. Стеблин-Каменский (1975), Р. Х. Додыхудоев (1981), Н. Офаридаев (1999), Ш. Исмоилов (1999), Дж. Алми (1999), А. Насридиншоев (2003), У. Булбулшоев (2010) и др. Ученые опирались на различные аспекты изучения топонимии Средней Азии: современную топонимию Таджикистана, её формирование и изменения; семантику и этимологию отдельных названий Юго-Восточного Таджикистана; вопросы происхождения ряда географических названий Памира [7, 4-5].

Наряду с другими научными исследованиями в области топонимики значительный интерес представляют географические названия Горно-Бадахшанской автономной области (ГБАО), которые являются важным источником для изучения бесписьменных памирских языков⁹. Топонимический материал данного региона имеет особую научную ценность, поскольку отражает древние языковые пласты, этнокультурные особенности и исторические процессы, происходившие на территории области. «Исследование микротопонимии имеет исключительное значение для восстановления истории языков, - в первую очередь, языков бесписьменных, таких, как шугнанский язык, язгулямский язык и другие языки Памира. Дело в том, что географические и топографические названия запечатлевают различные этапы предшествующего развития языка; можно сказать, что язык в живой речи и язык, находящий отражение в микротопонимии, изменяются с различной скоростью. Это важное свойство открывает новые перспективы для проникновения в историю языка о диахронических процессах, предоставляет в распоряжение исследователя возможность создания

⁹Памирские бесписьменные языки: шугнанский, рушанский, бартангский, ваханский, язгулямский и тд.

новой лингвистической методики» [1, 3].

Весомый вклад в изучение топонимии и микротопонимии, отражающих языковое наследия народов ГБАО, внёс выдающийся иранист Р. Х. Додыхудоев. В своей работе Офаридаев Н. отмечает: «Его научная работа «Лингвистический анализ микротопонимии Памира (на основе материалов шугнано-рушанской группы)» и другие исследования (1973, 1976, 1980, 1985, 1994) содержат важные результаты, особенно касающиеся языковых пластов, семантики и этимологии отдельных топонимов. Им был проведён подробный анализ формантов, определён ряд микротопонимов, а также рассмотрен вопрос влияния таджикского и русского языков на памирские языки на основе топонимического материала» [7, 5].

В последние годы топонимия и микротопонимия Памир также стали предметом исследований других лингвистов (Офаридаев, 1984, 1991, 2002) А. Насридиншоев (2003), У. Булбулшоев (2010).

Именно благодаря исследованиям этих учёных в последние годы внимание лингвистов всё больше привлекают вопросы решения важных проблем топонимии отдельных территорий и регионов, о чём свидетельствуют многочисленные публикации, доклады и научные дискуссии, посвящённые топонимике.

Как отмечалось выше, основным объектом исследования топонимики является топоним — собственное имя географического объекта. В зависимости от характера обозначаемых объектов в топонимике выделяется ряд основных категорий географических названий: **хоронимы, оронимы, гидронимы, микротопонимы, ойконимы и урбанонимы.**

Несмотря на многообразие видов топонимов, в центре настоящего исследования находятся урбанонимы, поскольку именно они наиболее полно отражают специфику формирования и функционирования городской топонимической системы.

Урбанонимы (от лат. *urbanus* — «городской») - это внутригородские названия улиц, проспектов, площадей, кварталов и других объектов городской среды. В шугнанском языке они в основном образуются двумя способами: путём перевода (или преобразования) из других языков и путём создания национальных наименований. Урбанонимы отражают историю города, его географические особенности и культурные ценности.

Поскольку рассматриваемые урбанонимы функционируют в пределах города Хорог, представляется целесообразным обратиться к этимологическому анализу самого ойконима «*Xarag*» - Хорог. Изучение происхождения данной лексической единицы имеет важное значение для понимания историко-культурного контекста формирования городской

топонимии, поскольку название населённого пункта выступает базовым элементом локальной ономастической системы.

Город Хорог – шугн. *Xaray* является административным центром ГБАО, образован по среди высоких гор, а также, на месте слияния трёх рек: Гунд, Шахдары и Пяндж.

Следует отметить, что топоним города Хорог - *Xaray* до настоящего времени не получил всестороннего освещения в лингвистической литературе. Количество специальных исследований, посвящённых его этимологии и происхождению, остаётся весьма ограниченным. Среди наиболее значимых работ следует выделить исследования ираниста Р. Х. Додыхудоева и лингвиста Н. Офаридаева, которые внесли существенный вклад в изучение данного топонима. В своих трудах они предлагают ряд этимологических интерпретаций названия *Xaray*, основываясь на данных исторической лингвистики, иранской филологии и местных языковых традиций. В частности, были высказаны следующие гипотезы относительно происхождения и семантики топонима *Xaray*: версия Р. Х. Додыхудоева и Н. Офаридаева основывается на лингвистическом анализе древнеиранских и памирских языковых данных и связывает название города с природно-географическими особенностями местности - расположением поселения у реки и подножия гор: «*Xaray* (т. Хоруг, рус. Хорог): шояд аз *xa**ya*+*ra**ya* *xa*<*xa**ya* (ав. *Xayana* “чўй об”) р. *xa**y* “рўд”, “*xa**ya**k* “шохоб”, *ra**y* “доманакўх”. Дар ин сурат, маънии *Xaray* “доманакўхи соҳили об”, “марғзори соҳили дарё” аст” / *Xaray* (ныне тадж. Хоруг, рус. Хорог): возможно, происходит от *xa**ya* + *ra**ya*, где *xa* < *xa**ya* (авест. *Xayana* — «водный поток, ручей»), ср. *xa**y* - «река», *xa**ya**k* - «приток», а *ra**y* - «подножие горы, горный склон». В таком случае значение *Xaragh* - «предгорье у воды», «горный склон на берегу реки», «луг (пастбище) на берегу реки» [8, 113].

Иную интерпретацию предлагает автор книги “Хорог – 70 лет” Д. Лутфишох, который опирается преимущественно на мифологические и религиозные представления, возводя происхождение топонима к названию священной горы *Xara*, известной в иранской культурно-религиозной традиции. По его мнению, “*Xara* исми кўх, *Хвараванд* сифати Худост, ки маънояш фараҳманд мебошад. Яъне исми шаҳри Хоруғ решаи худро аз Худо, аз *Xara* мегирад” / *Xarag* - *Xara* является названием горы, а «*Хвараванд*» - это эпитет Бога, означающий «обладающий благодатью», «благословенный» или «счастливый». Следовательно, название города Хорог берет свое происхождение от Бога, от Хары» [5, 6].

Сопоставление указанных гипотез позволяет заключить, что вопрос об этимологии топонима *Xaray* остаётся дискуссионным и требует дальнейшего комплексного изучения с привлечением данных

исторической лингвистики, топонимики и этнокультурных исследований.

Значительную часть урбанонимического пространства города составляют названия объектов, возникших и получивших широкую известность в Советский период. Многие из них связаны с развитием промышленной, транспортной, социальной и культурной инфраструктуры. К числу таких урбанонимов относятся наименования «*Ayraport* - Аэропорт», «*Selxoztexnika* - Селхозтехника», «*Arbitā* - Орбита», «*Bolnīcēn* - Больница», «*Myaskambinat* - Мясокомбинат», «*Botsād* - Ботанический сад», «*Gēs* - ГЭС», «*Aftastanc(iyā)* - Автостанция», «*Upedī* - УПД», «*Žbka* - ЖБК», «*Umvermāg* - Универмаг», «*Detskī mir* - Детский мир», «*Ucenūyūnī* - Уценёнка» и другие.

Особенностью данных урбанонимов является их функциональная мотивированность: в качестве названия выступает непосредственное обозначение объекта или учреждения. Первоначально эти наименования выполняли идентификационную функцию, однако со временем они закрепились в языковом сознании жителей города и стали использоваться не только для обозначения конкретных объектов, но и в качестве ориентиров городской среды. Как отмечает Н. Офаридаев: «Названия новых микрорайонов Хорога возникли на основе лексических единиц русского языка, связанных с различными техническими объектами и учреждениями, а также строительными сооружениями. Такой объективный процесс сформировался под воздействием психологических и социальных факторов, при этом какого-либо официального переименования в данном случае не наблюдается. С другой стороны, подобные названия были даны не русскоязычным населением, а местными жителями» [8, 133].

Ayraport – рус. аэропорт, которое было заимствовано в русский язык в 1920-е годы из французского *aéroport*, образованного путём сложения *aéro* («авиационный», от *aéroplane* — «аэроплан») и *port* («порт», «гавань») [12, 182].

Aftastanciṽ – рус. автостанция (<авто- + станция <лат. *statio* «место стоянки, остановка»). Урбаноним автостанция возник на основе названия объекта транспортной инфраструктуры и является результатом трансонимизации; в шугнанском языке заимствование подверглось фонетической адаптации: автостанция – *aftastanciṽ* [18].

Bolnīcēn – рус. больница - данное слово имеет исконно славянское происхождение и восходит к прилагательному «больной», связанному с праславянским корнем *bolъ-* («боль»). Первоначальное значение слова — «место для больных» [18]. Микрорайон областной больницы города Хорога, прежде называвшийся *Šoṣṣharay* – Шошхорогом. В *Bolnīcēn* находятся медицинские учреждения областного значения, а также

расположены жилые дома, в которых проживает местное население. Территория имеет, как традиционные жилые постройки, так и модернизированными зданиями современного типа. Несмотря на отсутствие официального статуса топонима, в повседневной речи жителей данная территория широко известна под неофициальным названием употребляющееся преимущество в живой речи «*Bolnīcēn*». Например: «*Wāden kačad, aro wāden ar Bolnīcēn sat* / Куда они делись, они пошли в *Bolnīcēn*». Возникновение и устойчивое функционирование данного урбонима обусловлены расположением здесь крупных медицинских учреждений, которые стали основным ориентиром для идентификации территории в языковом сознании местного населения. В настоящее время в официальном употреблении используется таджикское название «*Маҳаллаи Касалхонаи вилоятӣ*».

Polīklinikā – рус. Поликлиника (от др.-греч. πόλις и κλινική - «город» и «клиника») - многопрофильное или специализированное лечебно-профилактическое учреждение для оказания амбулаторной медицинской помощи больным на приёме и на дому, учреждение первичной медико-санитарной помощи [18]. Маленькое местечко с названием *Polīklinikā* находится в центре города Хорога, на территории *Gūlaken*. Название *Polīklinikā* – получило таджикское название «*Маркази саломатӣ*».

Kardialogiya – рус. Кардиология (от др.-греч. *kardia* - сердце и греч. *lógos* - слово, учение), раздел медицинской науки, которая изучает строение сердца и сосудистой системы [18]. Урбаноним *Kardialogiya* расположено на территории *Tirčid* и относится к числу неофициальных наименований городского пространства. Его возникновение связано со строительством кардиологической больницы на данной территории. После появления этого социально значимого объекта местные жители стали использовать его название в качестве ориентира для обозначения окружающей местности. В процессе повседневного употребления исходное наименование подверглось фонетической адаптации в соответствии с особенностями местного произношения, в результате чего сформировалась устойчивая неофициальная урбанонимическая единица, например: «*Ya gāl ar Kardialogiya ar xu xolā xez nisc* / Она, до сих пор находится у своей тётки в *Kardialogiya*». Официальное название этого урбанима является таджикское «*Маркази бемориҳои дил*».

Boyni – рус. бойня – образовано посредством суф. -«л (ср. колокольня и т. п.) от бой — «убой скота» [13, 51]. Лексическая единицы *Boyni* распространено на территории *Andarstez*, и это название означает местность, где раньше до развала Советского Союза находилось предприятие по убою скота для продажи мяса.

Xlebzawōd - рус. хлебзавод - представляет собой современное

название данной местности, возникшее в советский период и связанное с расположением здесь хлебопекарного предприятия. Согласно имеющимся сведениям, до распространения названия *Xlebzawōd* эта территория была известна под названием *Sizdakēn joy*. Таким образом, современный топоним отражает хозяйственно-производственную функцию объекта в более поздний исторический период, тогда как название *Sizdakēn joy* относится к более раннему этапу локальной топонимической традиции.

Урбаноним *Myaskambīnat* – рус. мясокомбинат - связан с расположением на данной территории мясоперерабатывающего предприятия. Согласно местным сведениям, объект находится на территории, исторически известной под названием *Bizmič*.

Pekārni – рус. пекарня - относится к категории производственно-хозяйственных наименований и связан с функционированием на данной территории хлебопекарного предприятия. Возникновение данного названия отражает хозяйственную специализацию местности и является результатом закрепления за территорией наименования расположенного здесь объекта производственной инфраструктуры.

Урбаноним *Lamanadcēx* - рус. цех по производству лимонада - связан с производственным объектом, располагавшимся на территории *Andarstēz*. В советский период данное наименование было широко известно среди местного населения и активно использовалось в качестве ориентира в городской среде. Таким образом, урбаноним выполнял важную локализирующую функцию и являлся значимым элементом городского топонимического пространства. В настоящее время название *Lemanad cēx* практически вышло из употребления и сохраняется главным образом в памяти представителей старшего поколения, что свидетельствует о постепенной утрате данного урбанонима в современной неофициальной городской номинации.

Botsad – рус. слово ботсад - это разговорное сокращение от термина «ботанический сад», который пришел в русский язык из европейских. Оно состоит из двух частей: «бот» (сокращение от «ботанический») и «сад». Восходит к древнегреческому слову βότανη (botanē), что означает «травя», «растение», которое в свою очередь происходит от βόσκει (boskō) — «кормить» или «пасти». Сад - общеславянское слово, восходящее к индоевропейскому корню, означавшему «огораживать», «забор». Изначально так называли огороженную, возделываемую землю с деревьями и кустарниками. Сокращение «ботсад» появилось в разговорной и профессиональной речи советских ученых, студентов и горожан в XX веке [15].

Официальным названием учреждения является Памирский ботанический сад, основанный в 1940 году и расположенный в

окрестностях города Хорога. Однако в повседневной речи местного населения широко используется сокращённая форма *Botsād*, образованная путём усечения словосочетания ботанический сад. Такое сокращение является примером языковой экономии — стремления говорящих использовать более краткие и удобные языковые формы. Лексема *Botsād* функционирует не только как сокращённое обозначение учреждения, но и как название населённого пункта или жилой территории, где проживают сотрудники сада и их семьи. В устной речи название произносится как единое слово, что свидетельствует о его лексикализации - превращении сокращения в самостоятельную языковую единицу.

На современном этапе *Botsād* можно рассматривать как неофициальный урбаноним - используемое жителями для обозначения конкретной территории. Подобные неофициальные топонимы часто возникают в результате повседневной языковой практики и могут существовать параллельно с официальными географическими наименованиями. См.: таджикский «*Боги набототи Помир*», «*Боги ботиники Помир*» [15].

Следует отметить, что до основания Памирского ботанического сада данная местность была известна под шугнанским топонимом *Ķayēn-daĵt*. Впоследствии, в результате адаптации названия к таджикской графико-фонетической системе, шугнано-рушанская фонема *ĵ* в начальной позиции была заменена на таджикскую *š* (*ш*), вследствие чего топоним стал произноситься как *Šodaĵt* (тадж. *Шоҳдашт*). Данное изменение отражает процесс фонетической и орфографической трансформации местного шугнанского названия под влиянием таджикского языка.

Согласно сведениям, приведённым И. Карамовой, что: «территория современного Ботанического сада в народной традиции до настоящего времени известна под названием «*Шодахт*», что в переводе означает «равнина шаха». Согласно местным преданиям, благодаря деятельности пира и активному участию его мюридов данная местность, ранее представлявшая собой пустынную территорию, была преобразовано в цветущий сад» [3, 91–97].

Vadanasos – рус. водонасос - образовано как сложное слово от существительных «вода» и «насос». Базовым компонентом данного наименования выступает лексема «насос», вошедшая в русский научно-технический лексикон в XVIII в. Благодаря терминологической деятельности М. В. Ломоносова данный термин получил широкое распространение в технической сфере, став общеупотребительным обозначением устройств для перекачивания жидкостей [18].

Урбаноним *Vadanasos* находится на одной части города Хорога на территории *Šošindaĵt* и относится к числу неофициальных локальных

наименований, возникших на основе названия технического объекта. Его появление связано с установкой насосного оборудования и системы трубопроводов, предназначенных для подачи воды с целью орошения территории Памирского Ботанического сада. Несмотря на отсутствие жилой застройки и постоянного населения в данной местности, название «Воданасос» прочно закрепилось в речевой практике местных жителей и используется для обозначения конкретного участка территории.

Ряд урбанонимов представляет собой аббревиатуры¹⁰, отражающие специфику советской административно-хозяйственной системы. Так, названия «ГЭС» (гидроэлектростанция), «УПД (Управление памирских дорог)» и «ЖБК-а» (завод железобетонных конструкций) сохраняют память о промышленных и производственных объектах, сыгравших важную роль в экономическом развитии города. Другие урбанонимы, такие как «Универмаг», «Детский мир» и «Уценёнка», связаны с торговой сферой и отражают особенности организации советской системы обслуживания населения.

Gēs – рус. ГЭС – в 1940 году в городе Хороге построили маленькую гидроэлектростанцию. Слово ГЭС – это сложносокращенное существительное, которое расшифровывается как гидроэлектростанция. По происхождению это советский неологизм, появившийся в результате индустриализации и массовой электрификации страны в 1920–1930-х годах [4, 299].

Урбаноним *Gēs* – функционирующий на территории *Picrož*, представляет собой пример локального топонима, образованного на базе названия инженерно-технического объекта. Первоначально данное наименование возникло в результате трансонимизации аббревиатуры «ГЭС» (гидроэлектростанция), которая из разряда нарицательных обозначений объекта инфраструктуры перешла в категорию собственных имён, используемых для номинации конкретной местности. В процессе дальнейшего развития локальной урбанонимической системы произошло образование новой формы – *Kinages*. Данная единица является результатом взаимодействия русского и местного языковых элементов. В её структуре выделяются два компонента: основа «*Gēs*» и препозитивный элемент «*kina*», который в местных памирских языках употребляется в значении «старый», «прежний», «бывший». В результате присоединения

¹⁰ Аббревиатура – заимствовано из итал. яз. в XVIII в. Отмечается со знач. «сокращение слов на письме». В знач. «сложно-сокращенное слово» известно с XX в. Итал. *abbreviatura* «сокращение, аббревиатура» восхо- 14 аббревиация дит к ср.-лат. *abbreviatura* – тж, суффиксальному производному от *abbreviare* «сокращать», в основе которого лежит *brevis* «краткий». – Укр. абрєвіатура, бел. абрэвіатура, польск. *abrewiatura*, чешек, *abreviatura*, словацк. *abreviatura*, болг. абрєвиатура, с.-х. а б р е в і а т у р а, словенск. *abrevijatura*, *abreviatura*. Аббревиа [Шанский, стр. 14].

данного элемента сформировалось сложное наименование «*Kinages*», буквально означающее «старый ГЭС». В настоящее время этот местность несёт название «*Маҳаллаи Султони Вали*».

Upedī – рус. УПД - Управление Памирской дороги (УПД) — это историческая транспортная организация, которая отвечала за развитие и круглогодичное обслуживание Памирского тракта (трасса М41) в советский период. Истоки УПД восходят к 1931 году и созданию управления «Памирстрой», когда было начато масштабное расширение автомобильного сообщения через «Крышу мира». Организация отвечала за координацию гражданских грузовых перевозок, обеспечение бесперебойного снабжения отдаленных высокогорных застав и техническое обслуживание самой высокогорной автодороги СССР [4, 265].

Данный урбаноним находится на территории *Tirčid*, вот что пишет Н. Офаридаев: «В названии *Tirčid* компонент *čid* употребляется не в значении «дом» или «жилище», а выражает значения «деревня», «махалля (квартал)», «село» и «место проживания»» [8, 74]. Но по мнению жителей эта лексическое наименование означает *Tir* -верхний и *čid* -дом, буквально «Верхний дом». Хотелось бы отметить, что на против *Tirčid*-а расположен *Pāst-čid*, что означает «нижний дом», так как, *Pāst*- нижний, а *čid* -дом.

Fabrika – рус. фабрика латинское *fabrica* – “мастерская”, побродив по Европе, добралась в XVIII в. и до русского народа - через Польшу [18]. В Хороге этот урбаноним находится на территории *Gūlakēn*.

Žbka – ЖБК(а) в 1971 начал работать на территории области стали строиться предприятия по производству строительных материалов. После ввода в эксплуатацию Хорогского завода железобетонных конструкций в стройках области стали применяться железобетон и цементно-песчаные блоки. [2, 137.]. Этот урбаноним поменял местное название *Daryolav –jar*.

Lesxoz – рус. лесхоз — это сложносокращенное слово, образованное в результате слияния двух основ: слова лес и начальной части слова хозяйство (или лесное хозяйство) [18]. Подобные аббревиатуры (например, колхоз, совхоз) были популярны в советское время для наименования государственных предприятий Лесхоз (от лесное хозяйство) - предприятие лесного хозяйства, занимающееся учётом, воспроизводством, охраной и защитой лесов.

Кроме названных урбанонимов на территории города были построены многие магазины, как «*Unvermag* – Универмаг», «*Detski mir* - Детский мир» и др.

Unvermag – рус. Универмаг - это сложносокращённое слово, образованное путем слияния двух основ: «универсальный» и «магазин». Оно буквально означает «универсальный магазин», то есть торговое

предприятие с огромным выбором разнообразных товаров под одной крышей.

Лексема *Detskí mir* - рус. Детский мир обозначает крупную сеть специализированных магазинов детских товаров, осуществляющих реализацию игрушек, одежды, обуви, товаров для новорождённых, школьных принадлежностей и иных предметов детского потребления. В городском пространстве Хорога наименование *Detskí mir* функционировало как урбаноним, связанный с конкретным торговым объектом.

Согласно историческим сведениям, в советский период магазины *Unvermag* и *Detskí mir* располагались в центральной части города Хорога, на территории неофициальной улице Саиден - *Saiden kuča*. Эти объекты являлись значимыми элементами городской торговой инфраструктуры и занимали важное место в социально-экономической жизни населения. После распада Советского Союза данные урбанонимические обозначения сохранились в коллективной памяти жителей как маркеры городского пространства и исторического развития торговой сети города.

Atryād – отряд — исконно русское слово, производное от глагола «отрядить», восходящего к корню «ряд» [18]. Среди жителей Хорога это название получило распространение после создания Хорогской пограничной комендатуры. Таким образом, история отряда отражает преемственность нескольких этапов становления и развития пограничной охраны на Памире [Памир]. Отряд до сегодняшнего времени расположен на территории *Tirčid*.

Проведённый анализ показывает, что значительная часть современных неофициальных урбанонимов города Хорога возникли в результате развития городской инфраструктуры в советский период. В качестве источников номинации выступали объекты социальной сферы (*Bolnīcēn, Poliklinikā, Kardialog(iya)*), промышленные предприятия (*ŽBKĀ, Lesxoz*), транспортные объекты (*Ayraport, Aftastanc(iyā)*), торговые учреждения (*Unvermag, Detskí mir, Ucenyoní*), а также инженерно-технические сооружения (*Gēs, Vadanāsōs*).

С точки зрения происхождения большинство исследуемых единиц являются русскоязычными заимствованиями. Однако их функционирование в городской среде свидетельствует о глубокой интеграции данных лексем в систему местного языка. Заимствованные названия подвергаются фонетической адаптации, получают новые грамматические характеристики и начинают использоваться в качестве самостоятельных топонимических единиц.

Одним из наиболее продуктивных механизмов формирования урбанонимов является трансонимизация - переход нарицательного имени

в разряд собственных. Так, названия учреждений и технических объектов постепенно начинают обозначать не только сами объекты, но и прилегающие территории. Например, урбаноним *Bolīnīcen* обозначает не только областную больницу, но и весь микрорайон вокруг неё; *Botsād* используется для обозначения территории проживания сотрудников ботанического сада; *Vadanasōs* служит названием участка местности, связанного с функционированием насосной станции.

Особый интерес представляет урбаноним *Kinages*, образованный путём соединения русской аббревиатуры *Gēs* и местного определительного компонента *kīna* («старый»). Данный пример демонстрирует высокий уровень адаптации заимствованного элемента в местной языковой системе и свидетельствует о развитии гибридных словообразовательных моделей в условиях языкового контакта.

Аналогичным способом образован и урбаноним *Turma-dāxt*, в составе которого первый компонент *Turma* - восходит к русскому слову тюрьма, заимствованному через тюркские языки, где лексема *turmā* имеет значение «место заключения, тюрьма» [4, 391]. Второй компонент - *dāxt* - выполняет функцию локативного ориентира и относится к исконной лексике шугнано-рушанской группы памирских языков.

Следует отметить, что для исконной памирской лексики характерно широкое употребление фонемы *ḡ*. В процессе адаптации топонима к таджикоязычной среде данный звук в начальной позиции был заменён таджикской фонемой *ḡ*, что обусловило фонетическую трансформацию компонента *daḡt* в форму *dašt* (тадж. *daum*). В результате урбаноним стал функционировать в изменённом фонетическом облике, отражающем влияние таджикского языка на местную топонимическую систему.

Проведённое исследование позволяет сделать вывод о том, что неофициальная урбанонимия города Хорога является важным компонентом локальной ономастической системы и отражает сложные процессы исторического, социального и языкового развития региона.

Большинство исследованных урбанонимов возникло под влиянием русскоязычной городской культуры советского периода, однако их закрепление в речевой практике произошло благодаря активному использованию местным населением. В результате заимствованные названия подверглись фонетической и семантической адаптации, приобрели новые функции и стали полноценными элементами городской топонимии.

Материалы исследования свидетельствуют о том, что процессы формирования урбанонимов в Хороге тесно связаны с развитием городской инфраструктуры, социальными изменениями и межкультурными контактами. Изучение подобных наименований

позволяет не только реконструировать историю городской среды, но и выявить особенности языковой картины мира носителей памирских языков.

Перспективным направлением дальнейших исследований представляется создание полного словаря урбанонимов города Хорога, а также проведение сравнительного анализа урбанонимических систем различных населённых пунктов Горно-Бадахшанской автономной области.

Литература

1. Додыхудоев, Р.Х. Памирская микропонимия / Р. Х. Додыхудоев // Иранское языкознание. История, этимология. Типология. – М.: Ирфон, 1975. – 164 с.
2. История Горно-Бадахшанской Автономной Области. Т. II / Под общей редакцией председателя ГБАО А. Ниёзмамдова. – Душанбе: Пайванд, 2005. – 352 с.
3. Карамова, И. Страница из жизни пира Саидамадшоҳ / И. Карамова // Вопросы гуманитарных наук. – Душанбе: Сифат-офсет. – 2024. – №2. – С. 91-97.
4. Крылов, Г.А. Этимологический словарь русского языка / Г. А. Крылов. – СПб.: Полиграфуслуги, 2005. – 432 с.
5. Лутфишоҳ, Д. Хоруг 70 сол / Д. Лутфишоҳ. – Душанбе: Маърифат. – 2002. – 143 с.
6. Назаршоева, Ч. Таҳлили семантикӣ ва сохтори номҳои марбут ба Навруз (дар мисоли сокинони Кӯҳистони Бадахшон) / Ч. Назаршоева, Ш. Зоилишоева // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – Душанбе: Сифат-Офсет. – 2026. – №2. – С. 22-37.
7. Офаридаев, Н. Микропонимия Ванджа и Дарваза / Н.Офаридаев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 176 с.
8. Офаридаев, Н. Ойконимияи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон (тадқиқоти забоншиносӣ) / Н. Офаридаев. – Душанбе: РТСУ, 2001. – 163 с.
9. Гаврилюк, А. А. Памир /А. А. Гаврилюк, В. А. Ярошенко. – М.: Планета, 1987. – 480 с.
10. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка. Т.I / М. Фасмер. – М.: Прогресс, 1986. – 576 с.
11. Хромов, А. Л. Топонимия русского происхождения на территории Таджикистана // Перспективы развития славянской ономастики /А. Л. Хромов. – М: Наука, 1980. – С. 350-358.
12. Чумъахон, А. Ономастика (назария ва амалия) / А. Чумахон. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2017. – 552 с.

13. Шанский, Н. М. Этимологический словарь русского языка. Вып I / Н. М. Шанский. – М.: Издательство Московского Университета, 1963. - 197 с.
14. Шанский, Н. М. Краткий этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1977. - 544 с.
15. Всѣ о Таджикистане: информационный сайт. – URL: https://tojiston.ucoz.ru/index/g_khorug/0-90 (дата обращения: 18.09.2026).
16. Происхождение и значение слова «больница» // Русская литература. – URL: <https://russkiy-literatura.ru/istoriya-i-etimologiya-slova-bolnitsa/> (дата обращения: 18.09.2026).
17. Ботанический сад Хорог // Nomad's Land. – URL: <https://nomadsland.travel/ru/before-you-go/tajikistan/nature/khorog-botanical-garden> (дата обращения: 18.09.2026).
18. Online словарь. – URL: <https://1793.slovaronline.com> (дата обращения: 18.09.2026).

ТДУ: 811.1/9:81'37:398.9

ТАҲЛИЛИ МАӢНОӢ-ФУНКЦИОНАЛИИ ЗАРБУЛМАСАЛӢО ДАР ЗАБОНӢОИ ГУНОГУНСОХТОР Шарифхоча Саодат Амирхоча¹¹

*Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон*

Дар мақола масъалаи таҳлили маъноӣ-функсионалии паремияҳо дар забонҳои гуногунсохтор: русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ баррасӣ мешавад. Ҳангоми омӯзиши мушиқоти тарҷумаи зарбулмасалҳо ва мақолҳо забониносо бояд миёни дақиқии семантикӣ, ҳифзи вижагиҳои миллӣ, фарҳангӣ ва этникӣ, инчунин мутабиқати самараноки мундариҷа дар забони мақсад тавозунро нигоҳ дорад.

¹¹**Шарифхоча Саодат Амирхоча** - Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, кафедраи забонҳои хориҷӣ, дотсент. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Тел.: 905008332; e-mail: sharifkhojaevas@mail.ru.

Шарифходжа Саодат Амирходжа - Академияи давлатии идоракунии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, кафедраи забонҳои хориҷӣ, дотсент. Адрес: Ҷумҳурии Тоҷикистон, г. Душанбе, ул. Саид Носир, 33. Тел.: 905008332; e-mail: sharifkhojaevas@mail.ru.

Sharifkhoja Saodat Amirchoja - Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Department of Foreign Languages, Associate Professor. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Said Nosir Str., 33. Tel.: 905008332; e-mail: sharifkhojaevas@mail.ru.

Аз нуқтаи назари типологияи жанрӣ, зарбулмасалҳо дар низоми паремиявӣ мавқеи хос дошта, дар муқоиса бо шаклҳои наздики паремиявӣ, аз ҷумла мақолҳо ва афоризмҳо, хусусиятҳои муайяни сохторию функционалӣ зоҳир менамоянд. Дар муқоиса бо воҳидҳои наздик, ки метавонанд озодиҳои бештари синтаксисӣ ва гуногунии услубӣ дошта бошанд, зарбулмасалҳо бо устувориҳои нисбатан баланди сохторӣ ва семантикӣ тавсиф мешаванд. Ин хусусият дар таркиби мустаҳками бинарӣ ё триадӣ, ташикли устувори ритмикӣ-интонационӣ ва мухтасариҳои шакли формулӣ ифода ёфта, ба дарки осон ва бозгӯии онҳо мусоидат мекунад.

Хусусияти репродуктивии паремияҳо имкони истифодаи такрориҳои онҳоро дар вазъиятҳои гуногуни иҷтимоӣ ва фарҳангӣ таъмин менамояд. Муаллифҳои дастаҷамъӣ бошад, онҳоро ҳамчун маҳсули таҷрибаи таърихӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеа муаррифӣ мекунад. Аз ин рӯ, сохтор ва маънои паремияҳо на танҳо хусусиятҳои забонӣ, балки арзишҳо, тасаввурот ва таҷрибаи фарҳангии ғояндагони забонро низ инъикос менамоянд.

Дар мақола барои таҳқиқи хусусиятҳои сохторӣ ва маъноии зарбулмасалҳо усулҳои таҳлили маъноӣ-функционалӣ ва сохторӣ истифода шудаанд. Усулҳои контекстуалӣ ва функционалӣ-прагматикӣ барои муайян намудани вазифаи коммуникативии паремияҳо дар матн ва интиҳоби стратегияи муносибтарини тарҷума ба қор гирифта шудаанд. Ҳамчунин, тавассути усули тафсири хусусиятҳои истифодаи ивазкунии функционалӣ ҳангоми интиқоли воҳидҳои дорои унсурҳои милли-фарҳангӣ дар тарҷумаи бадеӣ муайян карда мешаванд.

Калидвожаҳо: семантика, таҳлили маъноӣ-функционалӣ, сохтор, муқоиса, паремия, зарбулмасал, мақол, нутқ, афоризм, анъана, фарҳанг, этнос, контекст, тарҷума.

Семантико-функциональный анализ паремий в разноструктурных языках

В статье рассматривается проблема семантико-функционального анализа паремий в разноструктурных языках: русском, таджикском и английском. Особое внимание уделяется проблеме перевода пословиц и поговорок, при котором необходимо учитывать соотношение семантической точности, сохранения национально-культурной и этнической специфики, а также адекватности передачи содержания в языке перевода.

С точки зрения жанровой типологии пословицы занимают особое место в паремийном корпусе, демонстрируя специфические особенности функциональной и структурной организации по сравнению с близкими жанровыми формами, такими как поговорки и притчи. В отличие от поговорок, которые характеризуются большей свободой синтаксической реализации и стилистической вариативностью, пословицы отличаются высокой степенью структурной и семантической устойчивости. Это проявляется в устойчивой бинарной или триадической композиции, ритмико-интонационной организации и формульной лаконичности, обеспечивающих когнитивную целостность и лёгкость воспроизведения.

С точки зрения устной традиции пословицы представляют собой значимый элемент фольклорного дискурса, характеризующийся формульностью,

воспроизводимостью и коллективным характером происхождения. Формульность проявляется в устойчивости их синтаксической и семантической структуры, благодаря чему пословицы сохраняют смысловую и образную целостность при многократном воспроизведении в устной коммуникации. Воспроизводимость обеспечивает возможность их функционирования в различных социальных и культурных контекстах, тогда как коллективный характер происхождения позволяет рассматривать их как результат длительного развития языковой и культурной практики народа.

В статье используются семантико-функциональный и структурный методы анализа для выявления синтаксического строения и смысловой организации пословиц; контекстуальный и функционально-прагматический методы — для определения их коммуникативной функции и выбора адекватной переводческой стратегии; интерпретационный метод - для выявления особенностей функциональной замены при передаче национально-культурно маркированных единиц в художественном переводе.

Ключевые слова: семантика, анализ, структура, сопоставление, паремия, пословица, поговорка, речение, афоризм, традиция, культура, этнос, контекст, перевод.

Semantic and Functional Analysis of Proverbs in Structurally Diverse Languages

The article examines the problem of the semantic and functional analysis of proverbs in structurally diverse languages, namely Russian, Tajik, and English. Particular attention is paid to the translation of proverbs and sayings, which requires a balance between semantic accuracy, the preservation of national, cultural, and ethnic specificity, and the adequate rendering of meaning in the target language.

From the perspective of genre typology, proverbs occupy a distinctive position within the paremiological corpus, demonstrating specific features of functional and structural organization in comparison with closely related forms, such as sayings and parables. Unlike sayings, which may allow greater freedom in syntactic realization and stylistic variation, proverbs are characterized by a high degree of structural and semantic stability. This is manifested in their stable binary or triadic composition, rhythmic and intonational organization, and formulaic brevity, which contribute to cognitive coherence and ease of reproduction.

From the perspective of oral tradition, proverbs constitute a significant element of folklore discourse and are characterized by formulaicity, reproducibility, and collective authorship. Formulaicity is manifested in the stability of their syntactic and semantic structure, enabling proverbs to preserve their semantic and figurative integrity through repeated reproduction in oral communication. Reproducibility ensures their functioning in various social and cultural contexts, while collective authorship allows them to be viewed as a product of the long-term development of a community's linguistic and cultural practices.

The article employs semantic and functional as well as structural methods of analysis to identify the syntactic structure and semantic organization of proverbs. Contextual and functional-pragmatic methods are used to determine their communicative function and to select an appropriate translation strategy. The

interpretive method is applied to identify the specific features of functional substitution in conveying nationally and culturally marked units in literary translation.

Keywords: semantics, analysis, structure, comparison, paremia, proverb, saying, utterance, aphorism, tradition, culture, ethnicity, context, translation.

Муқаддима. Тадқиқоти мо ба асосҳои забони фаҳмиши матни хориҷӣ алоқаманд буда, моро ба таври мантиқӣ водор месозад, ки барои тафсири дурусти масъалаҳои гуногуни марбут ба дарки матни хориҷӣ хусусиятҳои гуногунҷанбаи як қатор падидаҳои забониро ба назар гирем ва ҳамзамон дар заминаи омӯзишу арзёбии ин падидаҳо усули муносиб ва самаранокӣ кор бо матни хориҷӣ ва тарҷумаи онро ба забони модарӣ пешниҳод намоем.

Ҳар гуна таҳлили матни хориҷӣ бо мақсади сарфаи ҳарчи бештари вақт ва таъмини дарки дурусти он анҷом дода мешавад. Таҳқиқоти марбут ба методологияи тарҷумаи матни хориҷӣ ҳадафи ниҳони худро дар таҳлили усулҳо ва пешниҳоди тавсияҳо оид ба тафсири самаранок, зуд ва дурусти мундариҷаи он муайян намудаанд.

Табиист, ки чунин тавсияҳо танҳо пас аз омӯзиши дақиқи моҳияти зухуроти забонӣ ва тарзи зухури онҳо, на танҳо дар шакли мустақил, балки дар муҳити забонӣ ва дар матнҳои дорои ҳаҷми гуногун (аз микроматн то макроматн) таҳия карда мешаванд. Зеро омӯзиши ҷудогонаи зухуроти забонӣ, тавре ки таҳқиқоти охири нишон медиҳанд, наметавонад моҳияти онҳоро пурра инъикос намояд, то замоне ки онҳо ба доираи муносибатҳои матнӣ ворид нашаванд.

Объекти тадқиқот дар ин мақолаи илмӣ таҳлили маъноӣ (семантикӣ)-функционалии паремияҳо (зарбулмасал ва мақол) дар забонҳои сохторашон гуногун мебошад, ки имрӯз яке аз мавзӯҳои мубрами таҳқиқоти байнизабонӣ ба шумор меравад. Дар мақола зарбулмасал ва мақолҳои забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ, ки ба оилаи забонҳои ҳиндуаврупоӣ мансубанд, аз ҷиҳати муқоисавӣ таҳлил гардида, бисёрқабатагии маъноӣ ва функционалии онҳо, инчунин воситаҳо ва равишҳои инъикоси менталитети миллӣ баррасӣ мегарданд.

Мақсади тадқиқот муайян намудани хусусиятҳои таҳлили маъноӣ-функционалии паремияҳо дар забонҳои гуногунсохтор, аз ҷумла забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ, мебошад. Дар мақола ба усулҳои мақсадноки интиқоли масалҳо ва гуфтаҳо ба забони модарӣ диққати махсус дода шудааст. Мо роҳҳои тарҷумаи зарбулмасал ва мақолҳоро дар асоси таҳқиқоти анҷомдодашуда оид ба хусусиятҳои функционалӣ, сохторӣ ва мундариҷавӣ онҳо, инчунин вижагиҳои жанрӣ баррасӣ намудаем.

Асоси методологияи тадқиқотро муқаррароти назарияи муносири семантика, таҳлили функционалӣ, паремияология, фразеология, забон ва фарҳангшиносӣ, инчунин забоншиносии муқоисавӣ ташкил медиҳанд.

Асоси назариявии тадқиқотро асарҳои Телий [13], А. М. Бушуй [2], Н. Н. Семенов [12], Л. И. Ройзенсон [11] ва дигарон ташкил намудаанд, ки ба масъалаҳои баробарӣ, мувофиқати байнизабонӣ ва интиқоли хусусиятҳои этникӣ дар воҳидҳои забонӣ бахшида шудаанд.

Ҳангоми интиҳоби усулҳо ва равишҳои интиқоли воҳидҳои дорои хусусияти фарҳангӣ муқаррароти таҳиякардаи Т. А. Казакова [4], В. Дал [3], А. И. Молотков [8], П. Холов [14] истифода шудаанд, ки ин падидаҳо ҳамчун раванди коммуникативӣ баррасӣ намуда, онро ба ноил шудан ба адекватӣи функционалӣ ва прагматикӣ равона мекунанд.

Таҳқиқоти марбут ба воҳидҳои паремиялогӣ аз ҷониби Г. Л. Пермяков [9], А. В. Кунин [6], В. А. Маслова [7] анҷом дода шудаанд, ки ба хусусиятҳои сохторию семантикии масалҳо, табиати образнокӣ, тамғагузорию фарҳангӣ ва нақши онҳо дар тасвири миллии забони ҷаҳон бахшида шудаанд ва дар таҳқиқоти мазкур низ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд.

Дар маҷмӯъ, проблемаи таҳлили семантикӣ-функционалӣ дар забоншиносӣ ба дараҷаи кофӣ омӯхта шудааст, аммо таҳқиқи комплекси хусусиятҳои сохторӣ ва мундариҷавии масалҳо дар забонҳои гуногунсохтор вазифаи муҳими забоншиносии муосир боқӣ мемонад.

Асоси методологияи тадқиқотро инчунин таҳқиқоти муосир оид ба масъалаҳои фразеология ва забоншиносии муқоисавӣ ташкил медиҳанд. Аз ҷумла, қори Н. Ш. Раҳмонова [10], ки ба аломатҳои дифференсиалии фразеологизмҳо бахшида шудааст, инчунин таҳқиқоти марбут ба масъалаҳои тарҷумаи бадеии воҳидҳои дорои тамғагузорию фарҳангӣ ҳамчун заминаи назариявӣю методологияи тадқиқот истифода шудаанд.

Хусусияти таълимӣ ва тарбиявӣ жанри зарбулмасалу мақол ва таъсири онҳо ба шунаванда дар пажӯҳиши С. А. Шарифхочаева низ мавриди мушоҳида ва таҳлил қарор гирифтааст [15].

Таҳлили маъноӣ-функционалӣ, инчунин таҳлили сохторӣ барои таҳқиқи сохтори синтаксикӣ ва ташкили маъноии масалу мақолҳо васеъ истифода шуданд. Усулҳои контекстӣ ва функционалӣ-прагматикӣ барои муайян намудани вазифаи коммуникативии воҳидҳои мавриди таҳлил ва интиҳоби стратегияи муносиби тарҷума истифода гардиданд. Усули тафсирий имкон дод, ки хусусиятҳои татбиқи ивазкунии функционалӣ ҳангоми интиқоли воҳидҳои дорои тамғагузорию миллий-фарҳангӣ дар тарҷумаи бадеӣ муайян карда шаванд.

Навгонию илмӣ мақола дар таҳлили комплекси маъноӣ-функционали паремияҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ аз мавқеи ивазкунии функционалӣ ҳамчун стратегияи мустақили тарҷума зоҳир мегардад.

Ҷуногунии муносибатҳои инсонӣ, ки дар зарбулмасалу мақолҳо, ибораҳои рехта ва афоризмҳо дар тӯли асрҳо нақш бастаанд, воқеан

хайратангез аст. Дар ин ганчинаҳои ақлу дониш ва таҷрибаи зиндагӣ шодиву ранҷу азобҳои инсонӣ, хандаву ашк, муҳаббату ғазаб, имону беимонӣ, ҳақиқату қачравӣ, ростқавлию фиреб, меҳнатдӯстию танбалӣ, зебоии ҳақиқат ва зишти таассуб, инчунин бисёр андешаҳои дигари инсонӣ аз вартаи замон то имрӯз расидаанд. Гуфта мешавад, ки чунин суҳанҳо бо гузашти вақт пайваста сайқал ёфта, ба зарраҳои тиллоии ҳаёти халқ, мубориза ва анъанаҳои наслҳои бешумор табдил ёфтаанд ва дар масалҳо таҷассум гардидаанд.

Асоси масалҳои забонӣ мероси арзишманди забонии халқҳо мебошад, ки расму оинҳо, анъанаҳо ва таърихи онҳоро инъикос менамояд. Дар зарбулмасалу мақолҳо тасаввурот ва арзёбиҳои гуногуни паҳлуҳои мухталифи ҳаёти инсон, аз ҷумла меҳнат, оила, ҷомеа, муносибатҳои байниҳамдигарӣ, муҳаббат ва ғайра, таҷассум ёфтаанд. Онҳо унсури калидии фарҳанги маънавии халқро ташкил дода, дар баробари шакли забонӣ дорои гуногунии маъноӣ, хусусиятҳои хоси шоирона, сохтори бадеӣ ва образнокӣ мебошанд.

Таҳқиқоти муқоисавии забоншиносӣ ва фарҳангии низоми паремиявии забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ имкон медиҳад, ки дар маъно ва сохтори воҳидҳои забонӣ унсурҳои хоси милли ва этники муайян карда шуда, менталитети милли ва хусусиятҳои ҷаҳонбинии мардум тавсиф карда шаванд.

Дар қори мазкур усулҳои таҳлили муқоисавии забоншиносӣ ва фарҳангии зарбулмасалу мақолҳои забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ бо мақсади муайян намудани роҳҳои ташаккули образҳои онҳо бо назардошти сохти грамматикӣ тавсиф карда мешаванд.

Масъалаи асосии паремиологияи муосир таснифи илмӣ масалҳо ва суҳанон ба ҳисоб меравад [15, 75–79]. Ҳалли ин масъала бе таҳқиқи ҳамачонибаи ҷанбаҳои гуногуни фаъолияти паремияҳо ғайриимкон аст. Паремиологи маъруфи рус Г. Л. Пермяков чунин мешуморад, ки «асоси камбудии ҳамаи таснифоти мавҷуда дар он аст, ки онҳо ба аломатҳои тасодуфӣ таъя мекунанд. Онҳо бо табиати худ зарбулмасалҳо алоқаманд нестанд ва ё қариб бо онҳо алоқамандӣ надоранд» [9, 68]. Ҳангоми таҳияи маҷмуаи зарбулмасалҳо ва суҳанони мардуми Шарқ, ба гуфтаи ӯ, «маводҳои ба дастамадашро мувофиқи табиати мардуми Шарқ ҷойгир кардааст». Гумон меравад, ки барои муайян кардани он, ки ин ё он ҷумла бояд ба кадом гуруҳи мантиқӣ мавзӯӣ дохил карда шавад, на танҳо шакли берунии онро бояд дарк кард, балки инчунин бояд муайян намуд, ки он дар қатори кадом ҷумлаҳо ҷойгир шудааст. Ба ибораи дигар, бояд мазмуни мантиқии онро ошкор кард. «Фаҳмиши дурусти контексти мантиқии ибораҳо калиди таснифи дурусти онҳо мебошад» [9, 96].

Омӯзиши зарбулмасалҳо омӯзиши даъватҳои ахлоқӣ, маърифатӣ ва эҳсосиро ҳамчун воситаи таъсиррасонӣ ва эътиқод дар гуфтор ва навиштор низ дар бар мегирад. Ҳамзамон, дар мақолаи ҷузъҳои ҳусни баён (риторикӣ) ва метафорӣ, ки дар зарбулмасалҳо нақши муайян доранд, бо мақсади таъкид намудани имконияти омӯзиши зарбулмасалҳо ҳамчун воситаи рушди малакаи баёни андеша ва асоснок намудани он дар забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ миёни донишҷӯён, ҳангоми омӯзиши забони дуюм, баррасӣ мешаванд. Илова бар ин, ибораҳои нутқӣ ҳамчун воситаи ифодаи далел ва асосноккунии андеша васеъ таҳлил ва мавриди муҳокима қарор мегиранд.

Зарбулмасалу мақолҳо хусусияти анъанавӣ дошта, аз ҷониби суҳанварон ҳамчун воситаи муошират дар аксари фарҳангҳо ва забонҳои ҷаҳон истифода мешаванд. Хусусиятҳои зикршуда дар он зоҳир мегарданд, ки истифодаи онҳо ба маъно ва мушаххасоти контекст вобастагӣ дорад.

Зарбулмасалҳо, мақолҳо ва афоризмҳо маъмулан аз ҷониби калонсолон бештар истифода мешаванд, нисбат ба наврасону ҷавонон, зеро истифодаи онҳо малака ва фаҳмиши табиати маҷозии ин воҳидҳоро талаб мекунад. Азбаски кӯдакон ҳанӯз фаҳмиши кофии хусусиятҳои фарҳангӣ ва истиоравии чунин ифодаҳоро надоранд, эҳтимолан аз истифодаи онҳо канорагирӣ мекунанд ё онҳоро дар гуфтор нодуруст истифода мекунанд, яъне маънои онҳоро ғалат тафсир мекунанд.

Вале насли нав вазифадор аст, ки ин ҷанбаи забонро аз худ намояд, зеро онҳо тадриҷан ба ҳаёти калонсолӣ ворид хоҳанд шуд. Дар ҷомеаҳои дорои сохторҳои иҷтимоии устувор воҳидҳои маъруфи паремиявӣ метавонанд дар ҳалли ҳолатҳои низоӣ муфид бошанд, зеро онҳо роҳи ғайримустақими муоширатро пешниҳод намуда, ба суҳангӯ имкон медиҳанд, ки андеша ё мавқеи худро дар шакли дипломатӣ ва нисбатан камтаҳқиромез баён намояд.

Зарбулмасалу мақолҳо, ки аз ҷиҳати услубӣ аз нутқи оддӣ фарқ мекунанд, аксар вақт хусусияти метафорикӣ ё рамзӣ доранд. Суҳанварон онҳоро барои интиқоли дониш, пешниҳоди маслиҳат, таълим ё таҳкими арзишҳои ахлоқӣ, ифодаи далелҳо, рафъи ташаннуҷи байнишахсӣ, мусоидат ба фаҳмиш, тасалли бахшидан ё илҳом бахшидани дигарон истифода мекунанд.

Олими забоншиносии рус В. Дал, ки қисми зиёди ҳаёти худро ба ҷамъоварии зарбулмасалу мақолҳо бахшидааст, дар луғати «Тафсири забони зиндаи русии бузург» масалро чунин муайян мекунад: «Мақол як ҷумлаи оддӣ, таълимот, бештар дар шакли масал, ибораҳои дигар ё дар шакли ҳукми ҳаёт; нутқи халқӣ буда, тартиб дода намешавад, балки ҳудаш тавлид мешавад; ин ақли роҳгузари мардум аст ... ва ғӯё аз забони ҳуди

масал дар бораи худ мегӯяд: “дар масал ҳикмате нухуфта”, “аз мақол гурез нест”. “Масал самарабахш ва зинда аст”, “на ҳар як калима масал аст”, “ҳар кунда дарахт нест, сухани аблаҳ матал нест”, “масали кӯҳна мисли пӯлод”, “на ҳар як масал ба гӯши кас аст” ва ғайра» [3, 304].

Ба эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик мурочиат карда, дар пеши назари мо тасвири қабати бой ва хоси шоиронаи ҳикмати халқӣ кушода мешавад, ки ба адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ ғизои маънавӣ мебахшид. Дар асарҳои Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Носири Хусрав, Хайём, Саъдӣ, Ҳофиз ва Ҷомӣ, ки то имрӯз хонандагони тамоми ҷаҳонро мафтун мекунанд, миқдори зиёди ганҷҳои ҳикмати халқиро пайдо менамоем. Ҳам барои адабиёти классикӣ ва ҳам барои адабиёти муосири тоҷик фолклор, пеш аз ҳама, мақолу масалҳо, яке аз сарчашмаҳои бепоёне ба шумор меравад, ки шоирону нависандагон аз он ғояҳои баланд, сюжетҳои мукамал гирифта, маҳорати эҷодӣ меомӯзанд. Л. И. Ройзенсон навиштааст: «Мо медонем, ки шоирони болаёқаттарин, композиторони мумтоз дар эҷодиёти худ танҳо вақте нобиға мешуданд, ки онҳо бо эҷодиёти халқӣ тамос мегирифтанд, вақте ки онҳо ба сарчашмаҳои он мурочиат мекарданд» [11, с. 105].

Адабиёти классикии англис ва адабиёти муосир аз зарбулмасалу мақолҳо фаровон истифода мебаранд, зеро онҳо нутқро аз бисёр ҷиҳатҳо оро медиҳанд, онро образнок месозанд ва ба ин ё он персонаж хусусияти муайян мебахшанд. Аз ин рӯ, мо бисёр вақт масалҳоро дар асарҳои В. Шекспир ва дигар намояндагони адабиёти англис, аз ҷумла Ч. Диккенс, Теккерей, Ч. Голсуорси, Т. Харди, Б. Шоу, Ч. Элиот, Ч. Свифт, Корнин, Р. Голдберг ва дигарон пайдо мекунем.

«Жанри зарбулмасалу мақол ба таври аҷиб гуногунҷабха буда, решаҳои худро ба қабри асрҳо бурда ва бо таърих, фарҳанг, ҷаҳонбинӣ ва таҷрибаи зиндагии халқи худ пайвастааст. Ҳамаи ин дар бораи аҳамият ва зарурати муносибати эҳтиёткорона ба ин падидаи забонӣ, омӯзиши амиқи он, зарурати муқоисаи маълумоти воҳидҳои масалӣ (воҳидҳои фразеологӣ) дар забонҳои гуногун ва хусусан дар забонҳои аз ҷиҳати пайдоиш ва муҳити ҳудудию иҷтимоӣ дур гувоҳӣ медиҳад», - мегӯяд А. И. Молотков [8, 93]. Ба назари мо, ин имкон медиҳад, ки роҳҳои дурусти тарҷумаи зарбулмасалҳо аз як забон ба забони дигар бидуни талафоти зиёди образ, хусусиятҳои этнографӣ ва воқеиятҳои, ки ҳамеша бо ин навъи ВФ ҳамроҳ мебошанд, омӯхта шаванд.

«Шакли санъати суҳанварӣ ё адабиёти шифоҳӣ дар баробари шеър, сурудҳо, чистонҳо, афсонаҳо ва шӯҳихо, масалҳо одатан шакли муоширати наонавишта доранд. Аз ҷиҳати услубӣ аз нутқи оддӣ ҷудо карда шуда, онҳо аксар вақт хусусияти метафорикӣ ё рамзӣ доранд», - мегӯяд А. В. Кунин [6, 227].

Хусусиятҳои зарбулмасал кадомҳоянд? Пеш аз ҳама, кӯтоҳӣ ва соддагӣ. Ҷумлаи дароз ва печида наметавонад зарбулмасал бошад, зеро зарбулмасалҳо бояд мухтасар ва равшан бошанд.

Масал чист? Он бояд чолок ва таъсирбахш, ба осонӣ дар хотир монданӣ ва ба маънои муайян ҷовидона бошад, яъне ба гузашти вақт ва тағйироти замон таслим нашавад; ҳамзамон, дорои унсурҳои метафорӣ ва образнок бошад. Масалан: «Ҳар рӯз як себ табибро дур медорад»; «Қатра-қатра чамъ шавад, дарё шавад»; «Зебӣ дар чашми бинанда аст» ва ғайра.

Пас, онҳо оддӣ, мухтасар, ифодагари ҳақиқатҳои таҷрибавӣ, ба ақли солим ё таҷрибаи гузашта асосёфта буда, аксаран ба таври метафорӣ ва формулавӣ ифода карда мешаванд.

Таҳлили амиқи илмӣ-назариявӣ жанри зарбулмасал дар забоншиносӣ имкон медиҳад, ки онро ҳамчун падидаи бисёрфункционалии дискурсивӣ когнитивӣ, ки дар буриши низомҳои забонӣ, фарҳангӣ ва коммуникативӣ амал мекунад, тафсир намоем. Дар доираи парадигмаи жанршиносӣ, ки ба концепсияи жанрҳои нутқӣ таъяс мекунад, забоншинос А. М. Бушуй масалҳоро «ҳамчун намудҳои нисбатан устувори ибораҳо, ки бо анҷомёбии мавзӯӣ, бастагии композитсионӣ ва тамғагузории услубӣ хосанд, такрористеҳсолӣ ва устувори онҳо дар хотираи коллективии забонӣ таъмин мешаванд» тафсир намудааст [2, 126].

Аз нуқтаи назари забоншиносии маърифатӣ, зарбулмасалу мақолҳо ҳамчун схемаҳои шифоҳии концептуализатсияи таҷриба баромад мекунанд, ки моделҳои шаклгирифтаи тафсири воқеиятро ифода менамоянд. Онҳо механизми фишурдашавӣ маърифатиро амалӣ мекунанд, ки дар доираи он сценарияҳои мураккаби иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба сохторҳои мухтасар ва формулаҳои устувор коҳиш меёбанд. Масалан, модели концептуалии универсалии сабабию натиҷавӣ дар забонҳои гуногун бо воситаҳои образнок ифода мешавад:

Русӣ: «Без труда не вынешь рыбку из пруда»;

Англисӣ: «No pain, no gain»;

Тоҷикӣ: «Мардак ҳаст, гардак ҳам ҳаст».

Бо вучуди фарқиятҳо дар ороиши лексикӣ-маъноӣ, ин паремияҳо изоморфизми сохтори концептуалии амиқро нишон медиҳанд, ки ба ғояи ҳатмӣ будани кӯшиш ҳамчун шарт ба даст овардани натиҷа асос ёфтааст.

Дар ҷанбаи типологияи синтаксикӣ, масалҳои се забон гуногунии моделҳои сохториро бо нигоҳ доштани муодилии функционалӣ нишон медиҳанд. Масалан, сохторҳои бинарӣ бо параллелизм ва антитеза муҳолифати аксиологиро амалӣ мекунанд:

Русӣ: «Сытый голодного не разумеет»;

Англисӣ: «A rich man does not understand a poor man» (шакли вариантӣ);

Тоҷикӣ: «Сер парвои гуруснаро надорад».

Ин гуна сохторҳо дихотомияи маърифатии «зиёдаравӣ - камбудӣ»-ро тавассути ташаккули модели универсалии дарки иҷтимоӣ амалӣ менамоянд. Таваҷҷуҳи хос ба мувофиқати принципҳои метафорӣ-концептуалӣ равона карда мешавад. Дар ҳамаи мисолҳои овардашуда ташкили бинарӣ бо мувозинати синтаксисӣ ва ритмии қисмҳо мушоҳида мешавад, ки ифодаро тақвият дода, дар хотир нигоҳ доштани онро осон мекунад. Дар маҷмӯъ, фарҳангшинос Телия чунин меорад: «Суханҳо ба воҳидҳои фарҳангии забон ишора мекунад. Тарҷумаи онҳо нигоҳ доштани ядрои семантикӣ, функцияи коммуникативӣ (ахлоқӣ, арзёбӣ), адекватнокии услубӣ ва қобили қабул будани фарҳангиро дар забони тарҷума пешбинӣ мекунад» [13, 195].

Сохтори маъноии зарбулмасалу мақолҳо хусусияти дучониба дорад, ки бо ҳамкориҳои сатҳҳои денотативӣ ва коннотативӣ вобаста аст. Маъноии мустақим (вожавӣ) ҳамчун ҷаҳорҷӯбаи тафсири сатҳӣ баромад мекунад, дар ҳоле ки нақшаи метафорӣи интиқолифта дастрасӣ ба арзишҳои амиқи маърифатӣ ва аксиологиро таъмин менамояд. Ин механизм бо принципҳои метафоризатсияи концептуалӣ алоқаманд аст, ки дар доираи он тасвирҳои мушаххас ҳамчун намоёндагии категорияҳои абстрактӣ хизмат мекунад.

Аз нуқтаи назари функционалӣ-прагматикӣ, зарбулмасалу мақолҳо ҳамчун воситаҳои универсалии суҳанварӣ ва интиқоли таҷрибаи коллективӣ, муқаррароти меъёрии иҷтимоӣ ва намунаҳои рафтори фарҳангӣ амал мекунад. Самаранокии коммуникативии онҳо бо омезиши мухтасарӣ, иқтидори маъноӣ ва дараҷаи баланди умумият муайян карда мешавад, ки имкони мутобиқшавии онҳоро ба ҳолатҳои гуногуни муошират фароҳам меорад. «Зарбулмасалҳо вазифаи танзимкунанда, дидактикӣ ва арзёбиро иҷро мекунад, ки дар шунаванда схемаҳои маърифатии тафсири воқеияти иҷтимоӣ ва ахлоқиро ҷаҳол мекунад», - гуфтааст П. Холов [14, 52–54]. Дар ин росто, жанри зарбулмасал на танҳо ҳамчун воситаи концептуализатсияи таҷрибаи иҷтимоӣ, балки ҳамчун механизми такроран тавлид шудани он, таъмини устуворӣ ва такрористеҳсоли донишҳои дастаҷамъӣ дар доираи анъанаи фарҳангӣ ва забонӣ амал мекунад.

Диққати калидӣ аз ҷиҳати маъноӣ-функционалӣ ва типологияи муқоисавӣ дар забонҳои сохторашон гуногун, ба мисли забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ, ба концептҳои чун дӯстӣ ва рафокат дода мешавад.

Албатта, прагматикаи функционалӣ паремияҳоро ҳамчун воҳидҳои дорой вазифаҳои гуногуни коммуникативӣ ва сохтори устувори маъноӣ, новобаста аз сохти грамматикӣи забонҳо, арзёбӣ мекунад.

Семененко Н. Н., забоншиноси дигари рус, чунин мешуморад: «Фонди паремиологии забон объекти арзишманд барои таҳқиқоти забоншиносӣ ва фарҳангӣ мебошад, якум, аз он сабаб, ки паремия ҳамчун аломати бисёрфункционалӣ қодир аст функцияҳои забон ва фарҳангро амалӣ кунад ва дуҷум, ин ки зарбулмасалу мақолҳо қисми ҷудонашавандаи тасвири миллии забонии ҷаҳон мебошанд» [12, 74-81].

Ҳангоми таҳқиқи таҳлили маъноӣ-функционалии паремияҳо дар забонҳои гуногунсохтор бояд масъалаи иваз ва интиҳоби мувофиқи эквивалентҳоро ба назар гирифт, зеро тарҷума ба забонҳои дигар дар баъзе ҳолатҳо ҳадди аксар нигоҳ доштани сохтори лексикӣ-грамматикӣ ифодаи аслиро дар назар дорад.

Дар ин бора дар таҳқиқоти илмӣ Т. Казакова [4], Н. Раҳмонова [10] ва дигар муҳаққиқони жанри зарбулмасал низ таъкид шудааст.

Т. А. Казакова дар асари илмӣ худ оид ба назария ва амалияи тарҷума мегӯяд: «Ивазкунии функционалӣ ва интиҳоби масалҳои баробар ду равиши гуногуни тарҷумаро ташкил медиҳанд» [4, 401]. Ҳангоми истифодаи эквиваленти мувофиқ амалан мувофиқати пурраи маъноӣ бо ифодаи ибтидоӣ ба даст оварда мешавад, дар ҳоле ки асоси тасвирии он низ нигоҳ дошта мешавад, ки дараҷаи баланд ё пурраи баробарии тарҷумаро таъмин мекунад. Дар сурати ивазкунии функционалӣ мувофиқати маъноӣ хусусияти қисман дорад: тасвири ибтидоӣ, одатан, тағйир меёбад ё бо тасвири дигар иваз карда мешавад ва шабоҳати тарҷума маҳдуд мегардад.

Ивазкунии функционалӣ ва тарҷумаи дақиқ. «Дар тарҷумашиносӣ ивазкунии функционалӣ ва тарҷумаи дақиқ ҳамчун стратегияҳои гуногуни интиқоли мундариҷаи матнӣ ибтидоӣ баррасӣ карда мешаванд, ки интиҳоби онҳо бо дараҷаи сохтории гуногуни забонҳо ва беназирии фарҳангӣ-маъноии воҳидҳо вобаста аст» [1, 217].

Тарҷумаи дақиқ ҳадди аксар нигоҳ доштани сохтори лексикӣ-грамматикӣ ифодаи ибтидоиро дар назар дорад. Ин усул дар ҳолатҳои имконпазир аст, ки системаҳои забонӣ ва моделҳои тасвирӣ бо ҳам мувофиқат мекунанд ё аз ҷиҳати типологӣ наздик мебошанд.

Масалан: англисӣ: *Time is money*; русӣ: «Время - деньги»; тоҷикӣ: «Вақт - пул аст».

Дар ҳар се забон ҳам семантика ва ҳам тасвири метафорӣ нигоҳ дошта мешавад, ки истифодаи тарҷумаи калкагиро асоснок ва аз ҷиҳати коммуникативӣ самаранок мегардонад. Аммо, «дар сурати набудани мувофиқати сохторӣ ё фарҳангӣ, тарҷумаи вожавӣ метавонад ба таҳрифи маъно ё ғайритабӣ будани ифода оварда расонад» [7, 101].

Дар чунин ҳолатҳо ивазкунии функционалӣ истифода мешавад, ки дар он воҳиди ибтидоӣ бо воҳиди дигаре иваз карда мешавад, ки вазифаи

коммуникативии шабеҳро дар забони тарҷума иҷро мекунад. Масалан, зарбулмасали англисӣ *Don't count your chickens before they hatch* ҳангоми тарҷумаи дақиқ ба русӣ ё тоҷикӣ метавонад ғайритабӣ садо диҳад, аз ин рӯ ивазкунии функционалӣ истифода мешавад: русӣ: «Не дели шкуру неубитого медведя»; тоҷикӣ: «Пеш аз муҳлат хурсандӣ наkun».

Дар ин ҳолат тасвир тағйир меёбад ё пурра аз байн меравад, аммо аҳамияти асосии прагматикӣ - огоҳӣ аз интизориҳои бармаҳал нигоҳ дошта мешавад.

Аз ин рӯ, тавре В. Комиссаров мегӯяд, «тарҷумаи вожавӣ ба мувофиқати расмӣ ва тасвирӣ нигаронида шудааст, дар ҳоле ки ивазкунии функционалӣ ба нигоҳ доштани маъно ва таъсири коммуникативӣ равона шудааст» [5, 85]. Интиҳоби байни ин стратегияҳо бо хусусиятҳои ҷуфти мушаххаси забонҳо ва вазифаҳои тарҷума муайян карда мешавад.

Хулоса

1. Мушкilotи таҳқиқшаванда нишон медиҳад, ки паремияҳо дар забонҳои гуногунсохтор, аз қабili русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ, сарфи назар аз фарқиятҳои ҷузъии онҳо, дар низоми тафсири ва хусусиятҳои фарҳангӣ самти умумии семантикӣ ва функционалӣ доранд.

2. Муайян карда шудааст, ки таҳлили маъноӣ-функционалӣ яке аз равишҳои самарабахш дар интиқоли паремияҳо дар тарҷумаи бадеи дар сурати набудани мувофиқати пурраи байнизабонӣ мебошад. Ин равиш барои нигоҳ доштани ядрои семантикӣ, таъсири коммуникативии масалҳо ва суҳанони аслӣ, сарфи назар аз фарқиятҳо дар асоси тасвирӣ, таркиби забонӣ ва рамзҳои фарҳангӣ ва этникӣ, мусоидат мекунад.

3. Натиҷаи ниҳии тадқиқот тасдиқ мекунад, ки таҳлили маъноӣ-функционалии паремияҳо дар забонҳои гуногунсохтор вазифаи забонӣ-фарҳангӣ буда, ба назар гирифтани хусусиятҳои фарҳангӣ-этниқӣ, хусусиятҳои забонӣ ва анъанаҳои забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисиро талаб мекунад. Усулҳои таҳлили паремияҳо дар маводи забонҳои гуногунсохтор минбаъд метавонанд бо таҳияи тавсияҳои методӣ оид ба тарҷумаи воҳидҳои паремиологии дорои хусусияти фарҳангӣ дар шароити коммуникатсияи байнифарҳангӣ алоқаманд бошанд.

Тадқиқоти мо имкон медиҳад, ки оид ба таҳлили маъноӣ-функционалӣ - яке аз стратегияҳои самараноки тарҷумаи бадеи паремияҳо (зарбулмасалҳо, мақолҳо, гуфтаҳо, афоризмҳо) дар забонҳои сохторашон гуногун, хулосаҳои муайян бароварда шаванд. Ин намуди таҳлил нигоҳ доштани мазмуни маъноӣ, функцияи коммуникатсионӣ ва таъсири прагматикӣ масалҳоро ҳангоми тарҷума аз забони аслӣ, сарфи назар аз фарқиятҳо дар сохтори тасвирӣ ва рамзҳои миллии фарҳангии онҳо, таъмин мекунад. Таҳлили ҳамачонибаи паремияҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ нишон дод, ки чунин арзишҳо, ба монанди меҳнат, ҳақиқат,

таҷриба, оила ва дӯстӣ, бо вучуди фарқиятҳои забонӣ ва фарҳангӣ, заминаи умумии концептуалиро нигоҳ медоранд. Натиҷаҳои бадастомада метавонанд дар тарҷума, паремиология, забоншиносии муқоисавӣ, инчунин дар амалияи тарҷумаи бадеӣ ва таълими забонҳои русӣ, тоҷикӣ ва англисӣ истифода шаванд.

Китобнома:

1. Baker, M. In Other Words: A Coursebook on Translation. – 3rd ed. / M. Baker, – Abingdon; New York: Routledge, 2018. – 370 p.
2. Бушуй, А. М. Библиографический указатель литературы по вопросам фразеологии. Вып. 4. / А. М. Бушуй. - Самарканд: Изд-во Самаркандского ун-та, 1976. - 300 с.
3. Даль, В. И. Пословицы русского народа / В.И.Даль. - М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – 608 с.
4. Казакова, Т. А. Художественный перевод: теория и практика / Т. А. Казакова. – СПб.: Союз, 2006. – 544 с.
5. Комиссаров, В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты) / В. Н. Комиссаров. – М.: Высшая школа, 1990. – 253 с.
6. Кунин, А. В. Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М.: Высшая школа, 1996. – 381 с.
7. Маслова, В. А. Лингвокультурология / В. А. Маслова. - М.: Академия, 2010. - 208 с.
8. Молотков, А. И. Основы фразеологии русского языка / А. И. Молотков. - Л.: Наука, 1978. - 183 с.
9. Пермяков, Г. Л. Основы структурной паремиологии / Г. Л. Пермяков. - М.: Наука, 1988. - 236 с.
10. Рахмонова, Н. Ш. К вопросу о дифференциальных признаках фразеологизмов // Вестник Таджикского национального университета. – Душанбе: ТНУ. - 2023. - № 5. - С. 153–159.
11. Ройзензон, Л. И. Лекции по общей и русской фразеологии / Л. И. Ройзензон. – Самарканд: Изд-во СамГУ им. Алишера Навои, 1973. - 223 с.
12. Семененко, Н. Н. Стереотипизированная мораль как ценностный субстрат пословицы // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – № 12. – [Электронный ресурс].
13. Телия, В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М.: Языки русской культуры, 1996. - 288 с.
14. Холов, П. Структурно-семантические особенности фразеологических синонимов говора таджиков Самарканда // Известия Академии наук Таджикской ССР. Отделение общественных наук. - 1976. - № 1. - С. 52-54.

15. Шарифходжаева, С. А. Паремии - средства повышения навыков ораторства и аргументирования в таджикском, русском и английском языке // Вестник Хорогского государственного университета имени Моёншо Назаршоева. - 2023. - № 4 (28). - С. 75-79.

ТДУ: 811.21'373.21(575.3)

ТОПОНИМҲОИ НОҲИЯИ РОШТҚАЛЪА ДАР ИРТИБОТ БО ТАЪРИХ ВА ҶОЙГИРШАВИИ АҲОЛӢ Булбулшоев Умед Тайгуншоевич¹²

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Дар мақола топонимҳои ноҳияи Роштқалъа ҳамчун манбаи муҳими омӯзиши таърих, ҷойгиршавии аҳолии ва равандҳои этнолингвистикии минтақа мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Дар асоси таҳлили забониносии, муқоисаи маълумоти бостониносии, сарчашмаҳои хаттӣ ва ривоятҳои мардумӣ нишон дода мешавад, ки топонимҳо дар худ маълумоти арзишмандро оид ба мавҷудияти қалъаҳои таърихӣ, рушди кӯҳкорӣ ва металлургия, фаъолияти иқтисодӣ дар масири Роҳи абрешим, ҳамзистии аҳолии эронитабор ва туркитабор, инчунин муҳоҷиратҳои дохилӣ ва хориҷии аҳолии дар давраҳои гуногуни таърих нигоҳ доштаанд. Мақсади мақола аз нишон додани аҳамияти топонимҳо, махсусан дар минтақаҳои дорои забонҳои бехат, ҳамчун яке аз сарчашмаҳои бозғатимоди бозсозии таърихи маҳаллӣ, равандҳои ҷойгиршавии аҳолии ва таҳаввулотҳои фарҳангиву этникӣ иборат мебошад.

Калидвожаҳо: топоним, Помир, таърихи маҳаллӣ, ҷойгиршавии аҳолии, муҳоҷират, этнотопоним, антропотопоним, забонҳои помирӣ.

¹²Булбулшоев Умед Тайгуншоевич – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯбаи забонҳои помирӣ, номзади илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 935141945; e-mail: umed.bulbulshoev@gmail.com.

Булбулшоев Умед Тайгуншоевич – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел памирских языков, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 935141945; e-mail: umed.bulbulshoev@gmail.com.

Bulbulshoev Umed Taygunshoevich – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department Pamir languages, candidate of Philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992) 935141945; e-mail: umed.bulbulshoev@gmail.com.

Топонимы Раишткалинского района в контексте истории и расселения населения

В статье топонимы Раишткалинского района рассматриваются как важный источник изучения истории, расселения населения и этнолингвистических процессов региона. На основе лингвистического анализа, сопоставления археологических данных, письменных источников и народных преданий показано, что топонимы сохраняют ценные сведения о существовании древних крепостей, развитии горного дела и металлургии, хозяйственной деятельности на трассе Великого шёлкового пути, сосуществовании ираноязычного и тюркоязычного населения, а также о внутренних и внешних миграциях в различные исторические периоды. Цель статьи заключается в демонстрации значения топонимов, особенно в регионах бытования бесписьменных языков, как одного из наиболее достоверных источников реконструкции локальной истории, процессов расселения населения, а также культурных и этнических трансформаций.

Ключевые слова: топоним, Памир, локальная история, расселение населения, миграция, этнотопоним, антропоним, памирские языки.

Toponyms of Roshtqala District in Relation to History and Population Settlement

This article examines the toponyms of Roshtqala district as an important source for the study of the region's history, patterns of human settlement, and ethno-linguistic processes. Based on linguistic analysis, comparison with archaeological evidence, written historical sources, and local oral traditions, the study demonstrates that toponyms preserve valuable information about the existence of fortresses, the development of mining and metallurgy, economic activities along the Silk Road, the coexistence of Iranian and Turkic speaking populations, as well as internal and external migration processes during different historical periods. The main objective of the article is to demonstrate the importance of toponyms, particularly in regions with unwritten languages, as reliable sources for reconstructing local history, settlement patterns, and cultural and ethnic transformations.

Keywords: toponymy, Pamir, local history, human settlement, migration, ethnotoponym, anthroponymic toponym, Pamiri languages.

Топонимҳо на танҳо номҳои ҷуғрофӣ, балки ёдгориҳои таърихӣ фарҳангии сабтшуда дар фазои ҷуғрофии маҳал ба шумор мераванд. Таҳлили онҳо имкон медиҳад, ки масъалаҳои марбут ба таърихи минтақа, масирҳои ҷойгиршавии аҳоли ва хусусиятҳои ҳаёти мардум дар давраҳои гуногуни таърихӣ амиқтар омӯхта шаванд. Дар мақолаи мазкур ҷойномҳои водии Шоҳдара аз нигоҳи инъикоси таърихи кишвардорӣ, ҳамзистии қавмҳои гуногун ва равандҳои демографии маҳаллӣ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтаанд. Таҳлили ин гуруҳи ҷойномҳо барои муайян кардани хусусиятҳои сукунат, фаъолияти хоҷагидорӣ ва муҳоҷирати аҳоли дар ин ғушаи Бадахшон заминаи мусоид фароҳам меорад.

1. **Топонимҳо ҳамчун манбаи омӯзиши таърихи маҳал.** Як қатор ҷойномҳои водии Шохдара аз вожаи «тупхона» (*tūpxūna*) сарчашма гирифтаанд. Тупхонаҳо одатан биноҳои хурди дидбонӣ буданд, ки дар масофаи на он қадар дур аз қалъаҳои асосӣ сохта мешуданд. Ин иншоот дар ҷойҳои баланду стратегӣ қомат афрохта, барои аз дур назорат кардани ҳаракати қорвонҳо ва огоҳӣ аз хатарҳои эҳтимоли ҳизмат мекарданд.

Дар водии Шохдара дар ҳудуди шаш деҳа, аз ҷумлаи Ҷавшанғоз (*jūxangoz*), Меденшарв (*Mīdenšārv*), Парзувҷ (*Parzūdj*), Роштқалъа (*Ročqala*), Синдев (*Sindef*), Сежд (*Sežd*) мавзеъҳои бо номи «Тупхона» ба кайд гирифта шудаанд. Ҳарчанд имрӯз дар аксари ин деҳот аз ин дидбонгоҳҳои таърихӣ нишоне боқӣ намондааст, ҳуди номи мавзеъҳо (топонимҳо) хотираи иншооти мудофиавии гузаштара то замони мо ҳифз намудаанд.

Ҳаммонанди тупхонаҳо, қалъаҳо низ унсури муҳими ҷойномсоз буда, номи онҳо тадриҷан ба макони ҷойгиршавиашон гузаштааст. Яъне, ҳуди қалъа ҳамчун заминаи асосии пайдоиши топоним хизмат кардааст: Масалан, *Čaqār qalā* (деҳаи Меденшарв), *Boy qalā* (байни деҳаҳои Синдев ва Сежд), *Dirūj* (деҳаи Ҷавшанғоз), *Birik qalā* (Ҷамоати Барвоз) аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Дар баъзе деҳаҳо аз ҳуди қалъаҳо осоре боқӣ намонда бошад ҳам, сокинони маҳаллӣ он мавзеъҳоро то ҳол бо номи умумии «Қалъа» (*Qalā*) ёд мекунанд:

Qalā (деҳаи Роштқалъа)

Qalā (деҳаи Ҷараҷанд)

Qalā (деҳаи Бивеч)

Дар баъзе мавридҳо, қалъаҳо аввал номи ҷуғрофии мавзееро, ки дар он воқеъ буданд, ба худ гирифта, топоними мураккабро ташкил додаанд. Бо мурури вақт, маҳз ҳамин номи мураккаб ба ҷойноми устувори маҳал табдил ёфтааст (новобаста аз он ки имрӯз ҳуди қалъа мавҷуд аст ё не): Масалан, *Δāxt qalā* (байни деҳаҳои Тирбар ва Дирҷид), *Deloxak qalā* (болотар аз деҳаи Шохиризм).

Дар бештари деҳаҳо, агар гуфтугӯ дар дохили ҳуди маҳал сурат гирад, сокинон барои ишора ба ин мавзеъҳо танҳо вожаи содаи *Qalā* (қалъа) - ро истифода мебаранд. Аммо дар сурати берун аз деҳа ишора кардан ба ин макон, барои пешгирӣ аз иштибоҳ ва дақиқ кардани суроға, пеш аз калимаи *Qalā* (қалъа) номи деҳа ё дара илова карда мешавад, ки ин боиси ташаккули ҷойномҳои таркибӣ мегардад:

1. *Biđej qalā* (дар деҳаи Бидеч)

2. *Šošbuwād qalā* (дар деҳаи Шошбувад)

3. *Maysarā qalā* (дар деҳаи Ҷавшанғоз)

4. *Butanoqiryān qalā* (дар деҳаи Чавшангоз)

1.1. **Топонимҳои ғуруҳи «Кофарқалъа» ва робитаи онҳо бо оташкадаҳо.** Дар як қатор деҳаҳои водии Шохдара мавзеъҳои вомехӯранд, ки дар гузашта дар он ҷо қалъаҳо вучуд доштанд ва ё қисматҳои аз онҳо то рӯзгори мо маҳфуз мондаанд. Ин мавзеъҳо имрӯз бо номи *Kofarqalā* (қалъаи кофирон) ёд мешаванд. Аз ҷумла, ин гуна ҷойномҳо дар деҳаҳои зерини ноҳияи Роштқалъа ба қайд гирифта шудаанд:

1. *Kofarqalā* - деҳаи Парзуч (Парзуч)
2. *Kofarqalā* - деҳаи Дашт
3. *Kofarqalā* - деҳаи Тавдем
4. *Kofarqalā* - деҳаи Синдев
5. *Kofarqalā* - деҳаи Сорҷ

Дар деҳаи Парзуч «Кофарқалъа» номи як теппаи бузург аст. Бар асоси иттилооти шифоии куҳансолони маҳаллӣ, дар ин теппаи баланд замоне қалъае қарор доштааст ва аз сабаби ғайримусулмон будани сокинони аввалияи он, ки бо номи «сиёҳпӯшон» маъруф буданд, онро «Кофарқалъа» номидаанд. «Кофарқалъа»-ҳои деҳаҳои Синдев ва Сорҷ низ дар мавзеъҳои баланд ҷойгир шудаанд.

Агар хусусияти дар баландиҳо воқеъ будан ва номи «Кофарқалъа» доштани ин иншоотро бо оташкадаи мавзеи Сучони ноҳияи Шугнон (ки он ҳам дар баландӣ ҷойгир буда, бо ҳамин ном ёд мешавад) муқоиса намоем [1, 128], метавон тахмин кард, ки Кофарқалъаҳои водии Шохдара низ на қалъаҳои оддии мудоғиавӣ, балки оташкадаҳои замони тоисломӣ будаанд. Ба ғайраи ин фарзия инчунин он далел шаҳодат медиҳад, ки зимни қавмҳои бостоншиносӣ дар Кофарқалъаҳои Синдев ва Сорҷ ягон осори зиндагӣ ё маишати рӯзмарра пайдо нагардидааст [1, 167-179]. Дар Кофарқалъаҳои деҳаҳои Парзуч ва Тавдем то ҳанӯз қорҳои таҳқиқотию қавмҳои бостоншиносӣ гузаронида нашудаанд.

Дар деҳоти Шошбувад ва Роштқалъа номи «Қалъа» ҳамчун ойқоним (номи маҳалли аҳолинишин) ба қайд гирифта шудааст, ки дар навбати худ аз ҷанд микротопоним иборат мебошад [2, 133].

Агар бо тақия ба таҳқиқоти арзишманди бостоншинос М. А. Бубнова 17 қалъаеро, ки номашон дар ҷойномҳои водии Шохдара то замони мо расидааст, аз нигоҳи таърихӣ таҳлил намоем, маълум мешавад, ки танҳо замони бунёди 8 қалъа муайян гардидааст. Қадимтарини онҳо *Darkišt qalā* (Даркиштқалъа) маҳсуб меёбад, ки бозёфтҳои бостонии он ба асрҳои VI–VIII тааллуқ доранд. Бозёфтҳои аз қалъаҳои дигар бадастомада асосан ба асрҳои VII, VIII ва XIX мансубанд [1, 167-179]:

1. <i>Darkišt qalā</i>	асриҳои VI–VII
2. <i>Čaqār qalā</i>	асри VII
3. <i>Rošt qalā</i>	асри VII

4. <i>Šošbuvād qalā I</i>	асрҳои VII-VIII
5. <i>Barēwd qalā</i>	асри XIX
6. <i>Āīnwardor</i>	асри XIX
7. <i>Šošbuvād qalā II</i>	асри XIX
8. <i>Maysarā qalā</i>	асри XIX

Агар фарзияи оташкада будани «Кофарқалъа»-ҳои водии Шохдара дуруст бошад ва онҳоро ҳамзамони оташкадаи деҳаи Сучон ҳисоб кунем, пас тибқи маълумоти муаллифи китоби «Харитаи бостоншиносии Тоҷикистон (Помири Ғарбӣ)», замони бунёди онҳо ба ҳазорсолаи (ё давраи) асрҳои IV–VII тааллуқ мегирад [1, 128]. Аз ин ҷо метавон хулоса кард, ки «Кофарқалъа»-ҳои ноҳияи Роштқалъа низ ба асрҳои IV–VII мелодӣ мансубанд.

Дар робита ба куҳанбунёди ва аҳамияти таърихӣ қалъаҳои Помир бостоншинос А. Н. Зелинский чунин менигорад: «Хулосаи омӯзиши қалъаҳои қадимаи Помир имкон медиҳад, ки чунин натиҷагирӣ намоем: маълумоти бадастомада далели муҳиме мебошанд, ки «Боми ҷаҳон» дар равандҳои мураккаби таърихӣ муҳоҷират ва робитаҳои халқҳои атроф як ҷазираи ҷудогона ва дар инзиво (изолятсия) қарордошта набудааст. Баръакс, ин маълумот шаҳодат медиҳад, ки кӯҳҳои Помир ҳамзамон маркази муҳими пайваستшавии робитаҳои байналмилалӣ он давра будааст. Авҷи чунин робитаҳо дар ин минтақа асосан ба давраи Кӯшонӣён, яъне асрҳои аввали милодӣ, рост меояд» [3, 140].

2. Топонимҳо ҳамчун инъикоскунандаи ғайолияти хоҷагидорӣ аҳоли.

Таърих нишон медиҳад, ки дар ҳар давраи замон, баробари ба сахнаи сиёсӣ омадани сулолаву империяҳои мухталиф, қаламрави кунунии Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон низ ҳамчун як бахши ин воҳидҳои сиёсӣ таъсири ҳукмронии онҳоро аз сар гузаронидааст. Аз асрҳои II–I пеш аз мелод сар карда, ки ба давраи ташаккули масирҳои тичоратии Роҳи абрешим тавассути Помир рост меояд [4, 166], то ба сари қудрат омадани империяи Кӯшонӣён (асрҳои I–III м.), Ҳайтолиён (асрҳои V–VI м.) ва баъдан ҳукмронии Тоҳириёну Сомониён ва Қарахониён, ин минтақа дучори тағйироти куллии сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ гардида буд.

Мувофиқи маъхазҳои хаттӣ, тақрибан аз асри IX сар карда, дар ин минтақа дар баробари чорводорӣ кишоварзӣ, давраи кашф ва коркарди конҳои канданиҳои ғойаданок оғоз меёбад. Чуноне ки дар китоби «Таърихи ВМКБ» омадааст: «Дар Шуғнон конҳои нукра дар қаторкӯҳи Бачор мавриди истихроҷ қарор доштанд. Азхудкунии ин конҳо дар охири асри IX ва ибтидои асри X оғоз ёфт. Дар ҳамин давра нахустин маҳаллаҳо (ё бошишгоҳҳои) кӯҳканон ва металлургҳо ба вуҷуд омаданд. Шуғнониён, ки таҷрибаи ғании кӯҳкорӣ доштанд ва нишонаҳои ҷустуҷӯии конҳои

маъданро хуб медонистанд, ҳангоми чаронидани чорво дар Помири Шарқӣ корҳои ҷустуҷӯию иктишофиро низ анҷом медоданд» [4, 198-199].

Алорағми он ки дар раванди тағйирёбии формасияҳои сиёсӣ қаламрави кӯҳистон то дараҷае хусусияти мустақил дошт, ҳамаи ин дигаргуниҳо ба ҳаёти аҳоли таъсири назаррас расониданд, ки инъикоси онҳоро метавон дар харитаи топонимии минтақа мушоҳида кард.

Барои мисол, истихроч ва коркарди санги қиматбаҳои лаъл сабаб гардид, ки аввал макони коркарди он номи Кӯҳи Лаъл (*Kūi lāl*)-ро гирад ва баъдан деҳае, ки дар доманаи он бунёд ёфт, низ бо ҳамин ном ёд шавад. Маҳз дар ҳамин давра дар бисёр деҳаҳои ноҳияҳои мухталифи Бадахшон мавзеҳои коркарди нуқраву тилло ва оҳан пайдо шуданд, ки боиси ташаккули ҷойномҳои нав гардида, бархе аз онҳо то рӯзгори мо маҳфуз мондаанд.

Дар мавзеҳое, ки металлургияи оҳан рушд карда буд, пасмондаҳои истеҳсолот (шлак) дар ҷойи муайяне ҷамъ шуда, тӯдаҳоро ташкил медоданд. Чунончи, мавзее дар деҳаи Шазуд, ки дар он ҷо пасмондаҳои истеҳсоли оҳан рехта шудаанд, бо номи *Sipinʿaθ* ёд мешавад. Ин вожа аз ду калимаи шуғнонӣ: *sipin* - «оҳан» ва *ʿaθ* - «начосат, партов, пору» таркиб ёфтааст [5]. Дар ин маврид, *Sipinʿaθ* нақши топоними апеллативиро иҷро мекунад, зеро номи ашё мустақиман ба ҷойном табдил ёфтааст.

Сатҳи баланди истихроч ва коркарди канданиҳои фойданокро дар китоби бостоншинос М. А. Бубнова «Харитаи бостоншиносии ВМКБ» метавон мушоҳида кард. Дар ин пажӯҳиш мавзеҳои зерини истихроҷи маъдан дар ноҳияҳои Бадахшон ба қайд гирифта шудаанд:

- Дарвоз: *Aʿybā, Kulumbā, Sariob, Obi khīrak, Namaki wardūj Obi rawnob, Obi miskingaron, Yuzyanak,*
- Ванҷ: *Payimazor II, Abdiqodir I, ɔap Yazgulom: Motrawn II, Andarbag, Jafak, Kafčurboj Binigā, Banawn, Jangal, Bunay III, Potow, Texārv, Višxārv, Poyimazor, Andarbag II,*
- Рӯшон: *Siponj, Ransupe, Bijrāv, Basīd, Baʿū, Dāxt, Kūimis (Nukbist), Rošorv, Sawnob, Bārčīd, Polīz,*
- Шуғнон: *Diga (Soxčārv), Porxīnev II, ʿĪtam, Wer II, Miʿyūnḫār, Warḫez II, Bačor, Kandarā, Andervaj, Morj Čarḏem, Patxūr III, Warḫez, ʿĪzūd, Langār I, Miʿyūnkū, Qurʿantuqay.*

Аз ҷойномҳои зикршуда топоними *Obi miskingaron* дар ноҳияи Ванҷ, ба эҳтимоли зиёд, шакли таҳрифшудаи *Obi misgaron* мебошад. Агар онро бо ҷойномҳои *Obi khīrak* ва *Obi rawnob* муқоиса кунем, унсуре «об» дар ин ҷо ба маънои дарае омадааст, ки аз он рӯдхона ҷорӣ мешавад. Дар ин сурат, ҳамроҳшавии вожаи *misgaron* (мисгарон) ба калимаи *ob* маънои «оби дарае, ки дар он ҷо мисгарон ғаболият доштанд»-ро ифода мекунад.

Чойноми *Kandarā* дар ноҳияи Шуғнон низ шакли таҳрифшудаи калимаи *Kūndarā*, яъне «дараи дорои кони маъдан» мебошад. Дар суҳбат бо сокини деҳаи Бачор Иззатшоев Қудрат (соли таваллудаш 1961) маълум гардид, ки *Kūndarā* як баҳши мавзеи Сафеддараро ташкил медиҳад ва бинобар сабаби дар замони қадим ва ҳатто дар даврони шуравӣ чараён доштани корҳои кӯҳкорӣ, онро то ҳол чунин ном мебаранд.

Бояд таъкид кард, ки ҳангоми гузаронидани таҳқиқоти бостоншиносӣ ва номгузории объектҳои илмӣ, аксар вақт аз номи макротопонимҳо (номи умумии деҳа) истифода мешавад ва макротопонимҳои хоси мавзеоҳо сарфи назар мегарданд. Аз ин рӯ, дар адабиёти бостоншиносӣ ёдгориҳо одатан бо номҳои умумии шартии *Bunay I*, *Bunay II* ё *Bunay III* ба қайд гирифта мешаванд. Агар чойномҳои мавзеоҳои коркарди маъдан аз нигоҳи забоншиносӣ амиқтар таҳқиқ карда шаванд, имкони калон вучуд дорад, ки макротопонимҳои хосе ба монанди *Obi misgaron*, *Kūndarā* ва *Wēzdarā* ошкор ва ба гардиши илмӣ ворид гарданд. Масалан, *Wēzdarā* номи мавзеест дар ноҳияи Роштқалъа, ки дар он ҷо дар гузашта бо усули хокшӯӣ тилло истихроҷ мекарданд. Ин топоним аз ду вожаи шуғнонӣ *wēz* - «тоза кардан, тавассути об шустан, шино кардан» ва калимаи тоҷикии *darā* (дара) таркиб ёфтааст [5]. Ҳарчанд имрӯз дар ин дара касе ба шустани тилло машғул нест, топоними *Wēzdarā* таърихи ин касбу ҳунаро дар хотираи таърихӣ худ то замони мо маҳфуз нигоҳ доштааст.

3. Топонимҳои инъикоскунандаи ҳамзистӣ ва муҳоҷирати аҳоли

Аз таҳлили чойномҳои баррасӣ гардида метавон натиҷагирӣ кард, ки аҳолии кунунии ВМКБ ҳамчун як баҳши ҳавзаи бузурги фарҳангии таърихӣ, ҳеҷ гоҳ аз рӯйдодҳои сиёсии минтақа дар қанор набудааст. Баръакс, сокинони кӯҳистон ҳамчун ҷузъи ин равандҳо навоҳариҳои таърихиро мепазируфтанд ва барои устувории ҳаёти худ гоҳе бо ин ҳаводис созгорӣ нишон дода, гоҳе даст ба мубориза мезаданд [6, 47].

Пайдоиши теъдоди назарраси бошишгоҳҳои кӯҳканону металлургҳо ва ҷалби ғаёли онҳо ба тичорати байналмилалӣ дар масири Роҳи абрешим (ки аз даҳлезҳои стратегии Вахону Шуғнон мегузашт), гувоҳи сараҳои будани ин минтақа дар замони гузашта аст. Вучуд доштани талабот ба захираҳои зерзаминӣ ва фароҳам будани муносибатҳои тичоратӣ қад-қадӣ Роҳи абрешим имкон меод, ки иқтисодиёти кӯҳистонӣ раванқ ёфта, дар заминаи он шумораи аҳоли низ афзоиш ёбад.

Ин раванди устувор то асри XV идома ёфт. Аммо дар ин давра бо ду сабаби асосӣ Роҳи абрешим аҳамияти худро аз даст дода, аз ғаёлият бозмонд: 1) низоҳои пайвастаи дохилии хонигарӣ қад-қадӣ ин масир, ки амнияти қорвонҳои тичоратиро зерӣ хатар гузоштанд. 2) кашф шудани

роҳҳои обии ҷаҳонӣ, ки нисбатан бехатар, зудтар ва аз нуктаи назари иқтисодӣ арзонтар буд. Новобаста аз он ки қаламрави Помир то ҳадде мустақилияти дохилии худро ҳифз мекард, аммо ҳаводиси таърихии Осиёи Миёна ва Мовароуннаҳр ба он таъсири амиқ гузоштанд. Бо аз қор мондани Роҳи абрешим, қисми зиёди аҳоли, ки ба истихроҷи тилло, нуқра, мис ва сангҳои қиматбаҳо машғул буданд, бинобар надоштани харидор ва бозори фурӯш якбора бекор монданд. Қалъаҳои сершуморе, ки қаблан вазифаи муҳофизати қорвонҳоро доштанд, аҳамияти стратегиву ҳимоявии худро гум карданд.

Дар шароити таназзули иқтисодӣ ва кифоят накардани маҳсулоти кишоварзиву қорводорӣ, бахши зиёди аҳолии минтақа мачбур шуд, ки ҷойи сукувати худро тарк намуда, ба минтақаҳои дигар муҳоҷират кунанд. Нишонаи сараҳоли будани ин водӣ дар замонҳои пеш имрӯз танҳо дар симои қалъаҳои беодам ва қабристонҳои қуҳнаву номаълум боқӣ мондааст.

Дар бисёр деҳаҳои ноҳияи Роштқалъа қабристонҳое мавҷуданд, ки бо аҳолии кунунӣ ягон алоқамандии авлодӣ надоранд. Одатан дар забони шугнонӣ мавзеи қабристони фаъоли деҳа бо топонимҳои *Xok* ё *Xokistīn* (хокистон/гӯристон) ёд мешавад.

Мавзеи *Xokistīn* дар фарҳангу суннати аҷдодии сокинони Бадахшон ҳеҷ гоҳ мавзеи фаромӯшшуда нест. Ҳар сол дар идҳои мазҳабӣ дар ҳар хонавода шамъҳо омода гардида, як нафар аз аъзои оила ба қабристон меравад ва ба ёди арвоҳи гузаштагонӣ худ «аловак» (*cirowak*) равшан мекунад. Пас аз ин маросим, сокинон дар як ҷо ҷамъ шуда, таоми суннатии аз нону ширу равшан тайёршударо (*šīrrūyan*), ки бо худ овардаанд, тановул менамоянд ва ба арвоҳи гузаштагон дуо мефиристанд.

Аз ин рӯ, сокинони ҳар як деҳа дақиқ медонанд, ки кадом қабрҳо ба кадом авлод (*zot*) тааллуқ доранд. Аммо қабристонҳои қуҳнаеро, ки ба сокинони кунунии деҳа иртибот надоранд, касе зиёрат намекунад ва дар онҳо «аловак» равшан карда намешавад. Илова бар ин мавзее ки дар он гурситонҳои номаълум қарор дорад номи *xok* ё *xokistīn* касб кардагӣ нестанд, ки нишонаи дигари адами алоқа аст байни аҳолии кунунӣ ва гуритонҳои қуҳан. Барои мисол дар деҳаи Юбен топоними *Andizbašūr* ба қайд гирифта шудааст ки он ишора ба як гуритони калон дар ҳудуди ҷарогоҳи ин деҳа қарор дорад. Бидун ин дар деҳаи Сеҷд поёнтар аз кӯли Дирум, дар тарафи чап мавзее бо номи *Qdamšo rūya* сабт шудааст, ки дар он ҷо низ қабристони бузурге воқеъ мебошад. Аз сабаби надоштани иртиботи наслу авлодӣ, мардум ин ҷойро на ҳамчун қабристон, балки ба номи шахсе ки, вақте дар он ҷо замини қорам доштааст, (Қадамшо), дар хотир нигоҳ доштаанд.

Дар баъзе мавридҳо сокинон дар раванди қорҳои сохтмонӣ ё

заминдорӣ ба қабристонҳои куҳнае дучор меоянд, ки аз вучуди онҳо умуман хабар надоштанд:

Langār (дар деҳаи Тусён). Дар ин мавзеъ, ки ҷойноми қисми зиёди деҳаи Тусёнро ташкил медиҳад, ҳангоми ҳамвор кардани замин барои сохтмони бинои мактаби миёна ва клуб қабристони қадимае ошкор гардид, ки сокинони маҳаллӣ дар бораи он ҳеҷ гуна маълумоти таърихӣ ё шифоҳӣ надоштанд.

Qābardordāxt (дар деҳаи Шохиризм): Номи ин мавзеъ маънои «дашти дорои гӯрҳо»-ро дорад ва имрӯз чун замини қорам истифода мешавад. Ба гуфти сокини деҳа Одилбеков Алихон (соли таваллудаш 1956), ҳангоми шудгори баҳории ин замин ҳамасола як ё ду қабри куҳна ошкор мешавад. Дар хотираи таърихии ягон сокини деҳа боқӣ намондааст, ки ин дашт дар кадом давраҳо гӯристон будааст.

Аз ин ҷо метавон натиҷагирӣ кард, ки бо қатъ шудани ғайриқонунии Роҳи абрешим ва аз қор мондани раванди қоркарди захираҳои зеризаминӣ, заминаҳо барои муҳочирати аҳоли аз ин минтақа фароҳам омаданд ва қисмате аз мардуми маҳаллӣ ба хоҳири ёфтани мавзеъҳои мувофиқтари зиндагӣ ватанро тарк намуданд.

Аз асри XVII сар карда, маъхазҳои таърихӣ дар бораи пайдо шудани қирғизҳо дар ҳудуди Помири Шарқӣ маълумот медиҳанд. Онҳо ҳаммонанди сокинони Шугнону Вахон, Помири Шарқиро дар фасли тобистон ҳамчун чарогоҳ (айлоқ) истифода мебарданд. Охишта-охишта қисмате аз сокинони туркзабон дар Помири Шарқӣ муқимӣ шуданд [4, 277]. Маъхз ҳамин раванди таърихӣ сабаб гардид, ки дар харитаи топонимии минтақа ҷойномҳои мутааллиқ ба забонҳои туркӣ (қирғизӣ) пайдо шаванд. Барои мисол, дар қисми шарқии ноҳияи Роштқалъа ҷойномҳои зиёде вучуд доранд, ки аз забонҳои туркӣ сарчашма мегиранд:

1. *Soq-tāš* (деҳаи Ҷавшанғоз): Аз вожаҳои *soq* (туркӣ) - «рост, амудӣ» ва *tāš* > *dāš* (туркӣ) - «санг» таркиб ёфта, маънои «санги амудӣ / ростистода»-ро дорад.
2. *Qara-qirum* (деҳаи Ҷавшанғоз): Аз калимаҳои *qara* (туркӣ) - «сиёҳ» ва *qirum* (туркӣ) - «тӯдаи сангҳо» сохта шуда, маънои «тӯдаи сангҳои сиёҳ»-ро ифода мекунад.
3. *Ayran-sū* (деҳаи Шошбувад): Аз *ayran* (туркӣ) - «дуғ» ва *sū* (туркӣ) - «об» таркиб ёфта, маънои «оби дуғмонанд»-ро дорад. Дар ин ҷо, сокинон аз сабаби сафед ва кафкдор будани оби аз дара ҷоришаванда, онро ба дуғ шабоҳат додаанд.
4. *Qan-tāš* (деҳаи Шошбувад): Аз вожаҳои *qan* (туркӣ) - «сафед» ва *tāš* (туркӣ) - «санг» сохта шуда, ба маънои «санги сафед» аст.

Дар баробари топонимҳои тавсифкунандаи объектҳои ҷуғрофӣ, дар минтақа ҷойномҳои зиёде ба қайд гирифта шудаанд, ки қисми аввали онҳо

аз исми хоси шахс (антропоним) ва қисми дуомашон аз номи объекти чуғрофӣ (ороним) шакл гирифтаанд:

1. *Ou-qul* — «Кӯли Ой» (деҳаи Чандиндара). Вожаи *Ou* исми хоси занонаи туркӣ ба маънои «маҳтоб» (моҳ) буда, *qul* (туркӣ) — «кӯл» аст. Бояд қайд кард, ки калимаи туркии «кӯл» дар лаҳҷаҳои бадахшонӣ ва забонҳои помирӣ ба шакли *қӯл* талаффуз мешавад ва дар баробари маънои ҳавз ё кӯл, инчунин маъноҳои «дара» ва «ҳамворӣ»-ро низ дорад [8, 159].
2. *Qutboy-darā* - «Дараи Қутбой» (деҳаи Шошбувад). Калимаи *Qutboy* исми хоси мардонаи қирғизӣ буда, *darā* (тоҷикӣ) - «дара» мебошад.

Мувофиқи маълумоти сокинони маҳаллӣ Мавлодод Қолаков (соли таваллудаш 1922) ва Қурбоншоев Сабзалӣ (соли таваллудаш 1951), ин шахсон (қирғизҳо) як вақтҳо дар ин мавзеъҳо айлоқ доштанд ва ҳудуди гирду атрофро ҳамчун чарогоҳ истифода мебарданд. Қойи қароргирии айлоқҳои онҳо тадриҷан номи ҳуди соҳибонашонро касб кардааст.

Дар антропотопоними *Qutboy-darā* компоненти аввал номи хоси қирғизӣ мебошад ва компоненти дуюми он (дара), мувофиқи таҳлили забоншиносон В. С. Расторгуева ва Д. И. Эделман, ба ғуруҳи забонҳои эронӣ тааллуқ дорад:

«Вожаи **dara-* / **darna-* / **dala-* - истилоҳи қадимии ориёӣ буда, маъноҳои «дара», «водӣ», «қисми пасти водӣ» ва «фурӯрафтагии сатҳи замин»-ро ифода мекунад. Эҳтимолан он аз яке аз ду решаи хиндуаврупоӣ пайдо шудааст: 1) **der-* - «шикофтан, кафондан, чудо кардан», ки ба пайдоиши дара ҳамчун шикофи табиӣ замин ишора мекунад; 2) **dhel-* - хамшавӣ, гирдагӣ, фурӯрафтагӣ, ки ба шакли релефи пасту фурӯрафта вобаста аст» [7, 344].

3. *Qirq-balā* (мавзеи Юбен): Аз калимаҳои *qirq* (туркӣ) - «чӣхил» ва *balā* (туркӣ) - «писар/кӯдак» таркиб ёфта, маънои «чӣхил писар»-ро дорад.

Бар асоси маълумоти сокини маҳаллӣ Худоназаров Чоршанбе (соли таваллудаш 1930), дар замонҳои қадим дар ин мавзеъ чӣхил бародар зиндагӣ мекарданд, ки ҳар кадоме хаймаи (хиргоҳи) худро дошт. Шабе пас аз боришоти шадид, аз дара сели азим ҷорӣ шуда, тамоми хиргоҳҳоро зерӣ худ мекунад. Пас аз ин офати табиӣ фочиабор, мавзеи мазкур номи таърихи *Qirq-balā*-ро ба худ гирифт.

Қобили зикр аст, ки имрӯз дар шарқи ноҳияи Роштқалъа, бо вучуди ҳифз гардидани ҷойномҳои қирғизӣ, аҳолии маҳаллӣ пурра шугғонизабон мебошад. Далели он ки сокинони кунунӣ то ҳол ҷойномҳои қирғизӣ ва таърихи пайдоиши шифоҳои онҳоро дар хотир доранд, гувоҳӣ медиҳад, ки кӯч кардани қирғизҳо аз ин минтақа якбора сурат нагирифтааст ва он

раванди тулонӣ будааст.

4. Топонимҳо ҳамчун шоҳидони зулми таърихӣ ва муҳоҷирати иҷборӣ.

Мавзуи муҳоҷиратро идома дода, бояд таъкид кард, ки як қатор ҷойномҳо дар ноҳияи Роштқалъа ишора ба муҳоҷирати иҷбории мардуми маҳаллӣ аз зулми ҳукумронии афғонҳо, бахусус дар давраи амир Абдурахмонхон¹³ (1883-1895) мекунад. Амир Абдурахмонхон бо сиёсати бераҳмонаи худ кӯшиш мекард, ки сокинони кӯхистонро комилан зери итоат дарорад.

Дар китоби «Шугнониён» муаллиф зулми тоқатнофарсои афғонҳоро дар ин сарзамин тасвир намуда, аз ҷумла қайд мекунад, ки дар тӯли 12 соли ҳукмронии онҳо аҳолии Шугнон аз 15000 то ба 5448 нафар коҳиш ёфт. Ин рақам нишон медиҳад, ки тақрибан 70%-и аҳоли зодгоҳи худро тарк намуда, ба ҷойҳои нисбатан бехатар паноҳ бурдаанд [10, 71].

Ин ҷойномҳои таърихӣ вобаста ба ҳислати кӯчиши аҳоли ба ду гуруҳ тақсим мешаванд:

1. Муҳоҷирати дохилӣ (паноҳгоҳҳои муваққатӣ)
2. Муҳоҷирати берунӣ (тарки устувори минтақа)

1. **Топонимҳои марбут ба муҳоҷирати дохилӣ.** Муҳоҷирати дохилӣ хусусияти муваққатӣ дошт. Ҳангоми ба вучуд омадани хатари ногаҳонӣ, аҳолии деҳаҳо маҷбур мешуданд, ки ба мавзеъҳои баланди кӯҳӣ ва паноҳгоҳҳои табиӣ дастнорас кӯч банданд.

Дар айлоқҳои баландкӯҳи деҳаҳои Парзуч ва Занинс топонимҳои *Tury* (Парзуч) ва *Turybun* (деҳаи Занинс) ба қайд гирифта шудаанд, ки маҳз ҳамчун паноҳгоҳҳои муваққатӣ хидмат мекарданд:

Tury (деҳаи Парзуч): Ин ҷойном як ғори табиӣ дар мавзеи ниҳоят душворгузар мебошад, ки даромадгоҳи он бо девори аз сангу гил сохташуда мустаҳкам гардидааст. Вуруд ба ғор танҳо тавассути як дариҷаи хурд имконпазир аст. Одатан дар фасли тобистон, вақте хабари ҳучуми лашкари афғон паҳн мегашт ва имкони муқовимати мусаллаҳона вучуд надошт, аҳолии деҳа бо молу мулки худ ба кӯҳ баромада, то рафъ шудани хатар дар ин ғор пинҳон мешуданд.

Turyuza (деҳаи Бидиз): Ин топоним низ дар мавзеи чарогоҳи баландкӯҳ ҷойгир аст. Эҳтимоли зиёд дорад, ки дар ин ҷо низ чунин паноҳгоҳи табиӣ ва деворбандшуда мавҷуд буда, номи мавзеъ маҳз аз ҳамин унсур шакл гирифтааст.

Дар мавриди пайдоиш ва маънои калимаи *Tury* миёни пажӯҳишгарон

¹³ «Ҳукмронии Абдурахмонхон бар Помири Ғарбӣ аз соли 1883 то соли 1895 идома дошт. Дар таърихи Помир ин яке аз сангинтарин давраҳо ба шумор меравад, ки бо маҳрумиятҳои шадиди иқтисодӣ, таҳқири маънавии аҳоли ва бераҳмиву ваҳшигарӣҳои бесобиқа тавсиф ёфтааст» [9].

ду андешаи асосӣ вучуд дорад: якум ин ки забоншинос А. З. Розенфельд вожаи *Tury*-ро ба забонҳои туркӣ мансуб дониста, маънои онро ҳамчун «паноҳгоҳ» шарҳ додааст.

Андешаи дигар аз профессор Р. Х. Додихудоев ҳаст, ки онро ҳамчун «ҷойи душворгузар дар кӯҳҳо» маънидод мекунад [2, 43].

2. Топонимҳои марбут ба муҳоҷирати беруний. Муҳоҷирати беруний бошад, бо тарки пурраи заминҳои авлодӣ ва кӯчидан ба минтақаҳои амнтари дигар (ба мисли вилоятҳои Фарғона, Қаротегин ё Русияи подшоҳӣ) алоқаманд буд. Санади возеҳи ин раванд топоними *Joyānen* мебошад, ки дар деҳаи Ҳувчев сабт шудааст.

Joyānen топоними сода буда, аз калимаи шуғнонии *joy* ва форманти топонимсозии *-ān* ҳамроҳ бо пасванди ҷамъбандии *-en* таркиб ёфтааст. Вожаи *joy* дар забони шуғнонӣ ду маъно дорад: маънои аввал макон, ҷой, мавзеъ (масалан: *murd mis joy anjāv* - «барои ман ҳам ҷой ҳолӣ кун»; *Joyeni gārmand anor pēxč* - «дар мавзеъҳои гарм аноҳ пухтааст»). Дигар маънояш пинҳон, махфӣ (масалан: *yuyi wat čēd joy čūd* - «вай кордро пинҳон кард») мебошад [5].

Ҳамин тариқ, маънои луғавии топоними *Joyānen* «ҷойи пинҳонӣ / махфӣ» мебошад.

Сокинони деҳаи Ҳувчев пайдоиши ин ҷойномро бо воқеаҳои таърихӣ зулми афғонҳо алоқаманд мекунанд. Бино ба нақли онҳо, хангоми фирор аз таъқиби аскарони амир, мардуми деҳа тамоми чизу чора ва ашёи гаронбаҳои худро, ки бо худ бурдан имконнопазир буд, дар мавзеи *Joyānen* пинҳон намуда, танҳо бо бори сабук роҳи муҳоҷирати беруниро пеш гирифтанд. Ин мавзеи пинҳонгоҳ минбаъд дар хотираи таърихӣ мардум бо ҳамин ном устувор гардид.

Таҳлили ҳамаҷонибаи топонимҳои ноҳияи Роштқалъа (води Шохдара) собит месозад, ки ҷойномҳо на танҳо воситаи одии номгузории объектҳои ҷуғрофӣ, балки сарчашмаҳои ниҳоят муҳими таърихӣ, забоншиносӣ ва мардумшиносӣ (этнографӣ) мебошанд. Бахши калони ҷойномҳои ин минтақа дар худ иттилооти арзишмандро оид ба давраҳои гуногуни рушди таърихӣ кӯҳистон, шаклҳои сохтори демографӣ, фаъолияти хоҷагидорӣ, равандҳои муҳоҷират, муносибатҳои байниқавмӣ ва тағйироти сиёсӣ ҳифз намудаанд. Дар натиҷаи таҳқиқоти мазкур хулосаҳои зерини илмӣ ба даст омаданд:

Гуруҳи калони топонимҳо бо қалъаҳо, дидбонгоҳҳо ва дигар иншооти мудофиавӣ алоқаманд буда, аз ҷойгоҳи стратегӣ ин минтақа дар давраҳои гуногуни таърих шаҳодат медиҳанд. Нигоҳ доштани номҳои таърихӣ қалъаҳо дар хотираи забонии мардум, ҳатто дар мавзеъҳои, ки худ иншоот бо мурури замон комилан аз байн рафтаанд, гувоҳи он аст, ки топонимҳо ҳамчун устувортарин унсурҳои хотираи таърихӣ ҷомеа хидмат мекунанд.

Топонимҳои марбут ба истихроҷи маъдан ва металлургия, аз қабili

Kū-i lāl, Sipinṣaṣ, Wēzdarā, Kūndarā ва ғайра, аз равнаки кӯҳкорӣ ва саҳми ғаёли аҳолии минтақа дар иқтисодиёти Роҳи абрешим дарак медиҳанд. Ин ҷойномҳо тасдиқ менамоянд, ки аҳолии Помири Ғарбӣ дар шабакаҳои тичоративу иқтисодии фароминтақавӣ нақши калидӣ доштааст.

Таҳлили қабати туркии топонимияи водии Шохдара нишон медиҳад, ки аз асрҳои XVII–XVIII сар карда, гуруҳҳои қирғиззабон дар Помири Шарқӣ ва қисман дар шарқи ноҳияи Роштқалъа сукунат ихтиёр кардаанд. Антропотопонимҳо ва ҷойномҳои мураккаби дузабона (гибридӣ) далели возеҳи ҳамзистии таърихӣ аҳолии қирғиз ва шугʻнонизабон мебошанд. Раванди минбаъдаи ассимилятсия ё муҳочирати берунии қирғизҳо аз водии Шохдара сурат гирифта бошад ҳам, ҷойномҳои гузоштаи онҳо ҳамчун «санадҳои забонӣ» устувор боқӣ мондаанд.

Шоҳидони зулми сиёсӣ ва муҳочирати иҷборӣ: гуруҳи дигари ҷойномҳо воқеаҳои фоҷиабори охири асри XIX, махсусан давраи ҳукмронии хунини амир Абдураҳмонхонро (1883–1895) инъикос мекунамд. Ҷойномҳое чун *Tury, Turybun, Turyuza* ва *Joyānen* хотираи таърихӣ муҳочирати иҷборӣ, паноҳҷӯии аҳоли дар ғорҳо ва кӯшиши онҳоро барои ҳифзи ҷону молу мулк таҷассум менамоянд. Ин топонимҳо аз нуқтаи назари таърихшиносӣ аҳамияти махсуси ҳуҷҷатӣ доранд.

Ҳамин тариқ, омӯзиши топонимҳо, баҳусус дар ареали забонҳои беҳатти помирӣ, нишон медиҳад, ки онҳо манбаи ниҳоят бозғатимод ва баъзан ягона барои бозсозии таърихи маҳаллӣ мебошанд. Омезиши маълумоти забоншиносӣ бо бозёфтҳои бостоншиносӣ, сарчашмаҳои хаттӣ ва фолклори мардумӣ имкон медиҳад, ки равандҳои мураккаби таърихӣ минтақа бо дараҷаи баланди эътимоднокии илмӣ барқарор карда шаванд. Аз ин рӯ, таҳқиқи минбаъда ва муназзами топонимияи Помир барои равшан намудани саҳифаҳои торики таърихи этникӣ, фарҳангӣ ва забонии халқи тоҷик аҳамияти бузурги илмиву амалӣ дорад.

Китобнома:

1. Бубнова, М. А. Археологическая карта ГБАО (Западный Памир). 2-е издание / М. А. Бубнова. – Душанбе: АН РТ, 2008. – 383 с.
2. Булбулшоев, У. Т. Микротопонимияи водии Шохдара аз нуқтаи назари этнолингвистика / У. Т. Булбулшоев. – Душанбе: Мероси Аҷам, 2010. – 134 с.
3. Зелинский, А. Н. Древние крепости на Памире / А. Н. Зелинский // Страны и народы Востока. Вып. 3. - М.: Наука, 1964. - С. 120–141.
4. Ниёзмамадов, А. История ГБАО: в 2 т. Т. 1 / А. Ниёзмамадов. – Душанбе: Пайванд, 2005. - 493 с.
5. Pamiri Online. - URL: <https://pamiri.online> (дата обращения: 18.09.2026).

6. Пирумшоев Х. П. Памир и Бадахшан: XVI и середина XIX веков / Х. П. Пирумшоев // Наследие предков. – Душанбе: Шарқи озод. – 2001. – № 5. – С. 47–57.
7. Расторгуева, В. С. Этимологический словарь иранских языков / В. С. Расторгуева, Д. И. Эдельман. Т. 2. – М.: Восточная литература, 2003. – 501 с.
8. Розенфельд, А. З. Таджикская топонимия Бадахшана / А. З. Розенфельд // Ономастика Востока. – М.: Наука, 1980. – С. 156–164.
9. Назаршоев, М. Н. Добровольное вхождение Памира в состав России и его прогрессивное значение / М. Н. Назаршоев // Очерки по истории Советского Бадахшана. – Душанбе: Дониш, 1985. – С. 36–66.
10. Каландаров, Т. С. Шугнанцы: историко-этнографическое исследование / Т. С. Каландаров. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2004. – 476 с.

ТДУ: 811.21'373.46:911.3.

КОРБУРДИ ИСТИЛОХОТИ МАЪМУРӢ-ЧУГРОФӢ ДАР «ТАЪРИХИ БАЙҲАҚӢ»-И АБУЛФАЗЛИ БАЙҲАҚӢ ВА «АҶОИБ- УЛ-МАХЛУҚОТ ВА ҒАРОИБ УЛ-МАВҶУДОТ»-И АҲМАДИ ТУСӢ Рустамшозода Шаҳбоз Рустамшо¹⁴

*Донишгоҳи давлатии Кӯлоб
ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ*

Мақола ба таҳқиқи истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣи асрҳои миёна дар мисоли «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ бахшида шудааст. Омӯзиши осори

¹⁴**Рустамшозода Шаҳбоз Рустамшо** – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони, дотсент, постдокторат. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи К. С. Сафаров, 16. Тел.: 988491010; e-mail: rustamshoh-90@bk.ru.

Рустамшозода Шаҳбоз Рустамшо – Кулябский государственный университет имени Абуабдуллоха Рудаки, кафедра лингвистики и истории языка, доцент, постдокторант. Адрес: Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. К. С. Сафарова, 16. Тел.: 988491010; e-mail: rustamshoh-90@bk.ru.

Rustamshozoda Shahboz Rustamsho – Kulyab State University named after Abuabdulloh Rudaki, Department of Linguistics and History of Language, Associate Professor, postdoctoral. Address: Republic of Tajikistan, Kulyab city, K.S. Safarov Str., 16. Tel.: 988491010; e-mail: rustamshoh-90@bk.ru.

мазкур нишон дод, ки дар асарҳои мазкур баробари номвожаҳои ҷуғрофӣ топонимӣ, оронимӣ, гидронимӣ миқдори зиёди истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ ба ин номвожаҳо алоқаманд: истилоҳоти ойконимӣ, оронимӣ ва гидронимӣ маҳфузанд, ки барои муайян сохтани намуни объекти маъмуриву ҷуғрофӣ хизмат мекунад. Маълум гардид, ки хусусиятҳои табиӣ-ҷуғрофӣ асарҳо, дар асоси иртибот доштани ин истилоҳот бевосита бо номвожаҳои топонимӣ дар осори таҳқиқшаванда сураат ёфтааст.

Истилоҳоти маъмули топонимии асарҳои мавриди таҳқиқ шаҳр, шаҳристон, деҳ(а), ноҳия(т), вилоят, қуррат, булук; истилоҳоти оронимӣ: қӯҳ, чабал, тал (тулӯ), дашт, дара, биёбон, ҷазира, марғ (марғзор) ва истилоҳоти гидронимӣ: об, дарё, наҳр, бухайра, чашма, хавр, обгир, гадир, рӯд, ҷӯй муайян гардида, тариқи ин вожаҳо баромади онҳо, низоми ягона ва мансубияти гуногуни забонӣ нишон дода шудааст.

Калидвожаҳо: истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ, истилоҳоти ойконимӣ, истилоҳоти оронимӣ, истилоҳоти гидронимӣ, объектҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ, мансубияти забонӣ, хусусиятҳои табиӣ-ҷуғрофӣ.

Использование административно-географической терминологии в «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки и «Аджоиб-ул-махлуқот и гараиб-ул-мавҷудот» Ахмада Туси

Статья посвящена исследованию административно-географической терминологии средневекового периода на примере «Таърихи Байхаки» Абулфазла Байхаки и «Аджоиб-ул-махлуқот и гараиб-ул-мавҷудот» Ахмада Туси. Изучение указанных произведений показало, что наряду с географическими именами (топонимами, оронимами, гидронимами), в них также зафиксировано значительное количество административно-географических терминов, связанных с этими именами: термины ойконимического, оронимического и гидронимического характера, которые служат для определения типа административно-географических объектов. Установлено, что природно-географические особенности региона в исследуемых произведениях раскрываются через связь этих терминов с топонимическими именами. К основным административно-географическим терминам, встречающимся в исследуемых произведениях, относятся: **административные термины:** шаҳр – город, шаҳристон, деҳ (а) – село, ноҳия(т) – район, вилоят – область, қурра (т), булук; **оронимические термины:** қӯҳ – гора, чабал – гора, тал – холм, тулӯ – возвышенность, дашт – степь, дара – ущелье, биёбон – пустыня, ҷазира – остров, марғ – луг, марғзор – пастбище и гидронимические термины: об – вода, дарё, наҳр – река, бухайра – озеро, чашма – родник, хавр – обгир – водоём, гадир – пруд, рӯд – река, ҷӯй – ручей.

Согласно этим терминам в исследуемых источниках выявлены происхождения слов, единая система и разнообразная языковая принадлежность.

Ключевые слова: административно-географическая терминология, ойконимические термины оронимические термины, гидронимические термины, административно-географические объекты, языковая принадлежность, природно-географические особенности.

Use of administrative-geographical terminology in “Tarikh-i Bayhaqi” of Abulfazl Bayhaqi and “Ajaib al-Makhlūqat wa Gharaib al-Mawjudat” of Ahmad Tusi

This article is dedicated to the study of administrative-geographical terminology of the medieval period, based on “Tarikh-i Bayhaqi” of Abulfazl Bayhaqi and “Ajaib al-Makhlūqat wa Gharaib al-Mawjudat” of Ahmad Tusi. The study of these works has shown that, along with geographical names (toponyms, oronyms, and hydronyms), there are also recorded a significant number of administrative-geographical terms related to these names. These include oykonymic, oronymic, and hydronymic terms that serve to define the type of administrative and geographical objects. It has been established that the natural and geographical characteristics of a region are reflected in these works through the connection of such terminology with toponymic names.

The main administrative-geographical terms of studied works include: administrative terms: shahr – city, shahrستان, deh(a) – village, nohiyat – district, vilayat – province, kurra(t), buluk; oronymic terms: kuh – mountain, jabal – mountain, tal – hill, tulul – elevation, dasht – plain / steppe, dara – gorge, biyobon – desert, jazira – island, margh – meadow, marghzar – pasture and hydronymic terms: ob – water, daryo, nahr – river, buhayra – lake, chashma – spring, khawr, obgir – water body, ghadir – pond, rud – river, juy – stream.

According to these terms, the studied sources reveal the origins of the words, a unified system, and a variety of linguistic affiliations.

Keywords: *administrative-geographical terminology, oykonymic terms, oronymic terms, hydronymic terms, administrative-geographical objects, linguistic affiliation, natural-geographical features.*

Ономастикаи маъмурӣ-ҷуғрофӣ яке аз самтҳои калидии забоншиносии таърихӣ ба ҳисоб рафта, мавзӯи баҳси он таҳқиқи ёдгориҳои хаттии асрҳои миёна мебошад. Номвожаҳои ифодакунандаи шаҳру вилоятҳо, ноҳияву деҳаҳо, ҳудудҳои маъмуриву ҷуғрофӣ ҳамчун воҳидҳои асосии ономастикаи маъмурӣ-ҷуғрофӣ дар баробари вазъи номшиносии асрҳои миёна, раванди сиёсии давлатдорӣ ва этникӣ, хусусиятҳои робитаҳои фарҳангии давраи муайяни таърихро инъикос менамоянд. Воҳидҳои ономастикӣ манбаи боэътимод ва устувори омӯзиши таъриху фарҳанги халқи тоҷик мебошад, ки садсолаҳо дар забон маҳфуз мондаанд.

Номвожаҳои маъмурию ҷуғрофии осори хаттии асримиёнагӣ рушди таърихии ҷомеаро дар худ таҷассум намуда, аз рӯи баромадашон гуногун мебошад. Шакли маҳаллӣ, иқтибосӣ, мутобиқшуда ва комилан боз тафсиршудаи номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ ба муҳочирати халқҳо ва тағйирот дар низоми маъмурии давлатҳои асримиёнагӣ вобастагии зич дорад. Мутамарказ шудани ҳокимият ва ташаққули сохторҳои ҳудудӣ боиси дигаргун гардидани номҳои ноҳияҳо, мулкҳо ва заминҳо мегарданд.

Масъалаи асосии ономастикаи таърихро муносибати байни

топонимҳои мардумӣ ва номҳои расмӣ маъмури ташкил медиҳад, ки тариқи ҳуҷҷатҳои расмӣ ба танзим дароварда мешаванд. Ин омил боиси пайдо шудани қаринанокии номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ дар осори асримиёнагӣ гардида, дар онҳо варианти архаистӣ, шифой ва китобиро мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамоҳангии сатҳҳои гуногуни фарҳангҳо маҳз дар раванди пайдоиши қаринанокии номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ зоҳир мегардад.

Вижагиҳои сохтори номвожаҳои маъмури-ҷуғрофӣ омили дигари нишон додани шакли номсозии асримиёнагӣ буда, намунаҳои калимасозӣ нишондоди таъсири анъанаҳои забонӣ ва маъноӣ дақиқи истилоҳ мебошанд. Ташаккули сохтори номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ тариқи топоформантҳои шаклсозу маъносоз (–ҷирд // гирд, –курра, –истон, –он) ба воқеиятҳои сохториву маъноии мушаххаси таърихӣ ҷуғрофӣ ишора мекунанд. Тариқи воҳидҳои шаклсозу маъносозии номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ мафҳумҳои марҳилаи ибтидоии ҷудошавии ҳудудӣ ва ташаккули қаламравҳои сиёсӣ инъикос мегарданд. Сохтори номвожаҳои маъмуриву ҷуғрофӣ барои пайгирӣ кардани тағйири харитаи маъмурии минтақаҳо низ хизмат мекунад.

Омӯзиши равобити сиёсии асрҳои миёна бо мурочиат кардан ба ономастикаи маъмурию ҷуғрофӣ ба воситаи номвожаҳои хориҷӣ низ сурат меёбад, ки он дар асоси робитаҳои тичоратӣ, маърақаҳои низомӣ ё шартномаҳои дипломатӣ амалӣ мегардад. Ба воситаи номвожаҳои ҷуғрофӣ уфуқҳои сиёсӣ ва фарҳангии давраи муайяни таърихӣ инъикос мегарданд.

Солҳои охир қорҳои илмӣ забоншиносон, махсусан, ономастикшиносон ба омӯзишу таҳқиқи асарҳои таърихӣ-ҷуғрофии мардуми форсу тоҷик бахшида шудаанд, ки ин аз зоҳир намудани таваҷҷуҳи хоса ба омӯзиши таърихи ҳазорсолаи ниёгонамон шаҳодат медиҳад. Дар фарҳанги миллати тоҷик асарҳои зиёди таърихӣ-ҷуғрофӣ маҳфузанд, ки ба таҳқику омӯзиши ҳаматарафа ниёз доранд. Асарҳои зиёдеро номбар кардан мумкин аст, ки дар баробари дар бар гирифтани маълумоти таърихӣ, инчунин, ҳамчун сарчашмаи омӯзиши самтҳои ҷуғрофӣ-релефӣ, вазъи иқтисодиву иҷтимоӣ, омилҳои милли-фарҳангӣ хизмат мекунанд, ки китоби энциклопедӣ низ шумурда мешаванд. Сарчашмаҳои таърихӣ «Таърихи Систон», «Таърихи Наршахӣ», «Таърихи Байҳақӣ», «Зайн-ул-ахбор», «Ҳудуд-ул-олам», «Шоҳномаи Саолибӣ» «Форснома»-и Ибн ал-Балхӣ ва бисёри дигарон аз ҷумлаи чунин рисолаҳои арзишманди фарҳанги миллати тоҷик ба ҳисоб мераванд, ки солҳои зиёд ба таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни асарҳои номбурда олимону муҳаққиқони соҳаҳои гуногун қорҳои илмӣ-таҳқиқотиашонро бахшидаанд.

Яке аз ин рисолаҳои таърихӣ «Аҷоибнома»-и Муҳаммад ибни Маҳмуд ибни Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ мебошанд, ки дар баробари лутфи баён ва диловезии дoston буданашон, сарчашмаи муҳимтарин барои таҳқиқи забони хаттии асри XII хизмат мекунанд. Мероси бузурги фарҳангиву таърихии «Аҷоибнома»-и Муҳаммад ибни Маҳмуд ибни Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ барои пайвандони илми забоншиносии тоҷик хазинаи бойи омӯзиши вижагиҳои осори хаттӣ мебошад. Сарчашмаҳои энциклопедии ба ин монанд дар таърихи забони тоҷикӣ камшумор бошанд ҳам, дар он ҷойи махсусро ишғол менамоянд, зеро дар он маълумот роҷеъ ба кишварҳои мухталиф, вазъи таърихии пайдошавии онҳо, вазъи табиӣ, олами гирду атроф: набототу ҳайвонот ва ғайра ба таври муфассал гирдоварӣ шудааст.

Таҳқиқи асарҳои таърихӣ-ҷуғрофии асрҳои миёна «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ нишон дод, ки дар асарҳои мазкур дар баробари номвожаҳои ҷуғрофии топонимӣ, оронимӣ, гидронимӣ миқдори зиёди истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофии ба ин номвожаҳо алоқаманд маҳфузанд, ки барои муайян сохтани намуди объекти маъмуриву ҷуғрофӣ хизмат мекунанд. Истилоҳоти маъмули осори мавриди таҳқиқро се гурӯҳи вожаҳои муайянкунандаи объектҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ: истилоҳоти топонимӣ, истилоҳоти оронимӣ ва гидронимӣ ташкил медиҳанд, ки ҷузъи ногунастани системаи луғати ономастикаи асар маҳсуб меёбанд.

Дар осори хаттии асримиёнагӣ ономастикаи маъмурию ҷуғрофӣ падидаи бисёрқабатаи таърихӣ забоншиносӣ ба шумор рафта, дар он унсурҳои таърихи этникӣ, ҷуғрофияи сиёсӣ, низоми ҳуқуқӣ ва анъанаи фарҳангӣ муттаҳид гардидаанд. Таҳқиқи номвожаҳо нишон дод, ки дар семантика ва сохтори онҳо тасаввуроти одамони асрҳои миёна дар бораи фазо, ҳокимият ва ҷомеаҳои муайян нишон дода мешавад.

Номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ (топонимҳо, ойконимҳо, гидронимҳо, оронимҳо, голонимҳо, антропотопонимҳо) дар осори хаттии таърихии асрҳои миёна ҳамчун унсури забонӣ рамзи равандҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ, фарҳангӣ ва иқтисодиро дар худ таҷассум менамояд. Самти асосии омӯзиши номвожаҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ дар сарчашмаҳои таърихиву ҷуғрофӣ ин барқарорсозии низоми семантикӣ ва сохтори вожаҳо мебошад. Ҷанбаи таърихии омӯзиши номвожаҳо имконият медиҳад, ки таркиби воҳидҳои идории ҳар як давлат, робитаи онҳо бо сохтори қабилавӣ ва иҷтимоии замон, тағйироти маъмуриро бо истилоҳоти махсус пайгирӣ намояд.

Асрҳои XI-XII давраи муҳими таърихнигорию ҷуғрофӣ буда,

аввалин намунаҳои осори хаттӣ бо номи «ахбор» суннати таърихнигории исломиро поя гузоштанд. «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ» -и Абулфазли Байҳақӣ намунаи барҷастаи нахустин таърихнигории Форс мебошанд, ки сарнавишти сиёсӣ ва фарҳангии Эрони куҳанбунёдро замина гузоштаанд. Дар таърихномаҳои номбурда нукоти зиёде оид ба авзаҳои сиёсӣ, робитаҳои хориҷӣ, сабабу роҳҳои бунёдгузаштани марказҳои бузургии маъмурӣ-давлатдорӣ, тақсимои территориявии минтақаҳои гуногун, шукуҳи шахомати қасру кушкҳо ва қалъаву ҳисор, масҷиду канисаҳо дар алоқамандӣ бо шахсиятҳои бузургии таърихӣ: шоҳону ҳокимон, муҳандисону ҳакимон, шоиру адибон ва гуруҳи қавмҳои гуногуни этникӣ: арабу аҷам, румиёну туркон ғирдоварӣ шуда, аҳамияти осори номбурдари ҳамчун сарчашмаи таърихӣ ва ҷуғрофӣ маҳз ҳамин омилҳо афзудаанд.

Омӯзиши лингвистии «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ ва «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ нишон дод, ки таркиби таърихномаҳои мазкур саршор аз номвожаҳои маъмурию ҷуғрофиест, ки дар алоқамандӣ бо истилоҳвожаҳои мухталиф, дорои вазифаи муайяни маъмурию ҷуғрофианд. Ҳангоми мутолиаи осор, пеш аз ҳама, гуруҳҳои махсуси номвожаҳо ба назар мерасанд, ки ҳар як гуруҳ бо худ маълумоти таърихӣ пайдоиш, ташаккул ва аз байнравии объекти маъмурию ҷуғрофию возеҳ месозад.

Осори фарҳангии таҳқиқшаванда, пеш аз ҳама, номвожаҳои топонимиро дар бар мегиранд, ки дар баробари рӯйдодҳои таърихӣ ба ин номҳо алоқаманд, фарҳанги ҳазорсолаи халқу миллат ва гуруҳҳои этникии дар Форс сукунат доштари тасвир менамоянд. Шарҳи минтақаҳои иқтисодиву стратегӣ, минтақаҳои дорои аҳамияти махсуси тичоратӣ ва мубодилаи арзишҳои фарҳангии номҳои хос дар ин таърихномаҳо имконият дод, ки миқдори муайяни номвожаҳои ойконимиро пайдо намоем. Номвожаҳои ойконимии ифодакунандаи вилоят, шаҳру ноҳия, деҳа ва русто дар доираи забоншиносӣ вожаҳои полионимӣ ва комонимиро ташкил додаанд, ки аз рӯи вазифаи маъмурӣ, масофа, иқлим, вазъи экосистемаи худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Баъзан мафҳуми вожаҳои ойконимии таърихномаҳо ба мафҳуми маъмурии муосир мувофиқат накарда, баъзан шакли архаистии онҳоро дар осори мавриди таҳқиқ дучор омадан мумкин аст.

Истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ ва номвожаҳои топонимӣ ду унсурҳои муҳимманд, ки тавассути онҳо рушди таърихӣ давлат, сохти ҳудудӣ ва мероси фарҳангии он инъикос меёбад. Пайванди онҳо тасодуфӣ нест, он асрҳо ташаккул ёфта, аз номҳои мардумӣ ва маҳалҳои худсохт то сарҳадҳо ва номҳои расмӣ маъмурӣ гузаштааст.

Топонимҳо – номҳои шаҳрҳо, деҳот, дарёҳо, кӯҳҳо, доманакӯҳҳо ва дигар объектҳои ҷуғрофӣ мебошанд, ки одатан ба таври табиӣ пайдо шудаанд. Ин вожаҳо дар баробари калимаҳои ифодакунандаи объекти маъмурӣ-ҷуғрофӣ, инчунин, аз калимаҳои иборатанд, ки табиат, иқлим, ҳайвонот, растаниҳо, номҳои одамон, қabilaҳо ё ҳодисаҳои таърихиро тасвир мекунанд. Истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофии таърихан барои топонимҳо ҳамчун асоси номгузории маъмурӣ хизмат мекунанд.

Дар таърих аксаран равандҳои баръакс низ рух медоданд, таҳти таъсири ислоҳоти маъмурӣ ҳуди топонимҳо низ тағйир меёфтанд. Моҳияти бисёр истилоҳоти таърихӣ бо назардошти тағйироти давлатдорӣ асримиёнагӣ дигаргун гардида, як объекти маъмурӣ (шаҳр) ба объекти дигари маъмурӣ-ҷуғрофӣ (ноҳия) табдил меёфт. Ин тағйирот идеологияи ҳокимияти навро инъикос менамуд, ки он на танҳо ба номвожаҳои топонимӣ, балки мақоми маҳал ва нақши он дар системаи идорӣ низ таъсир мерасонд.

Бояд таъкид дод, ки бисёр истилоҳоти маъмурӣ таърихан маншаи топонимӣ доранд, ки ба марзу ҳудуди муайян ишора мекунад. Ин нишон медиҳад, ки терминологияи маъмурӣ аз таҷрибаи воқеии ҷуғрофӣ ва фарҳангӣ сарчашма гирифтааст. Истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ дар номгузории объектҳои топонимӣ нақши муҳим мебозад, зеро тавассути он сохти тақсмоти ҳудудӣ ва идораи давлат инъикос меёбад. Номҳои объектҳои ҷуғрофӣ – шаҳрҳо, деҳот, ноҳияҳо, вилоятҳо аксар вақт бо назардошти категорияҳои маъмурӣ ташкил мешаванд, ки на танҳо ҷойгиршавии онҳоро дар харита нишон медиҳад, балки мақом ва аҳамияти маъмурии онро низ равшан месозад. Истифодаи ин навъи истилоҳот барои сохтани топонимӣ ҳамчун унсурҳои асосӣ махсуб меёбанд. Онҳо навъи ва сатҳи объекти маъмуриро нишон медиҳанд, ки номи объектро информативӣ мегардонад. Илова ба ин, истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ ба нигоҳдории идомаи таърихӣ ва шинохти фарҳангии минтақа кумак мерасонанд. Номҳои воҳидҳои маъмурӣ аксар вақт аз шаҳрҳои калидӣ ё объектҳои ҷуғрофӣ гирифта мешаванд, ки аҳамият ва нақши онҳоро дар таърих мустаҳкам мекунад. Ин ба тақвияти шахсияти минтақавӣ ва ҳисси тааллуқ ба аҳолии мусоидат мекунад.

Вазифаи муҳимтарини истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ ин тартиб додан ва ба низом даровардани шумораи зиёди топонимҳо мебошад. Бе категорияҳои равшани маъмурӣ дар фазои ҷуғрофӣ, махсусан, дар давлатҳои бузурги Форс, бо шумораи зиёди маҳалҳои аҳолинишин ва объектҳои табиӣ, роҳбӣ душвор буд. Истифодаи ин навъи истилоҳоти маъмурӣ имконияти таҳияи сохторе дод, ки топонимҳоро

мантиқӣ гуруҳбандӣ ва тасниф кунанд. Бояд қайд кард, ки нақши истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ танҳо ба ҷанбаҳои амалии он маҳдуд намешавад. Тағйироти сиёсӣ ва таърихӣ, мисли тағйири номҳои шаҳрҳо, таъсиси вилоятҳо ё ноҳияҳои нав ва тағйири мақоми маҳалҳои аҳолинишин низ тавассути он инъикос меёфт. Ҳамаи ин равандҳо ба харитаи топонимии кишвар таъсири худро расонда, ҷузъи рушди таърихии он мебошанд. Аз ин лиҳоз, истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ қисми муҳими раванди номгузории объектҳои топонимӣ мебошад.

Омӯзиши матни осори хаттии маъмурӣ-ҷуғрофӣ пайванди таърихии истилоҳот ва номвожаҳои таърихӣ-ҷуғрофиро хуб нишон дода, маълум менамояд, ки аксарияти воҳидҳои маъмурӣ то ҳол номҳои худро аз шаҳрҳои машҳур ё объектҳои табиӣ гирифтаанд. Пайванди таърихии терминологияи маъмурӣ-ҷуғрофӣ бо номҳои топонимикӣ натиҷаи рушди ҷандсадсолаи давлат, фарҳанг ва системаи идорӣ мебошад, ки дар ин осор хуб дарк карда мешавад.

Таҳқиқи асарҳои таърихӣ-ҷуғрофӣ асрҳои миёна «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ нишон дод, ки дар асарҳои мазкур баробари номвожаҳои ҷуғрофӣ топонимӣ, оронимӣ, гидронимӣ миқдори зиёде истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ ба ин номвожаҳо алоқаманд маҳфузанд, ки барои муайян сохтани намуди объекти маъмуриву ҷуғрофӣ хизмат мекунанд. Истилоҳоти маъмули осори мавриди таҳқиқро се гуруҳи вожаҳои муайянкунандаи объектҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ: истилоҳоти топонимӣ, оронимӣ ва гидронимӣ ташкил медиҳанд, ки ҷузъи ногустастании системаи лугати ономастикии асар маҳсуб меёбанд.

Ин се гуруҳи истилоҳот бо хусусиятҳои табиӣ-ҷуғрофӣ минтақа иртибот дошта, қисмати зиёде онҳо аз истеъмол баромада, фақат дар таркиби номҳои ҷуғрофӣ – топонимҳо боқӣ мондаанд.

Гуруҳи калони вожаҳои топонимии «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусиро истилоҳоти ойконимӣ – номи мавзеъҳои аҳолинишин ташкил медиҳанд, ки аз рӯйи мавқеи ҷуғрофӣ, тобиши масоҳатӣ, вазъи обу ҳавои кишварҳои мухталифро муайян месозанд. Истилоҳоти топонимӣ, бахусус, ойконимӣ аз рӯйи ташаккули таърихиашон таҳаввулоти гуногуни лексикӣ-семантикиро аз сар гузаронидааст, ки омилҳои таърихӣ-этникӣ ва расму оини мардум дар сохтори морфологии онҳо таҷассум гардидааст. Тасвири мавзеъҳои таърихӣ бо баъзе истилоҳоти муайяни топонимие сурат меёбад, ки дар забони муосири тоҷик ба назар намерасанд.

Истилоҳоти маъмули топонимии асарҳои мавриди таҳқиқ *шаҳр*,

шаҳристон, *деҳ(a)*, *ноҳия(m)*, *вилоят*, *қуррат*, *булук* мебошанд, ки барои муайян сохтани вазъи маъмуриву ҷуғрофии объектҳои ба он ишорашуда хизмат мекунад.

Вожаи *шаҳр* ташаккули таърихӣ дуру дарозро гузаронида, дар забони форсии қадим шакли *xšaθra*-ро дорад, ки маънояш кишвар, мамлакат, музофот ва шаҳр аст. Тибқи сарчашмаҳои гуногун мафҳуми вожаи шаҳр ба таври мухталиф шарҳ дода шуда, моҳияти маъмурӣ-ҷуғрофии он қариб ба ҳама наздик аст. Забоншиноси маъруф Х.Додихудоев пайдоиши вожаи *xšaθra*-ро аз решаи қадимаи забонҳои эронии *xša* (**ksatra*) доништа, маънояшонро «ҳокимият, ҳукмронӣ» шарҳ додааст [3, 25]. Шаклҳои қадимтари калима – **ksara* ва *xšaθra* бкда, маънояш «қудрати идоракунӣ, шоҳигарӣ дар объекти муайяни маъмурӣ-ҷуғрофӣ» мебошад. Дар матнҳои форсии қадими асрҳои VI–IV пеш аз милод калимаи *dahuy* ба маънии *кишвар*, *музофот* омада, дар Авесто истилоҳи *dahuy* воҳиди ҳудудиро ифода мекунад, ки дар тобеияти сарвари ягона аст [9, 111–112].

Дар «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ вожаи *шаҳр* маънои объекти маъмуриро ифода мекунад, ки дар забони муосири тоҷикӣ ҷойи истилоҳи қадимаи ойконимии *гирд* – шаҳрро гирифтааст [4, 1330]. Мафҳуми умумии ифодакунандаи вожаи *шаҳр* дар фарҳангномаҳо ба таври: «кишвар, мамлакат, сарзамин, марзу бум, ё ободии калони дорои кӯчаву растахову бозорҳо» қаламдод гардида [13, 577], дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда вожаи *шаҳр* дар баробари номи объекти ойконимӣ, мафҳуми муайяни иҷтимоиро низ ифода мекунад. Чунончи, «*Пас, чун марде аз аҷоибӣ шаҳри худ хабар надорад, аз дигар шаҳрҳо агар хабар надорад, чӣ аҷаб бувад?*» [5, 26]. Дар баъзеи ҷойҳои «Таърихи Байҳақӣ» вожаи шаҳр ҳамчун номи худи шаҳр омадааст: «*Сарҳади Адан ва Чахрхур аст ва бигзарад то ба Шаҳр ва то замини Барбар, он ғаҳ ба Уммон расад, он ғаҳ ба Мултон, пас ба ҳадди ҷануб ояд ва ба Шалохит ва Гамрун*» [5, 93].

Дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда вожаҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки ҷузъи аввали онҳо калимаи *шаҳр* буда, ҷузъи дуюмашон топоформантҳо мебошанд. Мисоли ин навъи вожаҳо калимаи *шаҳристон* шуда метавонанд. Муҳаққиқ С. Назарзода таҳти ин вожа объекти ойконимиро ёдрас мешавад, ки гирдогирдашон деворҳои мустаҳкам вучуд доштааст [8, 90]. Дар «Бурҳони қотеъ» *шаҳристон* ҳисореро гӯянд, ки бар даври шаҳри бузург кашанд [6, 74]. Х.Додихудоев астиноними *шаҳристонро* дар забони форсии миёна ҳамчун пойтахт, шаҳр ва кишлоқҷой нишон додааст. Ба андешаи баъзе луғатдонҳо маънои аввали вожаи *шаҳристон* «истиқомати шоханшоҳ, ҷойи ҳокимият» буда, маънои дуюмашон «ҷойи марказии шаҳри дар гирдогирдашон қалъаи мӯҳкам сохташуда» мебошад [3,

26]. Мавкеи истифодабарии вожаи шахристон дар сарчашмаҳои омӯхташаванда ба таври зайл оварда шудааст: *«Ва чун Офаридгор ба қавми Лут хашм гирифт, Чабраилро бифиристод ва ҳафт шахристони қавми Лут бардошт аз қаъри замин ва бар миёни осмон муаллақ бидошт, то ба ҷойе, ки овози хурус ва овози сагон малоика бишинданд ва онро баргардонид»* [5, 26].

Дар баробари вожаи *шаҳр* тибқи осори хаттии омӯхташаванда форманти *—чирд* мавкеи зиёди корбурд дошта, номвожаҳои бо ин формант сохташуда ҳавзаи васеи густариш дар Эрон, Гурҷистон ва соири манотиқи Қавқоз доранд. Лозим ба ёдоварист форманти мазкур бештар бо исми шахсони таърихӣ яҷоя омада, антропотопонимҳои таърихиро месозанд: *«Доробчирд шаҳрест дар ҳудуди Форс. Вайро хандақест, об аз чашмаҳо ба он ҷо оранд ва дар ин об гиёҳе бувад, ки ҳар одамай ва ҷаҳорно, ки дар он равад, ба вай дарпечад ва бинараҳад аз он ҷо. Ва дар ин шаҳр кӯҳест куббае гирд баромада ва ба ҳеҷ пайванд надорад ва бар он натавон рафт»* [5, 190]; *«Маун шаҳрест ба Кирмон. Дар қасабаи вай нил коранд ва зира. Ва то ҳадди вилояти Вилошчирд»* [5, 227].

Бояд тазақкур дод, ки дар сарчашмаҳои баробари вожаҳои ифодакунандаи *шаҳр* калимаи арабии *мадина* низ корбурд шудааст: *«Мадинаи Ҷур мадинаест ба Форс. Ардашер бино кард. Ва аввал дарёе буд. Ардашер назр кард, ки он ҷо ки зафар ёбад бар душман, шаҳре кунад. Ба Ҷур зафар ёфт. Маҷориш обро бигушод ва онро бианбошт ва шаҳри Ҷур бар сари он бино кард ва отаиҳонае бисохт дар он»* [5, 178]. *«... ва марде муътамадро аз битонаи хеш номзад кард, то бо муътамади Маъмун бишуд ва дарду ба Мадина рафтанд ва халвате карданд бо Ризо ва нома арза карданд ва пайгом доданд»* [15, 150].

Вожаи *деҳа* (қишлоқу қария) дар сарчашмаҳои таҳқиқшаванда зиёд ба назар расида, мавзеи муайяни тобеи ноҳия, муқобили шаҳр тасвир шудааст: *«Ба замини Бомӣён деҳест «Гурак» хонанд. Он ҷо ҷоҳест об бар сар оварад. Чун нахчир ташина шавад, қасди об кунад, об фуру равад ва нахчирро гарқа кунад»* [5, 10]. Дар «Таърихи Байҳақӣ» омадааст: *«Ва агар Худованд ба Хуросон наравад ва туркмонон як ноҳият бигиранд, як ноҳият на, агар як деҳа бигиранд ва он кунанд, ки одати эшон аст»* [15, 467].

Маънои таърихӣ вожаи *вилоят* – ноҳия, сарзамини муайян, ки аз тарафи воли, ҳоким ва ё амир идора мешавад [12, 235] буда, *навоҳӣ*, *ноҳия*//*ноҳият* дар луғатномаҳо ба маънои наздики наздикҳо, атроф ва сарҳадии мамлакат омадааст. Дар асарҳо *вилоят* ба маънои шохигарии мустақил (губерния) омадааст: *«Ва дар он вилоят, гармо саҳт бувад ва мардум дар сардобҳо бошанд ва он ҷо вуҳуш ва сибоъ аз ташинагӣ ва гармо ранҷур бошанд»* [5, 106]. Дар «Таърихи Байҳақӣ» омадааст: *«Бояд, ки ин кор ба зудӣ ба даст гирад, ки валиадҳи падар аст*

ва машгул нашавад бад-он вилоят, ки гирифтааст ва дигар вилоят битавон гирифт...» [15, 45].

Дар баробари вожаҳои маъмули ойконимӣ дар асарҳои таҳқиқшавада калимаҳои архаистӣ ё таърихан маҳдудшудаи ифодакунандаи мавзёҳои аҳолинишинро дучор омадан мумкин аст, ки вожаҳои *кура//курат*, *билод*, *булук* аз ҷумлаи ин вожаҳоянд: *Кура // курат* дар матни форсии миёна шакли *гуррат* низ истеъмол шуда, ҳар ҷисми мудаввар ва ноҳияту шаҳр ва вилоятро ифода мекунад [12, 575]. Муаллифони сарчашмаҳо вожаи *кураро* ҳамчун вожаи ифодакунандаи шаҳристонро ноҳия, ки якҷанд шаҳрча, навоҳӣ ва деҳро дар бар гирифтааст, нишон додааст: «*Хуттал аз кураи Мовароуннаҳр аст ва аз мадинаҳои он «Дулбук» ва «Мунк»»* [5, 185].

Билод – вожаи архаистӣ буда, дар «Бурҳони қотеъ» номи ҷоест муштамил бар чандин қаря ва деҳ [6, 191]. Дар сарчашмаҳо билод маънои ноҳияи дорои чанд деҳро дорад:... «*Ва водиш Мунтинад дар билоди Шом аст, дар он қаҳфест, дар хонаҳо аз санг тарошида ва дар он устухонҳои мурдагон, дар хона миқдори бист араш, дар он ганде ояд, ки мард бинӣ ба даст гирад»* [5, 245].

Илова ба вожаҳои бевоситаи ойконимӣ дар сарчашмаҳои мавриди таҳқиқ калимаҳое низ қорбаст шудаанд, ки барои муайян сохтани мавқеи ҷуғрофӣ ва хусусиятҳои гуногуни табиӣ-ҷуғрофӣ ҳамчун вожаҳои ономастикӣ хизмат кардаанд. Аз ҷумла вожаи *сагр* шакли танҳои калимаи *сугур* – ноҳия, қанорҳо, кишварҳои дур ва ба маънои тангно, марз, сарҳад, ҳудуд, замини сарҳадӣ мебошад, ки дар асарҳо чунин тарзи ифода дорад: «*Дар аҳли Қазвин тундӣ ва шуҷоатӣ бошад. Ва дар пеши сагреанд бохатар»* [5, 219]; «*Ва амирулмуъминин ӯро мисол дода буд дар ин нома, ки «Он ҷӣ гирифтааст аз вилояти Рай ва Чиболу Сипохон, бар вай муқаррар аст, ба таъҷил сӯйи Хуросон бояд рафт, то дар он сагри бузург ҳалале наҷфтад ва он ҷӣ ки хоста омадааст»* [15, 49].

Гуруҳи дигари истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ таҳқиқшавандаро истилоҳоти оронимӣ ташкил медиҳанд, ки барои ифодаи объектҳои гуногуни табиӣ қор фамуда шудаанд. Қисме аз онҳо аз доираи истеъмоли ҷорӣ баромада, фақат дар таркиби номҳои топонимӣ, бахусус, топонимҳои таърихӣ боқӣ мондаанд.

Вожаи маъмули оронимӣ *кӯҳ* буда, дар асарҳои таҳқиқшаванда муродифи он *ҷабал* низ дар осор мавриди қорбурд қарор гирифта шудааст. Истилоҳи номбурда хусусияти умумиэронӣ дошта, сарчашмаи пайдоишашон аз *kaufa*–и эронии бостони ифодакунандаи маънои «баландии қалон» мебошад. *Кӯҳ* дар матни осори таҳқиқшаванда дар шакли ҷамъии *қуфо* низ қорбаст мешавад: «*Ва дар зери қутби шимолӣ кӯҳест, ки онро ба забони ҳиндӣ «Бабрун» хонанд ва ба тозӣ «Куббат-ул-арз», ҷойи руҳониён аст ва руҳониён бар сари он*

кӯҳ бошанд ва аҳли Ҳиндро дар васфи эшон ҳикоёт аст» [5, 23]. «*Ва гази дигар чамъ карданд, ки сахт бисёр буд ва ба болои кӯҳе баромад бузург*» [15, 396].

Ифодаи топоформанти –истон дар таркиби вожаи кӯҳ ба минтақаи кӯҳсорон ишора мекунад: «*Дар Кӯҳистон, шахсе буд муҳосибе доҳӣ. Муҳосибон ба имтиҳон аз вай пурсиданд аз масоҳати Зухал*» [5, 56].

Вожаи *чабал* аз рӯи ифодаи мафҳуми чугрофӣ-релефӣ бо вожаи кӯҳ иртиботи маъноӣ дошта, корбурдашон ба таври зайл сурат ёфтааст: «*Чабали Авол кӯҳест аз миёни дарёи Ҳинд баромада. Аҳли вай сиёҳанд. Чун морро бинанд, биханданд. Ва сабаби хандаи эшон кас надонад*» [5, 116].

Вожаи *тал* калимаи арабӣ буда, маънои пушта, теппа, баландист. Шакли чамъи он *тулул* мебошад. Дар луғатномаҳо вожаи мазкур ба таври зайл шарҳ дода шудааст: «*тал, ки кӯҳи пасту пуштаи баландро гӯянд арабист ва ҳар чизе, ки бар рӯи ҳам рехта хирман кунанд*» [6, 289]. Дар осори таҳқиқшаванда корбурди вожаҳои номбурда ба таври зайл сурат ёфтааст: «*Ва Ибни Чарир гӯяд, ки тал аз ҳам шикофта шуд ва заминҳо хароб шуд ва ҳавзи сангин зоҳир шуд сабз, аз санги сона, бар он китобае, ки кас онро наметавонист хонад*» [5, 253].

Ороними *дара* дар асар бо тасвири бевоситаи табиаш зикр ёфта, аз рӯи ин тасвирот маънои бевоситаи ин объекти релефӣ равшан мегардад. Чунончи: «*Чун ба дараи Ҳинори Сорӣ расидем ва дар дара даромадем ва масофати ҳама ду фарсанг буд, он ҷомаҳо ҳама бар ман вабол шуд...*» [15, 401]. Дар луғатномаҳо истилоҳи *дара* ба маънои «роҳ ва масоҳати начандон васеи миёни ду кӯҳ» ёдрас шуда, шакли таърихӣ он дар забонҳои қадимаи эронӣ дида мешавад.

Биёбонҳои гуногуни Арабу Аҷам дар «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-махлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ бо нишон додани воқеаҳои гуногуни таърихӣ ва санадҳои муҳими таърихӣ тасвир шудаанд. Аз ҷумла: «*...дар биёбони Миср миле кардаанд, бар сари он сурати зане нишаста ва ба ангушт ишорат ба роҳ мекунад*» [5, 286]. «*Амир нақибон фиристод, то нагузоштанд, ки ҳеҷ кас ба думи ҳазимат бирафтӣ ва гуфтӣ биёбон асту хатар кардан муҳол аст*» [15, 503]. Дар луғатномаҳо вожаи *биёбон* саҳрои беобу алаф, бегиёҳ, бодия, замини ноқорам, безироат шарҳ дода шудааст, ки аз рӯи сифоти додашуда, вожаи *биёбон* ҳамчун ҷойи муайяни ҷазодиҳӣ ба шумор меравад.

Ҷазира вожаи арабиест, ки маънои хушкии миёни обро дорад [13, 768]. Ҷазира дар осор ҳам дар ду шакл: танҳо ва чамъ – ҷазоир корбаст шудааст: «*Ва ҷавоб расид, ки пул баста омад ба ду ҷой ва дар миёна ҷазира, пуле сахт қавию муҳкам, ки олат ва киштӣ ҳама бар ҷой буд аз он вақт боз, ки Амир Маҳмуд фармуда буд*» [15, 498]; ё:

«Исбаранг гиёҳест, ки ба ҷазираи Ҳазирон рӯяд, дар саҳрои нарм ва аз замин барояд монанди сурати одамӣ» [5, 258].

Вожаи *марғзор* дар асарҳои мавриди таҳқиқ дар шакли *марғ* – «сабззор ва заmine, ки марғ он ҷо бисёр руста бошад» қорбааст шудааст. Дар «Бурҳони қотеъ» *марғ* – фариза ва навоҳии аз сабзе, ки ҳайвоноти чарранда онҳоро хӯранд ва умуман замини баланду бағоят сабз шарҳ дода шудааст [7, 512]: «*Ва он хасмон низ боз ғаштанд ва наздик аз мо дар қарони марғзоре лашиқаргоҳ сохтанд ва фуруд омаданд, ҷунонки овози духул ҳар ду лашиқар, ки мезаданд ба якдигар мерасид*» [15, 506]. «*Ва ҳамчунин, Хизр ибни Омил қоре шигифт дорад, ки оби ҳаёт хурд ва зиндагонии дароз ёфт ва ҳамчунин дар дарёҳо ва марғзорҳо бошад ва дармондагонро даст гирад ва мазлумонро бираҳонад*» [5, 358].

Гуруҳи сеюми истилоҳоти алоқаманд ба объектҳои ҷуғрофӣ, истилоҳоти гидронимӣ ба шумор мераванд, ки маъмултарини он вожаи *об* мебошад. Калимаи *об* ба сифати истилоҳи гидронимӣ дар забонҳои ҳиндуевропей маъмул буда, дар таркиби номи дарёҳо ба таври фаровон истифода мешуд. Шакли қадимаи он дар забони авастӣ – *āp*, дар забони форсии қадим – *āp* ва дар забони форсии миёна *āw* мебошад [11, 311]. Вожаи гидронимии *об* дар осори мавриди таҳқиқ бо ду маъно: маънои аслии худ – моеи шаффофи берангу бебӯй: «...*ману монандаи ман, ки хидматгори Амр Муҳаммад будем, модиро монистем аз об бияфтада ва дар хушкӣ мондаву гораи шудаду бенаво ғашта ва дил намедод*» [15, 91] ва ба маънии дарё ё шохоби дарё ба қор бурда шудааст: «*Идрис гуфт: «Аз ҷойи баланд дарафтад ва мораи бигазад ва дар об гарқа гардад ва имрӯз бимирад*» ... [5, 52].

Вожаи *дарё* дар осор бо муродифҳояш: *наҳр*, *баҳр* дарҷ ёфта, баромадашон ҳиндуаврупоист. Таҳаввулоти маъноии таърихии вожаи мазкур ба забонҳои қадимии эронӣ: форсии қадим – *drayāh*, дар забони авастӣ – *zrayah*, ки ба маънои *баҳр* омадааст, мерасад. Дар забони форсии муосир ин калима бо маънии *баҳр* омада, дар забони муосири тоҷик ба маънии *рӯд* меояд, ки дар асар ин вожа алоҳида ёдрас мешавад: «*Ва дар миёни мадаллати Балқободу Ҳира рӯдест хурд ва ба вақти бадор он ҷо сели бисёр омадӣ ва мусалмононро аз он ранҷи бисёр будӣ...*» [15, 374].

Боиси қайд аст, ки дар осори таҳқиқшуда нисбат ба вожаи *дарё* калимаҳои *наҳр* ва *буҳайра* зиёдтар ба қор бурда шуда, сифоти муайяни гидронимҳоро нишон медиҳанд. Истилоҳи *наҳр* барои зикри мавқею андозаи объекти муайяни гидронимӣ дар якҷоғӣ бо вожаи *рӯд* дар осори мавриди таҳқиқ баробар ба қор рафтаанд: «*Наҳри Илок обе азим аст дар он моҳе бувад, ҳар ки аз он моҳӣ бихӯрад, як ҳафта мафлуҷ гардад, пас неқ шавад. Ва ҳар ки бад-он об гусл кунад, он шаб эҳтилом бинад*» [5, 99].

Истилоҳи *буҳайра*-ро худӣ муаллифони дар поварақи

китобхояшон ҳамчун кӯлу баҳри хурд шарҳ додаанд: «*Аҳли Шиз навмед шуданд, тахтро бо ҷом ба он бухайра андохтанд*» [5, 93].

Вожаи *чашма* – ҷойи чушидани об аз зери замин ва равон шудани он буда, сарчашмаю манбаъ мебошад. Таҳаввули таърихии вожаи номбурда дар забонҳои эронӣ чунин аст: дар забони парфиянӣ – *časmag*, забони оромӣ–*čimī*, *čexīta* // * *čaxīta* // **čixīta* (дар гурӯҳи забонҳои помирӣ-забони рӯшонӣ) ва *čašta* – дар забони адабии ҳозираи тоҷик мебошад. Дар осори таҳқиқшаванда дар баробари вожаи *чашма* муродифи таърихии он вожаи – *айн* низ мавриди қорбурд қарор гирифтааст: «*Чашмаи об дид ва зане некӯсурат бар чашма истода*» [5, 482]; «*Айни Оби Аҳмар чашмаест сурх ба Тирмиз. Миёни вай ва Ҷайхун даҳ гом*.

Хавр, обгир дар «Бурҳони қотеъ» бар вазни бодгир омада, истахр ва толобро гӯянд ва гаве, ки об дар он ҷо истода бошад [6, 51]. Дар осори таҳқиқшаванда вожаи мазкур дар шарҳи вожаи *гадир* ба маънои «нигоҳдорандаи об» омадааст: «*Ва дар ин наҳр хавре азим аст бо хатар. Ва ба рӯзгори Билол, наҳрҳои Басра бишумурданд, сад ҳазору бист ҳазор наҳр буд, ки дар он заврақҳо мерафт, ҳар наҳреро номи буд*» [5, 99].

Вожаи *гадир* дар осори таҳқиқшаванда бештар ба ҷойи вожаи маъмули қул – толоб, ки оби борону сел дар он ҷамъ мешаванд, қорбаст шудааст: «*Аз он ҷониби саҳро тангтар ва чанг бар он пул хоҳанд қард, ки роҳ якест гирд ба гирди беша ва обҳо ва гадирҳову ҷӯйҳо*» [15, 408].

Боиси қайд аст, ки барои шарҳу эзоҳи маъноҳои ҳар як объекти ҷуғрофӣ ду омил пайдошавии онҳо мусоидат мекунад: омилҳои табиӣ ва омилҳои сунӣ – инсонӣ. Омилҳои сунӣ ба вучуд омадани худӣ вожаҳои гидронимии ҳавзу толоб дар мисоли: «...*ва худ битохтанду бирафтанд ва ман танҳо мондам, тохтам бо дигарон, то ба лаби ҳавз расидам*» [15, 557] ва ҷую рӯд дар мисоли «*Ва дар он шаҳр, ҷӯйест бузург, онро «Ҳиндманд» хонанд. Аз ҳадди Ҷур ояд то ба ҳудуди Заранҷ*» [5, 197] мебошанд, ки дар заминаи омилҳои гуногуни иҷтимоӣ-маишӣ ба вучуд омадаанд.

Ҳамин тариқ, дар «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва «Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот»-и Аҳмади Тусӣ гуруҳи калони истилоҳоти ба объектҳои маъмурӣ-ҷуғрофӣ алоқамандро истилоҳоти ойқонимӣ, оронимӣ ва гидронимӣ ташкил медиҳанд, ки қисмати муҳими лексикаи топонимӣ доништа шуда, низомии ягона ва мансубияти гуногуни забонӣ доранд. Бештари истилоҳот ба гуруҳи забонҳои шарқиву ғарбии эронӣ тааллуқ дошта, муродифи арабиасли онҳо низ ба назар мерасад, ки баъдтар асоси истилоҳоти маъмурӣ-ҷуғрофӣ забони форсии дарӣ маҳсуб мешаванд.

Китобнома:

1. Абодуллоева, С. Ю. Мифонимҳо дар осори фолклории мардуми Бадахшон / С. Ю. Абодуллоева // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2024. - №3. – С.19-29.
2. Алими, Дж. Ономастика (теория и практика) // Дж. Алимӣ. – Душанбе: «Адабиёт», 2017. – 467 с.
3. Додихудоев, Р. Х. Отражение древнеиранского корня «xsa(y)» в топонимии Афганистана / Р. Х. Додихудоев // Известия АН Таджикской ССР. – 1990. - Серия 1(17). – С.23-29.
4. Деххудо, А. Лугатномаи Деххудо / А. Деххудо. – Техрон: нашри мусалсал, 1258. – 1342 с.
5. Муҳаммад ибни Маҳмуд, ибни Аҳмади Тусӣ. “Аҷоиб-ул-маҳлуқот ва ғароиб-ул-мавҷудот”/ Аҳмади Тусӣ Муҳаммад ибни Маҳмуд. – Душанбе: Адиб, 2016. – 604 с.
6. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
7. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ (бо забони форсӣ) / Бурҳон Муҳаммадхусайн. Ҷ.2. – Техрон: Нимо, 1200. – 780 с.
8. Назарзода, С. Лингвистические особенности изучения классических письменных памятников (на примере «Аджоиб-ул-маҳлуқот и ғароиб-ул-мавҷудот» Асадии Туси) / С. Назарзода. – Душанбе: Адиб, 2004. – 332 с.
9. Расторгуева, В.С. Этимологический словарь иранских языков. Т. 2. / В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – М.: Восточная литература, 2003. – 327 с.
10. Сулаймонов, С. Лингвистические основы топонимики в трудах арабского средневекового автора Йкута Ал-Хамави (XIII в.): автореф. дисс. ...д-ра филол. наук: 10.00.00 / Сулаймонов Саидрахмон [Место защиты: Институт востоковедения АН СССР]. – М., 1979. – 20 с.
11. Фарида, Д. Фарҳанги номҳои Эронӣ / Д. Фарида. – Техрон: Негах, 1987. – 334 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 941 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 946 с.
14. Фозилов, М. Ф. Некоторые особенности таджикского литературного языка эпохи Сомонидов (по одной старинной рукописи «Таърихи Табари Балъами» / М. Ф. Фозилов // Труды Института истории А.Н.Таджикской ССР. - 1957. - Т. 27. – 322 с.
15. Хоча Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ «Таърихи Байҳақӣ» / Ибни Ҳусайни Байҳақӣ Хоча Абулфазл Муҳаммад. – Душанбе: Бухоро, 2014. – 760 с.

16. Шарипова, Ф. Х. Лексико-семантические особенности «Кашфул-махжуба» Али Худтвири Гезневи: автореф.дисс. ...канд. филол. наук: 10.02.22 / Шарипова Фарангис Худой. – Душанбе, 2002. – 22 с.
17. Шоев, Р. Ономастикаи «Самаки айёр»: афтореф.дисс. ...канд.филол. наук: 10.02.08 / Шоев Раджабалӣ. – Душанбе, 1997. – 30 с.

ТДУ: 811.221.41'373.7:811.111

ЭКВИВАЛЕНТНОКИИ ИБОРАҶОИ ФРАЗЕОЛОГӢ БО БАӢЗЕ КОМПОНЕНТҶОИ СОМАТИКӢ ДАР ЗАБОНҶОИ ШУҒНОНӢ ВА АНГЛИСӢ

Лутфишоева Фарангис Беномшоевна¹⁵

*Донишгоҳи давлатии Хоруғ
ба номи М.Назаршоев*

Дар мақола эквивалентнокии компонентҳои соматикӣ ифодакунандаи узвҳои бадани беруна ва дохилӣ дар забонҳои шугнонӣ ва англисӣ таҳқиқ карда шуда, асоси онро таъриху маданияти ҳазорсолаи ду халқият нишон дода шудааст. Муайян сохтани умумияти миллии воҳидҳои фразеологӣ аз нуқтаи назари муқоисаи забонӣ боиси пеш бурдани таҳлили лексикӣ-семантикӣ ин воҳидҳо гардид. Мувофиқи ҳамбастагии лексикиву семантикӣ фразеологизмҳои соматикӣ забонҳои омӯхташаванда муайян гардид, ки ҷузъҳои сермаҳсултарини соматикӣ ифодакунандаи узвҳои бадани беруниву дохилии дар воҳидҳои фразеологӣ ба амсоли вожаҳои кал / кил (з. шуг.) – head (з. анг.) – сар; шанд (з. шуг.) – lip (з. анг.) – лаб, ҷем (з. шуг.) – eye (з. анг.) – чашм, пӯҷ (з. шуг.) – face (з. анг.) – рӯй, ғӯғ (з. шуг.) – ear (з. анг.) – гӯш, зив (з. шуг.) – tongue (з. анг.) – забон дел / зорд (з. шуг.) – heart (з. анг.) – дил ва

¹⁵Лутфишоева Фарангис Беномшоевна - Донишгоҳи давлатии Хоруғ ба номи М.Назаршоев, кафедраи филологияи англис, ассистент. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Ш. Шохтемур, 957. Тел.: (+992) 117110794; e-mail: faralutfishoeva94@gmail.com.

Лутфишоева Фарангис Беномшоевна - Хорогский государственный университет имени М. Назаршоева, кафедра английской филологии, ассистент. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. Ш. Шохтемур, 957. Тел.: (+992) 117110794; e-mail: faralutfishoeva94@gmail.com.

Lutfishoeva Farangis Benomshoevna - Khorugh State University named after M. Nazarshoev, Department of english philology, assistant. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, Sh. Shohtemur Str., 957. Tel.: (+992) 117110794; e-mail: faralutfishoeva94@gmail.com.

ной (з. шуг.) – *throat* (з. англ.) – гулӯ ҳолати ҷисмонии одам, ҳиссиёт, муносибат, фаъолияти зеҳнии инсон, пайкараи психологии ӯ, рафтору кирдори ӯ инъикос мегардад.

Калидвожаҳо: эквивалентнокии компонентҳои соматикӣ, умумияти сохтори лексикӣ-семантикӣ, эквивалентнокии пурра ва нопурра, фразеологизмҳо – соматизмҳо, категорияҳои гуногуни характери инсонӣ, соматизмҳо.

Эквивалентность фразеологических единиц с соматическими компонентами в шугнанском и английском языках

В статье рассматривается эквивалентность соматических компонентов, представляющих внешние и внутренние части тела в шугнанском и английском языках, а в ее основе показана история и культура двух народов. Определение национальной общности фразеологизмов с точки зрения лингвистического сравнения привело к лексико-семантическому анализу этих единиц. По лексико-семантической связности соматической фразеологии изучаемых языков установлено, что наиболее продуктивными соматическими частями, представляющими внешние и внутренние части тела фразеологизмов, являются слова *kāl / kīl* (шуг. язык) – *head* (англ. язык) – голова; *shand* (шуг. язык) – *lip* (англ. язык) – губа, *tsem* (шуг. язык) – *eye* (англ. язык) – глаз, *pis* (шуг. язык) – *face* (англ. язык) – лицо, *zŷŷ* (шуг. язык) – *ear* (англ. язык) – ухо, *ziv* (шуг. язык) – *tounger* (англ. язык) – язык, *del / zorδ* (шуг. язык) – *heart* (англ. язык) – сердце ва ной (шуг. язык) – *throat* (англ. язык) – горло, через которых отражается физическое состояние человека, чувства, мироощущения, интеллектуальная деятельность человека, его психологический строй, его поведение и действия.

Ключевые слова: эквивалентность соматических компонентов, общность лексико-семантической структуры, полная и частичная эквивалентность, соматические фразеологизмы, разные категории человеческого характера, соматизмы.

Equivalence of phraseological units with somatic components in the shugni and english languages

The article examines the equivalence of somatic components representing the external and internal parts of the body in the Shugni and English languages, and at its core shows the common history and culture of the two peoples. Determining the national community of phraseological units from the point of view of linguistic comparison led to a lexical-semantic analysis of these units.

According to the lexico-semantic coherence of the somatic phraseology of the languages being studied, it has been established that the most productive somatic parts, representing the external and internal parts of the body of phraseological units, are words *kāl / kīl* (shug.) – *head*; *shand* (shug.) – *lip*, *tsem* (shug.) – *eye*, *pis* (shug.) – *face*, *zŷŷ* (shug.) – *ear*, *ziv* (shug.) – *tounger*, *del / zorδ* (shug.) – *heart*, *noy* (shug.) – *throat*, through which were reflected person's physical state, feelings, attitude, intellectual activity of a person, his psychological structure, his behavior and actions.

Keywords: equivalence of somatic components, commonality of lexical-semantic

structure, equivalence of complete and incomplete, phraseology of somatism, different categories of human character, somotisms.

Давраи нави рушди илми забоншиносӣ ба омӯзиши таърихии таъсири мутақобилаи забонҳо ниёз дорад, ки омӯзиши эквивалентнокии вожаҳои гуногуни забонӣ яке аз ин самтҳо ба шумор меравад. Категорияи таъсири мутақобилаи эквивалентнокии байни забонҳо барои муайян сохтани умумияту фарқияти муносибатҳои психологӣ-маданӣ, иҷтимоӣ-иқтисодии соҳибзабонон хизмат намуда, ҳосияти ҳоси эквивалентнокии вожаҳои лингвистикӣ бо назардошти инъикоси ҳувият, таъриху фарҳанги ҳазорсолаи соҳибзабононро инъикос менамояд.

Омӯзиши системаи эквивалентнокии ибораҳои фразеологӣ барои коркарди назарияи фразеология дар самти ҳосиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи ҳар як забон муҳим арзёбӣ мегардад. Муайян сохтани умумият ва фарқияти миллии ибораҳои фразеологӣ аз нуқтаи назари қаринанокии байни забонҳо, барои таҳлили лексикиву семантикии ин воҳидҳо хизмат мекунад. Яке аз компонентҳои таркибии ибораҳои фразеологӣ забонҳои шугунӣ ва англисӣ компонентҳои соматикӣ ба шумор мераванд, ки ҳангоми таҳқиқ намудани воҳидҳои фразеологӣ дар ду забони омӯхташаванда ибораҳои фразеологӣ дорои компонентҳои соматикӣ аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик муайян гардидаанд. Ин омил эквивалентнокии ибораҳои фразеологиро дар забонҳои шугунӣ ва англисӣ нишон медиҳад.

Тибқи эквивалентнокии лексикӣ-семантикии фразеологизмҳои дорои компонентҳои соматикӣ ду забони таҳқиқшаванда маълум гардид, ки компонентҳои аз ҳама маъмули соматикӣ: *кāl / кйл* (з. шуг.) – *head* (з. анг.) – сар; *шанд* (з. шуг.) – *lip* (з. анг.) – лаб; *ҷём* (з. шуг.) – *eye* (з. анг.) – чашм; *пйц* (з. шуг.) – *face* (з. анг.) – рӯй; *ғўғ* (з. шуг.) – *ear* (з. анг.) – *гўш*; *зив* (з. шуг.) – *tongue* (з. анг.) – забон; *дил / зорд* (з. шуг.) – *heart* (з. анг.) – *дил* ва *ной* (з. шуг.) – *throat* (з. анг.) – гулӯ мебошанд.

Ҳосияти асосии эквивалентнокии ибораҳои фразеологӣ забонҳои омӯхташаванда ин муайян сохтани характеристикаи одам: вазъи ҷисмонӣ, ҳиссиёт, муносибат, фаъолияти ақлонӣ, қолаби равонии инсон, рафтори ӯ, вазъи иҷтимоӣ ва амсоли инҳо ба шумор мераванд. Омили асосии эквивалентнокии ин ибораҳо раванди иқтибосшавӣ низ доништа шуда, он ҷанбаи таърихӣ дорад. Гуруҳи муайяни ибораҳои фразеологӣ соматикӣ забонҳои шугунӣ ва англисиро панду ҳикмати адабиёти классикӣ, ҳадисҳои қадима ва ибораҳои таҳтулафз – калкаҳои пурра ё нопурра ташкил медиҳанд. Аз ин лиҳоз, эквивалентнокии ибораҳои фразеологӣ дорои компонентҳои соматикӣ забонҳои шугунӣ ва англисӣ дар шакли пурра ва нопурра ба назар мерасад.

ЗАБОНШИНОСЙ

Ба ғуруҳи аввали эквивалентнокии баъзе компонентҳои соматикӣ ифодакунандаи узвҳои бадани беруна дар таркиби ибораҳои фразеологӣ забонҳои шугʼнонӣ ва англисӣ ибораҳои зерин дохил мешавад:

Аз муйи сар зиёд – ибораи фразеологии забони шуғноист, ки дар худи ҳамин забон ибораи фразеологии синонимии аз *гуғат нез бех’ деддӯ*-ро дошта, дар забони англисӣ эквиваленташон *overhead and ears* мебошад, ки ҳар ду ба маънои “бениҳоят зиёд”, “аз ҳад зиёд” корбаст мешаванд: *Wi qārz tām az mūye sar ziyōd sudj* (з. шуғ.) – *He’s overhead and ears in debt* [4, 326]. Ӯ (дар қарзи зиёд) ғарқи қарз шудааст (тарҷума).

Kāl / kīl ti mut δedōw (з. шуғ.) мафхуми «дуруштии сухан», «дағал будани одам»-ро ифода намуда, дар забони англисӣ аз ҷиҳати маъно ибораи «*bite somebody's head off*» [4, 365] ба он наздик мебошад: *Йу йи фук wāxt wi kāl ti mut δodat uctōwi wi налакчӯд* (з. шуғ.) – Вай ҳама вақт бар сараш мушт зада ўро чунбидан ҳам намонд (тарҷума). *When I tried to say something she bit my head off* [4, 366]. – Вақте ки ман чизе гуфтани будам, вай сухани маро дағалона бурид (маро гап задан намонд) (тарҷума).

сари хуб (каллаи кор мекардагӣ) дорад (тарчума) хуб ифода гардидааст.

Кāl ni osmūn firīntow (з. шуғ.) маънои “фахр кардан аз дастовардҳои худ ё дигарон”-ро ифода намуда, дар забони англисӣ алоқамандии семантикиро бо ибораи *carry one’s head high* – сар баланд кардан, шуданро пайдо намудааст: *Ӯ фақат қозе вудиде иди wi кāl ni osmūn firēnt* (з. шуғ.) – *He had been a just Judge. And he had carried his head high* [4, 336]. *Ӯ* фақат қозӣ буд ва сари *ӯ*ро баланд бардошт (тарчума).

Мафҳуми одами нодон, бефаҳм, бефазл дар забони шуғнонӣ тариқи ибораи *бемāуз ӯдам* (*widow*) (з. шуғ.) [117, 224] ифода гардида, эквиваленти ин ибора дар забони англисӣ *be not right in one’s head* мебошад: *Ӯа дис бемāуз ӯдамеде, вამанд вам мауз баиāнд кор накихт* (з. шуғ.) – *She isn’t right in her head* [4, 356] – Каллаи *ӯ* дуруст кор намекунад (тарчума).

Фразеологизми забони шуғнонии *ар кāl nawizdōw // ар зўъ надедōw* дар забони англисӣ дар шакли нисбатан монанди *drag by the head and ears* ифода гардида, маънои «нобоварӣ, дар майна нагунҷидан, ғайри чашмдошт»-ро нишон медиҳад: *Икид гāп тām ача 9 ар кāl nawizd // ар зўъ надедд* (з. шуғ.) – *It was an utterly irrelevant argument dragged in by the head and ears.* [4, 365] – Ин бурҳон тамоман ба ин кор дахл надошт ва дар сар ва гӯш намегунҷид (тарчума).

Эквиваленти ибораи забони шуғнонии *кāl ти раққоси чӯдow // мак ти савор ситow* дар забони англисӣ: «*fling oneself at somebody’s head*» маънои «бар гардан савор шудан, беҳаёгӣ, муфтхурӣ кардан»-ро дорад: *Я ик дис вев мак ти савор сициде ача 9 кор мис накихт* (з. шуғ.) – *Ӯ* ин қадар беҳаё шудааст, ки кор ҳам намекунад (тарчума). *All his life long women had flung themselves at his head* [4, 366] – Тамоми умр занон бар сари *ӯ* савор буданд (тарчумаи маъноӣ).

Компоненти дигари соматикӣ ифодакунандаи узви беруна соматизми *шанд* (з. шуғ.) – *lip* (з. анг.) – лаб мебошад, ки дар забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ эквивалентнокишон хеле кам ба назар мерасад. Мисоли ин раванди лингвистӣ фақат як ибора шуда метавонад: Дар забони шуғнонӣ ху *шандти жирихтow* дар забони англисӣ *bite one’s lip* – аз таассуф лаб газидан: *Аз қари ху шанди жирихтху аз ми кунҷ тар wi кунҷ нағҷид* (з. шуғ.) – *She walked up and down, biting her lip and thinking desperately hard* (з. анг.) – Аз таассуф *ӯ* лабашро газида, аз як кунҷ ба кунҷи дигар бо ҳисси баланди нокомӣ мегузашт (тарчума).

Компоненти сеюми серистеъмоли ибораҳои фразеологии соматикӣ ҳар ду забон, ки барои эквивалентнокӣ замина гузоштаанд, вожаи шуғнонии *цём* ва англисии *eye* мебошад. Вожаи *цём* (з. шуғ.) – *eye* (з. анг.) – чашм узви биноии ҳар як ҷисми зинда буда, ба маънои

маҷози назари ботинӣ низ ифода мегардад. Дар байни соматизмҳои фразеологии ду забони таҳқиқшуда, компоненти *ҷеъм* (з. шуғ.) – *eye* (з. англ.) аз ҷиҳати хусусияти сермаҳсулашон дар ҷои дуҷум меистад. Эквивалентнокии ин гуруҳи ибораҳоро метавон чунин нишон дод:

Ху *ҷеъм канда ночӯд* (з. шуғ.) дар забони англисӣ тариқи ибораҳои “*all eyes be upon to somebody*” ва “*collect eyes*” ифода гардида, маънои “назорат кардан, ҷашм нақандан”-ро дорад: *Фукен аз ҷам ти ху ҷеъм кандā начӯд* (з. шуғ.) – *The eyes of everyone were upon her* [4, 249] – Ҳамаи ҷашмон ба тарафи ӯ нигарон буданд (тарҷума).

Фук ҷеъмард ҳабиъз видов (з. шуғ.) дар забони англисӣ эквивалентҳои «*be in the public eye*» ё «*come into the public eye*» дошта, маънои «доимо дар назари ҷамъият будан»-ро дорад: *Ю фамтиди ю фук вахт фук ҷеъмард ҳабиъз* (з. шуғ.) – *He knows that he is always in the public eye* [4, 249-281] – Ӯ медонист, ки ӯ доимо дар назари ҷашми мардум аст (тарҷума).

Алоқамандии семантикии «тез ба ҷашм расидан» дар ибораҳои ба ҳам монанди забони шуғнонии *тар ҷеъм найодд* ва англисии «*burst upon the eye*» ифода гардидааст: *Я лап нономойӯн видич вад, я тар ҷеъм мис найод* (з. шуғ.) – Ин парранда бисёр нономаён аст, ки ба ҷашм ҳам намерасад (тарҷума). *The color of this bird is not very bright. It doesn't burst upon the eye* [4, 250]. Ранги ин парранда он қадар сафед набуд. Он ба ҷашм тез намерасид (тарҷума).

Ҷашмони хурди одамро дар забони шуғнонӣ ва англисӣ ба ҷашмони гурба монанд мекунанд, ки он дар шакли ибораҳои ба ҳам наздики забони шуғнонии *пишз(у)еъм* ва англисии *a cats eye* ёдрас мешавад: *Я пишз(у)ема9 яъц* (з. шуғ.) – Ӯ як духтари гурбачашм аст (тарҷума). *Ethan glanced at her face and he saw a cats eyes* [4, 251] – Итан ба рӯи вай нигоҳ карда, ҷашмони хурди гурбамонандашро медид (тарҷума).

Ибораи *ху ҷеъм жақтов* дар забони шуғнонӣ варианти дигар *ху ҷеъм бидеъмтов*-ро дошта, дар забони англисӣ эквиваленташон *turn a blind eye on* мебошад: *Ху ҷеъмум жақт ху чорум турд нёдд, ам тум се-йард мис нафāmт* (з. шуғ.) – Ҷашмавро пӯшида, ба ту баҳои чор мондам, ҷавоби худат ба баҳои се ҳам набуд (тарҷума). *So long as he could close his eyes to what was going on under his nose he did not seem to mind* [4, 251] – Аз рӯзе, ки ӯ ба ҳодисоте пеши бинии вай руҳ меодагӣ ҷашм мепошонд, ӯ бепарво буд (тарҷума).

Компоненти дигари соматикӣ ифодакунандаи яке аз узвҳои беруни, ки дар таркиби ибораҳои фразеологии забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ зиёд истифода шудааст, соматизми *пӯц* (з. шуғ.) – *face* (з. англ.) – рӯй буда, ба маънои “чехра ва рухсор” омадааст [13, 155]. Эквивалентнокии ибораҳои фразеологӣ бо компоненти соматикӣ *пӯц*

(з. шуғ.) – *face* (з. анг.)-ро дар ибораҳои зерин дида мебароем:

(Ху) *пӯҷ гардентон* // (ху) *нуск тёнто* (з. шуғ.) – рӯй гардондан // рӯй тофтан (тадж.) дар забони англисӣ бо ибораи *turn the face* ифода гардида, мафҳуми аз касе рӯй тофтанро дорад: *Юйи му винтху ху пице гардент* (з. шуғ.) – *He saw me and turned his face* (з. анг.) – Ӯ маро дида, рӯяша гардонд (тарҷума).

Пӯҷ ба пӯҷ (*gān dedow*) (з. шуғ.) – бо ибораи фразеологии англисии «*face to face*» алоқамандии семантикӣ дошта, маънои «ошкоро, рӯирост»-ро мефаҳмонад [4, 257]: *Маишам пӯҷ ба пӯҷ гāн дедов ухманд аз пали най* (з. шуғ.) – *Мо рӯ ба рӯ (рӯирост) гап задан одат кардагӣ, на аз паҳлӯ* (тарҷума). *We should talk face to face not when I leave you'll backbite* (з. анг.) – Мо бояд рӯ ба рӯ (рӯирост) гап задем, на он, ки ман раваму шумо тӯҳмат кунед (тарҷума).

Пӯҷард қӯвдов (з. шуғ.) дар забони англисӣ бо ибораи *to throw something in somebody's face* алоқамандии маъноӣ дошта, маънои «миннат кардан»-ро ифода намудааст: *Санамӣ фук вахт маиш пӯҷард қӯвд ди ху хизмат* (з. шуғ.) – Санам ҳама вақт ба мо миннат мекард, ҳамон хизматашонро (тарҷума). *You always throw your money in my face, he said passionately* [4, 257] – Шумо доимо пулро ба рӯи ман мепартоед (ба ман миннат мекунад), – гуфт ӯ оромона (тарҷума).

Ифодаи маънои «одами бебез, одами бадқиефа» дар забони шуғнонӣ тариқи ибораи *пи пӯҷен тулу вāуаст додҷи* (з. шуғ.) ва дар забони англисӣ бо ибораи *a face that would stop a bus* [4, 257] ифода мегардад: *Маишам аз ми хоч ят пи пи пӯҷен тулу вāуаст додҷи иди* (з. шуғ.) – Мо аз ӯ тарсидем, чунон бебез буд, гӯё ки касе ба рӯяш ваққос задагӣ бошанд (тарҷума). *What does she know about boys? A face that would stop a bus.* Ӯ дар бораи бачаҳо чӣ медонад? Бачаҳои бадқиефаанд, ки бо рӯяшон автобусро манъ мекунанд (тарҷума).

Ибораи *fly in the face of somebody* – «одами бешарм, безътино» дар забони шуғнонӣ шакли нисбатан дигар: *цёманд зибидов* – ро дошта, бо ибораи англисии болоӣ алоқамандии маъноӣ пайдо намудааст: *Эро я ук дис бехармиде цёманд зибӣнт* (з. шуғ.) – Ӯ духтар чунон бешарм аст, ки чашм ба медарояд (тарҷума). *She flied in the face of all of conference participants, that it seen so indecently* (з. анг.) – Ӯ чунон дағаланона рафтор мекард, ки гӯё ба чашми иштироккунандагони конференсия медаромад (тарҷума).

Дар баробари ин соматизми «*face*» дар таркиби ибораҳои соматикӣ аз ҷиҳати маъно алоқаманди забонҳои таҳқиқшудаи дигар низ ёдрас гардидааст, ки маъноҳои аз қабилӣ: дар арафаи хатар будан – *ру ба ру ситов* (з. шуғ.) – *in the face of something* (з. анг.) [4, 258]; аён будан – *аз пӯҷанд малум* (з. шуғ.) – *it is written all over his face* (з. анг.) [4, 259]; аз даст додани обрӯю эътибор – *пӯҷ ачга нист* (з. шуғ.) – *lose face*

[4, 258]; чехраи фарбех, бемаънӣ – *nīc dāfat* (з. шуғ.) – *a pudding face* [4, 258]; бочуръат буда, амал кардан – *nīc тавар чӯдow* (з. шуғ.) – *put a bold face on something* [4, 258]-ро ифода намудаанд.

Компоненти соматикӣи сонӣи забони шуғнонӣ, ки дар таркиби ибораҳои фразеологӣ зиёд корбаст шудааст, калимаи *ғӯ* (з. шуғ.) – *ear* (з. англ.) – гӯш мебошад, ки узви шунавоии инсон ва ҳайвон, узви ҳисси сомеа мебошад. Соматизми *ғӯ* – *ear* – гӯш ба монанди чашм узви ахборҷамъкунанда буда, аз ин рӯ, асоси ин компоненти фразеологӣ фаҳмидан ва шунидан доништа шудааст. Соматизми номбурда дар забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ нисбатан камистеъмол буда, фақат дар таркиби якчанд ибораҳои фразеологӣ зерин мафҳумҳои аз ҷиҳати маъно алоқамандро пайдо намудааст:

Ғӯ хӯдow (з. шуғ.) – пеш бурдани гапҳои беҳуда ва безор кардан бо ин гапҳо дар забони англисӣ бо ибораи «*wash somebody's ear*» ифода меёбад: *Маи ҳолаи ху таъриф қати маи ғӯат маъз хӯд* (з. шуғ.) – Холаи мо бо таърифи ҳудаш гӯшу мағзамонро хурд (моро безор кард) (тарҷума). *Used to get on his mates' nerves down at the club – always bashing their ear about how much money he was making* [4, 231] – Вай дӯстонашро аз нақлҳои беҳудаи худ дар бораи чӣ қадар пул кор карданашон дар клуб асабӣ мекард (тарҷума), хуб нишон дода шудааст.

Соматизми *ear* дар баробари дигар соматизмҳои номбаркардашуда доираи истеъмолии васеъ дошта, бо ифодаи он дар таркиби ибораҳои фразеологӣи забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ маъноҳои ба ҳам наздики зерин нишон дода мешаванд: маъноӣ «бодикқат гӯш кардан» – *ғӯанд анҷӯдow* (з. шуғ.) – *clean one's ears* (з. англ.) [4, 232]; маъноӣ «гӯш накардан, диққат надодан» – *тар ғӯ навӯдow* // *чунакти ху weddow* (з. шуғ.) – *fall on deaf ears* (з. англ.) [4, 233]; «одами кунҷков будан» – *дарозғӯ одам* (з. шуғ.) – *have (got) long ears* (з. англ.) [4, 233].

Соматизми *зив* (з. шуғ.) – *tongue* (з. англ.) – забон ду маъноро ифода намуда: 1) узвест иборат аз порчаи гӯшти мутаҳаррик дар даҳон, лисон; 2) воситаи ифодаи фикр ва алоқа бо мардум; нутқ. Ин соматизм дар таркиби ибораҳои фразеологӣи забони шуғнонӣ ва англисӣ чунин мавқеи корбурди яхела дорад:

Ар чиз зивти ҷа ёдд (з. шуғ.) дар забони англисӣ шакли *one can lay one's tongue to* – касеро таъна задан, таъқир карданро дорад: *Ҳайи ар ҷӣз вам зивти ҷа ят аз му лӯд* (з. шуғ.) – *She's called me everything, she can lay her tongue to* (з. англ.) – Ӯ маро бо ҳар сухане, ки ба забонаш меомад таъна мезад (тарҷума).

Зив лаққаст кихт (з. шуғ.) дар забони англисӣ варианти *tongues wag* – ро дошта, маънояш “ғайбат” мебошад: *Узум айрон wewand*

чӣзҷат ик дисга wew зив лакқаст кихт (з. шуғ.) – Ман ҳайронам, барои чӣ забонашон лаққос мекунад (ин қадар гапи беҳуда мезанад) (тарҷума). *When the bank clerk showed up in an expensive new car, tongues wagged* (з. анг.) – Вақте ки корманди банкро дар мошини нав савор диданд, ғайбатҳо сар заданд.

Забӯндарози чӯдоу (з. шуғ.) вариантҳои дар забони англисӣ *have a long tongue* буда, маъноҳои «забони дароз, доштан, каттагӣ қардан» мебошад: *Тӯр аз ху айба 9 дис забӯндарози кихт* (з. шуғ.) – *Despite his guilt he have a long tongue* (з. анг.) – Ба айби ҳудаш нигоҳ накарда, ин қадар забондарозӣ мекунад (тарҷума).

Зив соибе чӯдоу (з. шуғ.) дар забони англисӣ бо ибораи *have a tongue in one's head* ифода гардида, маънои «забонро сари вақт нигоҳ доштан»-ро дорад: *Фук вахт ху зив соибе чӯдоу агар ди най фук ту тора йодд* (з. шуғ.) – Ҳама вақт забонро соҳиб бояд буд, агар не ҳама ҷи болои сарат мебиёяд (тарҷума). *If you did not know the way? You should have asked. You have a tongue in your head, haven't you* (з. анг.) – Агар ту роҳро намедидӣ, магар аз касе пурсидан наметавонистӣ? Забон барои пурсидан ба ту дода шудааст ё ҳамин тавр не? (тарҷума).

Маъноҳои дигари наздик дар ибораҳои фразеологӣ *зив тар пиро қутāl нист* (з. шуғ.) – *one's tongue runs before one's wit* (з. анг.) – аввал мегӯяд баъд андеша мекунад; *ху зив бинестов* (з. шуғ.) – *have lost one's tongue* (з. анг.) – забонро гум қардан, қобилияти гап заданро гум қардан; *ху зив ҷифтов* (з. шуғ.) – *keep a still tongue in one's head* (з. анг.) – забонро дуздидан, аз сухан гуфтан сари вақт ҳудро боз доштан, назорат қардан ва амсоли инҳо ифода гардидаанд.

Гуруҳи дуҷуми эквивалентнокии баъзе компонентҳои соматикӣ ифодакунандаи узвҳои дохилӣ дар таркиби ибораҳои фразеологӣ забонҳои шуғнонӣ ва англисии зерин ба назар мерасад:

Соматизми *зорд // дил* (з. шуғ.) – *heart* (з. анг.) – дил дар забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ– узви хунгардони (ба шакли халтачаи мушакӣ), ки дар тарафи чапи сари синаи инсон ва ҳайвон воқеъ аст, муродиқаш қалб, замир мебошад [12, 370]. Ибораҳои фразеологӣ ҳар ду забони омӯхташуда мавриди таҳқиқ қарор дода шуда, муайян гардид, ки соматизм *зорд // дил* (з. шуғ.) – *heart* (з. анг.) – дил маъноҳои асосии бо ин соматизм алоқаманд чун: муҳаббат, меҳр, хушҳолиро нишон медиҳад. Эквивалентнокии мафҳумҳои дар боло зикрфтаро дар таркиби ибораҳои зерини забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ метавон мушоҳида намуд:

Аз дили ҷӯн (з. шуғ.) [6, 59] дар забони англисӣ бо ибораи «*at heart*» ва «*after one's heart*» алоқамандии маъноии аз таҳти дил, аз самими қалб, садоқат, ихлосро дорад: *Узум ху амсоияен аз дилу ҷӯн жӯвҷ* (з. шуғ.) – Ман ҳамсоиямонамро аз таҳти дил дӯст медорам

(тарҷума). *Can I really love her more than Louise? Do I, in my heart of hearts, love either of them?* [4, 372] – Оё ман метавонам ўро нисбат ба Луиза зиёдтар дӯст дорам? Агар ба ботин (аз самими қалб сухан бигӯем) назар афканем, ягонтои онҳоро дӯст намедорам? (тарҷума).

Дилкушод одам (з. шуғ.) дар забони англисӣ бо ибораи “*a big heart*” маънои якхела дошта, чунин тарзи истифодабарӣ доранд: *Ӯ ин дис дилкушод одамиди фуken ми живч* (з. шуғ.) – Ӯ чунон одами дилкушод (нағз, саховатманд) ҳаст, ки ҳама ўро дӯст медоранд (тарҷума). *The man with a big heart* [4, 372] – Инсони дилкушод (тарҷума).

Зорд вирухтow (з. шуғ.) дар забони англисӣ бо ибораи *to break somebody's heart* ифода мегардад: *Дис хафайен му чӯд му зорд соф вирухт аз веб* (з. шуғ.) – Чунон хафаам карданд, ки дилам аз онҳо тамоман шикаст (тарҷума). *As you see this situation would break her heart* [4, 373] – Чӣ хеле Шумо мебинед, ин вазъият дили ўро мешиканад (тарҷума).

Дил хуш чӯдow (з. шуғ.) – *do somebody's heart good* (з. анг.) – дилро шод гардонидан: *Ӯчи дил хуш чӯдow даркор хафā най* (з. шуғ.) – Дили ягон касро хурсанд бояд кард, на хафа кардан (тарҷума). *Matt? It does my heart good to hear you say that* [4, 374] – Мет. Ин сухани ту дили маро хурсанд кард (тарҷума).

Дилард наздӣк vedo (з. шуғ.) – *be favorite to heart* (з. анг.) – ба дил наздик будан, шахси наздик: *Арчинд ми одам наздӣк, динд ди қойда ин дисга* (з. шуғ.) – Барои ҳар кас одами вай наздик ин қоида ҳаст (тарҷума). *But, like many fond parents, I have in my heart of hearts a favorite child.* [4, 372] – Барои ман, монанди дигар волидайн, кӯдаке аст, ки ба дили ман бисёр наздик аст (тарҷума).

Ху дил йичирд дакчӯдow (з. шуғ.) – *give one's heart to somebody* (з. анг.) – ба касе дил додан: *Ху дел йичирд дакчӯдow лап қӯн* (з. шуғ.) – Дилро ба касе додан кори осон нест (тарҷума). *She grew to womanhood, and gave her heart to one who could not know it's worth* [4, 374] – Ӯ ба дараҷаи балоғат расида дилашро ба шахсе дод, ки ба қадраш намерасид (тарҷума).

Дар забони шуғнонӣ соматизми *зорд // дил* (з. шуғ.) – дил ифодакунандаи рамзи «чон, рӯҳ» ва вазъияти рӯҳии инсон, ғамхорӣ ва инсондустӣ низ шуда метавонад, ки баъзан байни ибораҳои фразеологӣ ду забони омӯхташаванда эквивалентнокии нопурра бо ифодаи калимаи *чон* ба ҷои *дили шуғнонӣ* дар ибораҳои забони шуғнонӣ ба назар мерасад. Чунончи:

Чӯн нѐз нӯл ти вӯдow (з. шуғ.) – *To bring somebody's heart into his mouth* (з. анг.) бо маънои «чон ба лаб овардан, безор кардан» ифода мегардад: *Ди ху беҳенуре қатийет му чӯн дига му нез ўлти вуч* (з. шуғ.)

–Бо ин беадабият дигар чонамро ба лабам овардай (тарчума). *The Oliver brought Jan's heart into her mouth* [4, 373] – Оливер (дил) – чони Чайнро ба лаб овард (тарчума).

Му ҷӯн (з. шуғ.) – *Dear heart* (з. анг.) – эквиваленти мухотаб ба маънои «чонам, азизам, дӯстоштаам» *Му ҷӯн ҷаранг ту авол* (з. шуғ.) – Чонам ахволат чӣ хел? (тарчума). *Should she learn more about family's traditions dear heart!* [4, 374]. – Бояд дар бораи расму русуми авлоди чизеро бидонад, чонам! (тарчума).

Ҷӯн хӯдо (з. шуғ.) – *eat one's heart out* (з. анг.) маънои ба ҳам наздики «заҳмат кашидан, чонкани кардан»-ро дорад: *Узум йичанд сол ху ҷӯн ик дисга хӯдиде* (з. шуғ.) – *I have been eating my heart out about it for years...* [4, 374] – Ман солҳои зиёд заҳмати беандоза кашидам (чони худро хурдам) (тарчума).

Мавқеи истифодабарии соматизми дуҷуми ифодакунандаи яке аз узвҳои дохилии инсон вожаи *ной* (з. шуғ.) – *throat* (з.анг.) – гулӯ дар забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ нисбатан кам буда, дар луғатномаҳо маънои *ной* (з. шуғ.) – *throat* (з. анг.) – узвест, ҳамрадифи ҳалқ, ҳалқум, баъзан гардан [12, 288]. Дар забони шуғнонӣ ва англисӣ ифодаи компоненти соматикӣ *ной* (з. шуғ.) – гулӯ дар таркиби ибораҳои эквиваленти фразеологии забони шуғнонӣ чунин сурат меёбад:

Ибораи забони англисии *catch by the throat* бо ибораи фразеологии шуғнонии «*ноянд қāп Ҷедов*» алоқамандии семантикӣ дошта, маънояш фишор овардан, зулм кардан, тазйиқ додан мебошад [4, 288]: *Аз wi лап қарзен wi ноянд қāп Ҷод* (з. шуғ.) – *Because of his dept they caught by his throat* – Чихати зиёд қарздор буданашон онҳоро аз гулӯяшон саҳт каpidанд (ба ӯ фишор оварданд) (тарчума).

Ибораи *cut each others throats // cut ones own throat* ба маънои душманӣ доштан, хусумат, нафрати зиёд доштан, безор кардан, роҳ надодан дар забони шуғнонӣ бо ибораи *якдигар ной жақто* ифода меёбад: *Wi нойен дис жақчиде, йу дигарга кор чӣд мис навардод* (з. шуғ.) – Ӯро чунон безор карданд (гулӯяшро чунон фишурданд), ки ӯ дигар кор кардан ҳам натавонист (тарчума). Дар забони англисӣ: *Big business interest who will quite happily cut one another's throats and even more happily cut yours and mine if they can see an extra bit of profit in it* [4, 757] – Монополистон барои фоидаи худ шуда, бо шодии том гулӯи ҳамдигарро хуншор мекунад ва ҳамин таври дигар гулӯи шуморо, агар ин ба онҳо манфиатбахш бошад (тарчума).

Мафҳуми аз ҳад зиёд пур будан тавассути ибораи *full to the throat* англисӣ ва ибораи *то нойеҷ фирӯнто* дар забони шуғнонӣ ифода гардида, барои асоси маъноии ибораи мазкур семантикаи соматизми *throat* – гулӯ хизмат мекунад: *Wew паррайенен то нойеҷ фирӯнч дига тоқат накинум* (з. шуғ.) – Ҳамон гапҳои дағалашон то гулӯям

расидагӣ, дигар тоқат намекунам (тарҷума). *Such a pouring of hundreds into a place already full to the throat...*[4, 757] – Садҳо одам, ки барои гӯш кардани ман омаданд, толорро аз меъёр зиёд пур карданд (тарҷума).

Ҳамин тарик, бо ифодаи эквивалентнокии компонентҳои соматикӣ ифодакунандаи узвҳои берунаи бадани: *кāl / kīl* (з. шуғ.) – *head* (з. анг.) – сар; *шанд* (з. шуғ.) – *lip* (з. анг.) – лаб, *ҷём* (з. шуғ.) – *eye* (з. анг.) – чашм, *пӯҷ* (з. шуғ.) – *face* (з. анг.) – рӯй, *ғӯъ* (з. шуғ.) – *ear* (з. анг.) – гӯш, *зив* (з. шуғ.) – *tongue* (з. анг.) – забон ва узвҳои бадани дохилии: *дил / зорд* (з. шуғ.) – *heart* (з. анг.) – дил ва *ной* (з. шуғ.) – *throat* (з. анг.) – гулӯ мафҳумҳои маъноии ба ҳам алоқаманди гуногун аз қабилӣ ҳолати ҷисмонӣ, фишор, зарба, хусумат, худнесткунӣ, аз меъёр зиёд будани чизе, майлу хоҳиш, нишони пурхӯрӣ, ҳавобаландӣ, худписандӣ, дар забонҳои шуғнонӣ ва англисӣ нишон дода шуда, зухуроти омилҳои фарҳангиву психологӣ мардумӣ ба ин вижагиҳо вобаст нишон дода шудааст.

Китобнома:

1. Аверина, М. А. Соматизм как компонент фразеологической единицы русского и английского языков / М.А. Аверина, Е.И. Болдырева // Альманах современной науки и образования. – 2013. – № 6 (73). – С. 11-13.
2. Кунин, А.В. Английская фразеология. / А. В Кунин. – М.: Наука, 1976. – 66 с.
3. Кунин, А. В. Внутренняя форма фразеологических единиц / А. В Кунин // Слово в грамматике и словаре. – М.: Наука, 1984. – С. 183-188.
4. Кунин, А. В. Англо-русский фразеологический словарь / А. В Кунин. – М.: Наука, 1984. – 942 с.
5. Маджидов, Х. К вопросу об определении содержания фразеологической семантики в таджикском языке / Х. Маджидов // Вестник Таджикского госуниверситета. – 1990. - №1. – С. 48–58.
6. Мирзоев, Ш. Краткий словарь фразеологических единиц шугнанского языка и их эквиваленты в русском языке. / Ш. Мирзоев. – Хорог: Логос, 2014. – 280 с.
7. Мирзоев, Ш. Краткий словарь фразеологизмов шугнанского языка и их эквиваленты в русском языке / Ш. Мирзоев, И. Карамова. – Душанбе: Сифат-офсет, 2019. – 261 с.
8. Мирзоев, Ш. Словарь фразеологических синонимов шугнано-рушанской группы памирских языков / Ш. Мирзоев. – Душанбе: Сифт-офсет, 2021. – 127 с.
9. Сакаева, Л. Р. Позитивные соматические фразеологические единицы с компонентом «голова» в русском, английском и

- таджикском языках. / Л.Р. Сакаева.// Вестник Чувашского университета. Гуманитарные науки. – 2008. – № 1. – С. 214-218.
10. Сктарёв, Д. С. Фразеологизмы русского языка с компонентами–соматизмами: проблемы семантики и прагматики: автореф. дисс. канд... филол. наук / Д. С. Сктарёв. – Челябинск, 2006. – 24 с.
 11. Токмакова, М. Х. Слово гу «сердце» в эмотивной лексике кабардино-черкесского языка / М. Х. Токмакова // Вестник Института гуманитарных исследований Правительства Кабардино–Балкарской Республики и Кабардино–Балкарского Научного центра Российской академии наук. – Нальчик: Издательский отдел КБИГИ. - 2012. – №1(19). – С. 84–88.
 12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 941 с.
 13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 946 с.
 14. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. I / М. Фозилов. – Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1963. – 952 с.
 15. Фозилов, М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷик. Ҷ. II / М. Фозилов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 908 с.
 16. Шосафоева, С. Ш. Эквивалентность фразеологических единиц шугнанского и таджикского языков. – Душанбе: Эр-граф, 2023. – 187 с.

**НИЗОМИ ЛЕКСИКӢ-СЕМАНТИКИИ ЭПОНИМӢО ДАР
ЗАБОНӢОИ АНГЛИСӢ ВА ТОӢИКӢ
Олимов Бозорхон Махмадиевич¹⁶**

*Донишгоҳи давлатии Кӯлоб
ба номи Абуабдуллоҳ Рӯдакӣ*

Мақола ба таҳқиқи низоми лексикӣ-семантикии эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бахшида шуда, дар он вижагиҳои лексикӣ-семантикии эпонимҳои забонҳои омӯхташаванда дар заминаи нигоҳ доштани робита бо соҳиби аслии ном, апеллятивияти номҳои хос, робитаи семантикии ном, хусусияти истилоҳӣ пайдо кардани эпонимҳо, дарёфт намудани фарқият байни онҳо дар раванди гузариши номҳои хос ба эпонимҳо нишон дода шудаанд.

Дар баробари вижагиҳои лексикӣ-семантикии эпонимҳо, дар мақола асосҳои семантикии пайдоиши эпонимҳо: гузариши ном ба ашё ё ҳодиса, гузариши маҷозии маъно дар нутқи гуфтугӯӣ, осори бадеии англис ва тоҷик, гузариши метонимӣ каифиёти ихтироъкор, назария ва асарӣ ӯ, истилоҳишавии эпонимҳо ва асоси устувориши семантикӣ, ки дар робитаи эпонимҳо бо манбаи таърихи ном инъикос мегардад, муайян шуданд.

Асосҳои омӯзиши эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар мақола дар асоси принсипҳои лексикӣ-семантикии таснифи эпонимҳо сурат меёфт, ки дар он ба маъно, пайдоиш, доираи истифода ва хусусияти гузариши семантикии номи хос ба калимаи умумӣ муроҷиат шуда, ба воситаи онҳо ҷойгоҳи эпонимҳо дар низоми лугавии ду забони омӯхташаванда муайян гардидааст. Дар асоси принсипҳои асосии таснифи лексикӣ-семантикии воҳидҳои эпонимии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ: эпонимҳои предметӣ, эпонимҳои илмӣ-техникӣ, эпонимҳои тиббӣ ва эпонимҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ муайян гардидаанд, ки ҳар яки онҳо дар навбатии категорияҳои мушаххаси эпонимҳоро дар бар мегиранд. Принсипи таснифи воҳидҳои эпонимии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз рӯи пайдоиш, эпонимҳои миллиро дар бар гирифта, ба воситаи он истилоҳҳо ва номҳое, ки аз номи шахсони барҷастаи милли (қаҳрамонҳо, сарварон, шоирон, донишмандон

¹⁶ **Олимов Бозорхон Махмадиевич** – Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ, кафедраи забоншиносӣ ва типологияи муқоисавӣ, унвонҷӯӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Кӯлоб, кӯчаи С. Сафаров, 16. Тел.: (+992) 207979776; e-mail: olimovbozorkhon97@mail.ru.

Олимов Бозорхон Махмадиевич – Кулябский государственный университет имени А. Рудаки, кафедра языкознания и сравнительной типологии, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, г. Куляб, ул. С. Сафарова, 16. Тел.: (+992) 207979776; e-mail: olimovbozorkhon97@mail.ru.

Olimov Bozorkhon Makhmadievich – Kulob State University named after A. Rudaki, Department of Linguistics and Comparative Typology, researcher (applicant). Address: Republic of Tajikistan, Kulob city, S. Safarov Str., 16. Tel.: (+992) 207979776; e-mail: olimovbozorkhon97@mail.ru.

ва шахсиятҳои таърихӣ) сохта шудаанд: Джордџ Вашингтон – номи сиёсатмадори машҳури сиёсӣ, ходими давлатӣ, ки бо номи ӯ шаҳри Вашингтон гузошта шудааст; Садриддин Айнӣ, Мирзо Турсунзода – номи нависанда ва шоирони маъруфи тоҷик, ки бо номашон бисёр ноҳияву маҳалла номгузорӣ шудаанд. Тарқиқи принципи иқтибоси эпонимҳои забонҳои англисӣву тоҷикӣ гуруҳи истилоҳҳо ва номҳои ба вуҷуд омадаанд, ки аз номи шахсони алоқаманд ба иқтисод ғирифта шуда, барои номгузориҳои қонунҳо, назарияҳо, индексҳо, моделҳо ё мафҳумҳои иқтисодӣ истифода мешаванд: кейнсианизм – назарияи танзим тавассути давлат, асосгузориаш Чон Мейнард Кейнс; қонуни Энгел – вобастагии хароҷоти истеъмоли аз даромад, асосгузориаш Эрнст Энгел; индекси Пааше – усули дигар барои ченкунии нархҳо. Тарзи гузариши семантикии эпонимҳо, ҳамчун принцип, эпонимҳо метонимӣ – намуди махсуси номгузорӣ, ки дар онҳо номи шахс ё мафҳум ба воситаи алоқаи метонимия (яъне робитаи мустақим, наздикӣ ё вобастагӣ) ба як мафҳум, ашё ё падида табдил ёфтааст ва эпонимҳои маҷозӣ, ки дар онҳо номи шахс ё мафҳум ба воситаи маънои маҷозӣ (метафорӣ) ба ягон ашё, падида ё сифат дода шуда, номгузорӣ бо асоси монандӣ (символикӣ ё тасвирӣ) муайян мекунад, дар бар мегирад. Принципиҳои навбатии дар мақола муайянгардида таснифи эпонимҳо аз рӯи дараҷаи азхудшавӣ: эпонимҳои пурра азхудшуда ва эпонимҳои қисман азхудшуда, принципи таснифи эпонимҳо аз рӯи доираи истифодашавӣ: эпонимҳои умумистеъмоли, истилоҳӣ, касбӣ ва ғуфтуғӯи мебошанд, ки дар доираи принциpleri мазкур, дар баробари омилҳои забоншиносӣ, робитаи забон бо таъриху фарҳанг дар асоси шарҳу тавзеҳи зиёда аз 10 гуруҳи лексикӣ-тематикӣ эпонимҳои ду забони омӯхташуда: англисӣ ва тоҷикӣ нишон дода шудаанд.

Калимаҳои калидӣ: эпонимҳо, асосҳои таснифи эпонимҳо, вазифаҳои топонимҳо, принциpleri таснифи эпонимҳо, принциpleri предметӣ, принциpleri апеллятӣ, баромади эпонимҳо, истилоҳишавии эпонимҳо, раванди гузариши номҳои хос, эпонимҳои маҷозӣ, эпонимҳои бадеӣ, эпонимҳои рамзӣ.

Лексико-семантический строй эпонимов в английском и таджикском языках

Статья посвящена исследованию лексико-семантического строя эпонимов в английском и таджикском языках. В ней рассматриваются лексико-семантические особенности эпонимов изучаемых языков на основе сохранения связи с первоначальным носителем имени, апеллятивности собственных имен, семантической связи имени, терминологизации эпонимов, а также выявления различий между ними в процессе перехода собственных имен в эпонимы. Наряду с лексико-семантическими особенностями эпонимов в статье определены семантические основы возникновения эпонимов: перенос имени на предмет или явление, метафорический перенос значения, особенно в разговорной речи и в английской и таджикской художественной литературе, метонимический перенос имени изобретателя на его открытие, теорию или произведение, терминологизация эпонимов и основы их семантической устойчивости, отражающиеся в связи эпонимов с историческим источником имени.

Основы изучения эпонимов английского и таджикского языков в статье

рассматриваются на базе лексико-семантических принципов классификации эпонимов, где внимание уделяется значению, происхождению, сфере употребления и особенностям семантического перехода имени собственного в нарицательное слово. Посредством этого определяется место эпонимов в лексической системе двух изучаемых языков. На основе основных принципов лексико-семантической классификации эпонимических единиц английского и таджикского языков выделены предметные эпонимы, научно-технические эпонимы, медицинские эпонимы и социально-политические эпонимы, каждая из которых, в свою очередь, включает конкретные категории эпонимов. Принцип классификации эпонимических единиц английского и таджикского языков по происхождению включает национальные эпонимы, посредством которых образованы термины и названия от имен выдающихся национальных личностей (героев, правителей, поэтов, ученых и исторических деятелей): Джордж Вашингтон – имя известного политического и государственного деятеля, в честь которого назван крупный город США – Вашингтон; Садриддин Айни и Мирзо Турсунзаде – имена известных таджикских писателей и поэтов, именами которых названы многие районы и населенные пункты. Благодаря принципу заимствования эпонимов английского и таджикского языков возникла группа терминов и названий, связанных с экономикой и используемых для обозначения законов, теорий, индексов, моделей и экономических понятий: кейнсианство – теория регулирования экономики государством, основателем которой является Джон Мейнард Кейнс; закон Энгеля – зависимость потребительских расходов от доходов, основателем которого является Эрнст Энгель; индекс Пааше – один из методов измерения цен. Способ семантического перехода эпонимов как принцип включает метонимические эпонимы – особый вид номинации, при котором имя лица или понятия посредством метонимической связи (то есть прямой связи, близости или зависимости) переходит в обозначение другого понятия, предмета или явления, а также метафорические эпонимы, в которых имя лица или понятия переносится на предмет, явление или качество посредством переносного (метафорического) значения, где номинация основывается на сходстве (символически или образно). Следующими принципами, определенными в статье, являются классификация эпонимов по степени освоенности – полностью освоенные и частично освоенные эпонимы, а также классификация по сфере употребления: общеупотребительные, терминологические, профессиональные и разговорные эпонимы. В рамках указанных принципов наряду с языковыми факторами показана связь языка с историей и культурой посредством анализа и объяснения более десяти лексико-тематических групп эпонимов двух изучаемых языков: английского и таджикского.

Ключевые слова: эпонимы, основы классификации эпонимов, функции топонимов, принципы классификации эпонимов, предметный принцип, апеллятивный принцип, происхождение эпонимов, терминологизация эпонимов, процесс перехода собственных имен, метафорические эпонимы, художественные эпонимы, символические эпонимы.

Lexical-semantic structure of eponyms in the english and tajik languages

The article is devoted to the study of the lexical-semantic structure of eponyms

in the English and Tajik languages. It examines the lexical-semantic features of eponyms in the studied languages based on the preservation of the connection with the original bearer of the name, the appellative nature of proper names, the semantic connection of the name, the terminologization of eponyms, as well as the identification of differences between them in the process of the transformation of proper names into eponyms. Along with the lexical-semantic features of eponyms, the article identifies the semantic foundations of the emergence of eponyms: the transfer of a name to an object or phenomenon, the metaphorical transfer of meaning, especially in colloquial speech and in English and Tajik fiction, the metonymic transfer of the inventor's name to his discovery, theory, or work, the terminologization of eponyms, and the foundations of their semantic stability reflected in the connection of eponyms with the historical source of the name.

The foundations for the study of eponyms in the English and Tajik languages are considered in the article on the basis of lexical-semantic principles of eponym classification, where attention is paid to meaning, origin, sphere of usage, and the peculiarities of the semantic transition of a proper name into a common noun. Through this, the place of eponyms in the lexical system of the two studied languages is determined. Based on the main principles of lexical-semantic classification of eponymic units in English and Tajik, the following categories are distinguished: object eponyms, scientific-technical eponyms, medical eponyms, and socio-political eponyms, each of which in turn includes specific categories of eponyms. The principle of classification of English and Tajik eponymic units according to origin includes national eponyms, through which terms and names are formed from the names of prominent national figures (heroes, rulers, poets, scientists, and historical personalities): George Washington is the name of a famous political and statesman figure after whom the major city of the USA, Washington, was named; Sadriiddin Ayni and Mirzo Tursunzoda are the names of famous Tajik writers and poets after whom many districts and settlements have been named. Owing to the principle of borrowing, a group of terms and names related to economics emerged in English and Tajik, used to designate laws, theories, indices, models, and economic concepts: Keynesianism – the theory of state regulation of the economy founded by John Maynard Keynes; Engel's law – the dependence of consumer expenditure on income founded by Ernst Engel; the Paasche index – one of the methods of price measurement. The method of semantic transition of eponyms as a principle includes metonymic eponyms – a special type of nomination in which the name of a person or concept, through a metonymic relation (that is, a direct relation, proximity, or dependence), is transferred to denote another concept, object, or phenomenon, as well as metaphorical eponyms, in which the name of a person or concept is transferred to an object, phenomenon, or quality through figurative (metaphorical) meaning, where nomination is based on similarity (symbolically or imaginatively). The following principles identified in the article are the classification of eponyms according to the degree of assimilation – fully assimilated and partially assimilated eponyms – as well as classification according to sphere of usage: commonly used, terminological, professional, and colloquial eponyms. Within the framework of the indicated principles, alongside linguistic factors, the relationship between language, history, and culture is demonstrated through the analysis and explanation of more than ten lexical-thematic groups of eponyms in the two studied languages: English

and Tajik.

Keywords: *eponyms, principles of eponym classification, functions of toponyms, principles of eponym classification, object principle, appellative principle, origin of eponyms, terminologization of eponyms, process of proper name transition, metaphorical eponyms, literary eponyms, symbolic eponyms.*

Таркиби луғавии ҳар як забон гуруҳи муайяни калимаҳоро дар бар мегирад, ки ба воситаи онҳо робитаи зичи забон бо илму фарҳанг, таърих инъикос мегардад. Эпонимҳо намунаи барҷастаи ин вожаҳо ба шумор мераванд, ки аз номҳои хоси одамон, номҳои ҷуғрофӣ, қаҳрамонҳои асотири, тамғаҳои тиҷоратӣ ва дигар номҳои хос ба вучуд омадаанд. Доираи корбурди эпонимҳо дар соҳаҳои гуногуни ҷаҳолияти инсон: илм, техника, тиб, сиёсат, адабиёт ва нутқи гуфтугӯӣ васеъ буда, ба воситаи онҳо дарки равандҳои рушди таркиби луғавии забон, хусусиятҳои номгузори ва ташаккули воҳидҳои нави луғавӣ сурат меёбад. Сохтори лексикӣ-семантикии эпонимҳо таваҷҷуҳи махсуси забоншиносро ба худ ҷалб мекунад, зеро ба воситаи эпонимҳо дар баробари предмет ё ҳодиса маълумоти муайяни таърихӣ, фарҳангӣ ва асоссиативии бо номи манбаъ алоқаманд баррасӣ мегардад. Эпонимҳои забонҳои мухталифи дунё раванди гузариши тулониро паси сар намуда, дар ҷараёни рушди забон онҳо маънои аслии худро тағйир дода, маъноҳои маҷозиро касб менамоянд ва ба қисми луғати умумии забон табдил меёбанд. Масъалаи хусусиятҳои ҷаҳолияти эпонимҳо дар забон, робитаҳои семантикии онҳо ва нақши онҳо дар ғайи гардонидани таркиби луғавии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ барои таҳқиқи сохтори лексикӣ-семантикии эпонимҳои ин забонҳо ва таснифи онҳо аз рӯи маъно, усулҳои ташаккул ва доираи истифодашавиашон имконият медиҳад.

Вижагиҳои лексикӣ-семантикии эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар ҷараёни гузариши ном ва заминаи нигоҳ доштани робита бо соҳиби аслии ном муайян гардида, апеллятивияти номҳои хос, робитаи семантикии ном, хусусияти истилоҳӣ пайдо кардани эпонимҳо, дарёфт намудани фарқият байни эпонимҳои ду забони таҳқиқшаванда ва хусусияти байналмилалӣ пайдо намудани ин воҳидҳои забонӣ асоси ин вижагиҳо маҳсуб мешаванд.

1. Хусусияти апеллятивӣ пайдо кардани номи хос дар ҳолате ба вучуд меояд, ки номи шахс, объекти ҷуғрофӣ ё қаҳрамон барои ифодаи маънои ашъ, ҳодиса, раванд, сифат, кашфиёти илмӣ равона гардидааст. Дар забоншиносии англис ва тоҷик раванди мазкур яке аз роҳҳои ғайи гардидани таркиби луғавии забон эътироф гардида, дар ин раванд номи хос вазифаи номгузори инфиродиро аз даст дода, маънои умумиро касб мекунад: *sandwich – John Montagu; diesel – Rudolf*

Diesel; boycott – Charles Boycott. Дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бисёр эпонимҳо ҳамчун номи техника, хурукворӣ, номи тамғаҳои машҳури ҷаҳонӣ, либос, беморӣ ё ашё истифода мешаванд. Раванди апеллативӣ дар баробари хусусияти забонӣ, хусусияти фарҳангӣ ва таърихиро, ба воситаи пешниҳоди маълумот дар бораи шахсиятҳо, кашфиёт ва воқеаҳои таърихӣ баррасӣ мекунад. Аҳаммияти асосии омӯзиши апеллативишавии номҳои хос дар фаҳмидани рушди маъно ва тағйироти лексикӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ зоҳир мегардад.

2. Хусусияти робитаи семантикӣ бо манбаи ном дар пайдошавии эпонимҳо яке аз хусусиятҳои муҳими эпонимия ба шумор меравад, ки дар он эпонимҳо аз номҳои хоси шахсон, ҷойҳо, қаҳрамонҳои таърихӣ ё асосирӣ сарчашма гирифта, маънои онҳо бевосита ё бавосита бо номи асли алоқаманд мебошад: *watt* бо *James Watt* алоқаманд аст; *pasteurization* бо *Louis Pasteur* алоқаманд аст. Робитаи семантикии мазкур дар эпонимҳо имконият медиҳад, ки дар маънои калима маълумоти муайяни таърихӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ нигоҳ дошта мешавад. Дар ин раванд эпоним хусусият, фаъолият, кашфиёт ё аломати хоси манбаи номро дар худ инъикос инъикос намуда, номи кашшофони илмӣ ба мафҳуми илмӣ, ҷанбаи асосирии ном ба мафҳуми асосирӣ мегузаранд ва бо сарчашмаҳои пайдошавии худ робитаи маъноӣ пайдо мекунанд. Таҳқиқи робитаи семантикӣ бо манбаи барои муайян намудани роҳҳои рушди маъно, тағйироти луғавӣ ва робитаи забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ бо таърих ва фарҳанг муҳим арзёбӣ мегардад.

3. Хусусияти дигари муҳими эпонимҳо хосияти истилоҳшавии онҳо мебошад, ки дар бисёр ҳолатҳо эпонимҳо метавонанд ҳамчун истилоҳ дар соҳаҳои гуногуни илм, техника, тиб, сиёсат ва фарҳанг мавриди қарор гирифта, онҳо барои ифодаи мафҳум, қонун, ихтироъ, беморӣ, воқиди ченак ё дигар падидаҳои илмӣ хизмат мекунанд. Истилоҳэпонимҳо маънои дақиқ ва мушаххас дошта, доираи истифодабарии муайяни илмӣ ё касбӣ доранд. Эпонимҳои мазкур аз номи олимон, муҳаққиқон, ихтироъкорон ё шахсиятҳои машҳури ҷаҳон дар илму техника пайдо шуда, кашфиёту ихтирооти олимони мазкур бо номи ин олимон номгзорӣ шудаанд: *ҷоул (joule)* – воқиди қор ва энергия, ки ба номи *James Prescott Joule* – физики англис буд, ки қонуни ҳифзи энергияро асоснок кард, гузошта шудааст; *синдроми Даун* – бемории генетикӣ, ки бо мавҷудияти хромосомаи иловагӣ дар ҳуҷайраҳои инсон муайян шуда, онро олим ва духтури англис Чон Лэнгдон Хейдон Даун муайян кардааст. Вазифаи асосии эпонимҳои истилоҳӣ ин номгзорӣ ва дақиқ ифода намудани мафҳумҳо дар нутқи илмӣ ба шумор рафта, онҳо тадриҷан аз доираи танги илмӣ берун баромада, ба луғати умумии забон ворид

гардиданд. Дар баробари ин, эпонимҳои истилоҳӣ дар худ маълумоти таърихӣ ва фарҳангиро, бо назардошти сахми шахсиятҳои бузурги илмиву техникӣ дар он, таҷассум менамоянд.

4. Хусусияти фарқияткунандаи байни забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз рӯи манбаи пайдоиш, тарзи ташаккул, доираи истифода ва хусусиятҳои маъноӣ муайян гардида, он ба таърих, фарҳанг, сатҳи рушди илм ва таъсири забонҳои дигар алоқамандии зич дорад. Манбаи ташаккули эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ пеш аз ҳама дар заминаи илмӣ-техникӣ, таърихӣ, фарҳангӣ, адабӣ ва миллий сурат ёфта, заминаи илмӣ-техникӣ бештар ба забони англисӣ хос буда, бо пешрафти илму техникаи хориҷи кишвар, пайдо шудани шахсиятҳои бузурги илмиву техникӣ, ки баъдтар дар забон ҳамчун эпоним истифода мешуданд, асоси он доништа мешаванд. Заминаи таърихӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва миллии ташаккули эпонимҳо ба забони тоҷикӣ хос буда, дар он бештар истифодаи номҳои таърихӣ, адабӣ, фарҳангӣ ва миллий сурат меёбад. Қисмати калони эпонимҳои забони англисиро эпонимҳои соҳаҳои илм, техника, тиб ва технологияи ба истилоҳи байналмилалӣ табдилёфта ташкил медиҳанд, ба забони тоҷикӣ баъзе истилоҳоти байналмилалӣ тавассути забонҳои русӣ ё англисӣ гузаштаанд. Фарқияти сохторӣ ва калимасозии эпонимҳои забони англисӣ ва тоҷикӣ низ назаррас буда, дар забони англисӣ имконияти васеи сохтани эпонимҳои навро фароҳам оварда, дар забони тоҷикӣ ҷиҳати иқтибосгирӣ ё тарҷума амалии эпонимҳо он нисбатан маҳдуд аст: *diesel* (анг.) – *дизел* (тоҷ.); *sandwich* (анг.) – *сандвич* (тоҷ.).

5. Хусусияти байналмилалӣ эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз доираи як забон ё як миллат берун баромадан дар забонҳои гуногуни ҷаҳон истифода шудани онҳоро нишон медиҳад, ки бештар дар соҳаҳои илм, техника, тиб, сиёсат ва фарҳанг мушоҳида мегардад. Сабаби асосии ворид гардидани эпонимҳои байналмилалӣ ба забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ рушди робитаҳои илмӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии байни халқу миллатҳои гуногун мебошад. Ҳангоми аҳамияти ҷаҳонӣ пайдо кардани кашфиёт, ихтироъ ё назарияи илмӣ олимон, номи кашфкунандагони ихтироот ба забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ гузашта, ба қисми луғавии байналмилалӣ табдил меёбанд. Эпонимҳои байналмилалӣ барои осон гардидани муоширати илмӣ ва фарҳангӣ мусоидат намуда, барои дуруст ва дақиқ дарк гардидани мафҳумҳои эпонимии мазкур аз тарафи мутахассисон хизмат менамоянд. Боиси қайд аст, ки эпонимҳои байналмилалӣ баъзан ба тағйироти овозӣ, имлоӣ ё грамматикӣ дучор гардида, бо вучуди ин маъноӣ асосии худро аз даст намедиханд: *volt* – *вольт*, *watt* – *ватт*, *boycott* – *байкот*.

Дар баробари вижагиҳои сохтори лексикиву семантикии эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар пайдоиши эпонимҳо асосҳои семантикии пайдоиши эпонимҳо муҳим дониста шудаанд, ки онҳо бо раванди гузариши маънои номи хос ба ашё, ҳодиса, раванд ё мафҳум алоқамандии зич доранд.

1. Гузариши ном ба ашё ё ҳодиса, асоси аввалиндараҷаи пайдоиши эпонимҳои ду забони омӯхташаванда ба ҳисоб рафта, дар он ном ба объекти бо фаъолият ё хусусиятҳои соҳиби ном алоқаманд ишора мекунад. Дар ин раванди гузариш пеш аз ҳама гуруҳи эпонимҳои ифодакунандаи номи объектҳои маъмуриву ҷуғрофӣ, зооэпоним ва фитоэпонимҳо, хӯроку либос, номи тамғаҳои машҳури ҷаҳонӣ, номи асбоби рӯзгор, номи олоти ҷангӣ пайдо шуда, дар таркиби эпоним ном ё амали ба ин ном алоқаманд зикр меёбад: *Ом* – воҳиди муқовимати барқ, ки аз номи Георг Ом гирифта шудааст; *назарияи Эйнштейн* – назарияи нисбият ба олим Эйнштейн алоқаманд.

2. Асоси гузариши маҷозии маъно бештар дар нутқи гуфтугӯӣ, осори бадеии англис ва тоҷик ба назар мерасад, ки ба воситаи он эпонимҳо дар асоси монандии аломат, сифат ё рафтор ташаққул меёбанд: *mentor* – дар забони англисӣ ва тоҷикӣ мафҳуми «роҳнамои хирадманд»; *herculean* – дар забони англисӣ мафҳуми «бисёр пурқувват», вобаста ба образи *Hercules*, ки дар забони тоҷикӣ он бо эпоними *рустамвор* – «монанди Рустам бақувват, часур, тавоно» ифода мегардад.

3. Асоси гузариши метонимӣ кашфиёти ихтироъкор, назария ё ва асари ӯро ишора мекунад, ки дар соҳаи саноат ва ҳаёти ҳаррӯза истифода мешавад: *pasteurization* – мутаалиқ ба *Louis Pasteur*; *boycott* – амалиёти махсуси норозигиест, ки аз тарафи Чарлз Байкот дар Англис иҷро шудааст.

4. Асоси истилоҳшавии эпонимҳо, ки аввал дар забони англисӣ дар соҳаҳои гуногуни илм ва техника ба вучуд омада, дар забони тоҷикӣ ба воситаи забонҳои русиву англисӣ дохил шудаанд: алифбои Морзе – ихтироъкор Сэмюэл Морзе; лампаҳои Эдисон – ихтироъкор Томас Эдисон.

5. Асоси устувории семантикӣ, ки дар робитаи эпонимҳо бо манбаи таърихӣ ном инъикос мегардад: алгоритми Евклид – усули ҳисоб дар математика; геометрияи Евклидӣ – аз номи Евклид.

Эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ барои номгузориҳои ашё, ҳодиса, мафҳум ва равандҳо хизмат намуда, захираи луғавии забонро ғани мегардонанд. Онҳо ба калимаҳои маънои нав медиҳанд ва боиси васеъшавии маъно мегарданд. Дар ташаққули истилоҳоти илмӣ ва техникӣ эпонимҳо нақши муҳим доранд. Ба воситаи ин воҳидҳои луғавӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ маълумоти таърихӣ ва

фарҳангӣ нигоҳ дошта шуда, номи шахсиятҳои маъруф дар забон ҷовидон мемонанд. Эпонимҳо имконият медиҳанд, ки мафҳумҳои мураккаб бо як калима ифода шаванд.

Таҳқиқи сохтори лексикӣ-семантикии воҳидҳои эпонимии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ тақозо менамояд, ки эпонимҳоро аз рӯи якчанд принцип тасниф намуда, баҳри пеш бурдани таҳлили тематикии ин воҳидҳо ба сарчашмаҳои илмиву техникӣ, тарихиву фарҳангӣ муроҷиат намоем. Асоси омӯзиши эпонимҳои забонҳои мавриди таҳқиқро принципҳои лексикӣ-семантикии таснифи эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ташкил медиҳанд, ки ба маъно, пайдоиш, доираи истифода ва хусусияти гузариши семантикии номҳои хос ба калимаи умумӣ таъна намуда, ба воситаи онҳо ҷойгоҳи эпонимҳо дар низоми луғавии ду забони омӯхташаванда муайян мегардад.

1. Принципи таснифи лексикӣ-семантикии воҳидҳои эпонимии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ гурӯҳҳои зерини эпонимиرو муайян намудааст:

1) **Эпонимҳои предметӣ** – номҳое ҳастанд, ки ба ягон ашё, асбоб ё мафҳуми илмӣ дода шудаанд ва асоси онҳо номи шахс мебошад.

2) **Эпонимҳои илмӣ-техникӣ** – истилоҳҳое мебошанд, ки дар соҳаҳои илм ва техника аз номи олимон, муҳандисон ё ихтироъкорон гирифта шуда, барои номгузории қонунҳо, воҳидҳо, асбобҳо ё мафҳумҳо истифода мешаванд.

3) **Эпонимҳои тиббӣ** – номи бемориҳо, синдромҳо ва усулҳои табobati аз олимони машҳури соҳаи тиб гирифташуда: *Parkinson's disease* – бемории Паркинсон, *Alzheimer's disease* – бемории Алтсгеймер.

4) **Эпонимҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ** – калима ё истилоҳҳое мебошанд, ки аз номи шахсони сиёсӣ (сарварон, президентҳо, идеологҳо, ходимони давлат) гирифта шуда, барои номгузории падидаҳои сиёсӣ, давраҳои таърихӣ, қонунҳо, назарияҳо ё ҳаракатҳои сиёсӣ истифода мешаванд: *давраи Наполеон* – ба номи Наполеон Бонапарт, *давраи ҳукмронии ӯ дар Аврупо*; *давраи Бисмарк* – давраи сиёсати Отто фон Бисмарк дар Олмон.

2. Принципи таснифи лексикӣ-семантикии воҳидҳои эпонимии забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз рӯи пайдоиш эпонимҳои миллиро дар бар мегирад. Эпонимҳои миллий – истилоҳҳо ва номҳое мебошад, ки аз номи шахсони барҷастаи миллий (қаҳрамонҳо, сарварон, шоирон, донишмандон ва шахсиятҳои таърихӣ) гирифта шуда, дар забон барои ифодаи мафҳумҳо, рамзҳо, муассисаҳо ё падидаҳои марбут ба миллат истифода мешаванд. Манбаҳои асосии пайдоишавии эпонимҳои миллий – ин табдил ёфтани номи як шахси муҳим дар таърихи миллат

ба рамзи давлат ё миллат мегардад; ба номи ҷой, муассиса ё ташкилот ё ҳамчун нишонаи фарҳангӣ ва таърихӣ доништа мешавад: Дар забони англисӣ *Джордж Вашингтон* – номи сиёсатмадори машҳури сиёсӣ, ходими давлатӣ, ки бо номи *ӯ* шаҳри калони Амрико – *Ваши нгтон* гузошта шудааст; *Садриддин Айни*, *Мирзо Турсунзода* – номи нависанда ва шоирони маъруфи тоҷик, ки бо номашон бисёр ноҳияву маҳалла номгузорӣ шудаанд. Ифодаи номҳои қаҳрамонони миллӣ: сарварони давлат, шахсиятҳои мубориз, номи шоирону нависандагон ҳамчун рамзи фарҳанги миллӣ, олимону донишмандон, ки бо номашон донишгоҳҳо, академияҳо ва марказҳои илмӣ номгузорӣ шудаанд ҳама мисоли равшани эпонимҳои миллӣ шуда метавонанд. Аҳамияти асосии эпонимҳои миллӣ дар нигоҳ доштани хотираи таърихӣ ва фарҳангӣ, тарбияи ҳисси ватандӯстӣ; эҳтиром ба шахсиятҳои барҷаста; тақвияти ҳувияти миллӣ; осон кардани омӯзиши таърих ва фарҳанг таҷассум мегардад.

3. Принципи иқтибоси эпонимҳои забонҳои англисӣву тоҷикӣ гуруҳи истилоҳҳо ва номҳои дар бар мегирад, ки аз номи шахсони алоқаманд ба иқтисод гирифта шуда, барои номгузориҳои қонунҳо, назарияҳо, индексҳо, моделҳо ё мафҳумҳои иқтисодӣ истифода мешаванд: *кейнсианизм* – назарияи танзими иқтисодиёт тавассути давлат, асосгузораи – Ҷон Мейнард Кейнс; *қонуни Энгел* – вобастагии хароҷоти истеъмол аз даромад, асосгузораи Эрнст Энгел; *индекси Пааше* – усули дигар барои ченкунии нархҳо.

4. Принципи таснифи тарзи гузариши семантикии эпонимҳо, ки дар он эпонимҳо метонимӣ – намуни махсуси номгузорӣ буда, номи шахс ё мафҳум ба воситаи *алоқаи метонимӣ* (яъне робитаи мустақим, наздикӣ ё вобастагӣ) ба як мафҳум, ашё ё падида табдил ёфтааст. Дар эпонимҳои маҷозӣ номи шахс ё мафҳум ба воситаи маънои маҷозӣ (метафорӣ) ба ягон ашё, падида ё сифат дода шуда, номгузорӣ бо асоси монандӣ (символикӣ ё тасвирӣ) сурат мегирад, зохир мегардад. Дар эпонимҳои метонимӣ номгузорӣ аз рӯи робитаи мустақим, ҷойгиршавӣ, вазифа ва ё таъсири шахс ба ашё / ҳодиса сурат меёбад: *Кремл* – ишораи метонимӣ ба ҳукумати Русия; *Кохи Сафед* – ишораи метонимӣ ба ҳукумати ИМА. Эпонимҳои маҷозӣ дар забонҳои англисӣ ҳамчун рамз ба ягон сифат ё хусусият ишора карда, барои ифодаи маънои образнок ба қор мераванд: *Дон Кихот* – рамзи орзупарварӣ ва мубориза бо ҳаёл (аз роман), *Худои Нерон (Нерон)* – рамзи золимӣ ва бераҳмӣ, *Лайлӣ ва Мачнун*, *Вис ва Ромин* – рамзи ишқи поку абадӣ.

5. Принципи таснифи эпонимҳо аз рӯи дараҷаи азхудшавӣ эпонимҳои пурра азхудшуда – *эпонимҳои комилан истилоҳшуда*, ки дар он номи шахс ё ҷой, пас аз гузашти вақт, пурра ба як истилоҳи

мустакил табдил ёфта, дигар бо шахси асли қариб ки дар шуури умумӣ пайваст намонанд (*Америка* – китъа, аз номи Америго Веспуччи, *Колумбия* – кишвар, аз Христофор Колумб) ва эпонимҳои қисман азхудшуда, ки дар онҳо номи шахс ё чой то андозае ба истилоҳи умумӣ табдил ёфта бошад ҳам ҳанӯз робитаи он бо шахси асли пурра гум нашудааст: *Формулаи Пифагор* – ҳам номи формула, ҳам номи Пифагор, *теоремаи Евклид* – Евклид ҳанӯз ҳамчун шахс шинохта мешавад, ишора мекунад.

6. Принципи таснифи эпонимҳо аз рӯи доираи истифодашавӣ эпонимҳои умумиистеъмоӣ, истилоҳӣ, касбӣ ва гуфтугӯиро муайян намудааст. Хусусиятҳои асосии эпонимҳои забони англисии аз рӯи ин принцип таснифшуда дар маҳсулнокии баланди ташаккули онҳо, тағйирёбии фаъоли семантикӣ ва имконияти гузариш ба дигар ҳиссаҳои нутқ зоҳир гардида, дар забони тоҷикӣ он бартарияти эпонимҳои иқтибосӣ нисбат ба эпонимҳои аслий, мутобиқшавии фонетикӣ ва графикаи онҳо ва фаъолияти маҳдуди калимасозии онҳо зоҳир мегардад.

Дар така ба вазифа, асос ва принципҳои таснифи эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ дар мақолаи мазкур гурӯҳҳои асосии эпонимҳо муайян гардидаанд, ки дар ду забони мавриди таҳқиқ зиёд қорбаст шудаанд.

1.1. Эпонимҳои илмӣ-техникӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавқеи зиёди қорбурд дошта, ба забони тоҷикӣ бештари ин воҳидҳо ба воситаи забонҳои русӣ ва англисӣ гузашта, ҳамчун эпонимҳои иқтибосии илмиву техникӣ баҳогузорӣ шудаанд. Эпонимҳои илмӣ-техникӣ аз номи шахс, олим, ихтироъкор, чой ё бренд гирифта шуда, барои номгузориҳои қонун, дастгоҳ, воҳиди ченак, назария ё ихтирооти илмӣ истифода мешаванд, ки дар забонҳои мавриди таҳқиқ эпонимҳои зерин дарёфт шудаанд:

а) эпонимҳои алоқаманд ба илми физика ва риёзиёт: *Резерфордӣ* (*Rutherfordium, Rf 104*) – элемент ва воҳиди ченкунии фаъолияти радиоактивӣ, ки бо номи Эрнест Резерфорд – физики англис, узви Чамъияти шохии Лондон, асосгузори назарияи радиоактивият ва сохти атом алоқамандӣ дошта ба шарофати ӯ номгузорӣ шудааст [21]: *Rutherfordium is highly radioactive and unstable.* – Резерфордӣ хеле радиоактивӣ ва ноустувор аст; *Фарад (farad)* – воҳиди иқтидори барқии ба номи Майкл Фарадей – физик ва кимиёдони англис, асосгузори электромагнетизм, ки қонунҳои электролиз ва вольтметрро ихтироъ кардааст, номгузорӣ шудааст [21]: *Engineers use the farad in electronic circuit design* – Мухандисон фарадро дар тарҳрезии схемаҳои электронӣ истифода мебаранд; *Келвин (kelvin)* – воҳиди ҳарорати термодинамикӣ, ки ба номи Вилиям Томсон, барони

якуми Келвин – физик ва механики бритониёӣ буд, ки дар соҳаҳои термодинамика, механика ва электродинамика саҳми арзанда доштааст, номгузорӣ карда шудааст: *The temperature of the star is measured in kelvin* – Ҳарорати ситора бо келвин чен карда мешавад.

б) **эпонимҳои алоқаманд ба техника, технология ва соҳаи муҳандисӣ:** *Ада (Ada)* – яке аз забонҳои барномасозии умумист, ки ба шарафи Ада Лавлейс риёзидони англис номгузорӣ шудааст [21]: *Many programmers today consider Ada Lovelace a pioneer in computer science* – Бисёр барномасозони имрӯз Ада Лавлейсро пешвои илми информатика мешуморанд; *Кодекси Морзе (Morse code)* – коди махсуси телеграфӣ мебошад, ки аз ҳарфҳо, рақамҳо ва аломатҳо бо силсилаи сигналҳои кӯтоҳ ва дароз ифода шуда, аз тарафи Сэмюэл Финли Бриз Морзе – ихтироъкор ва расоми амрикоӣ кашф шудааст, ном гирифтааст [21]: *Each letter in Morse code is represented by a unique pattern* – Ҳар як ҳарф дар кодекси Морз бо намунаи махсус ифода мешавад; *Компютери Макинтош (Macintosh ё Mac)* – номи як маҳсулоти маъруфи ширкати Apple мебошад, ки аз навъи себи «Макинтош» унвон гирифтааст, ки себи мазкур меваи дӯстдоштаи асосгузори ширкат Стив Џобс будааст. Ўф Раксин – роҳбари лоиҳа, концепсияи *Macintosh*-ро таҳия намуда, номи компютери ихтироикарадаашонро бо номи фитоними мазкур номгузорӣ намудааст [21]: *The Macintosh is a line of personal computers made by Apple* – *Macintosh* як силсилаи компютерҳои шахсӣ мебошад, ки аз ҷониби Apple сохта шудааст.

Боиси қайд аст, ки қорбурди эпонимҳои илму техника дар забони тоҷикӣ бештар дар шакли иқтибосот, бо тайғироти ками овозӣ, барои ифодаи дастовардҳои илмиву техникӣ низ ба роҳ монда мешаванд. Дар илми форсу тоҷик мутафаккирону донишмандони бузург машҳуранд, ки ихтироъоташон бо номи онҳо номгузорӣ шудаанд. Аз ҷумлаи онҳо: равияи фалсафӣ ва тиббии – *Авиценнизм*, ковокии вулкони - кратери «*Avicenna*» дар Моҳ, мероси илми ҷаҳонии «Қонуни тиб» бо номи мутафаккири маъруфи форсу тоҷик Абуали ибни Сино; номи алгоритм – «*Algoritmi*», номи муассисаҳо ва лоиҳаҳои барномаҳои технологӣ, Кратери «*Al-Khwarizmi*» дар Моҳ ба номи мутафаккири бузурги форсу тоҷик, риёзидон – Ал-Хоразмӣ; объектҳои астрономӣ ва илмӣ, краторӣ, Кратери «*Biruni*» дар Моҳ, марказу пажӯҳишгоҳҳои илмӣ ба номи Абурайҳони Берунӣ; астероиди «*Omarkhayyam*», кратери «*Omar Khayyam*» дар Моҳ, марказҳои фарҳангӣ ва илмӣ ба номи Умар Хайём, расадхонаҳо ва муассисаҳои илмӣ ба шарафи Насируддини Тӯсӣ ва расадхонаи Улуғбек дар Самарқанд, кратери (квокии вулкони) «*Ulugh Beg*» дар Моҳ ба номи Мирзо Улуғбек ва ғайраҳо мебошанд.

1.1.2. Эпотопонимҳо гуруҳи калони воҳидҳои эпонимии забонҳои англисӣ ва тоҷикиро номҳои чуғрофие ташкил медиҳанд, ки аз номи шахс, қаҳрамон, подшоҳ, олим, сиёсатмадор ё дигар шахсияти таърихӣ ба вучуд омадаанд. Дар забони англисӣ эпотопонимҳо бештар дар шакли: *-ia, -land, -town, -ville, New + Name: America, England, Captown, Marryland* ифода ёфта, дар забони тоҷикӣ бисёр ҷойҳо ба номи шахсиятҳои таърихӣ, шоирон, қаҳрамонон ва роҳбарон гузошта шуда, хусусияти миллий пайдо кардаанд: *ноҳияи Сино, кӯчаи Рудакӣ, ноҳияи Исмоили Сомонӣ*. Эпонимҳои топонимӣ таърихро нигоҳ медоранд, фарҳанг ва ҳувиати миллиро инъикос намуда, хотираи шахсиятҳои бузургро ҷовидон месозанд. Намунаи барҷастаи эпотопонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикиро метавон чунин нишон дод: *Ванкувер (Vancouver)* – номи шахрест дар соҳили уқёнуси Ором дар Канада, номи шаҳри шимолу ғарби ИМА ва ҷазира дар Колумбияи Бритониё ба номи Ч. Ванкувер – роҳбари экспедитсияи калони баҳрӣ, ки дар киштии «*Discovery*» соҳили ғарбии Амрикои Чанубӣ, ҷазираҳои Сандвич ва махсусан соҳили уқёнуси Ороми Амрикои Шимолро таҳқиқ ва харитакашӣ кардааст, гузошта шудааст [13]: *Vancouver is known for its multicultural population* – Ванкувер бо аҳолии бисёрфарҳангии худ машҳур аст; *Сиэтл (Seattle)* – ягона шаҳри амрикоӣ аст, ки ба номи як ҳиндуи маҳаллӣ, сарвари қабилаҳои сокини ин замин – Сиэтл, ҷонибдори ҳамкорӣ ҳиндуҳо бо муҳоҷирони сафедпӯст номгузорӣ шудааст [13]: *People in Seattle enjoy coffee culture and music festivals* – Одамон дар Сиэтл фарҳанги қаҳва ва фестивалҳои мусиқиро дӯст медоранд; *Аделаида (Adelaide)* – маркази маъмурӣ ва панҷумин шаҳри калонтарини Австралия бо аҳолии зиёда аз 1,1 миллион нафар, ки бо номи Аделаида (*Adelaide*) – ҳамсари шоҳи Британия Вилҳелм IV номгузорӣ шудааст [14]: *Adelaide has a Mediterranean climate with warm summers* – Аделаида иқлими баҳримиёназаминӣ дошта, тобистонҳояш гарм мебошанд.

Топонимҳои эпонимӣ дар забони тоҷикӣ номи объектҳои чуғрофӣ аз номҳои ашхоси таърихиву воқеъ баромада, алоқамандии таърих ва таркиби этникии аҳоли ва сохтори иҷтимоии ҷамъиятро дар худ таҷассум менамояд. Бештари эпонимҳои топонимӣ аз антропонимҳо ва формантҳои ҷойсоз сохта шуда, онҳо ҷой, мавзёи муайяни маъмуриву чуғрофиро нишон медиҳанд. Таҳқиқи асарҳои таърихӣ форсу тоҷик нишон дод, ки номгузорӣ кардани объектҳои маъмурӣ ба номи шоҳону ҳокимон, вазирону муҳандисон аз давраҳои пеш сарчашма гирифта, дар забоншиносӣ ин гурӯҳи вожаҳо бо номи антропотонимҳои таърихӣ маъмуриву чуғрофӣ машҳуранд, зеро дар бунёди объектҳои маъмуриву чуғрофӣ тарҳрезии лоиҳаҳои сиёсиро талаб намуда, дар он ҳокимону амирон, муҳандисону ҳатто

нучумшиносон ширкат меварзиданд. Ин раванди номгузорӣ кардани объектҳои маъмуриву ҷуғрофӣ бо номи шахсиятҳои машҳури таърихӣ форсу тоҷик барои ҷовидон сабт кардани ному нуфузи онҳоро дар таърих замина мегузошт. Бо номи шахсиятҳои бузурги таърихӣ номгузориҳои шахру пойтахтҳои нав, минтақаву ноҳияҳои навбунёд фазои рамзии ғояи ягонаи давлат, қудрату сиёсати фарҳангии онро нишон медоданд. Мисоли равшани эпотопонимҳои таърихӣ дар осори таърихӣ форсу тоҷик ёдрасгардида: *Доробҷирд*, *Ҷунди Шопур* – шахрҳои бунёкардари шоҳ Дороб, Ромхурмудз – номи шахре буд дар Форс, ки аз тарафи Хурмузд – номи шоҳи сулолаи Сосониён Хурмузди I бунёд шуда буд; *Рай* – номи шахрест дар Ирок, ки ба номи подшоҳзодаи араб Рай номгузорӣ шудааст; *Ардашерхурра* – номи шахре, ки шоҳ Ардашер онро бунёд гузоштааст. Ин нави анаъанаи номгузорӣ то имрӯз маъмул буда, дар таркиби онҳо бештар компонентҳои *шаҳр*, *шаҳрак*, *ноҳия* дар алоқамандӣ бо номи шахс мавқеи корбурд доранд.

Номгузориҳои объектҳои маъмурию ҷуғрофӣ дар забони муосири тоҷикӣ бо номи бунёдгузориҳои шахрҳо, ноҳияҳо, маҳаллаҳо ва кӯчаҳо тавассути компонентҳои «обод» сурат мегирад: *Айниобод* – ободкардаи Айни; *Раҳмонообод* – деҳаи собиқи Барсеми ноҳияи Шугнони ВМКБ. Инчунин бо истифода аз компоненти «ноҳия» ва номи шахсиятҳои бузурги таърихӣ миллат эпотопонимҳои зиёд дар забони тоҷикӣ пайдо шудаанд. Чунончи: *ноҳияи Спитамен* – номи ноҳияи муоссир дар вилояти Суғд (номи пешинааш ноҳияи Нов), ки ба шарафи Спитамени бузург – ҳоким ва сарлашқари Суғд номгузорӣ шудааст, ки дар асри IV то милод Ватанро аз ҳучуми Искандари Мақдунӣ муҳофизат мекард. Ў тахминан солҳои 370–327 то милод зиндагӣ кардааст [10]; *ноҳияи Деваштич* – номи ноҳияест, дар вилояти Суғд (собиқ ноҳияи Ғончӣ), ки ба ифтихори қаҳрамон Деваштич, ки беш аз ҳазор сол баъд аз Спитамен дар Суғди машҳур ҳокими кишвар буда, бар зидди арабҳо мубориза мебард, номгузорӣ шудааст. Номи Деваштич рамзи мубориза барои озодии миллат гардидааст [10]; *Исмоили Сомонӣ* – собиқ ноҳияи Октябрский ба номи Исмоили Сомонӣ – бунёдгузори давлати тоҷикон дар Тоҷикистон номгузорӣ шуда, дар баробари ин ба номи шоҳ Исмоили Сомонӣ садҳо иншооти ҷуғрофӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ, таълимӣ ва табиӣ низ номгузорӣ шудаанд [10].

Эпотопонимҳои ба шарафи шахсиятҳои илм ва фарҳанг номгузорӣ шуда, дар забони тоҷикӣ низ зиёд номгузорӣ шуда, бештари номҳои ноҳияҳои Тоҷикистон бо унвони ин шахсиятҳо гузошта шудаанд: *ноҳияи Рӯдакӣ* – собиқ ноҳияи Ленин, ки дар давраи Шӯравӣ бо ин ном машҳур буда, бо ба даст овардани Истиқлолияти

Ҷумҳурии Тоҷикистон номҳои бо арбобони сиёсӣ номгузори шуда, ба номи шахсиятҳои бузурги илму фарҳанг гузаронида шудаанд; *ноҳияи Фирдавсӣ* – номии яке аз чор ноҳияи шаҳри Душанбе, ки ба шарафи Абулқосим Фирдавсӣ – нобиғаи адабиёти тоҷик номгузори шудааст, ки номи пешинашон Марказӣ мебошад; *ноҳияи Сино* – собиқ ноҳияи Фрунзе, номи яке аз чор ноҳияи шаҳри Душанбе, ки дар солҳои аввали истиқлолият номи ӯро ба номи донишманди бузурги тоҷик Абӯалӣ ибни Сино гузарониданд; *Шамсиддини Шохин* – Шӯрообод, ки дар давраҳои гуногун чандин маротиба тағйироти маъмуриро аз сар гузаронида, солҳои охир ба номи Шамсиддин Муҳаммад Шохин – шоир, маорифпарвар ва пайрави Аҳмади Дониш буд, номгузори шудааст.

Хусусияти асосии аз нав номгузори кардани воҳидҳои эпонимӣ дар забони тоҷикӣ ба эҳёи ягонагии миллий ва ҷовидонӣ гардондани хотираи шахсиятҳои бузурги таърихӣ мардуми тоҷик равона гардидааст.

Боиси қайд аст, ки дар забони тоҷикӣ этнотопонимҳо низ маҳфузанд, ки аз номи қавму халқиятҳое, ки дар давраи муайяни таърихӣ дар территорияи Тоҷикистон сукунат доштаанд, низ маҳфузанд: *маҳаллаи халач*, *қуи узбак* – маҳаллаи узбекон, *маҳаллаи урусҳо*. Дар таркиби этнотопонимҳои забони тоҷикӣ ифодаи номҳои шахсиятҳои оддӣ ё мавзеи ҷойгиршавии он низ ба назар мерасад, ки ин замин, боғу киштзорҳо ба ин шахсиятҳо тааллуқ дошта, дар ободонии он ин ашхос саҳмгузоранд: *Боғи Карим* – боғи ободгардидаи аз тарафи Карим, *Заминҳои Дашти Ҷум* – заминҳои воқеъ дар Дашти Ҷум.

1.1.3. Эпонимҳои ифодакунандаи номи объектҳои обӣ – гидроэпонимҳо ва объектҳои рельефӣ – ороэпоним дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ мавқеи махсуси корбурд доранд. Номи объектҳои обиву ҷуғрофӣ дар баробари номгузори шудани он бо номи ашхоси алоҳида бештар бо номии ҷойгиршавии ин объектҳо номгузори мешаванд: *Atlantic Ocean* – Баҳри Атлантика, *Lake Baikal* – дарёи Байкал. Гидроэпонимҳо хусусиятҳои табиӣ, таърихӣ ва ҷуғрофии объектҳои обиро ифода намуда, ороэпонимҳо хусусиятҳои рельеф, мавқеи ҷуғрофӣ ва таърихи минтақаҳои кӯҳиро нишон медиҳанд: *Mount Everest* – кӯҳи Эверест, *Himalayas* – қаторкӯҳҳои Ҳимолой, *қуллаи Исмоили Сомонӣ*, *кӯҳҳои Помир*. Вожаҳои муайянкунандаи воҳидҳои гидроэпонимӣ дар забони англисӣ калимаҳои: *river lake sea ocean spring canal waterfall* буда, дар забони тоҷикӣ апеллативҳои гидронимии: *дарё, кӯл, баҳр, уқёнус, ҷашма, канал, шаршара, обанбор* мебошанд, ки бо ном алоқамандӣ пайдо мекунанд: *Батфорт (Beaufort)* – номи баҳр дар уқёнуси Яхбастаи Шимолӣ, дар назди

сохилҳои Канада ва Аляска, инчунин ҷазира дар Антарктида, ки ба номи Франсис Бофорт – генерали бритониёӣ, гидрограф ва картограф номгузорӣ шудааст [22]: *The Beaufort scale helps sailors understand sea conditions* – Ҷадвали Бофорт ба баҳрнавардон барои фаҳмидани ҳолати баҳр кӯмак мекунад; *Elliotm (Elliott)* – номи халиҷе, ки дар соҳили он шаҳри Сиэтл ҷойгир буда, номгузорӣ шудани халиҷи номбурда ба экспедитсияи баҳрии амрикоӣ алоқамандӣ дорад. Дар ҳаёти ин экспедитсия чанд нафар бо насаби Эллиотт буданд халиҷи номбурдари кашф намудаанд [22]: *Many ships travel through Elliott Bay every day* – Ҳар рӯз киштиҳои зиёде аз халиҷи Эллиотт мегузаранд.; *Кӯҳи Рейнир (Mount Rainier)* – қуллаи ҳамеша барфпӯши вулкони хобидае, ки дар занҷири кӯҳҳои Каскад ҷойгир шуда, ба шарафи капитани флоти шоҳии Британия – Питер Рейнир номгузорӣ шудааст [22]: *Thousands of climbers visit Mount Rainier every year* – Ҳар сол ҳазорҳо кӯҳнавард ба кӯҳи Рейнир меоянд; *Кӯҳи Маунт (Mount Cook)* – номи кӯҳ дар ҷазираи Ҷанубии Зеландияи Нав, гулӯгоҳ байни ҷазираҳои Шимолӣ ва Ҷанубии Зеландияи Нав (*Strait of Cook*), ду гуруҳи ҷазираҳо дар укёнуси Ором ва халиҷе дар соҳили Аляска (*Cook Inlet*), ки ба номи Ҷеймс Кук – баҳрнаварди англис, ки се маротиба атрофи Заминро давр задааст, номгузорӣ шудааст [14]: *Mount Cook is the highest mountain in New Zealand* – Кӯҳи Маунт Кук баландтарин кӯҳ дар Зеландияи Нав мебошад.

Номгузорӣ шудани объектҳои обӣ ва релефӣ дар забони тоҷикӣ низ доираи васеи корбурд дошта, ин объектҳо бо номи ашхоси гуногуни таърихиву воқеӣ ва мавзеҳои дар он ҷойдошта номгузорӣ шудаанд. Мисоли равшани гидронимҳои ба номи шахсон номи шахсиятҳо ё гуруҳҳои этникӣ номгузорӣ шуда ва гидронимҳои ифодакунандаи номи мавзеҳо дар он гурӯҳҳои эпонимҳои зерин шуда метавонанд.

1) Гидроэпонимҳое, ки аз номи шахсон ба вучуд омадаанд, як гуруҳи махсуси номҳои ҷуғрофӣ – обномҳоеянд, ки дар натиҷаи иртиботи таърихӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии инсон бо муҳити табиӣ ташаккул меёбанд. Чунин номгузорӣ одатан ба хоҳири абадӣ гардонидани номи шахсони маъруф, соҳибзамин, кашшофон, қаҳрамонони таърихӣ ё сокинони аввалини тоҷик сурат ёфта, онҳо на танҳо объекти табииро (дарё, кӯл, чашма ва ғайра) муайян мекунанд, балки ҳамзамон маълумоти муҳими таърихӣ ва фарҳангиро дар бораи ҷомеа ва давраи пайдоиши ном дар минтақаи мухталифи Тоҷикистон инъикос менамоянд. Воҳидҳои забонии номбурда ҳамчун манбаи забоншиносӣ ва таърихӣ таҷрибаи иҷтимоии мардумро дар заминаи номгузорӣ нишон медиҳанд: *Канали Ҳисор* – пайдоиши он бо ҳокимон ва сокинони қадимаи водии Ҳисор вобаста дониста шуда, эпоними

мазкур инъикосгари таърихи тӯлонии зисту зиндагӣ ва фаъолияти кишоварзии аҳолии маҳаллии минтақаи Ҳисор мебошад [6]; *Чаишмаи Бибӣ Фотима* – ин гидроним ба номи шахсияти муқаддаси мазҳабӣ Бибӣ Фотима вобаста аст. Чунин номгузорӣ бештар хусусияти эътиқодӣ дошта, оби чашма ҳамчун оби муқаддас ва шифобахш дар тасаввури мардум арзёбӣ мешавад [12]; *Кӯли Искандаркӯл* – ба номи Искандари Макдунӣ марбут доништа мешавад, ки тибқи ривоятҳои таърихӣ ва халқӣ, ин ном бо лашкаркашии Искандар ба минтақаҳои Осиёи Марказӣ алоқамандӣ дошта, яке аз намунаҳои маъруфи гидропоним мебошад [10].

2) дар гидропонимҳое, ки аз номи мавзеъҳо: шаҳр, деҳа, водӣ, минтақа ё дигар воҳидҳои ҷуғрофӣ гирифта шуданд, номгузорӣ дар натиҷаи робитаи зичи объектҳои обӣ бо муҳити ғирду атроф ва ҷойгиршавии ҷуғрофӣ ба роҳ монда мешавад. Гидропонимҳои мазкур мансубияти ҷуғрофӣи объектҳои обиро нишон дода, робитаи мустақими дарё, кӯл, чашма ё каналро бо мавзеъ ё ҳудуди муайян дар ин номҳо ишора мешавад. Воҳидҳои забони мазкур воситаи содда ва табиӣ номгузорӣ ба ҳисоб рафта, онҳо дар заминаи тамоюли умумии забон, дар пайвасти қардани объектҳои табиӣ бо муҳити зист ба вучуд меояд ва давраҳои гуногуни аҳамияти иқтисодӣ, иҷтимоӣ ё маъмурӣ доштани онҳоро инъикос мекунад: *Дарёи Варзоб* – номи ин дарё ба мавзеи Варзоб вобаста мебошад. Водии Варзоб дар наздикии пойтахт ҷойгир буда, дарё номи худро аз ҳамин минтақа гирифта, робитаи мустақими объект бо мавзеи ҷуғрофиро инъикос мекунад [10]; *Кӯли Сарез* – ба деҳаи Сарези қаблан дар натиҷаи заминларзани саҳт дар зерини он монда вобаста доништа мешавад; *обанбори Норақ* – номи яке аз бузургтарин обанборҳои Тоҷикистон мебошад, ки бо номи шаҳри Норақ (мавзеъ) вобаста буда, дар рӯди Вахш сохта шудааст; *обанбори Қайроққум* (Баҳри Тоҷик) – номи обанбори воқеъ дар вилояти Суғд, ки номаш аз шаҳри Қайроққум гирифта шуда, вазифаи муҳими кишоварзӣ ва энергетикиро дорад.

Эпонимҳое, ки ба номи шахсиятҳои маъруф номгузорӣ шудаанд дар забони тоҷикӣ низ мавқеи қарбурд доранд, ки ба хоҳири шахсони воқеӣ ё афсонавии таърихӣ, илмӣ ва фарҳангӣ объектҳои табиӣ ва сунъӣ номгузорӣ мешаванд. Онҳо робитаи зичи инсон бо фазои ҷуғрофиро нишон дода, хоҳири таърихӣ ва фарҳангии ҷомеаро дар худ таҷассум менамоянд ва ба ташаккули системаи номгузориҳои ҷуғрофӣ ва ғайри онҳо заҳидани захираи номҳои маҳалливу умумии забони тоҷикӣ мусоидат мекунад: Куллаи Исмоили Сомонӣ – баландтарин куллаи Тоҷикистон ва яке аз куллаҳои баландтарини Помир мебошад. Он ба номи асосгузори давлати Сомониён – Исмоили Сомонӣ гузошта

шудааст; *Кӯҳҳои Ҳисор* – номи каторкӯҳҳои воқеъ дар минтақа ва водии Ҳисор буда, эпоними мазкур ба Қалъаи Ҳисор ва маркази таърихии минтақа алоқамандӣ дорад [6]; *Қаторкӯҳи Зарафшон* – аз номи водии Зарафшон гирифта шуда, маъноаш «зарфишон» ё «тиллопас» аст, зеро дар гузашта дарёи Зарафшон бо зарраҳои тиллояшон машҳур буд; *Водии Ҳисор* – номи водии Ҳисор аст, ки ба Қалъаи Ҳисор ва ҳокимони маҳаллии таърихии Ҳисор алоқамандии таърихӣ дорад [6].

1.1.4. Зооэпонимҳо ва фитоэпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ воситаи муҳими забонӣ мебошанд, ки дар онҳо ҳайвонот ва наботот ба системаи номгузорӣ ворид мешаванд. Зооэпоним – номи ҳайвон ва фитоэпонимҳо – ном олами наботот барои номгузориҳои одамон, чойҳо, брендҳо ё мафҳумҳо хизмат намуда, ба воситаи онҳо маъноҳои рамзӣ ифода мегарданд. Дар забони англисӣ зооэпонимҳои: *Fox* – рӯбох, рамзи зиракӣ, дар номҳо ва тамғаҳо – *Firefox*; *Lion* – шер рамзи қувват: *Lion King*; *Eagle* – уқоб, рамзи озодӣ: *American Eagle*; *Гуппи (Guppy)* – номи моҳии оилаи пецилиягии дар обҳои ширини Амрикои Чанубӣ сукунат дошта, онро Роберт Чон Лечмер Гуппи – табиатшиноси англис дар дарёи чазираи Тринидад кашф намудааст. Р. Д. Гуппи моҳии ёфтаашро ба Лондон фиристода, ихтиологӣ машхури англис доктор Алберт Карл Людвиг Готтхилф Гюнтер, ин моҳиро ба шарафи Р. Д. Гуппи “Guppy” номид: *Children often enjoy watching Guppy swim in aquariums.* – Кӯдакон аксар вақт тамошои шиновариҳои гуппиро дар аквариум дӯст медоранд [25] ифода ёфта, дар забони тоҷикӣ зооэпонимҳои: *Шер* – ҳамчун рамзи далерӣ дар таркиби номҳо: *Шералӣ, Шерзод*; *Гург* – рамзи қувват ё ваҳшӣ ва *Тӯтӣ* – дар лақабҳо ва номҳои адабӣ баромад карда бошанд ҳам, дар таркиби баъзе чойномаҳо ин компонентҳои зоонимӣ мавқеи корбурд дошта, ба сукунат доштани миқдори зиёди ин намуди ҳайвонот дар мавзеи мазкур ишора мекунад. Асоси сохта шудани ин навъи чойномаҳо бо формантҳои: *дара, хона, теппа, ак* ба шумор меравад: *Гургдара, Палангдара, Аспдара, Кабӯтархона, Хирманак, Бузаихона, Уқобтеппа, Морда*

Фитоэпонимҳо рамзи зебӣ, нашъунамо ва ҳаёт буда, ба воситаи онҳо дар забони англисӣ: *Rose* – садбарг ҳамчун номи шахсӣ ва рамзи муҳаббат, *Lily* – нилуфар, номи занона, рамзи покӣ, *Oak* – булут, рамзи қувват ва устуворӣ ва дар забони тоҷикӣ: *Садбарг* – номи занона ва рамзи зебӣ, *Наргис* – номи гул ва номи шахсӣ, *Санавбар* – дар номгузориҳои рамзӣ ё адабӣ баён мешаванд. Баромади чанд фитоэпонимро метавон чунин нишон дод: *Традесканция (Tradescantia)* – чинси гиёҳҳои бисёрсола аз оилаи коммелинҳо мебошад, ки тақрибан 60 намуд дошта, дар минтақаҳои субтропикӣ ва тропикий

Амрико рӯйида, дар хонаҳо ва гармхонаҳо парвариш карда мешавад. Ном ба шарафи Чон Традескант – табиатшинос, боғбон, ботаник ва сайёҳи англис, инчунин коллекционер ашъи нодир гузошта шудааст [25]: *Some species of Tradescantia grow naturally in tropical America* – Баъзе намудҳои традескансия дар минтақаҳои тропикии Амрико ба таври табиӣ мерӯянд; *Баффин (Baffin)* – номи як навъи гули садбарги печанда, баҳри Баффин (*Baffin Bay*) ва замини Баффин (*Baffin Land*), ки онро Уилям Баффин – баҳрнаварди англис ва муҳаққиқи кутбӣ кашф намудааст [25]; *Baffin Island is one of the largest islands in the world* – Замини Баффин яке аз калонтарин ҷазираҳои ҷаҳон мебошад; *Пуансеттия (Poinsettia)* – номи гуле, ки рамзи Мавлуди Исо буда, номи ботаникии он маънои «шоҳтутӣ зеботарин»-ро дорад. Пуансеттия ба шарафи сафири пешини ИМА дар Мексика Чоэл Робертс Пойнсетт номгузорӣ шудааст: *The bright red leaves of Poinsettia make it very popular in winter decorations* – Баргҳои сурхи равшани пуансеттия онро барои ороиши зимистона хеле машҳур кардаанд [23].

Дар забони тоҷикӣ эпонимҳои ифодакунандаи номеклатураи биологӣ низ мавҷеи қорбурд доранд, ки олами набототи минтақаи Тоҷикистон аз ин номҳои объектҳои маъмуриву ҷуғрофӣ таърихӣ минтақа баромада, таърихан бо ин номҳо алоқамандӣ доранд: *Ависенния (Avicennia)* – намуди растанӣ аз оилаи Акантовҳо, ки аз тарафи Карл Линней ба шарафи олим ва табиби бузург Шарқ Абуалӣ Сино (Ависенна) номгузорӣ шудааст: *Решаи ависенния соҳилро аз фарс муҳофизат мекунад*; *Гелоси Бухорӣ (Prunus bucharica)* – номи гелосест, ки рӯйирост ба мавзеи рӯйиданашон – ба Бухоро ишора мекунад: *Гелоси бухорӣ барои тайёр кардани мураббо ва шириниҳо истифода мешавад*; *Бодоми Канибодом (Кандибодом)* – номи як навъи бодоми машҳури баландифатест, ки дар минтақаи Конибодом нашъунамо ёфта, таърихан дар ин мавзеъ қоркард карда мешавад: *Деҳқонони шимоли Тоҷикистон бодоми Конибодомро барои таъми хуб ва ҳосили баланд парвариш мекунанд*; *Қоқуи Бадахшон (Taraxacum badach-schanicum)* – навъи гиёҳест, ки дар Бадахшон мерӯяд: *Мардуми маҳаллӣ қоқуи Бадахшонро дар тиббӣ халқӣ истифода мебаранд*.

Дар баробари эпонимҳои фитонимии тоҷикӣ, дар забони тоҷикӣ эпонимҳои низ маҳфузанд, ки номи олимони рус дар таркиби онҳо ифода гардида, ба шарафи онҳо номгузорӣ шудаанд: *Юнони Запругаева (Juno zaprugajewii)* – навъи растаниест, ки ба номи ботаники шуравӣ В.И. Запругаев номгузорӣ шудааст, ки аввалин шуда олами набототи Тоҷикистонро омӯхтааст; *савсани Николай (Iris nicolai)* – номи растании нодир дар Китоби сурхи Тоҷикистон сабтгардида.

1.1.5. Эпонимҳои ифодакунандаи либос ва пояфзол дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ калимаҳо ё номҳои мебошанд, ки номи либос,

матӯ, пойафзол ё услуби муайяни онро ифода намуда, сарчашмаи пайдошавиашон ба номи шахс, ҷой, миллат, шахр, ё воқеаи таърихӣ алоқамандӣ дорад. Дар баробари воҳиди забонӣ буданашон, эпонимҳо таърихи пайдоиши либосро дар робита бо фарҳанг, урфу одат ва тарзи зиндагии мардум нишон медиҳанд. Вазифаҳои асосии эпонимҳои либос вазифаи номинативӣ – ном додан ба навъи муайяни либос ё матӯ; вазифаи иттилоотӣ – пешниҳоди маълумот тариқи либос дар бораи пайдоиш, таърих, макон, ё шахси марбут; вазифаи фарҳангӣ – воситаи инъикоскунандаи фарҳанг ва анъанаҳои халқи англис ва тоҷик; вазифаи коммуникативӣ – осон кардани муошират; вазифаи ғанигардонии таркиби луғавии ду забони омӯхташаванда – ба вуҷуд омадани калимаҳои нав ва вазифаи таблиғотӣ-мудӣ дар соҳаи мӯд ва тичоратро ташкил намуда, арзиши забоншиносии он дар рушди луғат, таъсири фарҳанг ба забон, иқтибоси калимаҳо, байналмилалшавии истилоҳҳо зоҳир мегардад. Мисоли равшани гуфтаҳои болоӣ эпонимҳои либоси зерин шуда метавонанд: *Макинтош (Mackintosh)* – номи либоси болопӯши (плаш) обногузари аз матои резиндор ва инчунин пальтои сабуки мардона, ки дар солҳои 40–50-уми асри XX маъмул буда, аз номи химикоти шотландӣ ва ихтироъкори маъруф – Чарлз Макинтош гирифта шудааст. Асоси ихтирооти ӯро матои обногузар ихтироъ ташкил медод, ки он аз қисмҳои матои резиндор тайёр карда мешуд: *Mackintosh coat is a lightweight waterproof raincoat made from rubberized fabric* – Макинтош пальтои сабуки обногузар аст, ки аз матои резиндор сохта мешавад [26]; *Мартенсҳо (Dr. Martens, Docs, Doc Martens)* – мӯзаҳои баланди банддор, ки дар ибтидо барои артишти низомӣ истифода мешуданд. Мӯзаҳоро доктор Клаус Мертенс дар давраи Ҷанги Дуюми Ҷаҳонӣ бо пояи махсуси «болишти ҳавой» (*air-cushioned sole*)-ро ихтироъ намудааст [26]: *Dr. Martens boots were originally designed for workers and soldiers* – Мартенсҳо дар ибтидо барои коргарон ва сарбозон тарҳрезӣ шуда буданд.

Боиси зикр аст, ки бештари эпонимҳои либос хусусияти байналмилалӣ дошта, аз як забон ба забони дигар дохил мешаванд. Ҷиҳати пеш рафтани муд дар мамолики хориҷа, тағйир додани усули либос ва тайёр кардани навъҳои гуногуни либос, аз тарафи тарроҳони машҳур номгузорӣ шудани либос бо номи онҳо ба расмият дароварда шуда, бештар вақт ин навъи эпонимҳо дар шакли иқтибос дар забони тоҷикӣ низ истифода мешаванд.

1.1.6. Эпонимҳои ифодакунандаи номи ҳӯрокворӣ ва нӯшокӣ дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ истилоҳоте мебошанд, ки номи таом, маҳсулоти ғизоӣ ё нӯшокиро ифода намуда, аз номи шахси ихтироъкардаи таом ё нӯшокӣ, шахру минтақа ва мамлакати дар он

пайдо шудани хурукворӣ, миллату воқеаи таърихӣ барои пайдо шудани эпонимҳои хуруквориву нушокӣ мусоидаткунанда, гирифта шудаанд. Эпонимҳо мазкур таърихи пайдоиши хӯрок ё нӯшокиро дар алоқамандӣ ба фарҳанги миллии ду халқият: англис ва тоҷик нишон дода, ҳамчун воситаи номгузории маҳсулоти ғизоӣ: таомҳо, шириниҳо, нӯшокиҳо, маҳсулоти ғизоӣ бо назардошти пешниҳоди маълумот дар бораи пайдоиш ва таърихи маҳсулот, фарҳанги миллии ва анъанаҳои хӯрокпазӣ хизмат мекунанд: *Lipton (Lipton)* – тамғаи машҳури чой, ки соли 1890 аз ҷониби Томас Липтон – тоҷири шотландӣ ба қайд гирифта шуда, аввалин маротиба чойро дар бастаҳои якдафъаина ба бозор баровард ва барои рушди «услуби англисӣ»-и нӯшидани чой, саҳми калон гузоштааст: *Many people drink Lipton because it is affordable and widely available* – Бисёр одамон чойи Липтон менӯшанд, зеро он дастрас ва паҳншуда аст [16]; *Mars (Mars)* – номи шоколадча (батончик), ки аз ҷониби ширкати амрикоии *Mars Incorporated* истеҳсол мешавад, аввалин маротиба дар шаҳри Слауи Англия аз ҷониби соҳибкори амрикоӣ Форрест Марс сохта шудааст [16]: *Many people enjoy eating a Mars as a snack* – Бисёр одамон шоколади Марсро ҳамчун хуроки якдафъаина истеъмол мекунанд; *Sandwich (Sandwich)* – хӯроке, ки аз ду ё чанд буридаи нон ва қабатҳои гӯшт ё дигар пуркунандаҳо иборат буда, тайёркундаи аввалини он Ҷон Монтегю, графӣ 4-уми Сэндвич дипломати англис маҳсуб ёфта, бо номи ӯ гузошта шудааст. Мавсуф киморбози саҳт буда, барои он ки аз мизи бозӣ дур нашуданашон, ба хизматгортон фармон меод, ки гӯштро байни ду буридаи нон биёранд, ки хӯрда бозиро давом диҳад. Ҳамин тавр, *сэндвич* пайдо шуд ва хеле машҳур ҳам гардид [16]: *Sandwich is made with bread and fillings such as meat or cheese* – Сэндвич аз нон, гӯшт ё панир, тайёр мешавад.

1.1.7. Эпонимҳои ифодакунандаи номи аслиҳои ҷангӣ дар забони англисӣ нисбат ба забони тоҷикӣ зиёдтар буда, он ҳамчун ҷузъи муҳими таърихи инсоният ҳамеша бо номи ихтироъкорон, фармондеҳон, ҷойҳои истеҳсол ё ҳодисаҳои таърихӣ алоқаманд мебошад, ки омили асосии пайдошавии эпонимҳо мегардад. Омӯзиши ҷунин калимаҳо барои фаҳмидани робитаи забон, таърих ва фарҳанг аҳаммияти калон дошта, онҳо дар баробари номи аслиҳо, ҳамчун рамзи қудрати ҳарбӣ ва пешрафти техникӣ низ маҳсуб мешаванд: *Winchester (Winchester rifle)* – номи умумии силсилаи милтиқҳо ва туфангҳое, ки ширкати *Winchester Repeating Arms Company* дар ИМА истеҳсол мекунанд. Таъсисдиҳандаи маъруфтарин корхонаҳои силоҳсозии ҷаҳон ва ихтироъкунандаи аслиҳои номбурда Оливер Фишер Винчестер (*Oliver Fisher Winchester*) – соҳибкор ва

сиёсатмадори амрикоӣ мебошад [19]: *Hunters and soldiers often used the Winchester rifle for its reliability* – Шикорчиён ва сарбозон Винчестерро барои эътимоднокиаш истифода мебарданд; *Remington* (*Remington*) – бренди милтиқҳо ва силоҳҳои оташфишон, ки аз ҷониби ширкати *Remington Arms* истеҳсол шуда, ихтироқунандаи он Элифалет Ремингтон – конструктори амрикоӣ силоҳ ва асосгузори яке аз куҳантарин ширкатҳои силоҳсозии ИМА мебошад, ки маҳз ба шарофати ӯ аслиҳаи номбурда чунин номгузорӣ шудааст [19]: *The Remington rifle was produced by Remington Arms* – Ремингтон аз ҷониби ширкати *Remington Arms* истеҳсол шудааст.

Эпонимҳои ифодакунандаи номҳои аслиҳаи ҷангӣ дар забони тоҷикӣ бештар аз забони русӣ ё англисӣ иқтибос шуда, ҳамчун истилоҳи ҳарбӣ дар нутқи тоҷикӣ онҳо шакли мутобиқшуда мегиранд. Масалан: *Калашников* – аз номи ихтироқкори рус Михаил Калашников гирифта шуда, яке аз машҳуртарин силоҳҳои ҷаҳон мебошад, ки дар шакли «калаш» низ ном бурда мешавад: *Калашников* *яке аз серистеъмолтарин милтиқҳои ҷаҳон аст*; «*ТТ*» (*таппончаи Тула Токарев*) – ба ихтироқкор – конструктори маъруф Фёдор Токарев иртибот дошта, дар корхонаи силоҳбарории шахри Тула тайёр карда мешуд [19]: *ТТ таппончаи машҳури Иттиҳоди Шуравӣ буд*.

Эпонимҳои таърихӣ ифодакунандаи номи аслиҳаҳои ҷангӣ дар забони тоҷикӣ ба ҷой ё қавм алоқамандии зич дошта, дар он макон ё сифати қавми мухталиф ишора мешавад: *шамшери бухорӣ, ханҷари форсӣ, тири мугулӣ, шамшер димишқӣ*.

1.1.8. Эпонимҳои ифодакунандаи бренд ва тамғаҳои гуногуни ҷаҳонӣ дар забонҳои англисӣ ба вучуд омада, ки ба воситаи забони русӣ ба забони тоҷикӣ мегузаранд. Тамға ё нишони тичоратии эпонимӣ – *eponymic trademark* ҳамчун аломати расмӣ ҳуқуқӣ барои фарқ кардани маҳсулот ё хизматрасонии як ширкат аз дигарон таҳия гардида, он ҳамчун ном, логотип, шиор ва тарҳи махсус баромад мекунад. Вазифаи эпонимҳои ифодакунандаи тамға ин ҳифзи ҳуқуқи ширкат, пешгирии тақаллуб (фейк), шинос кардани маҳсулот дар бозор ва ба даст овардани боварии истеъмолкунанда буда, бренд дар баробари ном ё логотип, тасаввурот ва эътимоди мардумро дар бораи як ширкат мефаҳмонад. Тамға ва брендҳои машҳури англис, ки ба забони тоҷикӣ низ роҳ ёфтаанд, чунинанд: *Max Factor* (*Макс Фактор*) – ширкати машҳури ҷаҳонии косметикӣ бо таърихи бой, ки бо пайдоиши саноати муосири косметика саҳт вобаста буда, асосгузораи Макс Фактор (Максимилиан Абрамович Факторович) – соҳибкори амрикоӣ аз яҳудиёи Империяи Русия, асосгузори ширкат, визажисти машҳур, ки симои ситораҳои давр, аз ҷумла Марлен Дитрих ро офаридааст [15]: *Makeup artists from Max Factor helped create looks for*

Hollywood stars – Визажистҳои Макс Фактор симои ситораҳои Ҳолливудро эҷод мекарданд; *Мейбеллин Нью-Йорк (Maybelline New York)* – бренди косметикӣ аз ҷониби фармасевти Нью-Йоркӣ Т. Л. Вилиямс дар асоси мушоҳидаҳои, ки хоҳараш Мейбел (*Mabel*) омехтаи вазелин ва хокаи ангиштро барои тира кардани мижгон истифода мебард, бо такмил додани он дар лаборатория истеҳсол намуда, ба номи хоҳараш номгузорӣ мекард [15]: *Many women use products from Maybelline for makeup*. – Бисёр занон маҳсулоти Мейбеллинро барои ороиш истифода мебаранд.

1.1.9. Эпонимҳои ифодакунандаи номи тамғаи мошинҳо дар забони англисӣ бештар ба назар расида, раванди дохилшавии онҳо ба забони тоҷикӣ ба воситаи забони русӣ ва англисӣ сураат меёбад ва талаффузи тоҷикиро соҳиб мешаванд: *Бентли (Bentley)* – бренди мошинҳои люкси бритониёӣ, ки аз ҷониби Уолтер Оуэн Бентли – соҳибкор, ихтироъкор ва конструктори мошинҳо ихтироъ шудааст [20]: *Bentley is a British luxury automobile brand* – Бентли бренди мошинҳои люкси бритониёӣ мебошад; *Форд (Ford)* – ширкати автомобилсозии амрикоӣ ва бренди мошинҳои ба Генри Форд – ихтироъкор ва соҳибкори амрикоӣ, яке аз асосгузори саноати автомобилсозӣ ва системаи истеҳсоли оммавӣ ва конвейери васлкунӣ таалуқ дорад [20]: *Ford Motor Company is one of the oldest car manufacturers in the world* – Форд яке аз қадимтарин ширкатҳои мошинсозӣ дар ҷаҳон аст; *Роллс-Ройс (Rolls-Royce)* – ширкати автомобилсозии бритониёӣ ва бренди мошинҳои люкс, ки аз тарафи авиатор ва соҳибкор Чарлз Стюарт Роллс ихтироъ шуда, ба яке аз рамзҳои айшу нӯш ва сифати баланд дар асри XX табдил ёфтааст [20]: *A Rolls-Royce is considered a symbol of wealth* – Роллс-Ройс рамзи сарват ҳисоб мешавад.

Таҳқиқ нишон дод, ки дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ гуруҳҳои дигари эпонимҳо низ маҳфузанд, ки аз ҷумлаи онҳо:

1) Эпонимҳои ифодакунандаи номи асбобҳои рӯзгор: ватман (*Whatman*) – қоғази махсус барои расмкашӣ ва нақшакашӣ, ки аз ҷониби Ҷеймс Ватман – саноатчии англис, асосгузори истеҳсоли қоғази баландсифат, ҳамвору устуворро ихтироъ шудааст [2]: *Artists and engineers often use Whatman paper for detailed work* – Рассомон ва муҳандисон ватманро барои корҳои дақиқ истифода мебаранд; *Жиллетт (*Gillette*)* – бренди асбобҳои риштарошӣ ва нигоҳубини бадан, ки ихтироъкор ва соҳибкор амрикоӣ Кинг Кэмп Жиллетт ихтироъ кардааст [2]: *Many men use Gillette razor for daily shaving* – Бисёр мардон Жиллеттро барои риштарошии ҳаррӯза истифода мебаранд; *корди Браун (*knife Brown*)* – корди махсуси наҷот (*survival knife*), ки аз ҷониби Том Браун тархрезӣ шудааст: *We use the Brown*

knife because of its sharpness – Мо корди Браунро аз сабаби тезияш истифода мебарем; *Дьюар (Dewar's flask)* – зарфи махсус барои нигохдории дарозмуддати моддаҳо дар ҳарорати баланд ё паст, ки аз шишаи дуқабата иборат буда, байни ду девори он ҳаво пурра кашида шудааст (вакуум) ба шарофати Ҷеймс Дьюар – физик ва кимиёшиноси шотландӣ номгузори шудааст [17]: *A Dewar flask is also known as a vacuum flask* – Дьюарро инчунин термоси вакуумӣ меноманд.

2) **Эпонимҳои ифодакунандаи амалиёт** дар забони англисӣ ва тоҷикӣ бо эпоними *бойкот (Boycott)* – усули муқовимати ғайризӯваронаи сиёсӣ ва шахрвандӣ хуб муаррифӣ гардида, ин амалро ба Чарлз Каннингем Бойкот – капитани англисии собиқ нисбат медиҳанд, ки дар Ирландия мудири як мулки калон буд ва нисбат ба деҳқонон саҳтгирӣ мекард ва дар натиҷа одамон бо ӯ муомила карданро бас карданд: дӯконҳо ба ӯ хизмат намедоданд, касе бо ӯ гуфтугӯ намекарданд [17]. Ин шакли эътироз дар матбуоти Британия машҳур шуд ва аз номи ӯ истилоҳи «бойкот» пайдо гардид: *Many citizens joined the boycott against high prices* – Бисёр шахрвандон ба бойкот бар зидди нархҳои баланд ҳамроҳ шуданд.

3) **Эпонимҳои варзишӣ** дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ намуди бозиҳои варзишӣ, маҷмуи мусобиқаҳо ва машқҳои варзишии бо номи ашхоси ихтироъкунандаи воҳидҳои варзишӣ номгузори шударо ифода мекунад: *Дерби (Derby)* – мусобиқаи варзишӣ байни рақибон аз як шаҳр ё як минтақа, ки бештар ин истилоҳ дар футбол истифода шуда, маънои бозии ду дастаи як маҳалло дорад. Эпоними мазкур аз номи шаҳри Дерби воқеъ дар ҷануби шоҳигарии Дербишир дар Англия гирифта шудааст [24]: *Fans always get very excited during a local Derby match* – Тарафдорон ҳамеша дар дербии маҳаллӣ хеле ҳаяҷон мегиранд: *Badminton requires speed and good reflexes* – Бадминтон суръат ва ақсуламали хуб талаб мекунад; *Пилатес (Pilates)* – маҷмуи машқҳои варзишӣ барои рушди ҷандирӣ, мувозинат ва дурустии нафаскашист, ки ин методро аввалин маротиба Ҷозеф Хубертус Пилатес – мутахассиси варзишии олмонӣ - амрикоӣ аз таҷриба ҳадашон кашф намудааст [24]: *Pilates is a system of physical exercises for strength and flexibility* – Пилатес маҷмуи машқҳо барои қувват ва ҷандирӣ мебошад.

4) **Космоэпоними Галлей (Halley's Comet, 1P/Halley)** – кометай дурахшон, ки ҳар 75–76 сол ба Офтоб баргашта, охири бор соли 1986 дар системаи Офтобӣ пайдо шудааст, ба шарафи астрономи англис Эдмонд Галлей – астрономи шоҳии англис, геофизик, математик, метеоролог, физик ва демограф номгузори шудааст [18]. Давраи гардиши кометаро олими Галлей муайян карда, вақти бозгашти онро ҳам ӯ пешгӯӣ намудааст: *Many books and films mention Halley's Comet as*

a rare celestial event – Дар бисёр китобҳо ва филмҳо кометаи Галлей ҳамчун ҳодисаи нодирӣ осмонӣ зикр мешавад.

5) **Эпонимҳои ифодакунандаи номи муассисаҳои таълимӣ** дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ зиёд ба назар расида, бо номбар шудани ин муассисаҳои таълимӣ эҳтиром ба шахсиятҳои машҳур, сатҳи илмӣ, анъанаҳои фарҳангӣ ва обрӯи муассиса муаррифӣ карда мешавад. Дар забони англисӣ: *Йел (Yale)* – яке аз маъруфттарин донишгоҳҳои ИМА мебошад, ки ба шарофати Элиҳу Йел – тоҷири бритониёӣ, губернатори ширкати Бритониёи Ост-Индия, ҳомии Мактаби Энциклопедии иёлати Коннектикут номгузори шудааст, ки соли 1718 ба шарафи ӯ Коллеҷи Йел низ ном гирифт: *Many future leaders studied at Yale University* – Бисёр раҳбарони оянда дар Йел таҳсил кардаанд; *Ҳарвард (Harvard)* – қадимтарин донишгоҳи ИМА-и дар шаҳри Кембриҷ, иёлати Массачусетс ҷойгиршуда, ки бо номи Ч. Гарвард – рӯҳонии протестант номгузори шудааст. Ӯ фарзанд надошт ва нисфи дороии худ (800 фунт стерлинг), инчунин китобхонаи шахсияро ба коллеҷи навтаъсис дар Кембриҷ ҳадя кард: *Harvard University has produced many Nobel Prize winners* – Ҳарвард бисёр барандагони Ҷоизаи Нобелро тарбия кардааст.

Дар забони тоҷикӣ дар эпонимҳои ифодакунандаи номи муассисаҳои таълимӣ, номгузориҳои бевосита ба номи шахсиятҳои бузурги илмиву таърихӣ ва фарҳангӣ: Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ, Донишгоҳи техникии Тоҷикистон ба номи академик М. Осимӣ ва ифодаи калимаҳои ҷудогона дар таркиби номи муассиса, барои нишон додани хувияти баланди миллӣ, ба роҳ монад шудааст: Донишгоҳи миллии Тоҷикистон – муаррифгари маркази асосии илм ва таҳсилоти олӣ.

6) **Эпонимҳои ифодакунандаи номи асбобҳои мусиқӣ** дар мисоли эпоними *саксофон (Saxophone)* – асбоби мусиқии нафасии мисин, ки аз тарафи Адольф Сакс – ихтироъкори асбобҳои мусиқӣ сохта шуда, бо иваз кардани ҷӯб дар кларнет бо металл ва ворид кардани як қатор тағйирот шухрати ҷаҳонӣ пайдо намудааст: *Different types of Saxophone include alto and tenor saxophones* – Навъҳои гуногуни саксофон вучуд доранд, аз ҷумла альто ва тенор.

Хусусияти асосии низомии лексикӣ-семантикии эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз табдил ёфтани номҳои хос ба калимаҳои умумӣ шуруъ шуда, ашё, ҳодиса ва мафҳумҳо манбаи таърихӣ, илмиву фарҳангиро дар худ нигоҳ медоранд. Дар забони англисӣ дараҷаи пайдошавии эпонимҳои илмиву техникӣ, эпонимҳои нисбатан хоси саноати сабук ва мошинсозӣ ривочу раванқ ёфта, дар забони тоҷикӣ онҳо бештар дар асоси мутобиқсозӣ ва иқтибоси воқидҳои байналмилалӣ эпонимӣ сураат меёбад. Асосҳои семантикии

эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ба гузариши маънои номи хос ба ашё, ҳодиса ё мафҳум хизмат намуда, механизмҳои асосии пайдоиши ин воҳидҳои забонӣ маҷоз, метонимия ва истилоҳшавии воҳидҳои эпонимӣ мебошанд. Дар забони англисӣ эпонимҳо дараҷаи баланди калимасозӣ дошта, дар забони тоҷикӣ шаклҳои иқтибосшуда ва мутобиқшуда бештар ба назар мерасад.

Вазифаҳои лексикӣ-семантикии эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ аз номгузорӣ, истилоҳсозӣ, маъноофарӣ ва нигоҳдории арзишҳои фарҳангиву таърихӣ иборат буда, эпонимҳо дар забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ робитаи забонро бо таърих, фарҳанг, илм ва рушди иҷтимоии халқро инъикос менамояд. Ба воситаи эпонимҳо, инчунин дигар, нигоҳдории хотираи шахсиятҳои барҷаста, рӯйдодҳои таърихӣ, объектҳои ҷуғрофӣ ва анъанаҳои фарҳангӣ сурат меёбад. Ҷойгоҳ эпонимҳои метонимӣ дар ду забони омӯхташаванда робитаҳои воқеии байни шахс, ҷой ва ашёро нишон дода, истилоҳҳои нави маъноиро ба вучуд меоранд, ки бештар барои ифодаи афкори пӯшидаи ғӯянда, ифодаи сухани бадеъ дар адабиёти бадеӣ ба кор бурда мешаванд.

Таснифи тематикӣ эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ зиёда аз 10 ғуруҳи лексикӣ-семантикии эпонимҳоро муайян сохт, ки дар онҳо эпонимҳо аз рӯи хусусияти апеллативӣ, робитаи семантикӣ бо манбаи ном дар пайдошавии эпонимҳо, хусусияти истилоҳӣ пайдо кардани эпонимҳо, аз рӯи манбаи пайдоиш, тарзи ташаккул, доираи истифода ва хусусиятҳои маъноӣ, хусусияти байналмилалӣ эпонимҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ ғуруҳбандӣ шудаанд. Эпонимҳои забони англисӣ ва дигар забонҳо, ки ба воситаи забони русӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос гардидаанд, дараҷаи баланди корбурд дошта бошанд ҳам, солҳои охир дар забони тоҷикӣ коркарди эпонимҳои миллӣ рушд ёфта, дар раванди аз навсозии номҳои пешинаи маъмуриву ҷуғрофӣ номи шахсиятҳои барҷастаи миллати тоҷик ба рамзҳои доимии таърих, фарҳанг ва давлатдорӣ табдил ёфтаанд.

Китобнома:

1. Азимова, А. А. Исследование лингвистических особенностей эпонимов в английском и узбекском языках / А. А. Азимова // Yangi O'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnal // <https://phoenixpublication.net/> 2025, - С.906-908.
2. Вахрамеева, В. В. Эпонимные термины в английских подъязыках науки и техники: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. / В. В. Вахрамеева. – Омск, 2003. – 167 с.
3. Какзанова, Е.М. Номенклатура и термины-эпонимы: обзор мнений /Е.М. Какзанова // ВестникМГОУ. Сер.: Лингвистика. -

- М.: Изд-во МГОУ. - 2010. - №5. – С. 21-25.
4. Лейчик, В.М. Обсуждение проблем эпонимии в современной науке [Электронный ресурс] // Ассоциация лингвистов-экспертов Юга России. URL: http://www.ling-expert.ru/conference/langlaw1/leitchik_eponyms.html (дата обращения: 13.05.2016)
 5. Майкова, Т. А. Термины-эпонимы в составе англоязычной терминологии социологии / Т. А. Майкова // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. Т. 8. – 2017. – № 2. – С. 326–334.
 6. Махмадҷонов, О. О. Таҳқиқоти таърихӣ-лингвистии топонимии водии Ҳисор / О. Махмадҷонов. – Душанбе: Дониш, 2010. – 250 с.
 7. Нуриддинзода, М. Топонимҳои Тоҷикистон: таҳлили таърихӣ-этимологӣ ва сохторӣ / М.Нуриддинзода // Маводҳои конференсияи илмӣ “Масъалаҳои мубрами филология”. – Душанбе, 2019. – С. 336–340.
 8. Новинская, Н. В. Термины-эпонимы в языке науки / Н. В. Новинская // Русистика. – 2013. – № 4. – С. 34-38.
 9. Нуров, П. Истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар забони илмӣ тоҷикӣ / П. Нуров. – Душанбе: Адиб, 2006. – 324 с.
 10. Раҳимов, А. Ономастикаи забони тоҷикӣ (номшиносӣ) / А. Раҳимов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2012. – 300 с.
 11. Рязанцев, В.Д. Имена и названия: Словарь эпонимов: имена собственные, перешедшие в названия; образование терминов и понятий; происхождение имен нарицательных; слова, употребляемые в переносном смысле / В.Д. Рязанцев. – М.: Современник, 1998. – 285 с.
 12. Хромов, А. Л. Очерки по топонимии и микротопонимии Таджикистана / А. Л. Хромов. – Душанбе: Маориф, 1975. – 220 с.
 13. A Dictionary of British Place-Names / A. D. Mills. Revised ed. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2011. – 532 p.
 14. A Dictionary of English Place-Names. A Dictionary of English Place-Names. - Oxford: Oxford University Press, 2011. – 403 p.
 15. Ayto, J. The Oxford Dictionary of Brand Names / J. Ayto. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 318 p.
 16. Ayto, J. The Glutton’s Glossary: A Dictionary of Food and Drink Terms/ J. Ayto. – London; New York, 1990. – 323 p.
 17. Beeching, Cyril Leslie. A Dictionary of Eponyms / Cyril Leslie Beeching. – Oxford; New York Oxford University Press (Oxford Paperback Reference), 1988. – 214 p.
 18. Blue, Jennifer Planetary Names: Origins and Nomenclature System / Jennifer Blue // The Encyclopedia of Planetary Science. Springer. –

- Berlin; Heidelberg, 2015. <https://doi.org>.
19. Fitzsimons, B. The Illustrated Encyclopedia of 20th Century Weapons and Warfare / B. Fitzsimons. – New York: Columbia House, 1970–1980. – 332 p.
 20. Kovacs, E. Eponymy based on names of companies / Eva Kovács, // Journal of Languages for Specific Purposes. - 2016. - № 3(1). – С. 19–28.
 21. Room, A. Dictionary of World Place Names Derived from Personal Names / A. Room. - London: Routledge, 1988. – 228 p.
 22. Room, A. Placenames of the World: Origins and Meanings of the Names for Over 5000 Natural Features, Countries, Capitals, Territories, Cities and Historic Sites / A. Room. – Jefferson, North Carolina, 2006. – 433 p.
 23. Plant Names: A Guide to Botanical Nomenclature. Plant Names: A Guide to Botanical Nomenclature. 3rd ed. - Collingwood, Australia: CSIRO Publishing, 2007.
 24. Popkin, C h. A. Remembering Our Roots: Eponyms in Sports Medicine / Ch. A. Popkin, R. C. Gundry, L. Christopher, M. L. Murnaghan // The American Journal of Sports Medicine. – 2013. - № 41(7), - P.729–1737.
 25. The Names of Plants. 4th ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 436 p.
 26. Cumming, V. The Dictionary of Fashion History / V. Cumming, C. W. Cunningham, P. E. Cunningham. – Oxford: Berg Publishers, 2010. – 286 p.

ТДУ: 811.21/22+811.11

МАФҲУМИ ИСТИЛОҲ ДАР ЗАБОНҲОИ ТОҶИКӢ ВА АНГЛИСӢ

Лолаев Амриддин Азамҷонович¹⁷

***Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои
хориҷии Тоҷикистон ба номи С. Улӯғзода***

Мақолаи мазкур ба омӯзиши амиқи мафҳуми истилоҳ ва истилоҳииносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ бахшида шудааст. Муаллиф дар асоси таҳқиқоти муқоисавию таърихӣ таъкид менамояд, ки истилоҳ ҳамчун воҳиди лугавӣ на танҳо воситаи ифодаи мафҳуми илмӣ, балки нишондиҳандаи дараҷаи рушди фикри илмӣ ва фарҳангии миллат мебошад.

Аз дидгоҳи назариявӣ, мақола ба тавзеҳи муносибати байни истилоҳ ва калима, истилоҳ ва забони илм, инчунин робитаи байни истилоҳииносӣ ва соҳаҳои дигари илм - фалсафа, мантиқ, забонииносӣ ва фанҳои техникӣ ва табиӣ - бахшида шудааст.

Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки истилоҳ на танҳо воситаи тавсифи донишҳои илмӣ, балки оинаи тафаккури фарҳангӣ илмӣ ҷомеа мебошад. Омӯзиши истилоҳ ва истилоҳииносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба рушди забони илм, ганигардонии фонди лугавӣ ва баланд бардоштани сатҳи таҳқиқоти филологӣ мусоидат мекунад. Муаллиф хулоса менамояд, ки бе таҳқиқ ва тақмили системаи истилоҳот рушди устувори забони илм ва ҳамгироии байналмилалӣ имконнопазир аст.

Калидвожаҳо: *истилоҳ, истилоҳииносӣ, забони илм, вожагузинӣ, истилоҳсозӣ, таҳлили муқоисавӣ, забони тоҷикӣ, забони англисӣ, лугатииносӣ.*

Понятие термина в таджикском и английском языках

Настоящая статья посвящена изучению понятия термина и терминоведения в таджикском и английском языках. Автор на основе сравнительно-исторических исследований подчёркивает, что термин как лексическая единица является не только средством выражения научного понятия, но и показателем уровня развития научного и культурного мышления

¹⁷**Лолаев Амриддин Азамҷонович** - Донишгоҳи байналмилалӣи забонҳои хориҷии Тоҷикистон ба номи Сотим Улӯғзода, кафедраи филологияи англис, муаллими калон. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, кӯчаи Муҳаммадиев, 17/6. Тел.: (+992) 901811101.

Лолаев Амриддин Азамҷонович – Таджикский международный университет иностранных языков имени Сотима Улугзоды, кафедра английской филологии, старший преподаватель. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Мухаммадиева, 17/6. Тел.: (+992) 901811101.

Lolaev Amriddin Azamjonovich – Tajik International University of Foreign Languages named after Sotim Ulugzoda, Department of English Philology, Senior Lecturer. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Muhammadiev Str., 17/6. Tel.: (+992) 901811101.

нации.

С теоретической точки зрения статья направлена на разъяснение взаимосвязи между термином и словом, термином и языком науки, а также связи между терминоведением и другими областями знаний - философией, логикой, языкознанием, техническими и естественными науками.

Результаты анализа показывают, что термин является не только средством описания научных знаний, но и зеркалом культурного и интеллектуального мышления общества. Изучение терминов и терминоведения в таджикском и английском языках способствует развитию языка науки, обогащению лексического фонда и повышению уровня филологических исследований. В заключение делается вывод, что без исследования и совершенствования системы терминов устойчивое развитие научного языка и международная интеграция невозможны.

Ключевые слова: термин, терминоведение, язык науки, словообразование, терминотворчество, сравнительный анализ, таджикский язык, английский язык, лексикология.

The concept of terminology in the tajik and english languages

This article is devoted to an in-depth study of the concept of the term and terminology in the Tajik and English languages. Based on comparative and historical research, the author emphasizes that a term, as a lexical unit, serves not only as a means of expressing a scientific concept but also as an indicator of the level of development of a nation's scientific and cultural thought.

From a theoretical perspective, the paper focuses on clarifying the relationship between the term and the word, between the term and the language of science, as well as the connection between terminology studies and other branches of knowledge — philosophy, logic, linguistics, and technical and natural sciences.

The results of the analysis show that terminology is not only a tool for describing scientific knowledge but also a mirror reflecting the cultural and intellectual thinking of society. The study of terminology and terminological systems in the Tajik and English languages contributes to the development of the scientific language, the enrichment of the lexical stock, and the advancement of philological research. The article concludes that without the study and improvement of the terminological system, the sustainable development of the language of science and international integration would be impossible.

Keywords: term, terminology, language of science, word formation, term creation, comparative analysis, Tajik language, English language, lexicology.

Мукаддима. Дар солҳои охир дар соҳаи забоншиносӣ як қатор дигаргунӣҳо ба миён омадаанд. Забоншиносони муосир кушиш доранд, ки масъалаҳо ва вазифаҳои дар назди худ гузошташударо ҳамаҷониба омӯзанд ва равшан намоянд. Бо ҳамин тарз, муҳаққиқон нишон медиҳанд, ки забон хусусиятҳои хоси худро дорост.

Забоншиносон гӯяндаро танҳо истифодабарандаи забон намебинанд, балки ўро ҳамчун эҷодкунандаи забон низ арзёбӣ мекунанд.

Мақолаи мазкур мафҳуми истилохро дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, ҷанбаҳои гуногуни истифодаи онро ҳамчун падидаи нави забонӣ таҳлилу баррасӣ менамояд.

Мубрамияти мавзӯ дар он зоҳир мегардад, ки забоншиносони муосир ба омузиши нақши истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва забони англисӣ диққати беандоза зоҳир намудаанд. Ба таври илмӣ баррасӣ намудани истилоҳ ва истилоҳшиносӣ, ҳамчунин муайян кардани нақши онҳо дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ, имкон фароҳам меорад, ки роҳҳои истифода ва равандҳои тағйирёбии онҳо дар забони мавриди таҳқиқ ба таври равшан ва муфасссал шарҳ дода мешавад. Инчунин, мавзӯе, ки ҳоло мавриди таҳлилу баррасӣ қарор мегирад, мубрам ва зарурӣ мебошад. Омузандаи забони англисӣ имрӯз ба дарки он ниёзи беандоза дорад, зеро бештари онҳо дар забони англисӣ истилоҳ, роҳҳои истифодабарӣ ва усулҳои интиқоли онро он қадар фарқ намеkunанд.

Доираи омӯзиши масъалаҳои истилоҳот дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ хеле васеъ мебошад. Оғози он охири асри XIX ва аввали асри XX мебошад. Муҳаққиқони зерин чун Мирзо Ҳасани Султон, Назарзода С., Нуров П. Г., Саймиддинов Д. ва хориҷӣ Лотте Д.С., Ҳаютин А.Д., Уокер Дж., Н.Н. Михайлов ва дигарон бо анҷом додани таҳқиқоти илмии худ саҳми назаррас дар омӯзиш ва таҳлили истилоҳ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ гузоштаанд.

Мақсади асосии мақолаи мазкур мушаххас кардани истилоҳу истилоҳшиносӣ ва нақши он дар забонҳои матраҳшаванда маҳсуб меёбад. Инчунин, мақолаи мазкур таҳлилу баррасии истилоҳ ва истилоҳшиносиро дар забоншиносии тоҷик ва англис дар асоси қорҳои муҳаққиқони ватаниву хориҷӣ ба риштаи таҳқиқ мекашад.

Дар мақолаи мазкур барои баррасии мавзӯи таҳқиқшаванда усулҳои таҳлили забоншиносӣ, муқоисавию истилоҳӣ ва ҳамчунин усули трансформатсионӣ истифода шудаанд.

Омӯзиши масоили истилоҳу истилоҳшиносӣ дар замони муосир яке аз масъалаҳои муҳимтарини забоншиносӣ ба ҳисоб меравад, зеро он илми забоншиносиро бо соҳаҳои дигари илму маърифат пайваст менамояд.

Ҳар як соҳаи илм дорои таърихи ташаккул ва рушди худ мебошад. Омӯзиши таърихи истилоҳот ва мафҳумҳо ба доираи таҳқиқи истилоҳшиносӣ дохил мегардад.

Истилоҳ ҳамчун ҷузъи калидии низоми лексикӣ дар ҳар ду забон – тоҷикӣ ва англисӣ – дорои мақоми махсус ва аҳамияти хос мебошад, зеро он воситаи ифодаи дақиқи мафҳумҳои илмӣ, техникавӣ ҳукукӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ ба шумор меравад. Бо таъя ба талаботи дақиқӣ, якмаъноӣ ва устувории маъно, истилоҳҳо дар ташкили нутқи илмӣ ва

таҳияи дониши муназзами мутахассисон нақши калидӣ мебозанд [2, 29].

Мавриди зикр аст, ки дар забони тоҷикиву англисӣ ва бархе забонҳои Аврупо дар ифодаи истилоҳ аз калимаи “термин” истифода бурда мешавад.

Аз давраи хело қадим истилоҳоти тоҷикӣ-форсӣ пайдо шудаанд, ки дар асарҳои қадимаи илмӣ форсӣ ба ҷашм мерасанд. Пайдоиши истилоҳот тақрибан ба нимаи дууми асри X-и милодӣ рост меояд [2, 11].

“Аслан калимаи “термин” аз вожаи латинии *terminus*, ки дар асотири римӣ қадим нахуст ба маънии *Termin* – худованди ниғаҳбони марз ва аломатҳои марзӣ истифода мешуд, ба миён омадааст. Дар забони латинӣ ин вожа баъдан ба маънии санги сарҳад, ҳад ва сипас барои ифодаи мафҳумҳои ҳудуд, анҷом, интиҳо истифода шудааст” [2, 15].

Муаллифони «Луғати энциклопедӣ» Ф.А. Брокгауз ва И.А. Ефрон (охири асри XIX) низ ҳангоми шарҳи маънии асли калимаи «термин» асосан ҳамин матлабро таъйид намудаанд: «Термин (*terminus*) - дар назди римӣ қадим худованди марзҳо, ки сангу нишонаҳои марзӣ зери ҳимояти вай қарор дошта, муқаддас доништа мешаванд» [2, 16].

Ба андешаи забоншинос А.Д. Хаютин чунин бармеояд, ки “вожаи *terminus* дар асрҳои миёнаи латинӣ ба худ маъноҳои таъйин, ифода пайдо намуд ва маҳз зери таъсири ҳамин маъноҳои вожаи *terminus* дар фаронсавӣ қадим вожаи *terme* ба маънии «калима» ба вуҷуд омад. Пештар ин матлаб аз тарафи луғатнигорони маъруф Э. Литтре, О. Блох ва В. фон Вартбург, ҳамчунин П. Робер низ ба роҳ монда шуда буд. Дар забони англисӣ инчунин, А. Д. Хаютин бо истинод ба муаллифони “Луғати бузурги Оксфорд” бо чунин васила пайдо шудани калимаи *term*-ро ҳамчун истилоҳ таъкид менамояд” [2, 17].

Мавриди тазаккур аст, ки дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ мафҳуми мазкурро ҳамчун истилоҳ - *termin* истифода бурдан мумкин аст.

Аввалин маротиба дар имли забоншиносӣ назарияҳои истилоҳ дар охири асри XIX ва оғози асри XX пайдо шудааст. Гринаф ва Киттрич истилоҳотро ба гунаҳои риёзӣ монанд мекарданд. Дар забоншиносии муосир истилоҳ мафҳуме доништа мешавад, ки маънои мушаххас, танг ва ба низоми муайяни илмӣ ё амалии дониш вобаста дорад. Мафҳуми истилоҳ аз вожаҳои умумӣ бо хусусиятҳои зерин ҷудо мегардад:

- якманоияш – истилоҳ одатан дар системаи худ як маънои устувор дорад;
- дақиқияш – истилоҳ барои ифодаи мафҳуми мушаххас бидуни нофаҳмӣ хизмат мекунад;
- устувории сохторӣ ва маъноӣ – тағйирпазирии истилоҳ нисбат ба лексикаи умумӣ камтар аст;
- системадор – истилоҳҳо дар доираи низомҳои илмӣ ва фанӣ дар

робита бо дигар истилоҳҳо амал мекунанд [1, 23].

Дар забони тоҷикӣ истилоҳҳо аз марҳилаи ташаккулёбии илмҳои миллӣ то имрӯз мавқеи хоси худро пайдо намудаанд. Сарчашмаҳои асосии истилоҳоти тоҷикӣ аз забонҳои арабӣ, форсӣ, русӣ ва дар давраи муосир англисӣ ҳисобида мешаванд. Хусусияти муҳимми истилоҳсозӣ дар забони тоҷикӣ вобастагии қавии он аз анъанаи фарҳангии форсии-тозӣ мебошад, ки дар он равандҳои истилоҳсозӣ тавассути решаҳои миллӣ, аффиксатсия ва таркиботи изофӣ сурат мегиранд.

Дар забони тоҷикӣ талаботи якмаъноӣ ва дақиқӣ муҳим доништа мешавад, вале бисёре аз истилоҳҳои нав ба сабаби номутобикии меъёрҳои қабулшуда, вуруд аз забонҳои хориҷӣ ва шароити тағйирёбандаи илмӣ чандмаънӣ ё номуайяни пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, масъалаи меъёргузори истилоҳҳо дар марҳалаи рушди истилоҳшиносии тоҷик мақоми муҳим дорад [6, 19].

Забони англисӣ, ки имрӯз ба сифати забони байналмилалӣ илм, тичорат ва технология амал мекунад, дорои низоми мукаммали истилоҳӣ мебошад. Истилоҳоти англисӣ дар натиҷаи равандҳои вусъатёфтаи номгузорӣ, иқтибосгирӣ, калимасозӣ ва кӯтоҳсозии луғавӣ ташаккул меёбанд.

Дар англисӣ чанд хусусияти муҳим мавҷуд аст:

- захираи фаровони калимасозӣ тавассути префиксу суффиксҳо;
- нақши барҷастаи таркибҳои калимаӣ (*compound terms*);
- тамоюли густурдаи кӯтоҳсозӣ (*abbreviations, acronyms*);
- қобилияти баланди мутобиқшавии истилоҳҳо ба соҳаҳои нав.

Азбаски англисӣ забони байналмилалӣ мебошад, истилоҳҳои он дар соҳаҳои илмӣ тарзи истилоҳсозӣ ва истилоҳгузори чаҳониро муайян мекунанд [7, 56].

Мавриди зикр аст, ки истифодаи истилоҳотро онҳо фақат ба мақсади ифодаи мафҳумҳои хоса байни мардум медонанд. Олимони мазкур истилоҳотро ба таркиби луғавии забон дохил карданро зарур дуруст намеҳисобиданд.

Дар зер мафҳуми терминро таҳлил менамоем:

Термин вожаест, ки мафҳуми муайяни ягон соҳаро ифода карда метавонад. Мисол: фан, техника ва амсоли инҳо;

Термин вожа ва таркибест, ки мафҳуми мушаххаси ягон соҳаи илмро ва ё истеҳсолотро ифодагар ба ҳисоб меравад.

Акнун мафҳуми истилоҳро баррасӣ менамоем:

Истилоҳ калима ё ибораест, ки алоқамандии калимаҳоро дар бар мегирад. Ҳар яки онҳо танҳо як мафҳумро ифода менамоянд. Онҳо дар дохили фанҳои зерин як маъно доранд;

Истилоҳ вожа ё ибораест, ки предмет, мафҳум ва амсоли инҳоро ба

таври мушаххас мавриди истифода қарор медиҳанд [8, 46].

Мавриди қайд аст, ки нақши термин ва истилоҳ дар илми забоншиносӣ хело муҳим ба ҳисоб меравад. Инчунин, донишмандони термин ва истилоҳ барои ҳар яки мо шарт ва зарур мебошад.

Забоншинос Э. Жилбер истилоҳотро бо гунаҳои математика ва химия муқоиса мекунад. Т. Сейвори истилоҳотро ба калимаҳои мутадовил муқобил мегузорад [10, 11; 19; 105].

Забоншинос Л. Олшки назарияи «хироглифият»-и истилоҳро пешкаш кардааст. Маънии назарияи мазкур дар он зоҳир мегардад, ки истилоҳ ҳамчун аломати комилан бетарафи маъноӣ - «симоҳои мурда» барассӣ карда мешавад.

Боиси зикр аст, ки истилоҳро танҳо барои ифодаи далелҳои зехнӣ мавриди истифода қарор додан мумкин аст.

Оид ба истилоҳоти илмиву фаннӣ Д.С. Лотте талаботҳои мазкурро пешниҳод менамояд:

- “муназзамияти истилоҳ;
- мустақилияти истилоҳ аз контекст;
- якмаъноии мутлақу нисбии истилоҳ;
- таносуби байни маънии истилоҳ ва маънии қисматҳои таркибии вай;
- дақиқии системи истилоҳот ва кӯтоҳии истилоҳ” [3, 72-77].

Андешаи забоншиносии мазкурро донишмандони машҳури забоншинос О. Есперсен ва Ф. Бруно тарафдорӣ менамоянд [3, 12].

Забоншинос Вандриес Ж. ва Логан Смит истилоҳро ба мисли жаргон ҳисоб менамоянд [9, 19].

Аслан забони илм дар асоси қоидаҳои грамматикаи забони адабӣ пайдо мешавад. Дар ин замина он дорои сарфу наҳви хеш нест. Забони мазкур бо махсусиятҳои аниқу равшан ва кӯтоҳиву муҷазии баёну ифодаи худ аз забони адабӣ фарқият дорад. Қазия дар забони илм кӯтоҳу муъҷаз ва дақиқу возеҳ бидуни нуктапардозивии зиёдатӣ ифода ёфта метавонад [2, 11].

Дар забоншиносии муосир якҷанд равияҳои истилоҳшиносӣ ташаккул ёфтаанд. Назарияи классикӣ истилоҳшиносӣ, ки асосгузори он Д. С. Лотте ва Э. Вюстер маҳсуб мешаванд, истилоҳро ҳамчун воҳиди махсуси забонӣ медонад, ки бояд дорои дақиқӣ, якмаъноӣ ва низоммандӣ бошад. Мувофиқи ин назария, ҳар як истилоҳ бояд танҳо як мафҳуми илмиро ифода намояд ва аз маъноҳои иловагӣ озод бошад [14, 20-35].

Дар охири асри XX назарияи когнитивӣ истилоҳшиносӣ ба вучуд омад. Намояндагони ин равия, аз ҷумла В. Ф. Новодранова ва Р. Теммерман, бар он ақидаанд, ки истилоҳ танҳо воситаи номгузории мафҳум нест, балки шакли инъикоси донишгоҳи инсонӣ мебошад. Аз ин

нуктаи назар, истилоҳҳо ҳамчун унсурҳои системаи дониш ва тафаккур баррасӣ мегарданд [14, 68-69].

Назариҳои коммуникативии истилоҳшиносӣ бошад, истифодаи истироҳро дар шароити воқеии муоширати илмӣ таҳқиқ мекунад. Ин равияи нишон медиҳад, ки маънои истилоҳ метавонад вобаста ба контексти илмӣ тағйир ёбад ва баъзан як истилоҳ дар соҳаҳои гуногун дорои маъноҳои махсус бошад.

Раванди ҷаҳонишавӣ ба рушди истилоҳоти миллии таъсири амиқ мерасонад. Тавсеаи ҳамкориҳои байналмилалӣ, рушди технологияҳои рақамӣ ва гузариши интернет боиси ворид шудани шумораи зиёди истилоҳҳои англисӣ ба забонҳои ҷаҳон гардидааст.

Забон ба унвони падидаи фарҳангии миллии аз замони пайдоиш барои нигоҳдории таърих, арзишҳои маънавии миллат, анъана ва суннатҳои мардумӣ хизмат карда, ҳамчун муҳимтарин унсури бақои миллат худро муаррифӣ намудааст [11, 68-69].

Забони тоҷикӣ низ аз ин раванд дар қанор нест. Дар солҳои охир шумораи зиёди истилоҳҳои марбут ба технология, иқтисод, тиб ва менеҷмент аз забони англисӣ ба фонди луғавии тоҷикӣ ворид шудаанд. Ин раванд аз як тараф боиси ғанигардонии захираи луғавии забон мегардад, аз тарафи дигар зарурати танзим ва маъёрбандии истилоҳҳо ба миён меорад.

Аз ин рӯ, фаъолияти мақомоти истилоҳшиносӣ ва муҳаққиқони соҳаи забон барои мутобик намудани истилоҳҳои байналмилалӣ ба меъёрҳои забони тоҷикӣ аҳамияти махсус дорад.

“Таркиби луғавии забони илмро дар баробари калимаҳо ё вожаҳои мустаъмали забони адабӣ, ҳамчунин истилоҳот (маҷмуи калимаву ибораҳо, ки мафҳумҳои илмиро ифода мекунанд) ва номвожагон (маҷмуи калимаву ибораҳо, ки номҳои ҷуғрофӣ, нучумӣ, наботот, ҳайвонот, маодину филизот ва ғайраро ифода менамоянд) ташкил медиҳанд. Таъйину ташҳиси илмии мафҳумҳои калима, истилоҳ ва номвожа, ки воҳидҳои луғавии забони илманд, барои шинохти дараҷаи ташаккули тақомули ин забон аз аҳамият ҳолӣ нест” [12, 12].

Истилоҳсозӣ фаъолияти инсоният буда, инсон метавонад ба он даҳлат намояд. Дар давраҳои қабл қорқарди истилоҳот кам буд ва ҷудо қардани он аз дохили калимаҳои умумӣ душвор ба ҳисоб мерафт.

Мавриди зикр аст, ки истилоҳшиносӣ дар ҳақиқат дар забоншиносии ҷаҳонӣ нисбатан ҷавон буда, дар замони муосир рушд намуда истодааст.

Назарзода С. чунин мепиндорад, ки луғатсозӣ ва истилоҳофаринии забони форсии тоҷикиро аз оғоз то нимаи дуввуми аср XIX метавон ба се давра ҷудо кард:

1. Аз даврае, ки тарҷума ва таълиф ба забони мазкур сар шуд ва

зарурати калимасозӣ ва истилоҳсозӣ пайдо шуд (асри X - нимаи асри XI).

2. Аз даврае, ки ки ин осор аз чиҳати истилоҳшиносӣ каму беш мустаҳкам шуд ва пайравон пайдо намуд (нимаи дуҷуми асри XI то охири асри XII).
3. Аз давраи ба қудрат расидани сулолаҳои туркнажод дар Мовароуннаҳр ва истилои муғул то замони тобеъ шудани Осиёи Миёна ба Русия (асри XIII - нимаи асри XIX) [4, 81].

Нуров П. вижагиҳои истилоҳро ба таври зайл таснифот менамояд:

«Истилоҳ номи мафҳуми мушаххас дар ягон соҳаи тахассусӣ (илм, техника, адабиёт, тиб, ҳарб, тичорат, истеҳсолот ва ғайра) аст;

Истилоҳ калимае аз захираи луғавии забон аст, ё худ тозакалима ё тозаибораест, ки дар асоси қоидаҳои калимасозиву ибораорории забон сохта шудааст;

Истилоҳ калимаи махсуси интихобие аз забони адабӣ аст, ки масалан дар забони илм ба он ба таври сунъӣ (вале бошуурона) мазмуни муайяни илмӣ бор карда шудааст;

Истилоҳ, масалан, вожаи асосии забони илмӣ буда, дар ҳар як соҳаи илм барои ифода кардани мафҳумҳои алоҳида истифода мешавад;

Истилоҳ, масалан, узви системаи истилоҳоти соҳаи муайяни илм буда, танҳо дар доираи ҳамин система вазифаи истилоҳии худро иҷро карда метавонад;

Истилоҳ, масалан, дар соҳаи илмию техникаӣ соҳиби таъриф (дефинитсия) мебошад» [14, 48].

Бо тақя ба далелҳо ва ақидаҳои забоншиносон истилоҳот ва мавқеашро метавон ба таври зерин гуруҳбандӣ кард:

Аз дидгоҳи олимони забоншинос истилоҳот як қисмати таркиби луғавии забони адабӣ ба ҳисоб меравад. Асосан забоншиносоне, ки бисёртар ба таҳқиқи вижагиҳои забони адабӣ сару кор доранд, ин нуктаи назарро ҷонибдорӣ менамоянд.

Истилоҳот бо забони адабӣ алоқаи кам дорад, зеро он қисмати мустақили таркиби луғавии забони миллӣ ба ҳисоб меравад. Олимони соҳаи илмҳои бунёдӣ (фундаменталӣ) ва техникаӣ, барои мушаххас сохтани хусусиятҳои самти дониши хеш ин ақидаро тарафдорӣ мекунанд. Аз нигоҳи онҳо дар истилосозӣ қонунҳое мавҷуданд, ки бо қонунҳои калимасозӣ мувофиқ нестанд.

Истилоҳот маҷмуаи аломатҳои сунъисохт буда, тамоман бо забоншиносӣ аломандӣ надорад. Мантиқшиносон ин ақидаро ҷонибдорӣ мекунанд, зеро ки онҳо ба омӯзиши мафҳумҳо ва хусусиятҳои онҳо машғуланд [5, 41].

Боиси зикр аст, ки мо наметвонем ҳамаи ин нуктаҳоро ҷонибдорӣ

намоем. Гарчанде, ки ҳар яке аз ин нуқтаҳои назар метавон назарияи махсуси истилоҳу истилоҳшиносӣ бошад. Барои муҳаққиқон ақидаҳои зерин дар шароити мушаххас ба вучуд омадаанд. Онҳо пурра ҳуқуқи арзӣ ҳастӣ доранд.

Дар ин росто бояд гуфт, ки наметавонем ҳамаи ин нуқтаи назарро мавриди истифода қарор диҳем. Мо бояд нуқтаи назарро ҷонибдорӣ менамоем, ки дорои асоси воқеӣ буда, мавриди таҳқиқ қарор гирад “Истилоҳшиносӣ (ба маънии илми истилоҳ, яъне терминология) таълимотест, ки пайдоиш, инкишоф ва таркиби истилоҳоти як соҳаи таҳассусӣ ё ҳама соҳаҳои онро меомӯзад” [5, 43].

Истилоҳшиносиро илмҳои забоншиносӣ, мантиқ ва донишҳои таҳассусӣ, яъне илм, фан, ҳунар, истеҳсолот ва ғайра ташкил менамоянд.

Л. Блумфилд вожаро калимае меҳисобад, ки аз тарафайн бо масофа ҷудо карда мешавад.

Инчунин, хурдтарин шаклест, ки метавон онро дар танҳои мавриди истифода қарор дод. Л. Блумфилд намунаи вожаро вожаи навишторӣ (имлой) меҳисобад. Барои он ки аз тарафайн масофа гузошта мешавад.

Забоншиносони амрикоӣ Б. Блоч ва Г. Трагер калимаро шакли озоде ҳисоб менамоянд. Онҳо чунин мешуморанд, ки калимаро наметавон тамоман ба шаклҳои озоде хурдтари дигаре тақсим кард [2, 67].

Мирзо Ҳасани Султон чунин мепиндорад, ки “калима ва ё вожа шаклҳои зехнӣ (шакли дар зехн мавҷуди вожа), айнӣ (сурати дар айнӣ замони воқеии вожа), гуфторӣ ё лафзӣ (тарзи баёну талаффузи вожа) ва навишторӣ ё катбӣ (чигунагии тарзи навишти вожа) дорад” [5, 15].

Истилоҳ калимаи махсус буда, тобиши махсуси маъноӣ илмиро дорад. Дар матн истилоҳ баъзан маъноӣ хешро гум карда, ба ҳайси калима истифода бурда мешавад. Дар мавриди маъноӣ истилоҳӣ пайдо намудани калима маъноҳои дигари он аз байн меравад.

Боиси тазаккур аст, дар забонҳои муқисашаванда донишмандони фарқияти калима ва истилоҳ зарур мебошад. Зеро калима аз истилоҳ фарқият дорад. Чунончӣ: агар калима маънии ислоҳро ба худ касб кунад, маъноҳои дигари он мавриди истифода қарор намегиранд. Инчунин, ҳангоми тарҷумаи ин ду забон истилоҳ ба мо кумак хоҳад кард.

Ҳоло мафҳуми истилоҳро аз нигоҳи фалсафӣ дида мебароем. Аз нигоҳи мазкур истилоҳро аз ду ҷиҳат дида баромадан мумкин аст:

Асоси таъйину ифодаи фалсафии истилоҳро аломати модияти он ташкил дода метавонад, зеро тавассути истилоҳ дар шакли моддӣ натиҷаи тафаккур ифода ёфта метавонад;

Истилоҳ ҳамзамон бо дигар воситаҳои ифодаву баён дар дарёфти донишҳои нави умумибашарӣ мусоидат мекунад [2, 135].

Истилоҳотро тибқи сохтор агар дида бароем, чунин бармеояд, ки

олимон чор тарзи зерини истилоҳсозиро пешниҳод менамоянд:

1. “Истилоҳотонидан.
2. Реистилоҳонидан (интиқоли истилоҳ аз як соҳа ба дигар соҳа).
3. Истилоҳофаринӣ.
4. Интернатсионалонидан (ба орият гирифтан)” [8, 57].

Гуруҳи дигари олимон ҷонибдори истилоҳгузинӣ дар заминаи қонунҳои грамматикӣ забонҳои милли маҳсуб меёбанд, ки дар зер таснифоти онҳоро меорем:

1. Семантикӣ (маъноӣ).
2. Сарфӣ.
3. Наҳвӣ.
4. Тарҷумаи таҳтуллафзӣ (калка).
5. Аббреватсия (ихтисораҳо) [6, 58].

Истилоҳот дар забони англисӣ бошад бо чунин роҳҳои усулҳои маъмули калимасозӣ сохта мешаванд:

1. Вандафзӣ.
2. Конверсия.
3. Мураккабсозӣ (пайвастиши калимаҳо).
4. Дериватсия.
5. Ихтисора.

Мавриди тазаккур аст, ки донишҷӯи намунаҳои истилоҳот дар забон бениҳоят муҳим мебошад, зеро тавассути он аз сохтор ва роҳҳои истифодабарии онҳо огоҳ мешавем. Донишҷӯи намунаҳои дар боло овардашуда ҳатмӣ мебошад, зеро бидуни он наметавон истилоҳҳоро мавриди истифода ва интиқол қарор дод. Инчунин, донишҷӯи роҳҳои зикршуда дар мавриди тарҷумаи ин ду забони матраҳшаванда ҳама беандоза дорад.

Хулоса. Дар мақолаи илмӣ мазкур мавзӯи истилоҳ ва истилоҳшиносӣ ва нақши он дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ба ришта таҳқиқ қашида шудааст. Он барои таҳвиқи тарғиб ва рушди илми муосир хизмат карда метавонад. Мақолаи илмӣ мазкур бо таҷриба ба далелҳои овардашуда таҳлилу баррасӣ гардидааст.

Маҳз нақши истилоҳ ва истилоҳшиносӣ дар забонҳои тоҷикӣ ва англисӣ ҳама муҳим мебошанд, зеро ки бо ёрии он таркиби луғавии забонҳои мазкур ғайратманд мегардад. Вожагузинӣ ва истилоҳсозӣ дар ин давраҳо тамоман дар доираи илму дониш маъмул гардид. Аён гардид, ки нақши истилоҳ ва истилоҳот дар забони илм ва истилоҳоти илмӣ сурати ҳақиқии рушду нумуи ҳар миллат дар фосилаи таърихӣ маҳсуб меёбад. Аз ин лиҳоз донишҷӯи истифодабарии он дар забонҳои мавриди назар бениҳоят муҳим арзёбӣ мегардад.

Инчунин, маҷмуи истилоҳот барои пайдоиши донишҳои нави

умумибашарӣ замина барпо менамояд ва дараҷаи рушди забонҳои мазкурро ба сатҳи баландтар мебардорад. Истилоҳ оинаест, ки натиҷаи тафаккури гӯяндаро инъикос менамояд. Бо шарофати истиқлол ба даст овардани Тоҷикистон масъалаи омузиши забони илм, ки дорои истилоҳот мебошад, дар мамлакати мо аҳамияти бештар пайдо кард. Дар заминаи ташаккулу тақомули истилоҳот забони илм ба вучуд меояд.

Мафҳуми истилоҳ дар ҳар ду забон, тоҷикӣ ва англисӣ, ҳамчун унсуре асосии забони илм, таҳқиқот ва муоширати касбӣ ҷойгоҳи муҳим дорад. Бо вучуди умумият дар талаботи дақиқӣ ва яқманой, низомҳои истилоҳии ин ду забон аз ҷиҳати сарчашмаҳо, имконоти калимасозӣ ва дараҷаи меъёрбандии истилоҳӣ фарқ мекунам. Забони англисӣ дар сатҳи байналмилалӣ таъсири назаррас дорад ва манбаи асосии истилоҳоти илмӣ ҳисобида мешавад, дар ҳоле ки забони тоҷикӣ дар марҳалаи ғаёлонаи таҳаввулоти истилоҳӣ қарор дошта, тавассути мутобиқсозии истилоҳот ба меъёрҳои илмӣ ҷаҳонӣ ба тақмил ва тавсеаи системаи истилоҳии худ мусоидат мекунад.

Аҳамияти омузиши муқоисавии мафҳуми истилоҳ дар ин ду забон дар он аст, ки он имкон медиҳад роҳҳои беҳтари таҳияи истилоҳҳои миллӣ, мукамалсозии низоми истилоҳсозӣ ва баланд бардоштани сатҳи дақиқии нутқи илмӣ фароҳам гардад.

Китобнома:

1. Байзоев А. Истилоҳот ва калимасозӣ дар «Донишнома»-и Абуалӣ ибни Сино / А. Байзоев. – Душанбе: Андалеб Р, 2016. – С. 196.
2. Кесамирова, С. Р. Таҳқиқи низоми истилоҳот дар раванди тарҷума / С. Р. Кесамирова // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих. – 2025. – №1 (57). – С. 81-89.
3. Лотте, Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. – С. 256.
4. Мусоямов, З. М. Структурно-семантический анализ терминов программного обеспечения компьютера (на материалах таджикского и английского языков). дис. канд. филол. наук: 10.02.20 / Мусоямов Зубайдулло Муминшоевич. – Душанбе, 2017. – 203 с.
5. Мирзо Ҳасани Султон. Ташаккул ва тақомули истилоҳоти илмӣ форсӣ-тоҷикӣ / Мирзо Ҳасани Султон. - Душанбе: Дониш, 2008. – С. 333.
6. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот / С. Назарзода. - Душанбе: Дониш, 2003. - 150 с.
7. Назарзода, С. Ташаккули истилоҳоти иҷтимоӣ-сиёсии забони

- точикӣ дар садаи XX / С. Назарзода. - Душанбе: Дониш, 2004. - С. 302.
8. Нуров, П. Г. Истилоҳ ва истилоҳсозӣ дар забони илмӣи тоҷикӣ / П. Г. Нуров. - Душанбе: Дониш, 2006. - С. 222.
9. Нуров, П. Г. Истилоҳшиносӣ / П.Г. Нуров. - Душанбе: Дониш, 2018. - С. 134.
10. Нуров, П. Г. Масъалаҳои муҳими истилоҳшиносӣ дар забони тоҷикӣ / П. Г. Нуров // Ахбори АИ ҶТ. Шӯъбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ ва гуманитарӣ. - 2005. - №1, - С. 49-56.
12. Раҳматуллозода, С. Ташаккули забони тоҷикӣ дар ҳафт садсола / С. Раҳматуллозода, Ҷ. Саидзода // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2021. - №1. - С. 9-23.
13. Саймиддинов, Д. Лингвистическая интерпретация среднеперсидских текстов : дис. ... канд. филол. наук / Д. Саймиддинов. – Л., 1980. – 200 с.
11. Новодранова В. Ф. Когнитивные науки и терминология / В. Ф. Новодранова // Научно-техническая терминология: науч. тех. реф. Сб. Вып. 2. - М., 2000. – С. 68-69.
12. Прач, В. П. Семантическая структура английских общеупотребительных слов и процессы терминологизации (на материале лексики по лесотехническим специальностям): дис. ... канд. филол. наук. - Львов, 1990. – С. 211.
13. Хаяутин, А. Д. Гермин, терминология, номенклатура (Учебное пособие) / А. Д. Хаяутин. - Самарканд, 1972. – С. 200.

ТДУ: 82-93:37.032

**АҲАММИЯТИ АДАБИЁТ ДАР РУШДИ КӢДАК (ТАӢСИРИ
ОСОРИ БАДЕӢ БА ТАКОМУЛИ ЗЕӢНИ ВА ЭӢСОСИИ КӢДАК)**

Қаландариён Ӣоким Сафар¹⁸

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Адабиёти кӯдакон аз ҷанбаҳои гуногуни илмӣ, аз ҷумла адабиётшиносӣ, педагогика, равонишиносӣ, ҷомеашиносӣ ва забонишиносӣ мавриди омӯзиши қарор мегирад. Дар ин мақола масъала аз дидгоҳи истифодаи адабиёти кӯдакон ҳамчун воситаи муассири омӯзиши ва тарбия баррасӣ мешавад. Мақсад аз ин баррасӣ нишон додани имкониятҳои адабиёти кӯдакон ҳамчун воситаи такмилдиҳандаи низоми таълими расмӣ ва ғайрирасмӣ мебошад. Яке аз равишҳои муассире, ки метавонад сифати омӯзиши ва тарбияи кӯдаконро беҳтар намуда, ба ҳалли бархе аз мушкилоти низоми муносири таълим мусоидат кунад, истифодаи мақсадноки адабиёти кӯдакон аст. Адабиёт муҳити мусоиди ташиаккули тафаккур, эҳсосот, ҷаҳонбинӣ ва арзишҳои ахлоқии кӯдак мебошад. Ба ҳамин хотир, ворид намудани осори бадеии мувофиқ ба раванди таълим метавонад муҳтавои омӯзиширо пурмазмунтар, ҷолибтар ва ба ниёзҳои раванӣ ва маърифатии кӯдакон мутобиқтар гардонад. Дар шароите, ки рушди босуръати технологияҳои рақамӣ ва густариши муҳтавои расонаӣ, аз ҷумла саҳнаҳои хушунат, низоъ ва рақобати шадид, ба ҷаҳони маънавии кӯдакон таъсири рӯзафзун мерасонанд, адабиёти кӯдакон метавонад таъсири ислоҳкунанда ва созанда дошта бошад. Осори бадеӣ бо тарғиби арзишҳои инсонгарой, ҳамдардӣ, сулҳҷӯӣ, адолат ва эҳтиром ба инсон ба раванди таълим мазмуни инсондӯстона мебахшад ва истифодаи босаводона ва илмӣ адабиёти кӯдакон имкон медиҳад, ки муҳити омӯзиши ба таҷрибаи зиндагӣ, эҳтиёҷоти маънавӣ ва ҷаҳонбинии кӯдак наздиктар гардида, самаранокии тарбия ва омӯзиши афзоиши ёбад.

***Калидвожаҳо:** адабиёти бадеӣ, адабиёти кӯдак, адабиётшиносӣ, раванди таълиму тарбия, сифати омӯзиши, низоми таълим, арзишҳои инсонгарой, ташиаккули ҷаҳонбинӣ, омӯзиши тавассути адабиёт.*

¹⁸**Қаландариён Ӣоким Сафар** - Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ, шуъбаи фолклор ва адабиёти Бадахшон, доктори илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

Қаландариён Ӣоким Сафар - Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел фольклора и литературы Бадахшана, доктор филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

Kalandariyon Hokim Safar - Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Badakhshan Folklore and Literature Department, Doctor of Philological Sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, st. U. Kholdorov, 4. Tel.: (+992) 934892626; e-mail: hokim_k@mail.ru.

Значение литературы в развитии ребёнка (влияние художественных произведений на интеллектуальное и эмоциональное развитие ребёнка)

Детская литература изучается с различных научных позиций, включая литературоведение, педагогику, психологию, социологию и лингвистику. В данной статье проблема рассматривается с точки зрения использования детской литературы как эффективного средства обучения и воспитания. Цель исследования заключается в раскрытии возможностей детской литературы как инструмента, способного совершенствовать систему формального и неформального образования. Одним из эффективных подходов, способных повысить качество обучения и воспитания детей, а также содействовать решению ряда проблем современной системы образования, является целенаправленное использование детской литературы. Литература представляет собой благоприятную среду для формирования мышления, эмоциональной сферы, мировоззрения и нравственных ценностей ребенка. Именно поэтому включение произведений художественной литературы в образовательный процесс способно сделать содержание обучения более содержательным, увлекательным и соответствующим психологическим и познавательным потребностям детей. В условиях стремительного развития цифровых технологий и расширения медиaprостранства, в том числе распространения контента, содержащего сцены насилия, конфликтов и жесткой конкуренции, оказывающих все более заметное влияние на духовный мир детей, детская литература может выполнять важную созидательную и коррекционную функцию. Художественные произведения, утверждая такие общечеловеческие ценности, как гуманизм, сопереживание, миролюбие, справедливость и уважение к человеку, придают образовательному процессу гуманистическую направленность. Научно обоснованное и педагогически целесообразное использование детской литературы позволяет приблизить образовательную среду к жизненному опыту, духовным потребностям и мировоззрению ребенка, тем самым повышая эффективность обучения и воспитания.

Ключевые слова: художественная литература, детская литература, литературоведение, образовательный процесс, обучение и воспитание, качество образования, система образования, гуманистические ценности, формирование мировоззрения, обучение посредством литературы.

The importance of literature in child development (the influence of literary works on the intellectual and emotional development of the child)

Children's literature is studied from various academic perspectives, including literary studies, pedagogy, psychology, sociology, and linguistics. This article examines children's literature as an effective tool for education and upbringing. The aim of the study is to demonstrate the potential of children's literature as an instrument for improving both formal and non-formal education. One of the most effective approaches to enhancing the quality of children's education and upbringing, as well as addressing some of the challenges facing contemporary educational systems, is the purposeful use of children's literature. Literature provides a favorable environment for the development of children's thinking, emotional intelligence,

worldview, and moral values. Therefore, integrating literary works into the educational process can make learning more meaningful, engaging, and responsive to children's psychological and cognitive needs. In the context of the rapid development of digital technologies and the expansion of the media environment, including the widespread availability of content featuring violence, conflict, and intense competition, all of which increasingly influence children's moral and emotional development, children's literature can serve both constructive and corrective functions. By promoting universal human values such as humanism, empathy, peaceful coexistence, justice, and respect for others, literary works contribute to a more humanistic educational process. The scientifically grounded and pedagogically appropriate use of children's literature helps align the learning environment with children's life experiences, spiritual needs, and worldview, thereby enhancing the effectiveness of both education and upbringing.

Keywords: *fiction, children's literature, literary studies, educational process, teaching and upbringing, quality of education, education system, humanistic values, worldview formation, literature-based learning.*

Кӯдакро ҳамеша бояд аз дидгоҳи ҷомеашиносӣ ҳамчун узви фаъоли ҷомеа шинохт. Ҷаро ки бештари вақт дар тасаввури мо кӯдак шахсе аст, ки ханӯз ба марҳилаи калонсолӣ нарасидааст. Аммо кӯдак аз лаҳзаи таваллуд узви ҷомеа мебошад ва дорои эҳсосот, ниёзҳо, қобилиятҳо ва ҳуқуқҳои худ аст. Ҳарчанд ӯ ханӯз тамоми имкониятҳои ҳуқуқӣ ва иҷтимоии калонсолонро, аз ҷумла ҳуқуқи пурраи иштирок дар баъзе равандҳои ҷамъиятиро, ба даст наовардааст, ин маънои онро надорад, ки ӯ шахсияти нокомил ё танҳо ба иборае калонсоли оянда мебошад. Кӯдак инсонест, ки дар раванди пайвастаи омӯзиш, таҷриба ва ташаккули шахсият қарор дорад. Ӯ тадриҷан меомӯзад, ки худро дарк кунад, бо дигарон муносибат намояд, қарор қабул кунад ва ҷойгоҳи худро дар ҷомеа пайдо созад. Пас, дар баробари рушди ояндаи ӯ, ҳуди зиндагии имрӯзии ӯ низ арзишманд аст ва муносибат ба кӯдак бояд бар асоси он бошад, ки ӯ имрӯз кист ва барои рушди солим ба ҷӣ ниёз дорад.

Муҳаббат, ҳимоя, имконияти омӯзиш, муҳити беҳатар ва шароити муносиб барои баён кардани фикру эҳсосот аз ниёзҳои асосии ҳар кӯдак мебошанд. Фароҳам овардани ҷунин муҳит агарчанд вазифаи ахлоқии ҳар яки мост, аммо масъулияти иҷтимоӣ ва маънавии калонсолон, аз ҷумла оила, муассисаҳои таълимӣ ва тамоми ҷомеа мебошад. Зеро ояндаи ҷомеа аз он оғоз мешавад, ки мо ба кӯдак имрӯз ҷӣ гуна муносибат мекунем.

Нақши адабиёт дар омӯзиш, тарбия ва рушди барвақтии кӯдак аз масъалаҳое мебошад, ки аҳамияти он мавриди баҳс нест. Баррасии сарчашмаҳои таърихӣ нишон медиҳад, ки истифодаи қиссаҳо, ривоятҳо ва афсонаҳо ҳамчун воситаи тарбия аз замонҳои қадим, бахусус дар Юнони Бостон, роиҷ будааст. Дар осори Афлотун низ ба

нақши ҳикояҳо ва ривоятҳо дар ташаккули ахлоқӣ ва зеҳнии кӯдакон таваҷҷуҳи махсус зоҳир шудааст [9].

Сабаби чунин таваҷҷуҳ дар он аст, ки ривояту ҳикояҳо барои кӯдак забоне табиӣ, таъсирбахш ва ба ҷаҳони дарки ӯ наздик доранд. Кӯдакон тавассути тасвирҳо, образҳо ва рӯйдодҳои ҳикоявӣ осонтар маънохоро дарк мекунанд, бо қаҳрамонон ҳамдардӣ менамоянд ва арзишҳои ахлоқиву иҷтимоиро тадричан аз худ месозанд. Аз ин рӯ, адабиёт, махсусан адабиёти бадеии кӯдак, дорои низоми хоси баён ва воситаҳои махсуси таъсиргузори мебошад, ки бояд бо сатҳи синнусолӣ, имкониятҳои маърифатӣ ва хусусиятҳои равонии кӯдак мутобиқ бошад. Бо афзоиши синну сол ва рушди қобилиятҳои зеҳнӣ, забон, мазмун ва сохтори осори адабӣ низ тадричан мураккабтар гардида, ба сатҳи нави дарки хонанда мутобиқ мешавад.

Бо вучуди ин, то пайдоиши адабиёти махсуси кӯдакон осоре, ки барои тарбия ва омӯзиши онҳо истифода мешуд, аз адабиёти умумӣ ё адабиёти бузургсолон фарқи ҷиддӣ надошт. Дар бисёр мавридҳо осори адабие, ки аслан барои хонандаи бузургсол таълиф гардида буданд, бо ҳадафи омӯзиш ва тарбияи кӯдакон низ мавриди истифода қарор мегирифтанд. Дар адабиёти классикии форсии тоҷикӣ чунин намунаҳо кам нестанд. Аз ҷумла, асарҳои чун «Ҷаҳор дарвеш», «Самаки айёр», «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт», «Қобуснома»-и Унсурмаолии Кайковус, инчунин «Ғулистон»-и Саъдӣ ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ, бо вучуди он ки барои кӯдакон таълиф нашуда буданд, дар раванди таълиму тарбия мавқеи муҳим касб намуда, ҳамчун сарчашмаи ташаккули ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва ахлоқи насли ҷавон хизмат мекарданд ва ҳамчунин дар ташаккули фарҳанги ахлоқии ҷомеа низ нақши муассир доштаанд. Ба қавли муҳаққиқ Амон Раҷабов «ханӯз то пайдоиши «Қобуснома» андарзҳои ахлоқӣ дар адабиёти форсу тоҷик шакли хоси ифодаи худро пайдо карда буданд. Ин шакл дар ҳамгирии насру назм, инчунин дар истифодаи усули тақвият бахшидани панду насиҳатҳои омӯзанда тавассути ҳикояҳои кӯтоҳи пандомӯз ё пораҳои шеърӣ таҷассум меёфт» [2, 6]. Дуруст аст, ки адабиёти классикии тоҷик дар тӯли асрҳо ҳамчун сарчашмаи поённопазири ҳикмати зиндагӣ, ормонҳои ахлоқӣ ва арзишҳои маънавӣ хизмат кардааст. Дар осори мутафаккирон ва шоирони барҷаста муҳимтарин масъалаҳои ҳастии инсон, ахлоқ, тарбия, адолат, муносибатҳои байни одамон ва маънои зиндагӣ инъикоси амиқ ёфтаанд. Мероси ғании адабӣ ҳамчун мактаби вижаи тарбияи ахлоқӣ нақши муҳим бозида, дар ташаккули ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги маънавии наслҳои зиёди ҷомеа саҳми арзанда гузоштааст.

Адабиёти кӯдакон дар саросари ҷаҳон ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими омӯзиш, тарбия ва рушди ҷамаҷонибаи кӯдак эътироф шудааст. Таҷрибаи кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки адабиёти

кӯдак метавонад барои ташаккули ҷаҳонбинӣ, рушди тафаккур, забон, эҳсосот ва арзишҳои ахлоқии кӯдак заминаи ғанӣ ва муассир фароҳам оварад [8, 155-160].

Дар Тоҷикистон низ аз миёнаҳои асри XX ба ин сӯ адабиёти кӯдак тадричан ҳамчун самти мустақили фаъолияти адабӣ ва педагогӣ ташаккул ёфта, таваҷҷуҳи бештар ба истифодаи он дар раванди таълиму тарбия зоҳир мегардид. Ҳарчанд пажӯҳишхое, ки ба таҳлили назариявии моҳият, вазифаҳо, имкониятҳо ва асосҳои илмии адабиёти кӯдак бахшида шуда бошанд, ҳанӯз ҳам маҳдуданд, аммо азбаски панду андарзгӯӣ яке аз суннатҳои муҳими адабиёти форсу тоҷик маҳсуб меёфт, он ҳамчун мероси арзишманди адабӣ ба адибони муосир интиқол ёфта, нависандагони муосир ин анъанаро ба таври эҷодкорона дарк ва бозофарӣ намуда, ҷанбаи инсонгароёна ва тарбиявӣ ахлоқии онро ҳифз карданд. Онҳо бо пайвастанӣ усулҳои суннати осори дидактикӣ ба ниёзҳои бадеӣ, маънавӣ ва иҷтимоии даврони худ, дар рушди минбаъдаи ин анъана саҳми арзанда гузошта, заминаи мусоидро барои ташаккул ва инкишофи адабиёти кӯдак фароҳам оварданд. Муҳаққиқ Р.Амонов дуруст қайд намудааст: “Фолклоршиносон ва адабиётшиносон муайян намудаанд, ки адибон хангоми офаридани осори дидактикӣ, афоризмҳо ва ҳикматҳои пандомӯз аз эҷодиёти шифоҳии мардум ба таври густурда истифода бурдаанд. Маълум аст, ки афористика яке аз ҷузъҳои муҳими фолклор ба шумор меравад. Ҳар як халқ дорои захираи ғании зарбулмасалу мақолҳо ва ҳикматҳои мардумист, ки онҳо ба ганҷинаи таҷрибаи маънавӣ ва фарҳангии он ворид гардидаанд” [2, 22].

Баррасии таърихи иҷтимоӣ ва фарҳангии ҷомеаҳо нишон медиҳад, ки дар давраҳои қадим мафҳуми кӯдакӣ ҳамчун марҳилаи мустақили рушди инсон ҳанӯз ташаккул наёфта буд. Дар аксари ҷомеаҳо кӯдак бештар ҳамчун узви ояндаи нерӯи қорӣ ва идомадиҳандаи насл арзёбӣ мешуд ва хусусиятҳои раванӣ, маърифатӣ ва эҳтиёҷоти синнусолии ӯ камтар мавриди таваҷҷуҳ қарор мегирифтанд. Дар чунин шароит, табиист, ки адабиёти махсус барои кӯдакон низ вучуд надошт ва онҳо аз ҳамон осори шифоҳӣ ва хаттӣ баҳра мебурданд, ки барои калонсолон эҷод гардида буданд. Дар ин давра, сарфи назар аз рушди тадриҷии адабиёти классикии хаттӣ, маҳдуд будани саводнокии аҳоли боис гардид, ки воситаи асосии интиқоли дониш, таҷрибаи зиндагӣ ва арзишҳои ахлоқӣ барои кӯдакон адабиёти шифоҳӣ бошад. Афсонаҳо, ривоятҳо, дostonҳо, зарбулмасалу мақолҳо ва дигар намунаҳои эҷодиёти мардумӣ дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва ахлоқи кӯдакон нақши муҳим мебозиданд. Ба ифодаи Раҷаб Амонов “Аз лаҳзаи аввалин фарёди кӯдак ҳаёти ӯ пайваستا бо калом бадеӣ пайванд меёбад. Каломе, ки маҳсули эҷодии наслҳои зиёде гузашта буда, таҷрибаи маънавӣ,

фарҳангӣ ва арзишҳои инсониро аз як насл ба насли дигар интиқол медиҳад” [2, 30].

Бо рушди донишҳои педагогӣ, равоншиносӣ ва кӯдакшиносӣ тадричан чунин андеша шакл гирифт, ки кӯдак аз лиҳози қобилияти маърифатӣ, эҳсосӣ ва забонӣ аз калонсол фарқ мекунад ва аз ин рӯ, ба адабиёте ниёз дорад, ки ба хусусиятҳои синнусолӣ, ҷаҳонбинӣ ва сатҳи дарки ӯ мутобиқ бошад. Маҳз ҳамин дидгоҳ заминаи ташаккули адабиёти кӯдакон ҳамчун соҳаи мустақили фаъолияти адабӣ ва тарбиявиरो фароҳам овард. Аз он замон то имрӯз ин соҳа аз лиҳози принципҳои эҷодӣ, вазифаҳои тарбиявӣ ва меъёрҳои илмӣ низ такмил ёфта, ба яке аз бахшҳои муҳими фарҳанг ва низоми таълиму тарбия табдил гардидааст.

Аз нигоҳи сохторӣ, адабиёти кӯдакон, мисли адабиёти умумӣ, ба ду гурӯҳи асосӣ, яъне адабиёти қиссавӣ ва адабиёти ғайриқиссавӣ ҷудо мешавад. Ба адабиёти қиссавӣ афсонаҳо, ҳикояҳо, қиссаҳо, дostonҳо ва дигар осори ривоятӣ дохил мешаванд, ки бештар тавассути образ ва воқеа ба ташаккули тафаккур ва эҳсосоти кӯдак мусоидат меkunанд. Адабиёти ғайриқиссавӣ бошад, осори маърифатӣ, илмӣ-оммавӣ, иттилоотӣ ва таълимиро дар бар гирифта, барои густариши доираи дониш ва рушди қобилиятҳои маърифатии хонандаи хурдсол хизмат мекунад. Дар замони муосир адабиёти кӯдакон чун яке аз воситаҳои муассири таълим ва тарбия эътироф шудааст. Аз ҳамин лиҳоз, он имрӯз дар доираи пажӯҳишҳои байнисоҳавӣ, аз ҷумла адабиётшиносӣ, педагогика, равоншиносӣ, ҷомеашиносӣ ва забоншиносӣ мавриди омӯзиш қарор дорад.

Мақсади асосии таълифоти мо низ аз баррасии имкониятҳои адабиёти кӯдакон ҳамчун воситаи омӯзиш мебошад. Фарзияи асосии таҳқиқот бар он асос ёфтааст, ки ҳам низоми таълими расмӣ ва ҳам омӯзиши ғайрирасмӣ метавонанд аз имкониятҳои фаровони адабиёти кӯдакон барои баланд бардоштани самаранокии таълим ва тарбия истифода намоянд. Осори бадеӣ ба кӯдак имкон медиҳад, ки дониш, арзишҳои ахлоқӣ ва таҷрибаи иҷтимоиро дар муҳити табиӣ ва барои ӯ фаҳмо аз худ кунад ва ҳамгироии адабиёти кӯдакон бо раванди таълим метавонад омӯзишро ба ҷаҳонбинӣ, эҳтиёҷоти равонӣ ва таҷрибаи зиндагии кӯдак наздиктар намуда, муҳити омӯзишро ҷолибтар ва муассиртар гардонад.

Дар доираи ин масъала, яке аз масъалаҳои назариявии муҳим фарқ гузоштан миёни истифодаи маҳдуди адабиёт ҳамчун воситаи ёрирасони таълим ва истифодаи фарогири он ҳамчун заминаи ташкили раванди омӯзиш мебошад. Баррасии ин ду равиш имкон медиҳад, ки нақш, имкониятҳо ва ҳудуди истифодаи адабиёти кӯдакон дар таълиму тарбия бо дақиқии бештар муайян карда шавад.

Таҷрибаи зиндагии инсон ва зиндагиномаи шахсиятҳои

барҷастаи таърихӣ нишон медиҳад, ки нахустин робитаи кӯдак бо ҷаҳони суҳан, андеша ва маърифат аксаран тавассути ҳикояҳо, афсонаҳо ва нақлҳои бузургсолони наздик, махсусан модаркалонҳо, ба вучуд меояд. Маҳз ҳамин таҷрибаи аввалия заминаи ташаккули тасаввурот, эҳсосот, забон ва ҷаҳонбинии кӯдакро фароҳам месозад. Дар воқеъ, афсонагӯӣ ва нақли ҳикояҳо аз қадимтарин шаклҳои интиқоли таҷрибаи инсонӣ ба насли нав ба шумор мераванд. Бо вучуди ин, дар тасаввури маъмул ва таҷрибаи имрӯза истифодаи адабиёти кӯдакон дар раванди омӯзиш аксаран ба фаъолияти иловагӣ ва берун аз доираи таълими асосӣ маҳдуд мешавад. Яъне, китобхонӣ ва ҳикоягӯӣ бештар ҳамчун воситаи фароғат, истироҳат аз фишори дарсҳои расмӣ ё пур кардани вақти холии кӯдакон истифода мегардад. Дар чунин муносибат адабиёти кӯдакон ҳамчун як воситаи мустақили педагогӣ ва унсури таъсиргузор ба раванди омӯзиш пурра шинохта намешавад. Аз ин рӯ, аз он низ интизор намеравад, ки метавонад дар тарзи дарк, тафаккур ва таҷрибаи омӯзишии кӯдак тағйироти амиқ ба вучуд оварад.

Дар шароити кишвари мо низ мафҳуми «омӯзиш тавассути адабиёт» аксаран ба хондани китобҳо ва нақли ҳикояҳо дар соатҳои иловагӣ иртибот дода мешавад. Ҳадафи чунин фаъолият одатан интиқоли баъзе мафҳумҳои ахлоқӣ, иҷтимоӣ ё маърифатӣ тавассути матни бадеӣ мебошад. Аммо дар ин равиш на ҳамеша хусусиятҳои касбӣ ва назариявии адабиёти кӯдакон, вижагиҳои равонии хонандаи хурдсол ва имкониятҳои мактаби ибтидоӣ ҳамчун муҳити асосии ташаккули кӯдак ба назар гирифта мешаванд. Дар натиҷа, тавачҷуҳ бештар ба интиҳоби китобҳои мувофиқ ва ташкили раванди китобхонӣ, на ба истифодаи амиқи имкониятҳои адабиёт дар сохтори умумии таълим равона мегардад. Агар чунин муносибат дар марказҳои таълимӣ ба таври ҷиддӣ ва пайгирона татбиқ шавад, он метавонад ба ташаккули як самти мустақил дар канори таълими расмӣ оварда расонад, ки меҳвари онро барномаҳои китобхонӣ, ҳикоягӯӣ ва фаъолиятҳои маърифатӣ ташкил медиҳанд. Дар ин ҳолат адабиёти кӯдакон ҳамчун воситаи такмилдиҳандаи омӯзиши расмӣ истифода мешавад, аммо ҳанӯз ҳам ҳамчун омили тағйирдиҳандаи ҳуди низоми таълим ва тарзи азхудкунии дониш аз ҷониби кӯдак баррасӣ намегардад. Албатта, чунин муносибат худ аз худ нодуруст нест. Истифодаи китоб ва ҳикоя дар фаъолияти иловагии кӯдакон метавонад ба ташаккули одати мутолиа, рушди завқи маънавӣ, бедор намудани шавқи омӯзиш ва густариши ҷаҳонбинии онҳо мусоидат намояд. Ин равиш ҳатто метавонад як қадами муҳим дар роҳи наздик кардани кӯдак ба адабиёт ва фарҳанги китобхонӣ бошад. Аммо масъалае, ки дар ин навишта мавриди тавачҷуҳ қарор мегирад, аз доираи истифодаи одии китобхонӣ фаротар меравад. Ҳадаф баррасии

адабиёти кӯдакон ҳамчун як унсури ғаъол, таъсиргузор ва тағйирдиҳандаи раванди омӯзиш мебошад. Яъне, сухан дар бораи ташкили робитаи амиқ байни адабиёти кӯдакон ва низоми таълиму тарбия меравад ва он робитае, ки метавонад ба тарзи дарки дониш, рушди тафаккур, ташаккули арзишҳо ва таҷрибаи маърифатии кӯдак таъсири ҷиддӣ расонад.

Омӯзиш тавассути адабиёти кӯдаконро метавон яке аз равишҳои алтернативӣ ва такмилдиҳандаи омӯзиши расмӣ арзёбӣ кард. Дар ин равиш раванди омӯзиш бештар ба хусусиятҳои синнусолӣ, ниёзҳои маърифатӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоии кӯдак таъяс намуда, имконият фароҳам меорад, ки кӯдак дониш ва таҷрибаи зиндагиро тавассути воситаҳои табиӣ, аз ҷумла ҳикоя, образ, тасвир ва таҷрибаи бадеӣ аз худ намояд. Бар хилофи баъзе шаклҳои анъанавии таълим, ки бештар ба интиқоли омодагии дониш ва назорати саҳти раванди омӯзиш асос меёбанд, адабиёт муҳити озодтареро барои андешаронӣ, тасаввурот ва рушди мустақили тафаккури кӯдак фароҳам месозад. Бо вучуди аҳаммияти бузурги адабиёти кӯдакон дар ташаккули шахсияти насли нав, то имрӯз дар бисёре аз низомҳои таълимӣ, аз ҷумла муассисаҳои таҳсилоти миёна, фолклори кӯдакона ва адабиёти кӯдак ҳамчун фанни мустақили таълимӣ мақоми кофӣ пайдо накардаанд. Дар ҳоле ки ин соҳа метавонад яке аз воситаҳои муассири рушди маънавӣ, зеҳнӣ ва эҳсосии кӯдак бошад.

Агар адабиёти кӯдакон тавассути ташаккули қобилияти тасаввур, тафаккури интиқодӣ, эҳсоси ҳамдардӣ ва дарки арзишҳои инсонӣ ба рушди ҳамаҷонибаи кӯдак мусоидат карда бошад, ва илова бар ин, дар шароити густариши босуръати технологияҳои рақамӣ ва афзоиши таъсири муҳтавои гуногуни расонаӣ, аз ҷумла муҳтавои дорои унсурҳои хушунат, низоъ ва таъсирҳои номатлуб, адабиёти кӯдакон метавонад ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими ҳифзи тавозуни маънавӣ ва фарҳангии кӯдак хизмат намояд, пас, ворид намудани адабиёти кӯдакон ва фолклори бачагона ба раванди таълим як ҷузъи муҳими тарбияи инсонгароёна ва ташаккули шахсияти солими кӯдак ба шумор меравад [11, 156-158].

Хусусияти асосии ин равиш дар ҳамгиро намудани адабиёти кӯдакон бо муҳтавои таълимӣ ифода меёбад. Кӯдакон табиатан ба шунидану хондани осори бадеӣ, аз қабилӣ шеър, ҳикоя, афсона ва инчунин тамошои намоишҳои сахнавӣ, таваҷҷуҳи зиёд доранд. Вақте ки ин навъҳои адабӣ бо раванди таълим пайваста мегарданд, ангезаи дарунии кӯдакон барои омӯзиш тақвият ёфта, дарки онҳо аз сатҳи одии қабул ба сатҳи амиқи фаҳмиш ва таҳлил рушд мекунад. Омӯзиш тавассути адабиёти кӯдакон, махсусан дар синни томактабӣ ва зинаи таҳсилоти ибтидоӣ, самаранокии баланд дорад. Ин ба он вобаста аст, ки адабиёти кӯдакон ҳамчун падидаи бисёрҷанба ба ташаккули

ҳиссиёт, ҷаҳонбинӣ, ҳаёлпарварӣ ва арзишҳои ахлоқи кӯдак низ мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, истифодаи адабиёти кӯдакон метавонад ҷойгузини муассири равишҳои суннати таълим гардад, ки аксаран бо пешниҳоди маводи хушк ва камҷозии шавқии хонандагонро коҳиш медиҳанд.

Ҷалби кӯдакон ба адабиёт ба хусусияти ҷозии забон ва қобилияти он дар офаридани ҷаҳони тасаввурӣ вобаста аст. Забон ҳамчун воситаи асосии шинохт ва муоширати кӯдак бо муҳити атроф, имконият фароҳам меорад, ки тавассути афсона, ҳикоя ва дигар жанрҳои адабии ҷаҳони ҳаёли ва пурмазмун офарида шавад. Ин муҳити бадеӣ диққати кӯдакро ҷалб намуда, заминаи мусоид барои интиқоли дониш, ташаккули арзишҳои ахлоқӣ ва рушди тафаккурро бо забони сода, дӯстона ва таъсирбахш муҳайё месозад.

Равиши омӯзиш тавассути адабиёт аз зиндагӣ ва таҷрибаи кӯдак ҷудо нест, зеро он ба анъанаҳои деринаи тарбияи инсон таъсир мекунад. Дар тӯли асрҳо кӯдакон маҳз тавассути афсонаҳо, ҳикояҳо ва дигар осори шиғоҳӣ забон, фарҳанг, арзишҳои ахлоқӣ ва меъёрҳои иҷтимоиро меомӯхтанд. Аммо дар низоми муосири таълим, ки бештар ба азхудкунии донишҳои фанӣ ва натиҷаҳои таълими равона шудааст, нақши адабиёт дар баъзе ҳолатҳо ба ҳошия рафтааст. Аз ин рӯ, дар бисёр барномаҳои дарсӣ равишҳои ғайриадабии бартарӣ ёфта, аз имкониятҳои фаровони адабиёт барои рушди маърифатӣ, эҳсосӣ ва ахлоқи кӯдак ба таври кофӣ истифода намешавад. Барои касе пӯшида нест, ки таъсири манфии муҳити муосир ба раванди ташаккули шахсияти кӯдак то чӣ андоза афзоиш ёфта истодааст. Камшудани таваҷҷуҳ ба китобхонӣ, маҳдуд гардидани вақти ҷудонамудаи калонсолон, махсусан волидон, ба тарбия ва таълими фарзандон, инчунин вобастагии рӯзафзуни кӯдакон ба технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла истифодаи аз ҳад зиёди телефонҳои мобилӣ, ба фаъолияти маънавӣ, зеҳнӣ ва иҷтимоии онҳо таъсири ҷиддӣ мерасонад. Дар ҷунин шароит кӯдак бештар ба муҳтавои гуногуни рақамӣ рӯ меорад ва тадриҷан робитаи мустақими ӯ бо китоб, сухани бадеӣ, арзишҳои фарҳангӣ ва таҷрибаи маънавии наслҳои гузашта заиф мегардад. Камранг шудани нақши мутолиа ва муоширати зиндаи оилавӣ метавонад ба рушди тафаккури мустақил, қобилияти тасаввур, эҳсоси ҳамдардӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии маънавии кӯдак таъсири манфӣ расонад. Аз ин рӯ, дар шароити имрӯза тақвияти мавқеи китоб, махсусан адабиёти кӯдакон ва фолклори бачагона, инчунин баланд бардоштани масъулияти оила ва ҷомеа дар раванди тарбия яке аз масъалаҳои муҳим ба шумор меравад. Зеро адабиёти кӯдакон омили муҳими ташаккули ахлоқ, тафаккур, завқии эстетикӣ ва ҳувияти фарҳангии насли наврас мебошад. Пас, омӯзиш тавассути адабиёти кӯдакон набояд ҷун воситаи ёрирасон дар раванди таълим баррасӣ шавад.

АДАДБИЁТШИНОСӢ

Он метавонад ҳамчун равиши мустақил ва муассири педагогӣ барои ғанӣ гардонидани муҳтавои барномаҳои таълимӣ ва рушди ҳамаҷонибаи кӯдак истифода гардад. Адабиёт ба кӯдак таҷрибаи эҳсосӣ, қобилияти тасаввур, тафаккури эҷодӣ ва дарки амиқи падидаҳои зиндагиро ташаккул медиҳад.

Бисёре аз мо барои фарзандонамон ҳикоя нақл мекунем, шеър мехонем ва онҳоро бо олами зебои сухан ошно месозем. Худи мо низ дар давраи кӯдакӣ ҳикояҳо, шеърҳо, афсонаҳо ва сурудҳои зиёде шундаем ва баъзан бо садои оромбахши онҳо ба хоб мерафтем. Қисми муҳими ин мероси маънавиро дostonҳои мардумӣ, афсонаҳо, таронаҳо ва лалайикҳову даргиликҳо ташкил медоданд, ки дар тӯли асрҳо аз насл ба насл гузашта, бо роҳи нақли шифоҳӣ то ба мо расидаанд. Падару модарон ва бузургсолони мо ин осорро бо забони сода, самимӣ ва пурмехр ба кӯдакон нақл мекарданд ва ба ин васила арзишҳои фарҳангӣ, ахлоқӣ ва таҷрибаи зиндагиро низ интиқол медоданд. Имрӯз қисми зиёди ин осори гаронбаҳо ба шакли хаттӣ сабт гардида, дар баробари онҳо асарҳои нави зиёде - шеърҳо, ҳикояҳо, афсонаҳо ва китобҳои махсус барои кӯдакон офарида шудаанд. Падару модарон ва омӯзгорон бояд аз мазмуну имкониятҳои тарбиявии ин китобҳо ба таври васеъ истифода намуда, дар кӯдакон шавқу рағбат ба мутолиа, эҳсоси завқ бадеӣ, таваҷҷуҳ ба ҳикояҳои пандомӯз ва шиносӣ бо ҷаҳони маънавии адабиётро ташаккул диҳанд.

Вакте аз адабиёти кӯдак сухан мегӯем, аксар вақт шеърҳо ва ҳикояҳоеро дар назар дорем, ки бо забони сода ва фаҳмо барои кӯдакон навишта шудаанд. Аммо аз дидгоҳи илмӣ, адабиёти кӯдак танҳо аз матн иборат нест. Бисёре аз хонандагони калонсол адабиёти кӯдакро баъзан ҳамчун адабиёти «дараҷаи дуюм» арзёбӣ мекунанд. Ин гуна муносибат бештар аз он сарчашма мегирад, ки баъзе воситаҳои ифодаи бадеии ҳоси осори кӯдакона ба усулҳои адабиёти оммавӣ ва анъанаҳои лубоки халқӣ наздикӣ доранд. Вале арзиши воқеии адабиёти кӯдак пеш аз ҳама ба умқи мазмун, маҳорати бадеӣ ва аҳамияти маънавии он вобаста аст. Аз ин рӯ, осори адабиёти кӯдак бояд ба талаботи баланди ҳунари адабӣ ҷавобгӯ буда, дорои арзиши пойдори бадеӣ бошад, зеро адабиёти ҳақиқии кӯдак бояд ба қатори осори классикӣ дохил шавад. Бисёре аз хонандагони калонсол адабиёти кӯдакро баъзан ҳамчун адабиёти «дараҷаи дуюм» арзёбӣ мекунанд. Ин гуна муносибат бештар аз он сарчашма мегирад, ки баъзе воситаҳои ифодаи бадеии ҳоси осори кӯдакона ба усулҳои адабиёти оммавӣ ва анъанаҳои халқӣ наздикӣ доранд. Вале арзиши воқеии адабиёти кӯдак пеш аз ҳама ба умқи мазмун, маҳорати бадеӣ ва аҳамияти маънавии он вобаста аст. Аз ин рӯ, осори адабиёти кӯдак бояд ба талаботи баланди ҳунари адабӣ ҷавобгӯ буда, дорои арзиши пойдори бадеӣ бошад.

Дар воқеъ, метавон пурсид: чаро адабиёти кӯдак муҳим аст? Чаро имрӯз дар аксари кишварҳои ҷаҳон барои офариниш, нашр, тарҷума ва омӯзиши он маблағ ва таваҷҷуҳи зиёд равона мешавад? Сабаб дар он аст, ки адабиёти кӯдак воситаи муҳими рушди зеҳнӣ, забонӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоии кӯдак ба шумор меравад. Аз ҳамин ҷост, ки адабиёти кӯдак дар саросари ҷаҳон ба як соҳаи бузурги фарҳангӣ ва саноати пуриқтидор табдил ёфтааст. Пажӯҳишҳои равоншиносӣ, педагогика ва илмҳои маърифатӣ нишон медиҳанд, ки шиносоии барвақти кӯдак бо китобу ҳикояҳо ба рушди забон, тавоноии андешидан, таҳайюл, ҳамдардӣ ва малакаҳои иҷтимоии ӯ таъсири амиқ мерасонад. Аз ин рӯ, аҳамияти адабиёти кӯдак дар ташаккули шахсият ва ҷаҳонбинии кӯдак нақши калидӣ дорад.

Пас, адабиёти кӯдак ба рушди кӯдак чӣ гуна таъсир мерасонад? Ба ин савол метавон аз чанд ҷанбаи асосӣ посух дод:

1. Аҳамияти адабиёти кӯдак дар рушди малакаҳои забонӣ. Яке аз муҳимтарин вазифаҳои адабиёти кӯдак мусоидат ба рушди забони кӯдак аст. Пажӯҳишҳои соҳаҳои равоншиносӣ ва омӯзиши забон нишон медиҳанд, ки кӯдаконе, ки аз солҳои аввали зиндагӣ мунтазам ба китобу ҳикояҳо гӯш медиҳанд, захираи луғавии ғанитар доранд ва зудтар сухан гуфтан, фаҳмидан ва баён кардани андешаҳои худро меомӯзанд [10, 31-32].

Дуруст аст, ки адабиёти бадеӣ яке аз воситаҳои муассири ташаккули шахсият ва рушди нутқи кӯдакони синни томақтабӣ ба шумор меравад. Осори бадеӣ дар баробари ғанӣ гардонидани ҷаҳонбиниву таҷрибаи маърифатии кӯдак, барои азхуд намудани меъёрҳои забони адабӣ низ заминаи мусоид фароҳам меорад. Шиносоӣ бо асарҳои бадеӣ захираи луғавии кӯдакро бо калимаҳои нав, ибораҳои образнок, вохидҳои фразеологӣ ва воситаҳои ифоданоки забон ғанӣ гардонида, малакаҳои нутқи шифохӣ, фаҳмиши матн ва баёни пайдарпайи андешаҳоро тақвият мебахшад. Илова бар ин, адабиёти бадеӣ ба кӯдакон имкон медиҳад, ки ҳангоми изҳори муносибат ва арзёбии муҳтавои асарҳои аз ҷониби калонсолон кироатшуда аз қолабҳо ва сохторҳои меъёрии забонӣ ба таври дуруст ва мақсаднок истифода баранд. Агар хоҳед, ки фарзандатон забони бой ва гуфтори равои дошта бошад, яке аз беҳтарин роҳҳо ин аст, ки аз овони кӯдакӣ барои ӯ китоб бихонед. Китобҳои кӯдакона яке аз муассиртарин абзорҳои омӯзиши забон мебошанд.

Дар солҳои аввали ҳаёт, махсусан дар синни 1 то 5-солагӣ, кӯдак ҳар рӯз калимаҳои нав меомӯзад. Ҳар қадар муҳити забонии ӯ ғанитар бошад, ҳамон қадар рушди забони ӯ низ беҳтар хоҳад буд. Китобҳои шеър ва ҳикоя ин муҳитро фароҳам меоранд. Дар онҳо калимаҳо ва ибораҳо дар мавридҳои гуногун такрор мешаванд ва ҳамин такрор ба кӯдак имкон медиҳад, ки маъно, тарзи истифода ва ҷойгоҳи онҳоро

дар гуфтор беҳтар дарк кунад.

Омили дигари муҳим, ҳавасмандӣ аст. Кӯдак дар ҳолате беҳтар меомӯзад, ки аз омӯзиш лаззат барад. Ҳикояҳои ҷолиб, шеърҳои оҳангин ва қаҳрамонҳои дӯстдоштаниаш шавқи ўро ба забон ва китоб бештар мекунад. Ҳамзамон, тасвирҳои китобҳо дар фаҳмидани маъноӣ калимаҳо ва рӯйдодҳо нақши муҳим доранд. Пеш аз он ки кӯдак хонданро ёд гирад, ў тавассути тасвирҳо маъноӣ бисёр мафҳумҳоро дарк мекунад ва байни калима ва тасвир робита барқарор месозад [6, 52-68].

2. Аҳамияти адабиёти кӯдак дар рушди тасаввур ва тафаккури эҷодӣ. Яке аз хусусиятҳои муҳими адабиёти кӯдак он аст, ки ҷаҳонро пеши назари кӯдак мекушояд, ки аз воқеияти ҳаррӯза фаротар аст. Қаҳрамонҳои афсонавӣ, шохзодагон, ҳайвоноти суҳангӯ, мошинҳои парвозкунанда, ашӣи ҷондор ва сарзаминҳои ҳаёли ба кӯдак имкон медиҳанд, ки берун аз доираи таҷрибаи маҳдуди худ андеша кунад ва ҷаҳони эҳтимолҳоро тасаввур намояд.

Аз нигоҳи илмҳои маърифатӣ таҳайюл яке аз асосҳои рушди тафаккури эҷодӣ ва ҳалли масъалаҳо мебошад. Вақте кӯдак ҳикояро меҳонад ё мешунавад, дар зехни худ қаҳрамонҳо, ҷойҳо ва воқеаҳоро тасвир мекунад. Ин раванд кудрати тасаввур, эҷодкорӣ ва андешаи мустақили ўро тақвият медиҳад. Ба андешаи муҳаққиқи рус Ивановская О.Г. “кӯдаки дар ҳоли рушд дар фазои ягонаи фарҳангӣ бо калонсолони атрофи худ зиндагӣ ва инкишоф меёбад. Азҳудкунӣ ва дарки иттилооти фарҳангӣ тавассути ташаккули низоми инфиродии тасаввуроту маъниофаринии кӯдак сурат мегирад. Ба ин хусусияти бартаридоштаи тафаккури айёни-образи кӯдак мусоидат менамояд. Образҳои идрок ба кӯдак имкон медиҳанд, ки ангезаҳои муҳитро аз ҳам фарқ кунад, образҳои тасаввурӣ ба ғани гардидани захираи луғавӣ ў мусоидат мекунад ва образҳои ҳаёли заминаи рушди тафаккури мантиқӣ ва мулоҳизарониро фароҳам меоранд. Азбаски мулоҳизаҳои кӯдак бештар бо унсурҳои таҳайюл ва ҳаёлпардозӣ омехтаанд, сюжетҳои афсонавӣ барои ў аз ҷиҳати равоӣ ва маърифатӣ хеле наздик ва фаҳмо мебошанд. Ба ҳамин монанд, калонсолон низ дар раванди дарки воқеият аз имкониятҳои таҳайюл истифода мебаранд. Дар ҳикояҳо ва асарҳои офаридаи онҳо бозии таҳайюл ва бозии забонӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Аз ин рӯ, истифодаи афсонаҳо ҳамчун воситаи рушди тафаккур ва нутқи кӯдакони синни томактабии дорои нуқсонҳои нутқ дорои иқтидори баланди педагогӣ ва равошиносӣ мебошад” [5, 209-211].

Аҳамияти адабиёти кӯдак дар рушди иҷтимоии кӯдак. Адабиёти кӯдак дар баробари густариш додани ҷаҳонбинии кӯдак, ба раванди иҷтимоишавӣ ў низ мусоидат мекунад. Кӯдак тавассути мутолиа ё шунидани ҳикояҳо дарк менамояд, ки ҷаҳон аз доираи оила ва муҳити

наздики ӯ хеле фарохтар аст. Ӯ мефаҳмад, ки одамон тарзи зиндагӣ, ҷаҳонбинӣ, урфу одат ва фарҳангҳои гуногун доранд ва ҳар шахс воқеиятро аз нигоҳи худ дарк мекунад. Чунин таҷрибаи маърифатӣ ба кӯдак имкон медиҳад, ки худро ҳамчун узви ҷомеа эҳсос намояд, арзишҳо ва меъёрҳои ахлоқиву иҷтимоиро аз худ кунад ва муносибати мусбатро нисбат ба дигарон ташаккул диҳад. Дар натиҷа, дар шуури ӯ тасаввуроти ибтидоӣ дар бораи масъулияти шахсӣ, ҳамзистии озоишта, эҳтиром ба дигарон ва аҳаммияти арзишҳои маънавӣ ташаккул ёфта, ангезаи сахмгузори дар бехбудии муҳити иҷтимоӣ ва маънавии ҷомеа тадриҷан инкишоф меёбад. Ҳангоми хондани китоб, кӯдак бо қаҳрамонҳои гуногун ҳамроҳ мешавад, аз шодии онҳо шод мегардад, аз ғами онҳо андӯхгин мешавад ва бо мушкilotу муваффақиятҳои онҳо ҳамдардӣ мекунад. Аз нигоҳи равшанӣ, ин таҷрибаҳо ба рушди ҳамдардӣ фаҳмиши эҳсосоти дигарон ва ташаккули малакаҳои муоширати иҷтимоӣ мусоидат мекунанд. Кӯдак тадриҷан меомӯзад, ки ба эҳсосот ва андешаҳои дигарон эҳтиром гузорад ва онҳоро дарк намояд. Илова бар ин, китобҳо кӯдакони бодардӯш, ҷойҳо ва фарҳангҳои гуногун ошно мекунанд. Ин шиносӣ ҷаҳонбинии онҳоро васеъ карда, рӯҳияи таҳаммулпазирӣ, эҳтиром ба гуногунрангии фарҳангӣ ва қобилияти зиндагӣ дар ҷомеаи гуногунандешро тақвият мебахшад. Зеро имрӯз худхоҳиву худпарастии кӯдак эътидол надорад. Ояндаи хатарзотар ҷаҳонро интизор аст. Азбӯҳои ҳисси кӯдак, алаҳхусус ҷашм танҳо дар телефонҳо бо бӯзҳои ҳусуматофар ва ҷангпарастиву куштор банд аст. Оқибаташ, албатта, уммедбахш буда наметавонад. Танҳо роҳи ҷашмро ба ҳонаи китоб кушодан лозим. Дигар роҳе нест. Аммо бо кадом роҳу усулҳо?

Дар замони муосир яке аз масъалаҳои нигаронкунанда ин афзоиши тамоюлҳои худмарказӣ ва худпарастӣ дар рафтору муносибатҳои бештари кӯдакон ба шумор меравад. Агар раванди ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, эҳсоси ҳамдардӣ ва масъулияти иҷтимоӣ дар давраи кӯдакӣ ба таври дуруст роҳандозӣ нашавад, эҳтимол дорад ҷомеаи оянда бо мушкilotи ҷиддии маънавӣ рӯ ба рӯ гардад. Зеро кӯдакӣ давраи муҳимтарини ташаккули ҷаҳонбинӣ, тафаккур ва мавқеи шахсии инсон мебошад. Имрӯз қисми зиёди таҷрибаи маърифатӣ ва эҳсосии кӯдакон зери таъсири муҳити рақамӣ қарор гирифтааст. Ҷашму зехни кӯдак, ки бояд бо манзараҳои зебои олам, образҳои созанда, ҳикояҳои тарбиявӣ ва арзишҳои инсондӯстона бой гарданд, аксаран ба муҳтавои экрани телефонҳо вобаста мешаванд. Бӯзҳои дорои мазмуни ҳушунатомез, рақобати бераҳмона ва сахнаҳои ҳаробиовар метавонанд ба ташаккули тасаввуроти кӯдак дар бораи муносибатҳои инсонӣ таъсири манфӣ расонанд. Албатта, истифодаи оқилонаи технологияҳои муосир метавонад имкониятҳои

нави омӯзиширо фароҳам оварад, аммо иваз шудани ҷаҳони китобу муоширати зинда бо муҳтавои тасодуфии рақамӣ метавонад ба рушди эҳсосӣ ва маънавии кӯдак таъсири номатлуб гузорад. Дар чунин шароит яке аз роҳҳои муассири ҳифз ва рушди ҷаҳони ботинии кӯдак боз намудани равзанаи ӯ ба олами китоб мебошад. Маҳз китоб воситаи тарбияи эҳсосот, рушди таҳайюл, ташаккули тафаккури интиқодӣ ва бедор намудани ҳисси некӣ, ҳамдардӣ ва масъулият аст. Қаҳрамонони асарҳои бадеӣ ба кӯдак имконият медиҳанд, ки вазъиятҳои гуногуни зиндагиро дарк намояд, интиҳоби ахлоқиро омӯзад ва муносибати худро ба ҷаҳон ташаккул диҳад. Аммо саволи муҳим ин аст: чӣ гуна метавон кӯдакро ба китоб ҷалб кард ва муҳаббат ба мутолиаро дар ӯ бедор намуд? Барои ин пешниҳоди китоб кофӣ нест, зарур аст, ки муҳити китобхона дар оила ва муассисаҳои таълимӣ ташаккул ёбад, китоб ба таҷрибаи эҳсосии кӯдак пайваست гардад, асарҳо мувофиқи синну сол ва ниёзҳои маърифатии ӯ интиҳоб шаванд. Ҳамкориҳои волидон, омӯзгорон ва ҷомеа метавонад роҳро фароҳам оварад, ки кӯдак аз ҷаҳони маҳдуди экран ба ҷаҳони фароҳи андеша, ҳаёл ва маънавиёт ворид шавад. Зеро тарбияи насли китобхон ин сармоягузорӣ ба ояндаи инсонӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии ҷомеа мебошад.

4. Аҳамияти адабиёти кӯдак дар рушди малакаҳои омӯзишӣ. Адабиёти кӯдак яке аз омилҳои муҳими оморасозии кӯдак ба омӯзиш аст. Муҳаққиқони соҳаи маориф бар он назаранд, ки шавқу рағбат ба китоб ва мутолиа дар солҳои аввали кӯдакӣ ба ташаккули одатҳои омӯзишӣ ва муваффақияти таҳсил дар солҳои баъдӣ таъсири назаррас мерасонад.

Ба қавли муаллифони мақолаи “Ташаккули ҳавасмандӣ ва шавқи китобхона дар хонандагони синни хурди мактабӣ: ҷанбаҳои психологию педагогӣ”: “яке аз хусусиятҳои муҳими давраи кӯдакӣ рушди зеҳни эҳсосӣ мебошад. Ворид шудан ба олами китоб ба кӯдакон имконият медиҳад, ки эҳсосоти худро дарк ва баён намоянд. Онҳо аз тариқи шиносӣ бо қаҳрамонони асарҳо ҳамдардӣ карданро меомӯзанд, фарқи байни некиву бадиро дарк мекунанд ва дар бораи он тасаввурот пайдо менамоянд, ки дар ҳолатҳои гуногуни зиндагӣ чӣ гуна бояд рафтор кард ва аз кадом амалҳо бояд худдорӣ намуд. Мутолиаи китоб ба рушди зеҳни эҳсосӣ, қобилияти дарк ва таҳлили ҳолатҳои гуногун, инчунин ташаккули малакаҳои ҳамдардӣ, худшиносӣ ва муносибати дуруст бо дигарон мусоидат мекунад [3, 164].

Дуруст аст, ки хондани ҳикояҳо, шеърҳо ва афсонаҳо дар кӯдак ҳисси кунҷовиро бедор мекунад. Кӯдак меҳонад қаҳрамонҳоро беҳтар бишносад, сабаби рӯйдодҳоро дарк кунад ва идомаи ҳикояро пешбинӣ намояд. Ин кунҷовӣ ангезаи табиӣ омӯзишро тақвият

мебахшад ва ӯро ба хондан, навиштан, нақл кардан ва савол додан водор месозад.

Адабиёти кӯдак ҳамчунин шаклҳои гуногуни эҷодкориро ғаёл мекунад. Пас аз хондани китоб, бисёр кӯдакон меҳаҳанд расм кашанд, ҳикоя нависанд, шеър эҷод кунанд ё саҳнаҳои китобро бозӣ намоянд. Чунин ғаёлиятҳо малакаҳои баён, муошират ва тафаккури эҷодии онҳоро низ инкишоф медиҳанд.

Илова бар ин, адабиёт кӯдакро бо ормонҳо, арзишҳо ва идеалҳои инсонӣ ошно мекунад. Ӯ тавассути саргузашти қаҳрамонҳо меомӯзад, ки барои расидан ба ҳадаф чӣ гуна бояд кӯшиш кард, бо мушкилот чӣ гуна рӯ ба рӯ шуд ва дар бораи рафтору қарорҳои худ андеша намуд. Ин таҷрибаҳо ба рушди тафаккури интиқодӣ, қобилияти таҳлил ва мустақилона хулоса баровардан мусоидат мекунанд.

Албатта, таъсири мусбати адабиёти кӯдак фақат ба ҳуди китоб вобаста нест. Нақши падару модар, омӯзгорон ва муҳити омӯзишӣ низ бисёр муҳим аст. Вақте калонсолон китобхониро дастгирӣ мекунанд, барои мутолиа вақт чудо менамоянд ва бо кӯдак дар бораи китобҳо сухбат мекунанд, муносибати мусбат ба китоб ва омӯзиш дар ӯ устувор мегардад. Вақте сухан дар бораи адабиёти кӯдак меравад, пеш аз ҳама китобҳои дар назар дошта мешаванд, ки махсус барои кӯдакон офарида шудаанд. Дар зехн ғавран асарҳои бадеии дорои тасвирҳои рангоранг, афсонаҳо, ҳикояҳои ҳаёли ва ё қиссаҳои, ки бар пояи воқеаҳои ҳаёти навишта шудаанд, ҷилвагар мешаванд. Ин гуна осор ҷузъи ҷудонашавандаи ҷаҳони кӯдакии ҳар як инсон мебошанд. Аксари одамон метавонанд бе душворӣ китобҳои дӯстдоштаи давраи кӯдакии худро ба ёд оранд. Ҳатто агар номи китоб ё муаллифи он аз хотир рафта бошад ҳам, онҳо мазмунӣ асар, тасвирҳои он ва эҳсосоти гуворову гармеро, ки ҳангоми мутолиа ё шунидани он аз забони калонсолон таҷриба кардаанд, ба ҳубӣ ба ёд меоранд.

Маҳз ҳамин таъсири амиқи эҳсосӣ, ки кӯдакро ба ҷаҳони китоб ҷалб намуда, таваҷҷуҳи ӯро нигоҳ медорад, имкониятҳои бузурги педагогии адабиёти кӯдакро ошкор месозад. Омӯзгорон метавонанд аз ин неруи эҳсосӣ ҳамчун воситаи муассири таълиму тарбия истифода баранд. Зеро адабиёти кӯдак аз ибтидо бо ҳадафҳои омӯзишӣ тарбиявӣ офарида шуда, то имрӯз низ ҳамчун омили муҳими рушди зехнӣ, маънавӣ ва забонии кӯдак аҳамияти худро нигоҳ доштааст [4, 76-78].

Ҳарчанд мушоҳидаҳои воқеии ҳаёт, таҷрибаи иҷтимоӣ ва хусусиятҳои муҳити маънавию иттилоотии кӯдакони имрӯза баъзан моро водор месозанд, ки нисбат ба ояндаи арзишҳои маънавӣ ва фарҳангии насли нав нигаронӣ дошта бошем, набояд ба ин раванд бо назари ноумедона муносибат кард. Баръакс, зарур аст, ки ба неруи

тарбия, маориф ва имкониятҳои рушди шахсияти кӯдак эътимод дошта бошем. Ташаккули муҳаббат ба китоб, эҳёи фарҳанги мутолиа ва ҷалби мақсадноки кӯдакон ба ҷаҳони адабиёт метавонанд ҳамчун омилҳои муҳим дар рушди тафаккур, ахлоқ, ҷаҳонбинӣ ва маънавияти онҳо хизмат намоянд. Бо ташаббус ва пешниҳоди Пешвои муаззами миллат солҳои зиёд аст, ки озмуни ҷумҳуриявии «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст» баргузор мегардад ва дар ҷомеа ҳамчун як иқдоми муҳими фарҳангӣ-маърифатӣ мавқеи хос пайдо намудааст. Таҷрибаи баргузори ин озмун нишон медиҳад, ки он ҳамчун як мактаби муассири тарбия, худшиносӣ ва ташаккули ҷаҳонбинии маънавии насли наврас хизмат мекунад. Иштирок дар озмун ба кӯдак имкон медиҳад, ки донишу маърифати худро васеъ намояд, қобилияти фикрронӣ ва таҳлилро инкишоф диҳад, бо мероси адабӣ, фарҳангӣ ва арзишҳои маънавии ҷомеа бештар ошно гардад. Муҳимтар аз ҳама, ин гуна иқдомҳо кӯдакро ба роҳи ҷустуҷӯи дониш, мутолиаи пайваста ва худтакмилдиҳӣ раҳнамоӣ намуда, дар ӯ ҳисси масъулият, завқи маърифатомӯзӣ ва эҳтиром ба китобро ташаккул медиҳанд. Аз ин ҷихат, «Фурӯғи субҳи доноӣ китоб аст» як падидаи муҳими фарҳангӣ ва тарбиявӣ мебошад, ки метавонад дар бунёди шахсияти маънавӣ, соҳибмаърифат ва худшиносии насли оянда нақши муассир гузорад. Тарбияи кӯдакони китобхон ва андешаманд дар ниҳояти қор ба таҳкими пояҳои маънавии миллат ва рушди фарҳангии ҷомеа мусоидат менамояд.

Бояд эътироф кард, ки “дар шароити муосир мафҳум ва вазифаи адабиёт нисбат ба гузашта фарохтар гардида, он дар баробари воситаи ифодаи эҳсосот ва таҷассуми воқеият будан, ба унвони як ниҳоди муҳими фарҳангӣ ва тарбиявӣ низ амал мекунад. Имрӯз ҷомеа бо падидаҳое чун коста гардидани арзишҳои ахлоқӣ, коҳиши фарҳанги мутолиа, таъсири густурдаи фазои маҷозӣ ва афзалият пайдо кардани донишомӯзӣ бар тарбияи шахсият рӯ ба рӯ аст. Дар чунин вазият масъулияти адабиёт, бахусус адабиёти кӯдакон, беш аз ҳар давраи дигар афзоиш меёбад” [7, 118]. Ояндаи дурахшони ҷомеа аз он вобаста аст, ки имрӯз мо чӣ гуна муҳити маънавӣ барои кӯдакон фароҳам меорем. Китоб ва китобхонӣ роҳи ташаккули инсонгарой, тафаккури мустақил, эҳсоси масъулият ва қобилияти дарки арзишҳои умумибашарӣ мебошанд. Аз ин рӯ, бо талошҳои муштаракӣ оила, муассисаҳои таълимӣ ва ҷомеа метавон заминаи устувореро барои тарбияи насли босавод, андешаманд ва дорои фарҳанги баланди маънавӣ фароҳам овард. Ба гуфтаи муҳаққиқи рус Черняк М.А. мо ҳам ҳамовозем, ки «дар солҳои охир тасаввуроти нодуруст (миф) пайдо шуда, паҳн мегардад, ки гӯё наврасон дигар китоб намехонанд ва вақти холии худро танҳо ба бозии компютерӣ сарф мекунанд. Масъалаҳои омӯзиши мутолиаи кӯдакон ва муайян намудани ҷойгоҳи

китоб дар ҷомеаи муосир дар маркази таъсири мутақобилаи мураккаби қолабҳои иҷтимоӣ ва тасаввуроти устувори нодуруст қарор доранд, ки бевосита ва ё ғайримустақим бо ҳамдигар вобастагӣ доранд» [12, 8]. Мо умедворем, ки миллати тоҷик бо тақия ба мероси пурғановати фарҳангӣ, таърихӣ ва маънавии худ минбаъд низ соҳибтамаддунии хешро ба ҷаҳониён муаррифӣ хоҳад кард. Зеро пояи устувори ин фарҳангу тамаддуни куҳан ахлоқи миллий, арзишҳои инсонпарварона, эҳтиром ба дониш, маърифат ва некиву созандагӣ мебошад. Маҳз ҳамин хислатҳои волои маънавӣ ҳамчун шираи аслии фарҳанги тоҷикона дар тӯли садсолаҳо ҳифз гардида, ба наслҳои оянда мерос хоҳанд монд. Бовар дорем, ки агар ин арзишҳои маънавӣ тавассути тарбия, маориф ва фарҳанги китобхона дар вучуди насли наврас устувор гарданд, миллати тоҷик метавонад дар ҳазорсолаҳои минбаъда низ саҳми арзандаи худро дар рушди тамаддуни башарӣ гузорад ва таҷрибаи ахлоқиву фарҳангии хешро ҳамчун намунаи эҳтиром ба инсон, дониш ва маърифат ба ҷаҳониён пешниҳод намояд.

Китобнома:

1. Абдулназарзода, А. А. Мотивҳои нахустини пайдоиши адабиёти бачагона дар Бадахшон ва хусусиятҳои он / А. А. Абдулназарзода // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – 2026. - № 2. – С. 120-132.
2. Амонов, Р. Детская литература Таджикистана / Р. Амонов. – М.: Детская литература, 1981. – 238 с.
3. Вишневский, В. А. Формирование интереса к чтению у детей младшего школьного возраста: психолого-педагогический аспект / В. А. Вишневский, Т. Е. Панченко // Проблемы современного педагогического образования. - 2023. - № 81(2). - С. 163-166.
4. Гафурова, Д. Х. Роль детской литературы в развитии детей дошкольного возраста / Д. Х. Гафурова // Academy. - 2020. - № 12(63). - С. 76-78.
5. Ивановская, О. Г. Воображение как высшая психическая функция в развитии мышления и речи / О. Г. Ивановская // Проблемы современного педагогического образования. - 2024. - № 85(4). – С. 209-211.
6. Коростелева, Н. А. Особенности учебной мотивации детей младшего школьного возраста / Н. А. Коростелева // Наука и практика в образовании: электронный научный журнал. Том 4. – 2023. - № 2. – С. 52-68.
7. Қаландариён, Ҳ. С. Моҳияти бадеӣ ва рисолати тарбиявӣ адабиёти кӯдакон / Ҳ. С. Қаландариён // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. - 2026. - № 2. – С. 104-119.

8. Мардашова, Р. С. Детская литература как средство воспитания и обучения дошкольников и младших школьников: историко-педагогические аспекты / Р. С. Мардашова, Л. В. Рахматуллина // Казанский педагогический журнал. - 2020. - № 6, – С. 155-160.
9. Платон. Государство. Перевод с древнегреч. А.Н. Егунова / Платон. – М.: Академический проект, 2015. – 400 с.
10. Силаева, О. М. Влияние художественной литературы на развитие речи детей дошкольного возраста / О. М. Силаева // Вопросы дошкольной педагогики. – 2023. - № 10 (69). – С. 31-32.
11. Харламова, Н. Б. Влияние детской литературы на социализацию и воображение ребенка в современном обществе / Н. Б. Харламова, Г. А. Мишина // Молодой ученый. - 2015. - № 22.1 (102.1). – С. 156-158.
12. Черняк, М. А. Детское чтение в социокультурном контексте / М. А. Черник // Детское чтение: проблемы рецепции и интерпретации. Коллективная монография. - Санкт-Петербург: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2020. – 224 с.
13. Шермухаммадов, Б. Назми халкии бачагонаи тоҷик / Б. Шермухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 185 с.

ТДУ: 821.222.8.09-3

РАВАНДИ ТАШАККУЛИ НАСРИ ТОЧИК ДАР АСРИ ХХ

Ҳошимова Хуршеда Абдуманноновна¹⁹

*Институти забон ва адабиёти
ба номи А. Рӯдакии АМИТ*

Дар мақола раванди инкишофи насри тоҷик аз давраи фаъолияти устои бузург, намояндаи барҷастаи адабиёти тоҷик, ки бо фаъолияти публицистӣ ва адабиву илмӣ бунёдгузори адабиёти муосири тоҷик шинохта шудааст, Садриддин Айни ва насри то солҳои 80-уми тоҷикро фаро гирифта шудааст. Пеш аз ҳама, дар тамоюлҳои нави адабӣ реализми сотсиалистӣ, таърихӣ-инқилобӣ ва иҷтимоӣ, таърихиву тарҷумаҳолӣ, фалсафиву интеллектуалӣ, постмодернизм ва рамзгароӣ дар заминаи мактаби адабии С.Айни ташаккул ва тақомул ёфтани насри вуқӯъгарои тоҷик дар осори насли дигари адибон баррасӣ шудааст. Ҳамчунин дар мақола муаллиф ба дараҷаи вусъат ёфтани таҳқиқи таҳлили бадеӣ ва олами ботинӣ, психологӣ ва таҳқиқи бадеии гузаштаи таърих, хусусан дар даврони Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва баъди ҷанги шаҳрвандӣ гузашти ёфтани асарҳои таърихӣ таваҷҷуҳ менамояд.

Дар нимаи дувуми асри гузашта дар «наси андеша» баъдан ташаккул ёфтани таҳлили психологӣ, таваҷҷуҳ ба кайфияти руҳи инсон, сарнавишт ва қисмати ӯ, ки дар таҳлили амиқи психологӣ ва таҳлили бадеии фалсафӣ навиҷоро ба вуҷуд меоранд, дар мақола хулосаи ҷамъбасти дода шудааст.

Калидвожаҳо: раванд, наср, анъана, реализми сотсиалистӣ, тасвири реалистӣ, тамоюлҳои адабӣ, ташаккул, таърихӣ, навиҷо.

Процесс развития таджикской прозы в XX веке

С статье рассматривается процесс развития таджикской прозы в период деятельности великого устода, выдающийся представителем современной таджикской литературы, публицистическая и литературно-научная деятельность которого признано как основателя таджикской современной литературы – С.Айни, а также рассматривается таджикская

¹⁹Ҳошимова Хуршеда Абдуманноновна - Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакӣ, шӯбаи адабиёти муосир, доктори илмҳои филологӣ, ходими пешбари илмӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 901214148; e-mail: adeshrukh70@gmail.com.

Ҳошимова Хуршеда Абдуманноновна - Институт языка и литературы им. А. Рӯдаки, отдел современной литературы, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рӯдаки, 21. Тел.: (+992) 901214148; e-mail: adeshrukh70@gmail.com.

Hoshimova Khursheda Abdumanonovna - Rudaki Institute of Language and Literature, Department of Contemporary Literature, Doctor of Philological Sciences, Leading Researcher. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Ave., 21. Тел.: (+992) 901214148; e-mail: adeshrukh70@gmail.com.

проза до 80-х годов. Прежде всего, исследуются новые литературные течения социалистический реализм, революционно-исторический и социальный, исторический и биографический, философский, интеллектуальный, постмодернизм и символический на основе литературной школы С.Айни развития реалистической таджикской прозы в творчестве писателей другого поколения. Также автор статьи обращает внимание на степень развития исследования художественного анализа и внутреннего мира, психологии и художественный анализ прошлой истории, особенно развития создания исторических произведений во время и после Великой Отечественной Войны и гражданской войны.

Во второй половине прошлого века после «прозы мышления» в таджикской прозе развивается психологический анализ, обращается внимание на психологическое состояние человека, на судьбу, рок, на основе которого в глубоком психологическом и философском художественном анализе создается новаторство, о котором в статье приводится итоговое заключение.

Ключевые слова: процесс, проза, традиция, социалистический реализм, реалистическое описание, литературное течение, развитие, история, новаторство.

The development of tajik prose in the 20th century

The article examines the development of Tajik prose during the period of the great ustod, an outstanding representative of modern Tajik literature, whose journalistic and literary-scientific activities are recognized as the founder of modern Tajik literature – S. Aini, as well as the development of Tajik prose up to the 1980s. First of all, the article explores the new literary trends of socialist realism, revolutionary-historical and social, historical and biographical, philosophical, intellectual, postmodern, and symbolic, based on the literary school of S. Aini and the development of realistic Tajik prose in the works of writers of another generation. The author also focuses on the development of artistic analysis and the inner world, psychology, and artistic analysis of past history, particularly the development of historical works during and after World War II.

In the second half of the last century, after the "prose of thinking," Tajik prose developed psychological analysis, focusing on the psychological state of a person, fate, and destiny, which served as the basis for innovative psychological and philosophical artistic analysis.

Keywords: process, prose, tradition, socialist realism, realistic description, literary movement, development, history, innovation.

Насри тоҷик аввалин бор дар тамоми эҷодиёти С.Айнӣ дар асоси анъанаҳои адабиёти форсу тоҷик ва раванди дигаргуниҳои азими таърихӣ дар шакли нав зери унвони насри реалистӣ зухур кард. Дар ин дигаргуниҳои азими таърихӣ марҳилаи бедории миллӣ ва маорифпарварӣ ташаққул ва дар асари бадеӣ дар шакли нав инъикос ёфт, ҷунки дар қолаби назм ғунҷоиши ин ҳама воқеаҳои азим дигар ғайримикон гардид. Гузариш аз назм ба наср, ки дар гузашта меҳвари асосии суннати адабиёти тоҷик буд, дар адабиёти нав навсозихоро ба вучуд оварда,

тамоми паҳлуҳои воқеияти даврро дар жанрҳои гуногуни адабӣ фаро гирифт. Майли соданависии Аҳмади Дониш, баъдан Абдурауфи Фитрат шиносӣ бо асарҳои адибони маъруфи эронӣ, турку тотор, асарҳои реалистии рус ва аврупо дар насри воқеъгарои С.Айнӣ дар тасвири ҳақиқат, ҳаёти тоқатфарсои мардуми кулфатзада, низоми давлатдорӣ аморат ва бедорӣ шуури мардуми тоҷик дар дигаргуниҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ таъсири амиқ гузошта, ташаккулу тақомул ёфт. Тасвири ваҳшонияти аморати Бухоро ва беқадри ҳаёти инсон («Чалоддони Бухоро»), ҳаёти воқеии одамони одӣ (Одина, Гулбӣбӣ), бедодорӣ шуури онҳо дар раванди инқилоби Бухоро (Дохунда) ҷомеаи пурзиддияти феодалӣ бо тамоми зулму асорат, беҳуқуқии мардуми мазлум дар муносибати ҳокимияти ҳукмрон ва амалкунандаи даврон дар ҳаёти се насл («Ғуломон») дар насри С.Айнӣ воқеъгарона ва хеле амиқ тасвир гардиданд. Тарҷумаи ҳоли С.Айнӣ низ дар ташаккулу инкишофи насри реалистӣ нақши калидӣ бозид, хусусан аз дарки амиқи моҳияти муҳимтарин рӯйдодҳои ҳаёт оғоз ёфта, дар таносуб бо воқеаҳои бузурги таърихӣ вусъат ёфт. Бинобар ин, нуқтаи олиӣ реализм бешубҳа дар шоҳасари С.Айнӣ «Ёддоштҳо» зухур меёбад, ки воқеияти таърихӣ дар ин асар хеле амиқ таҳлилу таҳқиқ гардидааст. Минбаъд мактаби С. Айнӣ дар сабки насрнависони насли нав Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, П. Толис, Ф. Муҳаммадиев ва дигарон дар адабиёти тоҷик ба ташаккул ёфтани тасвири реалистӣ дар насри тоҷик таъсири амиқ гузошт.

Мубрами таҳқиқ дар муайян намудани раванди инкишофи жанрҳои насрӣ, дарки ғоявию моҳияти марҳилаҳои муайяни таърих, шахсиятҳои таърихӣ ба тасвиририфташуда, таҳқиқи бадеии гузаштаи таърих, дараҷаи вусъат ёфтани таҳқиқи таҳлили бадеӣ дар насри асри ХХ мебошад. Ҷамҷунин таҳқиқи амиқи таҳлилӣ, таҳқиқи бадеии иҷтимоию фалсафии фардияти инсон, то кадом андоза қушода шудани моҳияти иҷтимоии ҳаёт, дарк шудани раванди инкишофи ҷамъият ва сифатҳои маънавии қаҳрамони замон; ба олами ботинии инсон ва қисмати шахси алоҳида, психологияи ӯ, рафтору кирдор ва ҳулуқи табиати вай таваҷҷуҳ зоҳир намудани нависандагон ва мувофиқатии онҳо ба талаботи ахлоқи иҷтимоӣ, ба манфиатҳои ҷамъият боздид мешаванд.

Мақсади таҳқиқ таҳлили раванди ташаккули насри тоҷик дар асри ХХ аз зовияи диди имрӯз мебошад. Омӯзиши ин раванд барои муайян кардани тамоюлҳои адабӣ (реализми сотсиалистӣ, таърихӣ-инқилобӣ ва иҷтимоӣ, таърихиву тарҷумаҳои, фалсафиву интеллектуалӣ, постмодернизм ва рамзгароӣ) ва дараҷаи ташаккули насри тоҷик имкон медиҳад.

Яке аз хусусияти муҳими адабиёти асри ХХ дар он аст, ки моҳияти аслии ҳодисаҳои иҷтимоиву таърихӣ дигар тавассути характери фардӣ

ошкор шуданд. Дар ин роҳ истеъдоди бузурги нависандагон дар тасвири амики ҳодисаҳои ҳаёт ба таҳқиқ кашидани моҳияти иҷтимоӣ ва маънавии раванди ҳаёт, ба нишон додани мавқеи ҷамъиятии фард вобастагӣ дошт, ки дар насри тоҷик дар ибтидо маҳз ғаъолияти эҷодии С.Айнӣ вазифаи бузурги ҷамъиятиву таърихиро иҷро кард. Воқеан, ба қавли айнишинос А. Маҳмадаминов «дар шароите ки дар ҳамаи соҳаҳои ҳаёт муборизаҳои пуршиддати синфӣ, сиёсӣ ва идеологӣ давом мекарданд, С.Айнӣ тахти роҳнамоии бевоситаи Партияи Коммунистӣ бо асарҳои номиву тадқиқотиаш таҳкурсии мустаҳкаме гузошт...» [4, 9].

Дар солҳои 30-юм насри тоҷик дар жанрҳои хурди наср, хусусан дар ҳикояву очерк инкишоф меёбад. Дигаргуниҳои ҳаёт, бедории шуури меҳнаткашон, муборизаи синфӣ, озодии занон, сохтмони колхозӣ дар эҷодиёти Ҷ. Иқромӣ, Ҳ. Карим, Р. Ҷалил, А. Деҳотӣ, Алӣ Ҳуш ва дигарон ҳамаҷониба тасвир мегардад. Мавзӯи асосии насри ин давра иборат аз талошҳои воқасини боқимондаҳои дунёи кӯҳна, муборизаи қаҳрамонона ба муқобили босмачиён бо зухуроти воқеӣ (реалӣ) буд, ки бевосита аз зиндагӣ гирифта шуда буданд. Дар эҷодиёти Ҷ. Иқромӣ, хусусан анъанаҳои адабиёти форсӣ тоҷик, воқеанигорӣ ва таҳлили психологӣ вусъат меёбад, ки дар нахустин маҷмуаи ҳикояҳо ва повести «Ду ҳафта» (1933), «Тирмор» (1934), романи «Шодӣ» (1940) таҳқиқи бадеӣ ба назар мерасад. Воқеан «зухури насри ҷадид ва анвои он дар адабиёти умумифорсии асри XX на танҳо тавассути андешаҳои маорифпарвариву равшангарӣ, аз худ кардани имконият ва зарфиятҳои сабки реалистӣ сурат гирифт, балки дар пайдоиш ва рангорангии он нақши суннатҳои пурғановати насри классикии форсӣ ва махсусан адабиёти достонии онро наметавон нодида гирифт» [10, 148].

Маълум аст, ки асарҳои бадеиву илмӣ ва публицистии С.Айнӣ дар нимаи аввали асри XX дар роҳи худшиносии миллӣ ва бедории шуури иҷтимоии халқ дар давраи дигаргуниҳои бузурги табадуллоти инқилобӣ, на танҳо нақши муҳимми тақдирсозро бозиданд, балки дар таҳқиқи бадеии инқилобӣ, гузаштаи дуру наздики таърихӣ ва марҳилаҳои муҳимми таърихӣ дар насри тоҷик заминаи бунёди гузаштанд. Инкишофи минбаъдаи насри тоҷик дар заминаи асарҳои С. Айнӣ ба вусъат ёфтани назари таърихӣ фалсафӣ ба гузашта, таваҷҷуҳи амиқ ба олами маънавии шахсиятҳои барҷастаи таърихӣ (очеркҳои илмӣ-адабии «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик» (1944) ва «Исёни Муқаннаъ» (1944) ба таҳқиқи таҳлили амиқи бадеӣ мусоидат карданд. М. Шакурӣ бар ҳақ ишора карда менависад: «Алҳақ, Садриддин Айнӣ яке аз бузургтарин фарзандони миллат аст, ки дар як давраи бӯҳронии сарнавиштсӯз фидокорона талош карда, барои таъмини бақои умри миллат қаҳрамонона нишон дода ва барои ин ки халқ аз зери харобазори таърих дубора сар бардорад ва қомат

рост кунад, падарвор ғамхорӣ ва сарпарасти намудааст» [16, 212].

Дар замони ҷанг асосан очерку ҳикояҳо инкишоф меёбанд, аз ҷумла, дар ҳикояҳои Ҷ. Икромӣ, С. Улуғзода, Р. Ҷалил, Ф. Ниёзӣ ва дигарон ҷараёни ташаккули характер, корнамоии қаҳрамонон ва ғ. бештар ба тасвир гирифта мешаванд. Дар солҳои баъди ҷанг нимаи дувуми солҳои 50-ум дар насри тоҷик *дарки бадеии воқеияти иҷтимоӣ* ба назар мерасад, ки моҳияти асосии ҷустуҷӯҳои эҷодии аҳли адабро ташкил медиҳад. Нависандагон дар ин давра ба масъалаҳои асосии пешрафти ҷомеа (фаъолияти истеҳсолӣ, ҳаёти меҳнативу ҷамъиятии инсон, ба олами маънавӣ ва ахлоқии ҳамзамонон) бештар таваҷҷуҳ намуда, воқеияти иҷтимоӣ яке аз масъалаҳои тезу тунди насри реалистии тоҷик мегардад. Қиссаҳои «Тобистон»-и Пӯлод Толис (1958), Юсуф Ақобиров «Балӯғат» (1966), «Осмони соф» (1969), Ҷумъа Одинаев «Авроқи рангин» (1964), «Иншо дар мавзӯи озод» (1969), Фазлиддин Муҳаммадиев «Одамони кӯҳна» (1963), «Дар он дунё» (1965) ва ғ. насри реалистии ҳамин солҳо мебошанд, ки дар онҳо моҳияти ҳастии инсон, мавқеи шахс дар ҷамъият дар шакли бадеӣ ба тасвир гирифта мешаванд. Хусусан П. Толис (1929-1961) психологизми тасвирро дар жанри ҳикоя хеле амиқ бурд. Дар насри адабиёти муосири тоҷик Пӯлод Толис ҳамчун нависандаи нотақдор, фавқулода ва дорои истеъдоди баланд эътироф гардидааст, ки қобилияти дарки ҷаҳони ботинии инсон баёни воқеияти иҷтимоӣ ва қудрати тасвири ҳолати руҳию эҳсосоти инсонро дар ҷузъиёт дошт. Ӯ дар роҳи эҷодӣ на танҳо насри муосири тоҷикро дар солҳои 50-60-ум асри XX тозақориҳо бахшид, балки маърифатнокии онро хеле баланд бардошт.

Дар солҳои баъди ҷанг, инчунин дар давоми солҳои 60-ум дар насри тоҷик насри таърихӣ инкишоф меёбад, дар қатори романҳои таърихӣ инқилобӣ ва пеш аз инқилобӣ дар ин солҳо навъҳои дигари он дар жанри ҳикояву қиссаҳо ва романҳо ба майдон меоянд. Воқеанигорӣ дар романҳои таърихӣ ва таърихӣ инқилобӣ, гузошта шудани муҳимтарин масъалаҳои ҳастии таърихӣ халқ, шахсиятҳои пурзӯри қаҳрамонҳо низ вусъат меёбад. Романи С.Улуғзода «Восеъ» (1967), романи сечилдаи Р.Ҷалил «Шӯрӯб» (1956-1967), романҳои сегонаи таърихӣ инқилобии Ҷ.Икромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» (1960-1973) насри реалистии тоҷикро тақвият мебахшанд. Ҳамчунин баъд аз солҳои 60-ум асарҳои ба вучуд меоянд, ки дар адабиётшиносӣ бо номи «наси андеша» ёд гардида, дар он аслан *таҳлили адабии ахлоқи иҷтимоӣ* дар олами ботинӣ, дар таҳлили психологӣ меҳвари асосиро ташкил медиҳанд. Хусусан дар наср таҳлили амиқи психологӣ дар эҷодиёти Ҷ. Икромӣ (романи «Ман гунаҳгорам» (1957) ташаккул меёбад, ки дар асар масъалаҳои муҳими ахлоқ амиқ ба таҳлил гирифта шудаанд. Таҳлили амиқи психологӣ дар роман дар монологи ботинӣ, монологи андешаронӣ ва монологи

муҳокимаронӣ дар воситаҳои таҳқиқии эмотсионалӣ ба назар мерасад. Масъалаҳои ахлоқи иҷтимоӣ ва таҳлили психологӣ насри реалистии солҳои 60-70-умро низ фаро мегирад. Агар то солҳои 50-ум маънавият ва арзишҳои инсонӣ дар адабиёти тоҷик ба иҷтимоӣёт ва синфӣяту ҳизбӣяту тобеъ бошад, баъд аз солҳои 60-ум ва баъд аз он таҳқиқи адабӣ хусусияти таҳлилий пайдо карда, ба олами ботинӣ, ҳиссиёту ҳаяҷон ва ҳолати равонӣ назари амиқ дода мешавад. Романҳои Ҷ.Иқромӣ «Ман гунаҳгорам» (1957) ва «Зоғҳои бадмур» (1977), қиссаи «Тобистон»-и Пӯлод Толис (1957), романи Фазлиддин Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» (1974) дар фикру андешаҳои қаҳрамонон ахлоқи иҷтимоӣ, ёди таърихӣ ва кайфияти руҳӣ дар ҳолатҳои гуногун мавриди таҳлили адабӣ қарор мегиранд. Хусусан баъд аз романи «Ман гунаҳгорам» дар насри тоҷик таҳқиқи бадеии таҳлилий ва психологӣ вусъат ёфта, ба андеша гирифтани ва таҳлил намудани ҳиссу ҳаяҷон, фикру мулоҳизаҳои инсон тамаркуз дода мешавад. Аз солҳои 60-ум то солҳои 80-ум таҳқиқи бадеӣ, махсусан дар насри Фазлиддин Муҳаммадиев, Урун Кӯҳзод, Сорбон густариш меёбад, ки таъсири минбаъдаи ин раванд дар насри тоҷик васеъ ба мушоҳида мерасад.

Ҳамин тавр, дар насри тоҷик дар нимаи дувуми асри XX С.Улуғзода, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, Ф. Ниёзӣ, Ф. Муҳаммадиев, У. Кӯҳзод, С. Турсун, Сорбон, Баҳром Фирӯз, Абдулҳамид Самад, Кароматуллоҳи Мирзо, Ю. Ақобиров ва дигарон фаъолият мекунанд. Нависандагон дар ин давра ба олам ва симои маънавию ахлоқии шахс назари амиқ намуда, дар мавзую мундариҷа ва сабки эҷодияшон навиҳо ба вучуд меоранд. Дар насри ин давра дар «наси андеша» тасвири психологӣ хеле қувват гирифта, равандҳои ботинии руҳию равонӣ бо муҳимтарин масъалаҳои ахлоқи иҷтимоӣ ва фалсафии зиндагӣ бо ҳам таҳлилу таҳқиқ мегардад. Дар солҳои 60-70-ум ва баъди он назари амиқ намудан ба таърихи гузашта, мақоми шахс дар таърих ва таърих дар ниҳоди ҳар шахс мақоми аввалиндараҷа пайдо мекунад. Аслан шақу рағбат ба таърихи гузашта ва бузургдошти он, – қайд мекунад Н. Салимӣ, – як хосияти зотии ҷаҳоншиносии мардуми тоҷик аст» [9, 14].

Ҳофизаи таърихӣ дар асарҳои сегонаи Ҷ. Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» (1960-1973), «Сафар-маҳсум дар Бухоро» (1988), романҳои «Восеъ» (1967), «Фирдавӣ» (1980)-и С.Улуғзода, қиссаи «Сапедадам» (1970) ва «Ситорае дар тирашаб» (1982), «На ситора мерезад» (1986)-и Р.Ҳодизода, асарҳои Адаш Истад «Ҳикояҳои аз рӯзгори Борбад» (1990) дар навҳои гуногун фаро гирифта шудаанд. Дар ҳикояҳои таърихии Расул Ҳодизода «Бӯи ҷӯи Мӯлиён» (1965), «Қасидаи доғтоҳ» (1965), «Танбӯри Дилкаш» (1968), қиссаи ҳуҷати «Аҳмади Дониш» (1967), қиссаи «Сапедадам» (1970) яке аз навҳои асарҳои таърихӣ буда,

ба чехраҳои таърихӣ, шахсиятҳои шинохта ва барҷаста бахшида шудаанд.

Дар асарҳои сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» (1960-1973), «Духтари оташ» (1960), «Таҳти вожгун» (1974) Ҷ. Иқромӣ воқеаҳои мураккаби таърихиву иҷтимоии охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар шакли бадеӣ ба тасвир мегирад. Дарки олами маънавӣ ва ботинии инсон, ба таҳқиқи бадеӣ гирифтани фикру андеша, зиндагии инсон зимни рӯйдодҳо ва воқеаҳои таърихӣ дар эҷодиёти Ҷалол Иқромӣ амиқ рафт. Дар адабиёти тоҷик ин асари сегонаи нависандаро М. Шакурӣ романҳои таърихӣ инқилобӣ ном бурдааст. Ҷ. Иқромӣ ёдовар мешавад, ки қабл аз эҷоди асарҳои сегона сарчашмаҳои зиёди таърихӣ, нақли шохидони воқеа, далелҳои таърихӣ ва воқеиро омӯхтааст. Муҳимтарин чихатҳои романи сегонаи Ҷалол Иқромиро академик М. Шакурӣ ва А. Набавӣ мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Романи «Восеъ»-и С. Улуғзода беҳтарин асари таърихӣ насри тоҷик ба шумор меравад, ки нависанда дар заминаи фактҳои таърихӣ, маводи шифоӣ, шохидони воқеа, сарчашмаҳои хаттӣ бо тадқиқи бадеӣ тахайюлотро бо таърихият омезиш дода, бузургтарин ва маҳбубтарин симои пешвои шуришгарони мардумро ба тасвир овардааст. Воқеан ба ақидаи адабиётшинос А. Набавӣ: «Восеъ» намунаи беҳтарини жанри румони насри муосири тоҷик доништа шудааст... Мантиқи инкишофи тадқиқи нависанда бар он аст, ки амалу корномаи Восеъ, ибрати инсононаи ӯ ва сарнавишти саҳти вай ҳеҷ гоҳ аз дили халқ намеравад, балки бо оҳанги тоза чун панди наве барои пасомадагон садо хоҳад дод...» [5, 118-120]. Метавон гуфт, ки мурочиати С.Улуғзода ба таърих на танҳо мақоми таърихро дар ташаккули худшиносӣ ва ҳудогоҳии миллӣ нишон медиҳад, балки дарси ибрати таърих ба тафаккури аҳли ҷомеа дар шинохти худ ва рушди маънавӣ таъсирпазир буданро собит месозад. Дар ин сурат сарнавишти фҷиабори Восеъ ва ба монанди ӯ барин одамон барои нишон додани муҳити ҳаёти мардум дар замони бекигарихи Ховалинг ва Балҷувони давраи аморати Бухоро, пурзӯр шудани ҷабру зулм ва беадолатиҳои ҳокимон хатти сужети романро ташкил додааст.

Сарнавишти Фирдавси С. Улуғзода дар романи «Фирдавсӣ» дар рӯзгори хонаводагӣ ва ихотаи ёру дӯстон ба тасвир гирифта, дигаргуниҳои сирф руҳии шоирро дар алоқамандӣ бо дostonсарой, вазъи моддӣ, муҳити хонаводагиву замон ва муносибати ҳокимону вазирон, аёну ашрофон, мардуми одӣ дар маркази диққат қарор додааст. Нависанда моҳияти таърихӣ «Шоҳнома» ва шуҳрати ҷаҳонии Фирдавсиро ба таври объективона ва реалистона нишон додааст. Ӯ чандин сол «Шоҳнома»-и Фирдавсиро омӯхта, сарнавишти Фирдавсӣ ва давраи пурзиддиятро дар романи таърихӣ тарҷумаҳолӣ бо маҳорати баланд офаридааст. Дар роман на танҳо сарнавишти шоири бузург ва мушкilotҳои аз сар гузаронидаи ӯ,

балки «фазои сиёсии иҷтимоӣ ва маънавии замон, низоъҳои дохилидавлатӣ, сиёсӣ, мазҳабӣ ва ахлоқии охири асри IX ва аввали асри X» ба тасвир гирифта шудаанд. Соли 1997 романи «Фирдавсӣ»-и С. Улуғзода дар Ҷумҳурии Ислонии Эрон дар озмуни байналмилалӣ «Китоби сол» ба дарёфти Ҷоизаи аввали Раиси Ҷумҳурии Ислонии Эрон сазовор гардида, нависанда бо баҳои ҷиҳил сиккаи тилло (он замон чор ҳазор доллари амрикоӣ) ҷадрдонӣ карда мешавад. Дар бораи мазмуну мундариҷаи роман адабиётшиносон Х. Мирзозода, Р. Муслмонӣён, Х. Шарифзода, А. Давронов, Х. Асозода, М. Раҷабӣ, Х. Отахонова, А. Набавӣ, Ш. Солеҳов, М. Исматов, А. Муллоев, Ҷ. Мурувватиён, Сирочиддин Эмомалӣ ва дигарон фикру андешаҳои худро дар мақолаҳои ҷудогона ва таҳқиқотҳои хеш муфассал баён намудаанд.

Дигар асарҳои таърихӣ романҳои «Ситорае дар тирашаб» ва «На ситораҳо мерезанд»-и Расул Ҳодизода мебошанд, ки ба тасвири симои барҷаста ва рӯзгору фаъолияти илмиву адабии донишманд ва маорифпарвари нимаи асри XIX – Аллома Аҳмади Дониш бахшида шудаанд. Романи биографӣ буда, дар натиҷаи омӯзиши сарчашмаҳои илмиву таърихӣ эҷод шуда, муҳити пурзиддияти замони феодалӣ дар сарнавишти Аҳмади Дониш ва намояндагони табақаҳои гуногуни ҷомеаи амириӣ дар шакли ба бадеӣ тасвир омааст ва низоъҳои байни синфҳои муҳолифинро дар муҳити Бухоро ва орзую омили мардуми азияткашида нишон дода шудааст. Муҳимтарин масъалае, ки Р. Ҳодизода дар ҳагги сюжети роман ба он таваҷҷуҳ намудааст, дар назари хонанда ҷилвагар намудани симои донишманди барҷастаи тоҷик ҳамчун меъмори номӣ, шогирди меъморбошии Арк Усто Нодир мебошад. Сафари ӯ ба давлати Русия, ки низомии давлатдорӣ онҳо, дар илму иқтисодиёт пешравиҳои зиёд доштанд, табадуллотии фикриро ба вучуд меорад.

Мавзуи таърих дар таърихи адабиёти тоҷику форс аз ҷумлаи мавзуоти ҷовидонӣ ба ҳисоб меравад. Бо таваҷҷуҳ ба ин мавзӯ дар тӯли таърих ҳам ба таври кулӣ ва ҳам ба тариқи ҷузъӣ, бо рӯчу ба воқеоту ҳаводис, шахсиятҳои мусбату манфӣе, ки исмашон дар саҳифоти хотираи таърих сабт гардидаанд, киноёту талмеҳот, нақшҳои бадеии зиёде офарида шудаанд. Вале диди таърихӣ адибон дар ҳар даври замон вобаста ба талаботи ҷомеаи рӯз яксон набудааст. Дар ин миён ҳамаи нақшҳои ҷовидонӣ моли адабиёт шинохта шудаанд, ки дар асоси меъёрҳои адабии мондагор офарида шудаанд [12, 120]. Аз намояндагони насли дувум эҷодиёти Ф. Ниёзӣ дар инкишофи насри муосири тоҷик дар давраи шуравӣ қобили таваҷҷуҳ мебошад, ки дар замони ҷанг фаъолияти ӯ дар эҷоди асарҳои калонҳаҷм вусъат меёбад. Дар нахустин романи нависанда «Вафо» (ҷ.1, 1949, ҷ.2 1958) қаҳрамони фарзандони тоҷик ва намояндагони дигари халқҳои Иттиҳоди Шуравӣ дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ, меҳнати фидокоронаи мардуми ақибгоҳ, муҳимтарин

сифатҳои инсонӣ, аз ҷумла нангу номус, аҳду вафо, фидокорӣ ва ғ. тасвир шудааст. Сафар Одинаев, Додобой, Ёрмак, Зебӣ, Юнусбобо образҳои асосии роман мебошанд, ки дар байни онҳо қаҳрамони марказӣ – Сафар Одинаев мавқеи махсусро дорад. Дар фасли аввал ғояҳои ватандӯстӣ, дӯстии халқҳо зимни муҳорибаҳои майдони ҷанг дар шакли бадеӣ тасвир шудааст. Дар қисми дувуми роман фоҷиаи замони ҷанг, муборизаҳои пуршиддат, характерҳои персонажҳо дар муносибатҳои гуногун ошкор карда шудааст, ба монанди Лутфиев одамони дурӯя дар рафти воқеаҳо ва шиддатнокӣ муносибатҳо ошкор карда мешаванд. Ғояи асосии роман тасвири воқеии муҳити ақибгоҳ, нишон додани қувваи бузургии дӯстии халқҳо, ҳамчун қувваи бузургии шикастнопазир дар мубориза ба муқобили фашизм мебошад. Дар баробари он, дар муносибати байни Сафар ва Зебӣ муҳаббати устувору поянда ва дар симои халқи меҳнаткаш қувваи бузургии адолатпарвар, ватандӯст, дӯстии халқҳо хусусияти тарғиботию ташфиқотӣ гирифтааст.

Романи «Ҳар беша гумон мабар, ки холист...», (1974), «Сарбозони бесилох» (1985)-и Ф. Ниёзӣ асарҳои мебошанд, ки ҳамчунин мавзӯи ҷангро фаро гирифтаанд. Дар романи «Ҳар беша гумон мабар, ки холист...» қорнамоиҳои фарзандони тоҷик дар ҷангҳои партизанӣ ба тасвир гирифта шудааст, ки дар асоси маводи зиёди ҳуҷҷатӣ ва шӯҳидони воқеаҳо таълиф шудааст. Роман сарнавишти се насли Сафаровҳоро дар бар мегирад: насли аввал Султон, насли дувум Давлат ва насли савум Султон мебошанд. Роман ҷанги зидди дастаи Иброҳимбек (1931), тасвири давраҳои кӯдакии Сафар Давлат, таҳсил дар Тошкент, иштирок дар ҷанги Финляндия, рӯзҳои аввали Ҷанги Бузурги Ватанӣ, ташкил ёфтани аввалин дастаҳои партизанӣ барои мубориза бар зидди фашистон ва ғайраро дар бар мегирад. Дар симои се насл нависанда ғояҳои баланди ватандӯстӣ, инсондӯстӣ ва диловарию баномусиро дар муносибатҳои интернатсионистӣ бозтоб намудааст.

Бояд гуфт, ки дар насли ин давра ҳикояҳои таърихӣ мавқеи муҳимро ишғол карда, дар эҷодиёти нависандагон ташаккул меёбанд. Аз ҷумла, дар ҳикояҳои таърихӣ Р. Ҳодизода ба ҳаёти аҳли шуарои асрҳои X-XI ба танбӯрнавиҷи машҳур, маорифпарвари бузургии асри XIX ба олами маънавию руҳӣ ва сарнавишти фаъолияти илмию адабии онҳо назари амиқ дода шудааст. Нависанда олами ботинӣ, кайфияти руҳӣ ва андешаю муҳокимарониҳои Рӯдакӣ, Фарруҳӣ, Шохин, Неъматуллоҳи Дилкаш ва Аҳмади Донишро ба тасвир гирифта, ба рӯйдоду воқеаҳои замони камтар таваҷҷуҳ менамояд. Р. Ҳодизода ба маъҳаз ва сарчашмаҳои таърихӣ адабӣ ва илмӣ таъҷ намуда, аслан аз диди зовияи муайян бештар ба дарки воқеияти зиндагӣ, фаъолият, кайфияти руҳӣ ва олами ботинӣ ин чехраҳои шинохта назари амиқ менамояд. Ба ибораи дигар, нависанда дар

ин асарҳо ҳолати руҳӣ, ҳаяҷону ҳиссиёт ва андешаҳои чехраҳои эҷодкору донишманд, олим ва мутафаккири барҷастаи тоҷикро дар давраи тираву тори феодалӣ ба тасвир гирифтанд. Ба андешаи адабиётшинос Маъруфи Раҷабӣ дар инкишофи насри таърихӣ солҳои 60-уми асри бист «саҳми Р. Ҳодизода, хусусан дар равнақи ҳикояҳои таърихӣ дар эҷодиёти советии тоҷик бештар аст» [7, 77].

Дар ҳикояи «Бӯи чӯи Мӯлиён» нависанда, пеш аз ҳама, ба маҳорати ҳунарий ва муассирии қасидаи «Бӯи чӯи Мӯлиён» таваҷҷуҳ намуда, ҳамзамон беадолатиҳои иҷтимоии замонро нисбат ба табақаи тобеи дарбориён ва табақаи ғуломон ба тасвир мегирад. Ба назар мерасад, ки андешаи Давлатшоҳи Самарқандӣ дар бораи он ки чӣ гуна қасидаи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ дар чунин содагӣ тавонистааст, ки амирро пас аз шунидани он дарҳол озими Бухоро намояд, Р. Ҳодизода ҷавоб меҷӯяд. Ба ҳамин ҷиҳат нависанда дар ҳикоя тамаркуз дода, сабаби муассириву маҳорати эҷодии маликушшуарои дарбори Сомониёнро нишон додани шуданд. Илова бар ин, баҳсҳои адабиву идеологии шарқшиносони рус И. С. Брагинский, А. Семёнов қобили таваҷҷуҳанд, ки ватандӯстона будани маънии амиқи қасида ва дар мақоми ушшок, бедоркунандаи ҳисси нишоту тараб, зиндадилию диловарӣ суруда шудани он И. С. Брагинский изҳори назар мекунад. Ақидаи С. Айнӣ дар бораи қасидаи «Бӯи чӯи Мӯлиён» чунин аст: «қатъи назар аз он ки як шеър дарборист, яке аз шоҳасарҳост, ки тамоми содагии бадеӣ ва ба фаҳм наздики табииро дарбар гирифтааст» [1, 217-218]. Пас содагиву табиӣ будани қасида ва дар санъати баланди мусиқӣ суруда шудани он воқеан ҳам онро муассир намуда, озими сафар шудани амир ба Бухоро мегардад. Дар радифи ин қасида шоирони зиёди ҳамзамонон ва асрҳои баъдин шеър гуфтаанд ва ин далели арзёбии маҳорати баланди ҳунарии Рӯдакӣ ва муассирии қасида ба ҳокими замон буда метавонад.

Чехраи дигари бузурги форсу тоҷик шоири қасидасаро Фарруҳӣ Абулҳасан бинни Ҷулӯғ (980-1037) машҳур бо номи Фарруҳии Сиистонӣ мебошад, ки дар ҳикояи «Қасидаи доғгоҳ» дар бораи ӯ сухан меравад. Ҳикояи «Қасидаи доғгоҳ»-ро Р. Ҳодизода барои инкор намудани маълумоти Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» дар бораи Фарруҳӣ, ки ба Мовароуннаҳр ба умеди бахту давлат сафар кардани Фарруҳии ҷавонро нақл мекунад, таълиф намудаанд. Низомии Арӯзии Самарқандӣ менависад, ки вақте ки ҷавони деҳотии жандаву чорукпӯш дар ҳузури малики ишратзада қасидаи машҳури худро дар васфи доғгоҳи амир меҳонад, амир барои нишон додани ҳиммати баланди худ ба Фарруҳӣ мефармояд, ки худаширо ба галлаи аспон зада, ҳарчи қадар аспро ба даст орад, моли худ донад. Ба ақидаи Р. Ҳодизода барои Низомии Арӯзии Самарқандӣ овардани ин воқеа барои он зарур буд, ки аҳли

шуароро ба ҳарчи бештар дар ҳамду санои малики худ будан тарғиб намояд. Аммо дар ин воқеаи хурд, – ба андешаи Р. Ҳодизода, – магар фоҷиаи бузурги аҳли илму адабе, ки ё ба ихтиёри худ ё бидуни хоҳишашон тақдири худро бо дарбори волиёни худсару ҷохил ва ҷангҷӯй вобаста карда буданд, ифода наёфтааст? Ин фоҷиа фақат насиби Фарруҳӣ набуд...» [12, 3]. Воқеан ҳам ин фоҷиаи ба сари шоир омада, фоҷиаи аксари аҳли адабро дар муддати қарнҳо гирифтӣ карда буд. Берун аз дарбор зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии аҳли шуаро ва умуман, донишмандон бештар дар ҳолати бенавоӣ ва тангии рӯзгор мегузашт. Р.Ҳодизода дар мисоли ҳаёти Фарруҳӣ ба дарбор роҳ ҷӯстани шоиронро, пеш аз ҳама, барои беҳ намудани вазъи моддӣ худ ва пайдо намудани бузургони назм дар ҳикоя пайгирӣ менамояд. Гузашта аз ин, дар ҳикоя ба фоҷиаи бузург гирифтӣ гардидани аҳли илму адаб дар муҳити дарбору ҳокимони ҷангҷӯю ҷохил ҳадафи асосии нависанда мебошад. Воқеан ҳам назми Фарруҳӣ ба маҳорати баланди шоир, сухандонию суханварӣ ва дараҷаи меҳру муҳаббати ӯ нисбат ба шеърӣ дарӣ далолат мекунад. Албатта, ба Сиистон, шаҳри Ҷағонӣён маркази қадимаи суғдиён даргоҳи Абулмузаффар сафар кардани Фарруҳӣ бесабаб набуд, зеро дар дарбори Ҷағонӣён ягона анъанаи давлатдорӣ Сомонӣён то андозае нигоҳ дошта шуда буд. Ҳамчунин, дар дарбор шахсони фозилу шеърдӯст ва суханшинос буданд, ки назми олиро шинохта метавонистанд. Дар ҳикоя чунин шахс дар симои вазири Абулмузаффар – Асҳади Амид (Абумансур Асҳад) нишон дода шудааст, ки аз қисмат ва ояндаи шоир Фарруҳӣ сидқан дар ташвиш афтада буд. Тасвири ботинӣ қаҳрамони асосӣ, муносибати ӯ бо оила, муҳити атроф мазмуну мундариваи ғоявӣ ҳикояро комилтар намудааст. Ҳикояи Р. Ҳодизода дар бораи сафари шоир Фарруҳӣ ба дарбори амири Ҷағонӣён аз маълумоти Низомии Арӯзии Самарқандӣ то андозае тафовут дорад. Ҳикоя бо қадрношиносӣ ва «илтифот»-и масхаромези амир Абулмузаффар нисбат ба самимият ва назми шоир Фарруҳӣ анҷом меёбад. Р. Ҳодизода симои воқеии Фарруҳиро ҳамчун шоири соҳибистеъдод, дорои таъби баланди шоирӣ ва қасидасарои забардаст нишон дода, шоири маддох будани ӯро, ки адабиётшинос М. Раҷабӣ изҳори андеша карданд, ҳамчун тақозои замон арзёбӣ менамояд. Аз сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва илмӣ бар меояд, ки барои таъмин намудани рӯзгор ва такмил додани маҳорати эҷодӣ худ бештари аҳли илму адаб ба дарбор, ҳокимони замонӣ худ рӯ меоварданд. Дар ҳикоя санъати баланди сухан, пурэхсосӣ, шеърдӯсту хоксор будани шоир Фарруҳӣ Сиистонӣ ба тасвир оварда шудааст, ки назари манфии қасидасарои маддох будани ӯро инкор менамояд. Ҳамчунин нависанда дар ҳикоя дар симои амир Абулмузаффар ҳокимони айшу ишратпараст ва камхирадро ошкор менамояд, ки ба сархӯшӣ, шунидани таҳсину

тавсифҳои бардурӯи шоиртарашон машғул шуда, шеърӣ асил ва шоирони соҳибистеъдодро шинохта наметавонистанд.

Ҳамин тавр, таҳқиқи бадеии муҳит ва зиндагонии шоир Фарруҳӣ ба муаллиф имкон додааст, ки маънавиёт ва тафаккури бадеии шоир, драматизми аҳли шуароро дар давраи сохти феодализм аз назари тоза амиқтар тасвир намояд. Р. Ҳодизода дар ҳикоя ҳақиқати гузаштаи дурро дар муносибати ҳоким ва муҳити дарбор аҳли шуаро, дар дунёи маънавӣ ва олами руҳиву равонии шоир Фарруҳӣ арзёбӣ менамояд. Назари амиқ ба олами ботинии шоир, эҳсосоту ҳаяҷони ӯ, таъсири муҳит ва воқеаҳои замон дар ҳикоя торафт вусъат ёфтааст, ки ба хонанда назари тозаӣ чехраҳои шинохтаи гузаштаи дурро бозгӯ менамояд.

Ба таърихи начандон дур лаҳзае аз зиндагонии хунарманд Қорӣ Раҳматуллоҳ ва мутафаккири барҷастаи асри XIX Аҳмади Дониш Р.Ҳодизода дар ҳикояи «Танбӯри Дилкаш» таваҷҷуҳ намуда, олами ботинӣ, андешаҳо ва кайфияти руҳии онҳоро вобаста ба воқеаҳои аз сар гузаронида инъикос менамояд. Нависанда дар асоси маълумоти сарчашмаҳо дар ҳавлии Аҳмади Дониш чамъ шудани намояндагони доираи адабӣ, аҳли ҳунар ва гузаронидани суҳбатҳои бозарофат, ҳазломез, шеърӣ сурудхонӣ, зикри андешаҳои илмӣ кайфияти аҳли илму адаб ва хунармандони замонро дар давраи ҳукуматдорӣ ҳокимони манғит нишон медиҳад. Чанбаи воқеӣ ва мабдаи руҳиву маънавӣ дар образи Аҳмади Дониш пурқувват мебошад. Мазмун ва мундариҷаи ҳикоя иборат аз ошкор намудани азиятҳои руҳӣ ва аҳволи танги хунарманди асили замон, танбӯрнавози моҳир Қорӣ Раҳматуллоҳ дар образи Дилкаш мебошад, ки дар хизмати амири замон буд ва аз ин кор ҳам руҳан ва ҳам ҷисман азият мекашид. Ӯ дар суҳбатҳову базмҳои амир аз рафтору амали хушомадгӯён, даъвои мударрисию шоирӣ онҳо ботинан месӯхт ва сӯзиши дили худро бо садои нолаи танбӯр бо ҳам ҷӯр мекард. Дар ин сурат нависанда нишон медиҳад, ки маҳз дар суҳбати ёру дӯстон, Аҳмади Дониш ва намояндагони аҳли илму адабу ҳунар дили Дилкаш қувват гирифта, аз ҳиссиёти ғаму ғусса раҳо меёфт. Бо вучуди муҳити тоқатфарсо, ба андешаи нависанда Дилкаш ба ояндаи нек боварӣ дошт ва расидани умеду орзуҳои ӯро дар ояндаи шогирдон ва комёбии онҳо медид.

Дар ҳикоя дар бораи бад шудани саломатии Аҳмади Дониш ва ба духтури рус мурочиат кардани ӯ нақл шудааст, ки ин амали маорифпарвар аз ҷониби руҳониён ва аҳли дарбори амир куфр дониста шуда буд. Вале Аҳмади Дониш ба духтурони рус эътимоди калон дошт, зеро баъд аз муолиҷаи духтури рус то андозае саломатиаш хубтару беҳтар гашт. Барои Аҳмади Дониш ҳамчунин чамъомади ёру дӯстон ва базмҳои барпошуда ягона роҳи наҷот аз фазои носозгори тоқатфарсои замони амирӣ буд. Умуман, дар ҳикоя хотираҳои дилнишин дар атрофи ғазалу мусикӣ,

шоириву байтбаракҳо ва чамъомадҳои адабиву ҳунари ва кайфияти аҳли он бо ҳам оварда шудааст, ки мазмун ва мундариҷаи ғоявии ҳикояро боз ҳам комили муассиртар намудааст. Илова бар он, тамоми воқеият бо тавсифи ҳолати руҳии қаҳрамонҳои ҳикоя, тасвири манзараҳои муҳиту маҳалли зисти онҳо бо ҳам ба тасвир гирифта шудаанд. Дар ин маврид олами ботинӣ, мулоҳизаронию муҳокимарониҳои чехраҳои таърихӣ дар замону макони муайян ифода ёфтааст. Хусусан тасвири ҳавлии Аҳмади Дониш, боғчаи зебоманзари сердарахту гулбуттаҳо ва хонаи зисти донишманд, ки аз харитаи деворию глобус ва дурбину мили мунаҷҷимӣ иборат буд, чамъомади аҳли адабу ҳунар, ки дар он гирд меомаданд, равшану муфассал ва бо ҷузъиёт тасвир шудааст.

Нависанда суҳбатҳои Аҳмади Донишро бо Ҳоҷӣ Абдуллои Ҳофиз, Мирзо Шароф, Дилкаш, Раҳматуллоҳи танбӯрӣ, Мирататочони ҷавон, Мулло Иноят, Мулло Неъмат дар ҳикоятҳои шавқангез ва садои танбӯри Дилкашу Раҳматуллоҳоча овардааст. Дар байни суҳбатҳо аз хору залил будани аҳли илму мусиқӣ ва санъати мусиқӣ шикоятҳо шунида мешуд. Нависанда қисмати Дилкаши танбӯрнавозро дар олами фикру андеша ва изиятҳои руҳии ӯ таҳқиқ менамояд, ки ҳунаrmанд бо сабаби кадрношиносии санъати мусиқӣ ва мусиқишиносон ва торафт фасод шудани ҷомеа руҳан азоб мекашид. Танҳо чамъомади ёру дӯстон, аҳли илму адаб ёро аз ин ҳолати ғамзадагӣ ва ноумедӣ бароварда, ба руҳу ҷони ӯ қувват мебахшид. Нисбат ба низоми давлатдории амиру кушбегӣ, амлоқдорон ва дигар дастгоҳҳои амалкунандаи аморат дар ин чамъомадҳо фикру ақидаи Аҳмади Дониш, ҳамчун мутафаккири барҷастаи замон, равшанфикр бо ҳиссу ҳаяҷон ва яъсу ноумедӣ аз низоми амалкунанда дар ҳикоя назари амиқи нависанда ба назар мерасад. Намояндагони аҳли илму адаб ва маърифат дар чамъомадҳои гирдомада, ғизои маънавӣ мегирифтанд, оҳанги мусиқӣ бошад, ба руҳу ҷони онҳо дар ҷомеаи фарсудаи феодалӣ қуввати илҳомбахш мебахшид.

Ҳикояи дигари Р.Ҳодизода «Парвози Шоҳин» (1975) ҳамчунин ҳикояи таърихӣ буда, ба шоири машҳури асри XIX Шамсиддин Шоҳин бахшида шудааст. Нависанда зиндагонии шоирро ба тасвир гирифта, ҷи гуна дар дарбори амир тобеъ карда шудани аҳли шуарои боистеъдод ва ба олами маънавии онҳо овардани фишорро нишон медиҳад. Ҳаёти шоир ғочии на танҳо ӯ, балки ҳазорҳо шоирони номурод, талхком ва азияткашида мебошад, ки барои таъмини асбоби маишат ба дарбор, амир рӯ оварда, оқибат аксаран ба мусибат ва нокомиҳо гирифтормегардиданд. Шоҳин баъд аз даст додани зани ҷавони худ то кадом андоза фасод будани аҳли дарбон ва муносибати онҳоро дарк мекунад. Ӯ ба тағойбачааш Зоҳир фикру андешаи худро нисбат ба онҳо ошкоро мегӯяд, зеро ӯ аз як деҳаи дурдасти Кӯлоб омада, аз асли дарбориён ва умуман амир беҳабар буд.

Фиску фасоди дарбориён то ба андозае баланд рафта буд, ки косаи сабри аҳли илму адаб ва мардуми одӣ лабрес гардида буд. Вазъи иҷтимоиву низоми фарсудаи феодалӣ ба кайфияти руҳии Шамсиддин Шоҳин таъсири манфӣ мерасонад, ки шоирро дар зиндагӣ ноумед ва шикастадил мегардонад. Замони Шамсиддин Шоҳин давраест, ки дар он тазодҳои зиёди сиёсӣ иҷтимоӣ ва охирон нишонаҳои инқирози сохти феодалӣ торафт вусъат ёфта буд. Аз ин рӯ, фикру андешаҳои шоир нисбат ба амир ва аҳли дарбор натанҳо дар натиҷаи ба сар омадани ғочиву муносибати беадолатона нисбат ба шахсияти ӯ тағйир меёбад, балки дар асоси дарки вазъи номусоиди мамлакату раъйят як андоза назари тозаӣ шоирро ба воқеияти зиндагӣ наздик меорад. Шоир фарсуда будани низоми давлатдорӣ аморатро дар амал мебинад. Чунин таҳаввулот ботинӣ шоир дар натиҷаи воқеаҳои замон ба амал меояд, ки матлаби нависанда ва ғояи асосӣ ҳикоя маҳз ҳамин мебошад. Нависанда нишон доданӣ шудааст, ки ғочии шахси комилу озодандеш, ҳамчун шоир Шамсиддин Шоҳин аз сарчашмаи муносибати манфии амир ва фитнаву бадгӯӣҳои аҳли дарбор сар задааст. Аммо на ҳамаи аҳли дарбор фитнакору ғайбатчӣ ва ҳасудиянд, дар миёни беадолат будагон Абдулқодир-парвоначӣ шахси хайрхоҳ ва некбин аст, ки ба шоир некиҳои зиёде карда буд. Шамсиддин Шоҳин фирефтагии худро ба зоҳиру марҳаматҳои бардурӯғи амиру тобеъони дарбор ва фитнаҳои душманону ҳасудонро ба ҳубӣ дарк карда буд: туҳматҳои ноҳақона нисбат ба ашъори шоир ва бадгӯӣҳо дар назди амиру дарбориён чабру чағҳои зиёди амир мегардад. Муҳити носозгори дарбор ба Шамсиддин Шоҳин имкон надод, ки маҳораи баланди шоирӣ ӯ рушд кунад, балки бештар ба сабаби қадрношинӣ беадолатӣҳои амир ва ҳасудони дарборӣ шоир азияти рӯҳӣ мекашид.

Ҳамин тавр, Р. Ҳодизода дар ҳикоя зиндагии душвор ва мураккаби шоирро зимни ғочии ба сари омада ба тасвир гирифта, ҳамзамон дар ғоча даст доштани амир ва дарбориёнро дар низоми тоқтфарсои феодалӣ, беадолатӣҳои иҷтимоӣ ба андеша кашидааст.

Ҳикояҳои таърихӣ Р. Ҳодизода назари тоза ва амиқ ба олами ботинӣ, кайфияти руҳӣ ва эсосоти чехраҳои шинохтаи даврро дар бар мегирад, ки дар нимаи дувуми асри XX дар «наси андеша» вусъат ёфта буд. Нависанда саъй мекунад, ки ба олами ботинӣ ва тобишҳои руҳии чехраҳои шинохтаи илму адаб назари амиқ намуда, дар шакли бадеӣ ба тасвир гирад. Р. Ҳодизода адабиёти асри XIX-ро омӯхта, дар низоми ҷамъияти феодалӣ авҷ гирифтани нобаробарӣҳои иҷтимоӣ дар заминаи муносибатҳои табақавӣ ва таъсири амиқ расонидан ба тарзи зисту ғайбияти илмиву адабии аҳли адаб ва донишмандон дар симои маорифпарвари барҷаста Аҳмади Дониш нишон медиҳад. Назари нависанда ба таърихи гузашта ва ҳаёту ғайбияти чехраҳои шинохтаи

замон барои омӯзиши мазмуну мундариҷаи эҷодиёти онҳо ва дарк кардани навиштаҳои онҳо мусоидат менамояд.

Дар қиссаи «Аҳмади Дониш»-и нависанда ҷанбаи психологиро вусъат медиҳад. Дар он муҳимтарин ақидаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва ахлоқии маорифпарвар нишон дода шудааст, ки мабдаи интеллектуалии тасвирро тақвият додааст.

Моҳи декабри соли 1979 дар ҷаласаи Шурои адабиёти тоҷик дар Иттифоқи нависандагони Иттиҳоди шуравӣ маҷмуаҳои қиссаву ҳикояҳои Сорбон «Занги аввал», Саттор Турсун «Камони Рустам», ки дар нашрияҳои Маскав «Совесткий писатель», «Молодая гвардия» ба забони русӣ ба таърифи расидаанд ва романи Юсуфҷон Ақобиров «Норак» (мачаллаи «Дружба народов», 1979, №11-12) мавриди муҳокима қарор дода шуданд. Дар ҷаласа нависандагону мунаққидон А. М. Боршаговский, Д. М. Молдовский, Н. Н. Кладов, В. И. Денисов, Д. С. Комиссаров, Н. С. Евдокимов, Б. А. Костюковский, И. С. Брагинский, Ш. Ниёзӣ, адабону мунаққидони тоҷик М. Қаноат, Ф. Муҳаммадиев, М. Шукуров, Р. Ҳодизода, Ю. Ақобиров, Сорбон, Саттор Турсун ва дигарон ширкат доштанд, ки нуктаи назари танқидии худро нисбат ба асарҳои адабони номбурда изҳор карданд. Масалан, М. Шукуров дар мақолаи «Як назар ба бурду боҳти ҳикоя» (1982) ба баъзе ҳикояҳои навқаламон ба ду ҷизи асосӣ – яке мушоҳидакорӣ ва дигаре кушише дар роҳи ифодаи тобишҳои нозуки ҳиссиёти инсон, ки инҳоро ҳамчун ибтидои санъати нависандагӣ ном бурдааст, изҳори андеша менамояд. Ин ду сифат, ба ақидаи М. Шукуров, ба муаллифон имкон додааст, ки дар масъалаҳои муҳими зиндагии муосирон андеша ронда бошанд. Барои мисол ҳикояҳои Аюб Кенча «Ҷони ҳавой» (1978), Махбуба Турсунова «Субҳи козиб» (1978), Мушаррафа Шарифова «Ҷамбия» (1980) ном бурда, баъзе хусусиятҳои онҳоро нишон медиҳад. Ду ҳикояи Ҷонибек Ақобиров «Дунё ба умед» (1978) ва «Одами содда» (1979) баррасӣ гардида, дар ҳикояи аввал назари диалектикӣ зоҳир кардани нависанда ва дар ҳикояи дувум «фикру андешаҳои як деҳқони оддиро дар бораи фарзанд, дар бораи дигар шудани назари мардум бисёр нозук ба мушоҳида» гирифтани муаллиф таъкид гардидааст [14, 112].

М. Шукуров нисбат ба насри тоҷик дар нимаи дууми аср то солҳои 70-ум дар жанрҳои қисса ва роман аз ҷиҳати мавзӯ ва воқеияти ба тасвир гирифташуда, дар ин ҷаласа²⁰ изҳори назар мекунад, ки мазмунан оварда мешавад: гуфта шуд, ки дар жанри қисса ва роман дар ин солҳо аз ҷиҳати фарогирии мавзӯҳо тафовут ба мушоҳида расид. Дар жанри роман бештар мавзӯҳои таърих ва таърихи инқилоб ба тасвир гирифта шуда,

²⁰ Дар мачаллаи адабии «Садои Шарқ» (1980, №6. - С.130-146) бахши «Танқиди адабӣ ва адабиётшиносӣ» маърузаҳои мунаққидон ва аҳли адаб, ки дар Шурои адабиёти тоҷик дар Иттифоқи нависандагон баромад карда буданд, ба ҷоп расонда шудааст.

дар жанри қисса мавзуи воқеияти рӯзмара (муосир) ба таҳлили бадеӣ кашида шуданд. Вобаста ба ҷаҳолияти носирон дар қисса омилҳои асосии ташаккули характери қаҳрамонон таҳлилу таҳқиқ гардид. Дар насри солҳои 60-ум қаҳрамони асар муборизи ҷаҳол ва дорои камолоти баркамол буда, онҳо созидаи ҳаёти ҷомеа буданд. Масалан, дар қиссаҳои Ф. Муҳаммадиев «Одамони кӯҳна» (1962) ва «Дар он дунё» дар бораи рӯйдодҳои зиндагонӣ андешаҳои муҳокимаҳои таҳлилий ба назар мерасанд.

Дар ҳикояи аввалин Сорбон «Ҳокистари ишқ» (1969) ба олами ботин, ҳиссиёту эҳсосот, ҳолати руҳӣ дар вазъияти ноумедӣҳои ноилҷӯи таваҷҷуҳ зоҳир шудааст, ки нависанда дар нишон додани тағйиротҳои руҳӣ ва қувваи инсон то андозае даст ёфтааст. Дар солҳои 70-ум дар қиссаҳои Сорбон тақдири шахс дар зиндагонии мураккабу пурзиддият ба тасвир гирифта шудааст, ки ташаккули характери онҳо дар ҷараёни душвориҳои зиндагӣ ташаккул меёбад, яъне нависанда дар жанри қисса ба ҷаҳрагонӣ гузашта, сарнавишти қаҳрамонҳояшро ба тасвир мегирад. Қаҳрамони марказии қиссаи «Занги аввал» (1970) Ҳамида занест, ки дар душвориҳои зиндагӣ ташаккул ёфта, инсонии воқеӣ будани худро нигоҳ дошта тавонистааст. Қаҳрамони қиссаи «Санги сипар» дар меҳнати ақиқоҳ замони ҷанг нишон дода шудааст, ки шахси қавиירוда, меҳнатдӯст, ростқавлу бовиҷдон мебошад. Ҳаким ва Ашӯра дар амалу муносибат, қору зиндагӣ, ки зери таъсири ҷанг ташаккул ёфта, содиқона меҳнат кардаанд.

Ҷаҳрагонӣ дар қиссаҳои Сорбон ҳамчун шахсони қавитарин дар қиссаи «Ҷӯғӣ» ҳам ба назар мерасад. Шароити зиндагии лулӣ, ки аз зисту зиндагии мардум вобастагӣ дорад, дар замони ҷанг душвортар мегардад. Дар қисса характери образҳои асосӣ Уматқул ва Чинӣ инкишоф меёбад ва таъсири зиндагии нав, гарчанде бо душворӣ ба амал меояд. Вале Саидқул зиндагии навро қабул надишт, бо вучуди он ки шахси иқтидорманд буд. Илова бар ин, Уматқул барои умуман аз байн бардоштани оину суннати ҷӯғӣ дар талбандӣ талош мекунад. Ӯ меҳодад, ки қавми ҷӯғӣ низ бо меҳнати худ рӯзгордорӣ кунанд ва бо ҳамин аз кашидани бори миннати мардум халос шаванд. Дар вучуди ӯ нангу номус имкон надишт, ки ба урфу одати гузаштагонӣ худ созиш кунанд. Аз ин рӯ, нависанда зиддияти ду характери бо ҳам зидро дар сиришти падару писар равшану возеҳ тасвир менамояд.

Дар қисса маҳорати нависанда дар тавсифи характери персонажҳои асар, тарзи зисту муҳит ва сарсонии қавми ҷӯғӣ, ки ризқу рӯзиашон «аз азал дар миёни мардум», аз вазъи замонаву сокинони маҳалла вобастагӣ дишт, зоҳир мешавад. Нависанда дар эҷоди ин қисса аз зовияи диди қаҳрамони марказӣ ҷаҳони ҷӯғӣро дар таҳаввули шуур ва ахлоқи онҳо

бо чузъиёти алоҳида воқеъгарона нишон додан комилан даст ёфтааст. Ба ин қавм дигаргуниҳои сиёсӣву иҷтимоӣ ҷомеаи шуравӣ, замони авҷи ҳаёти колхозӣ бетаъсир намоёнад ва дар қисса дар баробари тасвири ҳаёти ҷӯғиён замони қаттиву гуруснагии замони ҷанг ва баъди аз он, азиятҳои руҳии персонажҳо дар муносибатҳои оилавӣ (дар муносибати Ҳайдарқул ва писараш Умматқул, занаш Чинӣ) ва сокинони маҳалла (ҳангоми талбандагӣ қардан), нангу номуси ҷӯғиёна дар раванди воқеаҳо, монеаҳои зиндагӣ равшану барҷаста ба тасвир оварда шудааст. Хусусан, воқеаи маслуҳи аспро аз даҳони сагон рабудани Ҳудойқул ва овардани он ба қabilaи хеш дар ниҳояти қаттизадагӣ ва гуруснагӣ қарор доштани қавми ҷӯғиён дар замони ҷанг ва аз мардум бар асари замона талбида натавонистани ризку рӯзии хеш аз вазъи душвору қаттизадагӣ ва вазнини он солҳо шаҳодат медиҳад. Барои Норҷон мутобиқ шудан ба тарзи ҳаёти ҷӯғиён ва қабул намудани урфу одати онҳо, аз як тараф, аз ноилҷиву дармондагӣ бошад, аз ҷониби дигар, надоштани қувваи муқобилат бо сабаби синну сол ва мавҷудияти тарс ниҳоят мушқил буд. Барҳақ А. Сайфуллоев нисбат ба асарҳои Сорбон чунин изҳори ақида қардааст: «...ӯ на танҳо равандҳои асосии ҳаёти ҷомеаро таҳлил мекунад, балки ба олами ботинии ҳаёти ашхоси гуногун низ назар афканда, дар роҳи ба зухур овардани диалектикаи руҳи инсон муваффақ мегардад» [8, 148].

Дар насри солҳои 70-80-уми тоҷик таваҷҷуҳ ба ҷиҳати маънавӣ ва фикрии қаҳрамон вусъат меёбад. Романи «Палатаи кунҷакӣ»-и Ф. Муҳаммадиев (1974) намунаи барҷастаи нишон додани иқтидори фаъолияти иҷтимоӣ образҳои асар фикран ва маънан мебошад. Андешапарварӣ, муҳокимаронии қаҳрамонҳо шиддатнок буда, лаҳзаҳои муҳими зиндагӣ таҳлил мешаванд. Таҳлили бадеии олами ботинӣ дар андешаҳо, кайфияти руҳӣ ва дар тасвири лаҳзаҳои зиндагӣ, ошкор намудани олами ботинӣ ва маънавиёти қаҳрамонон хусусиятҳои психологӣ асарро вусъат додааст.

Дар бораи қиссаи Саттор Турсун «Ҷамони Рустам» Д.М. Молдавский чунин изҳори андеша менамояд: «... дар повести Саттор Турсун оҳанги иҷтимоӣ баланд хост аст, ки он ба воситаи фалсафаи зиндагӣ, таҷрибаи ҷандинасраи халқ дарк ва ифода ёфтааст» [3, 136]. Воқеан ҳам нависанда воқеияти замонашро мавриди таҳқиқи бадеӣ қарор дода, образҳои муқтадиру тавоноро офаридааст.

Метавон гуфт, ки насри реалистӣ тоҷик дар солҳои 1976-1979 миқдоран афзуда, дар адабиёт паҳлуҳои гуногуни воқеияти сотсиалистӣ дар вобастагӣ ба панҷсолаҳои қабулшуда тасвир гардида, дар ин замина маҳорати нигорандагии аҳли эҷод такмил меёфт. Мавзуи насри ин давра соҳтмони ГЭС-и шаҳри Норак (романҳои «Об рӯшноӣ»-и Муҳиддин Хоҷаев, «Норак»-и Юсуф Ақобиров), масоили ахлоқ, одоби рафтори вай

дар повестҳои Урун Кӯҳзод «Кини хумор», «Андешаҳои танҳои» (1976), Саттор Турсун «Пайвандӣ» (1976), «Обдорӣ» (1978), «Ту танҳо не» (1979) Баҳром Фирӯз, Абдурафеъ Рабиев «Дар канори шаҳр» (1979) яке аз мавзӯҳои меҳварӣ буданд. Вазифаи асосии адабиёт дар ин давра иборат аз таҳқиқи инсон ва тасвири рангини он, таҳқиқи ҳаёт ва тасвири амиқи паҳлӯҳои тозаии он буд.

Ҳамин тавр, дар нимаи дувуми солҳои 70-ум дар жанри роман ҳам таҳқиқи масоили воқеияти замон вусъат меёбад. Дар охири солҳои 60-ум ва ибтидои солҳои 70-ум дар жанри повест асар бештар эҷод шуда, дар жанри роман асосан мавзӯҳои таърих ва таърихӣ-инкилобӣ ба тасвир гирифта мешаванд. Дар соли 1974 романи Ф. Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ» дар насри тоҷик навангезӣ ба вуҷуд меорад. Асарҳои Муҳиддин Хоҷаев, Ю. Ақобиров, Ҷ. Иқромӣ («Зоғҳои бадмур» (1977) масъалаи ахлоқи иҷтимоиро фаро гирифтааст), дар романҳои ин давра мушкilotи воқеияти иҷтимоӣ таҳқиқ мешаванд, ки дар солҳои 70-ум яке аз мавзӯҳои муҳим махсуб меёфт. Дар ин солҳо, умуман дар адабиёт масъалаҳои ахлоқи иҷтимоӣ амиқтар таҳлилу таҳқиқ шуда, ҳамчун ҳақиқати ҳаёт зухур менамояд.

Ф. Муҳаммадиев аз нависандагони насли нимаи дувуми адабиёти муосири давраи шуравӣ мебошад, ки дар инкишофи насри воқеъгаронаи тоҷикӣ бо асори пурмуҳтавои Ҷаҳми бориз гузоштааст. Дар адабиёти муосири тоҷикӣ аз маҷмуаи очеркҳо «Муҳочирон» (1958) сар карда, қиссаҳои «Таркише, ки ба амал наомад», «Одамони кӯҳна» (1963), «Бибизайнаб» (1964), «Дар он дунё» (1965), романи «Палатаи кунҷакӣ» (1974), қиссаҳои «Шоҳии япон» (1982), «Варта» (1983), маҷмуаи ҳикояҳои «Сози Мунаввар» (1990) ва бо филномаҳои очеркҳо ва тарҷумаҳои ӯ ҳамчун нависандаи соҳибистеъдоду соҳибзавқ шинохта шудааст.

Намояндаи дигари насри ин давра Абдулҳамид Самад дар қиссаи «Баъд аз сари падар» (1979) ва маҷмуи ҳикояҳои «Шоҳи чанор» (1981) ва қиссаи А. Рабиев «Дар канори шаҳр» (1979) ва маҷмуаи «Обҳез» (1978) таҳқиқи бадеиро торафт вусъат додаанд. Дар ҳикояҳои Ф. Муҳаммадиев, Саттор Турсун, Баҳром Фирӯз, Абдулҳамид Самад, Абдурафеъ Рабиев ба олами ботинии инсон, ҳулку атвори қаҳрамон ва ба ташаккул ёфтани маънавияти шахс бештар таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Аз ҷумла, дар ҳикояҳои «Барф ҳам мегузарад» ва «Мӯйсафед» Саттор Турсун ҳаёту ҳислати инсонро ба таҳлил гирифта, сиришти қаҳрамонҳояшро тадриҷан мекушояд. Иқтидори дили инсонии рӯзгордида ва ҳислати бади одамон дар ҳар ду ҳикоя мутамарказ шуда, воқеияти зиндагӣ дар таҳқиқи бадеӣ ба таҳлил гирифта шудааст. Дар ҳикояи Баҳром Фирӯз «Муаллими саҳтгир» (1981) яке масъалаҳои муҳими зиндагӣ, андешаҳо дар хусуси тарбияи фарзанд, ки бештар дар синни хурд одитарин ҷузъиёт сарфи назар

мегардад, боиси бадфеълу бадкирдор шудани шахс ва нарасидан ба дараҷаи одамият мегардад. Ҳикояҳои Сорбон «Раис» ва «Чашмҳои фурӯзони шаб» (1980) қуввату тавонмандии шахс дар меҳнат ва хидмати солиқона барои халқ мазмун ва муҳтавои ин ҳикояҳоро ташкил медиҳад, ки дар насри он солҳо мувофиқи идеалҳои замон вазифаи ҷамъиятии ҳар фардро бо ягонагиву якдили амал ташкил меод. Дар ин солҳо ҳикояҳои фантастикӣ низ ба назар мерасанд, ҳикояҳои Абдумалик Баҳорӣ «Роҳи сеюм» ва Адаш Истад «Сабзаҳои ҳаёл», «Телехузури» (1981) аз ҷумлаи чунин ҳикояҳо мебошанд, ки яке қаҳрамони латифаҳои суннатии адабиёти шиғоҳии тоҷикро ва дигаре фантастикаи илмиро ба кор бурда, воқеаҳоро ба замони ҳозира пайванд доданӣ шудаанд.

Дар насри солҳои 80-уми тоҷик шаклҳои шартиву рамзӣ ва афсонавӣ дар маҷмуаи ҳикояву қиссаҳои Сайфи Раҳимзод Афардӣ «Ситораҳои сари танӯри» (1984), «Азёдҳо, азёдҳо» (1988), «Доғистон» (1993), маҷмуаи қиссаву ҳикояҳои Муҳаммадзамони Солеҳ «Сарви кишмар» (1985), «Оҳанги шаҳри ишқ» (1989), Баҳманёр «Аспи обӣ» (1988), «Дуди ҳасрат» (1993) ташаккул меёбанд.

Сайф Раҳимзоди Афардӣ (1953-2000) дар адабиёти тоҷик бо роҳу равиши тоза ва навиҳо дар тарзи тасвир, баён ва ифодаи фикру андеша сабки хос бо наشري нахустин асарҳояш солҳои 80-ум ба майдон омад, ки аз эҷодиёти аҳли адаб осори ӯ тафовут дорад. Қиссаҳо ва умуман осори Сайф Раҳим тадриҷан хусусияти раванковона касб карданд. Тасвири кӯтоҳу муъҷаз, образноку рангин, пурзарофату намакин ва файласуфонау шоирона асоси сабки ӯро ташкил медиҳад. Олами афкор, тафаккури нависанда бо биниши нозук, офариниши нотақрор дар насри муосир таҳаввулоте ба вуҷуд овард, зеро сабки ӯ дар тарзи баён, тасвир ва ифодаи андеша қомилан нав ва нотақрор буд. Дар асарҳои Сайф Раҳим «ҷараёни эҳсос» мақоми баланд дорад, ки дар адабиёти тоҷик шакли нави тасвир мебошад. Нависанда дар олами зеҳнии инсон бо рамзу маҷоз, воқиғаҳои тасвири ғайритабӣи файласуфона матлаби худро баён мекунад. Унсурҳои асар ба тасвирҳои зеҳнӣ, рамзӣ (символӣ) табдил меёбанд, ин тарзи тасвир фосолаи миёни воқеият ва таҳайюлро муддате аз миён мебардорад, яъне хронотоп замону макони рӯйдодҳо аз назар бардошта мешаванд. Дар ин маврид ровии қисса шахси аввал аст, ки ҳолатҳои аҷибу ғароиб ва хусусиятҳои ғайриодиро аз зовияи муайяни фалсафиву равонӣ дар шуури фард ва зеҳни ӯ равшан тасвир менамояд. Метавон гуфт, ки асарҳои Сайф Раҳим ҷанбаи равонӣ-фалсафӣ ва интеллектуалӣ (ақлонӣ) дорад. Ин сабки ниғориши асар ба ҷараёни модернизм мансуб мебошад, хусусан сюрреализм, ки воқеияти реалиро инкор карда, манбаи эҷодиро аз ҷизҳои аз шуур беруну ғайритабӣи бо як сислсила рамзу ибҳом, истиораи пӯшида мебинад.

Хулоса: Насри тоҷик аз оғози асри XX дар заминаи воқеаҳои инқилоб ва марҳилаи нави бедорӣ ва анъанаҳои адабиёти классикӣ ташаккул ёфт. Дар миёни равшанфикрони тоҷик, пеш аз ҳама, С. Айний баъд аз «инқилоби фикрӣ» аз назм ба наср гузашта, дар асарҳои калони насрӣ воқеияти даврро мавриди тасвир қарор дод. Нависанда муҳимтарин масъалаҳои иҷтимоиро ба мушоҳида гирифта, дар тасвири пурвусъати зиндагии халқ зимни ҳаёти тоқатфарсо ва озодӣ даст ёфт ва дар адабиёти нави тоҷик табодуллоти куллиро ба вучуд овард. Реализми тасвир дар асарҳои С. Айний дар шакли тарзҳои гуногун ташаккул ёфта, муҳимтарин хусусияти воқеиятро равшану возеҳ нишон дод. С. Айний таҷрибаи бузурги ҳаётиро дошт, ки дар раванди воқеаҳои инқилобӣ ташаккул ёфт, балки заминаҳои таърихӣ инқилобро дар шакли нав ба тасвир гирифт. Дар ин раванд тамоюли таърихӣ-инқилобӣ ва иҷтимоӣ ба вучуд омада инкишоф ёфт ва дар адабиёти тоҷик асарҳои иҷтимоимазмунро ба майдон овард. Мактаб ва сарпарастии С. Айний намояндагони насли ҷавон, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, А. Деҳотӣ ва дигаронро ба майдони адабиёт овард, ки мавзӯҳои муҳими замон, бедории шуур, сохтмони ҷомеаи нав, ташкили колхозҳо, тасвири ҳаёти инсон дар тамоми жанрҳои адабӣ зухур кард. Дар давраи ҷанг С. Айний дар очеркҳо таваҷҷуҳи амиқ ба олами маънавии шахсиятҳои барҷастаи таърихӣ, назари таърихӣ фалсафиро ба гузашта вусъат мебахшад, ки ин раванд дар оянда дар эҷодиёти адибон густариш меёбад.

Дар солҳои 50-60-ум дар насри тоҷик тамоюлҳои таърихӣ тарҷумаҳолӣ ва психологизм (олами ботинии инсон, задухӯрдҳои ботинӣ ва кайфияти руҳӣ) инкишоф меёбад. Дар насри тоҷик як қатор романҳои таърихӣ инқилобӣ ва пеш аз инқилобӣ Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, П. Толис Ф. Ниёзӣ, ҳикояҳои таърихӣ Р. Ҳодизода ва дигарон эҷод мешаванд. Назари амиқ ба таърихи дури гузашта ва шахсиятҳои бузурги таърихӣ тадриҷан инкишоф ёфта, хусусан дар насри давраи Истиқлол ташаккул меёбад.

Дар насри солҳои 70-80-уми тоҷик тамоюлҳои фалсафӣ интелектуалӣ зухур мекунад, ки дар аҳли адаб диди амиқи эстетикӣ ва таҳлили бадеии фалсафӣ рушд мекунад. Хусусан, дар эҷодиёти Ҷ. Иқромӣ, Ф. Муҳаммадиев, У. Кӯҳзод, Сорбон насри андеша дар шаклҳои гуногун ва зивияи диди муайян ташаккул меёбад. Дар ин раванд ҳастӣ ва рисолати инсон, аз байн рафтани арзишҳои ахлоқӣ боиси ба вучуд омадани тамоюлҳои фалсафӣ ахлоқӣ мегардад, ки минбаъд дар усулҳои нави нарративӣ, размгарой, асотириву филклорӣ ва тамсилӣ зухур мекунад. Асарҳои Ф. Муҳаммадиев, Ёрун Кӯҳзод, Сорбон, Саттор Турсун, Сайф Раҳимзоди Афардӣ, Баҳманёр ва дигарон дар таҳлили амиқи психологӣ ва таҳлили бадеии фалсафӣ дар насри тоҷик навихоро ба вучуд оварданд.

Дар охири асри XX дар насри тоҷик тафаккури адабӣ бинобар аз байн рафтани Иттиҳоди Шуравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва давраи соҳибистиклолӣ тамоюлҳои постмодернизм, размгарӣ ва асотирӣ рамзиро, яъне мифологизм ва сурреализм ба вучуд омаданд, ки хусусан дар эҷодиёти Сайф Раҳимзод ва Баҳманёр ташаккул ва тақомул ёфтаанд.

Китобнома:

1. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
2. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
3. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
4. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
5. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
6. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
7. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
8. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
9. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
10. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
11. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
12. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
13. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
14. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.
15. Айнӣ, С. Мунтахаби асарҳои илмӣ. Асарҳои адабиётшиносӣ ва нақди адабӣ / С. Айнӣ. Ҷ.2. – Душанбе: Дониш, 2008. – 372 с.

ТДУ: 398.1:398.2

ТАҲҚИҚИ ҚАРИНАҲОИ ЯК РИВОЯТИ ХАЛҚӢ

Исмоилов Фаредун ²¹

***Муассисаи давлатии “Донишқадаи
байналмилалии Хучанд”-и ДБССТ***

Дар мақола доир ба яке аз ҷойҳои таърихӣ-фарҳангӣ бо номи «Чилдухтарон», ки дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва кишварҳои ҳамсоя мавҷуд аст, пажӯҳиши анҷом дода шудааст. Масъалаи асосии ин нигоштаро таҳқиқи вариантҳои ривояти «Чилдухтарон» таъкил дода, муаллиф кӯшиши намудааст, то дар хусуси қаринанокӣ, мавзӯ ва муҳтаво, ҳудуди густариши ҷуғрофӣ, маҳорати ровиёи мардумӣ ва типҳои ба ҳам монанди ривояти мазкур бо равиши сохторшиносии асарҳои фолклорӣ таваҷҷуҳ зоҳир намояд. Воқеан, таҳлили типҳои гуногуни осори шиғоҳӣ аз масъалаҳои мубрами фолклоршиносии тоҷик мебошад, зеро бисёре аз навъҳои осори манзуму мансури адабиёти халқ то ба ҳол аз рӯи вариантҳои муҳталифи онҳо ба таъри бояду шояд омӯхта нашудааст. Аз ин рӯ, мақолаи мазкур барои равишан намудани паҳлуҳои гуногуни шинохти ривоятҳои шиғоҳӣ аҳамияти зиёди илмӣ дорад. Аз ин манзар таҳқиқи ривоятҳо дар оянда зарур аст, чунки моҳияти таърихӣ фарҳангӣ, тасаввуроти бостонии одамон, эътиқоду боварҳо ва ҷаҳонбинии мардум дар давраҳои гуногуни таърихӣ ҳувайдо мегардад.

Калидвожаҳо: ривоят, асотир, фолклор, насри шиғоҳӣ, вариантнокӣ, муҳтаво, монандӣ, алоқамандӣ, ҷасорат, бовару эътиқод, ниёиш, «Чилдухтарон», ёдгориҳои фарҳангӣ, таърих, тафавут, тасаввурот.

Исследование вариантов одного народного предания

В статье исследуется один из историко-культурных объектов под названием «Чилдухтарон», расположенный в различных регионах Таджикистана и сопредельных странах. Основную проблему исследования

²¹**Фаредун Исмоилов** – МД “Донишқадаи байналмилалии Хучанд”-и Донишгоҳи сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон, номзади илмҳои филологӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Суғд, шаҳри Хучанд, маҳаллаи 27, хонаи 1. Тел.: (+992) 920226244; e-mail: faridun1888@mail.ru.

Фаредун Исмоилов - МД «Худжандский международный институт туризма и предпринимательства» при Международном университете туризма и предпринимательства Таджикистана, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, Согдийская область, город Худжанд, 27-й микрорайон, дом 1. Тел.: (+992) 920226244; e-mail: faridun1888@mail.ru.

Faredun Ismoilov – MD “Khujand International Institute of Tourism and Entrepreneurship” of the International University of Tourism and Entrepreneurship of Tajikistan, Candidate of Philological Sciences. Address: Republic of Tajikistan, Sughd Region, Khujand, 27th Microdistrict, Building 1. Tel.: (+992) 920226244; e-mail: faridun1888@mail.ru.

составляет изучение вариантности предания «Чилдухтарон». Автор стремится обратить внимание на его вариантность, тематику и содержание, географические границы распространения, мастерство народных сказителей, а также сходные типы данного предания с применением структурного подхода к исследованию фольклорных произведений. Действительно, анализ различных типов устного народного творчества является одной из актуальных проблем таджикской фольклористики, поскольку многие жанры стихотворной и прозаической народной словесности до сих пор недостаточно изучены с учётом их различных вариантов. В связи с этим данная статья имеет существенное научное значение для выявления различных аспектов изучения устных преданий. С этой точки зрения дальнейшее исследование преданий представляется необходимым, поскольку оно позволяет выявить их историко-культурную сущность, древние представления людей, верования и мировоззрение народа в различные исторические периоды.

Ключевые слова: предание, миф, фольклор, устная проза, вариантность, содержание, сходство, взаимосвязь, мужество, верования и убеждения, поклонение, «Чилдухтарон», культурный памятник, история, различие, представления.

Research of the variants of a folk legend

The article examines one of the historical and cultural sites known as “Childukhtaron,” which is found in various regions of Tajikistan and neighboring countries. The main focus of the study is the analysis of the variants of the “Childukhtaron” legend. The author seeks to examine its variant forms, themes and content, geographical distribution, the skill of folk storytellers, as well as similar types of this legend, employing a structural approach to the study of folklore works. Indeed, the analysis of different types of oral folklore is one of the pressing issues in Tajik folklore studies, since many genres of folk poetry and prose have not yet been adequately studied in terms of their diverse variants. Therefore, this article is of considerable scholarly significance for clarifying various aspects of the study of oral legends. From this perspective, further research into legends is necessary, as it reveals their historical and cultural significance, ancient perceptions of the world, beliefs and convictions, and the worldview of the people in different historical periods.

Keywords: legend, myth, folklore, oral prose, variation, content, similarity, interconnection, courage, beliefs and convictions, worship, “Childukhtaron,” cultural monument, history, difference, perceptions.

Мувофиқи иттилои фолклоршиносон, яке аз аломатҳо ва ё нишонаҳои маъмули адабиёти гуфторӣ (фолклор) вариантнокӣ жанрҳои гуногуни ин илм мебошад. Вариантнокӣ аз хусусиятҳои хоси осори шифоҳию хаттӣ буда, дар жанрҳои мухталифи адабиёти гуфторӣ аз замони қухан то ба имрӯз густариш ёфтааст. Чунин нишонаи эҷодиёти шифоҳии халқи тоҷик дар боз таваҷҷуҳи олимони фолклоршинос ва адабиётшиносро ба худ ҷалб кардааст. Омӯзиш ва таҳқиқи гунаҳои

асарҳои фолклорӣ аз масъалаҳои мубрами илми фолклоршиносӣ буда, барои ба таври муқоиса омӯхтани нусхаҳо, тағйироти шаклу мазмун, тарзи баёни матлаб ва моҳияти масъалаҳои дарбаргирифтаи матни шифоҳӣ муҳим аст. Аксари асарҳои шифоҳӣ дорои вариантҳои гуногун буда, бо хусусиятҳои мухталиф, андаке тағйироти шаклӣ ва баъзан бо тарзи баёни дигаргунатар аз ҳам тафовут доранд. Дар асл ин қабил осор дар асоси як нусха роиҷ гардида, бо мурури замон вариантҳои гуногуну ҷолиб пайдо намудаанд. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки як асари шифоҳӣ, аз ҷумла бархе зарбулмасалу мақолҳо, аз 9 то 53 вариантҳо дар бар гирифта, дар ҳудуди васеи ҷуғрофӣ паҳн гардидаанд [5, 12].

Вариантҳои матнҳои фолклориро муҳаққиқон ба мавзӯ, сохтор ва моҳияти забону баёни онҳо гуруҳбандӣ намуда, якчанд навъи қаринаҳои онҳоро муайян кардаанд. Аз рӯйи равиши сохторшиносӣ ҳар асари гуфториро фолклоршиносон аз лиҳози мухтаво, тарзи баёни воқеа, ҷуғрофиёи густариши он, маълумотнома оид ба ғӯянда, ҷинсият, сабткунанда, муҳити эҷоди асари фолклорӣ ва ғ. мавриди баррасӣ қарор медиҳанд.

Донишманди сухансанҷ Носирҷон Маъсумӣ дар пешгуфтори асари пураарзиши хеш «Фолклори тоҷик» (1952) доир ба масъалаи вариантҳои жанрҳои фолклорӣ аҳамияти ҷиддӣ дода, чунин навиштааст: «Ба ҳар ҳол тексти фолклор бетағйир нест, вай ҳамеша, дар ҳолати тағйиршавӣ мебошад. Ҳатто як асар дар ҳуди як ғӯянда ҳам метавонад якчанд вариант дошта бошад» [3, 21]. Аз ин андешаву мулоҳиза чунин бармеояд, ки муҳаққиқ бештар ба матнҳое аҳамият додааст, ки дар контексти як ғӯянда (ровӣ) осори шифоҳӣ вариантҳои гуногун пайдо кардаанд.

Ҳамчунин академик Рачаб Амонов мушоҳидаҳои хешро дар маҷмуаи «Эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб» қайд карда, зимнан варианти баъзе аз рубоӣҳоро дар поварақ дарҷ намудааст [8, 24].

Баъдан, оид ба вариантҳои зарбулмасалу мақолҳо фолклоршинос В. Асрорӣ андешаҳои ҷолиб баён намуда, аз ҷумла навиштааст, ки «баъзе зарбулмасалу мақолҳо якчанд вариант доранд. Вариантҳо аз ҷиҳати шакл гуногун мебошанд. Вариантҳо ҳар кадом мустақилияте доранду андаке дар тобиши маъно ҳам фарқ мекунанд» [2, 14]. Олим аз рӯйи тобишҳои маъноӣ ва шакл фарқ кардани нусхаҳо ро ишора намудааст ва ин гуна тафовут ва дигаргуниро мо дар қаринаҳои мухталифи ривоятҳо низ мушоҳида мекунем.

Муҳаққиқи дигари адабиёти гуфторӣ, шодравон Ф. Муродов дар муқаддимаи рисолаи илмӣ хеш «Вариантҳои зарбулмасал ва мақолҳои халқии тоҷикӣ» (2001) дар бораи хидматҳои шоистаи академик Р. Амонов сухан гуфта, таъкид менамояд, ки эшон соли 1959 чор варианти «Алпомиш»-ро ҷоп намуд. Бо ҳамин маълум гардид, ки дар байни халқи

точик на танҳо «Гӯрӯғлӣ», балки достони «Алпомиш» низ мавқеи муайян доштааст [5, 4].

Тавре аз таҳқиқоти пешиниён бармеояд, дар бораи вариантҳои жанрҳои алоҳидаи фолклорӣ мақолаву маҷмуа ва рисолаҳои илмӣ ҷудогона ҷоп шудаанд ва бештари онҳо бо равиши сохторшиносӣ, ки олими намоёни Шуравӣ Исидор Левин дар илми фолклоршиносӣ рушд дода буд, таълиф гардидаанд. Ба ин бахши осори илмӣ рисолаҳои Б. Тилавов «Поэтика таджикских народных пословиц и поговорок» (1967) ва «Современный пословичный репертуар таджикского народа» (1973), С. Улуг-заде «Таджикские четверостишия / Опыт количественного анализа устного репертуара» (1972), Қ. Ҳисомов «Муносибати зарбулмасалҳои хаттӣ ва вариантҳои халқии онҳо» (1973), Б. Шермухаммедов «Рецепция произведений таджикско-персидской поэзии» (Текстологические исследования. Опыт количественного анализа вариантности) (1987), Ф. Муродов. «Вариантности зарбулмасал ва мақолҳои халқии тоҷикӣ» (2001) марбут мебошанд. Ҳар яке аз ин муаллифон дар бораи вариантҳои мухталифи жанрҳои фолклорӣ пажӯҳишҳои арзишманд таълиф намудаанд ва ин асарҳо аз зумраи осори илмӣ бунёдии фолклоршиносии тоҷик маҳсуб мешаванд.

Чунончи аз таҳқиқоти фолклоршиносон муайян гардид, доир ба вариантҳои жанрҳои манзуму мансури шиғоҳӣ, аз ҷумла зарбулмасалу мақолҳо, рубоию сурудҳо, ҳамосаи «Гӯрӯғлӣ» ва достони «Алпомиш» таҳқиқоти хуби илмӣ анҷом дода шудаанд. Лозим ба ёдоварист, ки оид ба жанрҳои насри шиғоҳӣ, ба мисли афсонаву қисса, нақлу ривоят ва ғайра, аз лиҳози гунаҳои асару мақолаҳои илмӣ бунёди кам таълиф шудаанд (ба истиснои ҷанд мақолаву асар дар бораи вариантҳои афсонаҳо). Бинобар ин, моро зарур аст, ки дар оянда ба масъалаи мавриди назар аҳамияти ҷиддӣ диҳем. Оид ба вариантҳои афсонаҳо муҳаққиқон Р. Амонов, Д. Обидов, Р. Раҳмонӣ, Ш. Мирзоева ва дигарон маълумот додаанд. Дар ин бора асари илмӣ Ш. Мирзоева «Таҳқиқи шиносномаи як афсона» (2003) пажӯҳиши илмӣ буда, ба масъалаи қаринаҳои афсонаи «Зани ҳиллагар» бахшида шудааст [4, 45]. Доир ба ин рисола профессор Р. Раҳмонӣ менависад, ки «дар китобчаи фолклоршинос Ш. Мирзоева «Таҳқиқи шиносномаи як афсона» (2003) муаллиф матнеро таҳқиқ намуда, ки дар он густариш, сигнатура, яъне шиносномаи он матнро нишон додааст. Ҳамчунин ба тафовути баъзе ҷузъиёти вариантҳои афсона ишора намудааст... Аз пажӯҳиши эшон маълум мешавад, ки дар бойгонӣ аз ин матн 35 вариант сабт шуда, онро мардум бо завқ ҳикоят мекунанд» [9, 41]. Дар воқеъ, муҳаққиқ роҷеъ ба вариантҳои афсонаҳо дуруст мегӯяд, чунки як асари фолклорӣ аз 1 то 35 вариантҳо дар бар мегирад, зеро дар натиҷаи ҷустуҷӯҳои амиқӣ илмӣ метавон муайян намуд, ки дигар матни

афсонаҳо низ дорои қаринаҳои гуногун ҳастанд ва дар бойгонии Фонди фолклори тоҷик маҳфузанд. Вариантнокии дигар анвоъи осори шифоҳиро низ ҳангоми мутолиаи дафтарҳои дастнавис аз Ғанҷинаи фолклори тоҷик ба мушоҳида гирифтани мумкин аст. Мавриди зикр аст, ки қамина низ дар тӯли фаъолияти илмӣ хеш вариантҳои муҳталифи осори фолклориро ба мушоҳида гирифта, нусхаҳои алоҳидаи чунин асарҳоро барои таҳқиқ дар оянда ғирдоварӣ намудааст. Дар ин қамина таваҷҷуҳи маро бештар вариантҳои гуногуни ривоятҳо ҷалб намуд.

Дар маҷмӯъ, оид ба вариантнокии асарҳои шифоҳӣ муҳаққиқони хориҷию ватанӣ, ба мисли И. А. Сухарев, О. А. Сухарева, Н. П. Андреев, А. А. Андреев, К. Крон, Р. Дессауер, Г. Штробах, М. С. Андреев, Н. Маъсумӣ, Р. Амонов, В. Асрорӣ, И. Левин, Б. Тилавов, Б. Шермуҳаммадов, Ф. Муродов, Р. Раҳмонӣ, Қ. Ҳисомов, Ш. Мирзоева ва дигарон, пажӯҳишҳои арзишманд анҷом додаанд.

Тавре ки ишора рафт, ҳангоми таҳқиқи нусхаҳои гуногуни ривоятҳо таваҷҷуҳи моро масъалаи вариантнокии бархе аз онҳо ҷалб намуд. Бахусус, ривояти «Чилдухтарон», ки бо қаринаҳои муҳталиф дар байни тоҷикон ва тоҷикзабонони кишварҳои ҳамсоя густариш ёфтааст, то имрӯз роиҷ мебошад.

Устод Садриддин Айнӣ дар «Ёддоштҳо» як нусхаи ривояти «Чилдухтарон»-ро аз забони тағояш Қурбонниёз батафсил нақл кардааст. Қолиб аст, ки нависанда тарзи баёну забони ғӯяндаро роия намуда, матнро бо қаме таҳрир овардааст. Дар ин матн роҷеъ ба мазори «Чилдухтарон», ки дар музофоте аз шаҳри Бухоро мавҷуд будааст, маълумот дода мешавад. Ривояти мазкур ба вариантҳои дигари он шабоҳат дошта, танҳо бо баъзе эпизоду воқеаҳо тафовут дорад [1, 307].

Дар хусуси «Чилдухтарон» ҳамчун ёдгории фарҳангӣ дар «Энсиклопедияи фарҳанги мардуми тоҷик» (2018) профессор Р. Раҳмонӣ маълумоти қолиб дода, мазмуни қамде аз ривоятҳои мардумиро шарҳу таҳлил намудааст [10, 423].

Якҷанд нусхаи ривояти «Чилдухтарон» дар маҷмуаву мақолаҳои муҳаққиқони фолклоршинос қоп шудааст. Аз қумла, дар ин мавзӯ муҳаққиқи қавон М. Ниёзова мақолаеро таҳти унвони «Нақлу ривоятҳои мардумӣ дар бораи кӯҳи «Чилдухтарон» қоп намуд, ки дар он доир ба нақлу ривоятҳои мазкур андешаҳои хешро баён намудааст. Мавриди зикр аст, ки дар мақолаи мазкур оид ба вариантнокии ривояти мавриди назар қам таваҷҷуҳ шудааст [7, 80].

Маводи фактологӣ пажӯҳишро мо аз маҷмуаҳои фолклорӣ, Фонди фолклори тоҷик ва баъзе матнҳоро дар солҳои гуногун аз байни халқ қамъоварӣ намудем. Дар асоси 12 нусхаи ривояти «Чилдухтарон» қушиш кардем, то нишонаҳои фарқкунанда ва алоқамандонаи ин осорро муайян

созем. Инчунин дар хусуси вариантҳои гуногуни ривояти мавриди назар, сохтор, чуғрофиёи густариш, замони гуфта шудани онҳо, мавзӯ ва муҳтавои ҳар як матн аз рӯи методҳои сохторшиносӣ ва муқоисавӣ-таърихӣ ибрази андеша шавад. Дар воқеъ, оид ба ривояти «Чилдухтарон» ва қаринаҳои мухталифи он метавон бисёр андеша намуд ва дар асоси муқоисаи матнҳо натиҷаҳои илмиро ба даст овард. Ривояти «Чилдухтарон» ба гуруҳи ривоятҳои тасмийвӣ дохил мешавад, ки дар бораи ёдгориҳо ва кӯҳу манораҳои монанд ба одам маълумот медиҳад.

Бо номи «Кӯҳи Чилдухтарон» шаш матни ривоятро пайдо намудем, ки дар ин нусхаҳо чехраи ҷиҳил духтар ҳамчун рамзи покиву ифғат, поквичдонӣ, часорату тавонгарӣ тасвир шудааст. Дигар мутуни ривояти мазкур бо унвонҳои гуногун сабт шудаанд ва дар маҷмӯъ, ҳамаи ин осор ба ҳам алоқамандӣ доранд. Дар умум, метавон ривоятҳои мавриди назарро чунин тасниф намуд:

- «Кӯҳи Чилдухтарон»;
- «Санги Чилдухтарон»;
- «Ғули Чилдухтаракон»;
- «Мазори Чилдухтарон»;
- «Ғори Чилдухтарон»;
- «Қизлартеппа» (баландӣ ё теппаи монанд ба духтарон).

Ҳар яке аз ин ривоятҳо аз минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон бо унвонҳои мухталиф ҷамъоварӣ шудаанд, ки аз лиҳози мазмуну муҳтаво ба ҳам монандӣ доранд ва мазмуну мафҳуми нусхаи асосии ривояти мазкурро ифода мекунанд. Хатти сюжет дар ин ривоятҳо яксон набуда, гоҳе аз рӯи воқеаву ҳаводис, образи мотивҳои гуногун, замону макони эҷоди матн тағйир меёбад. Тасвири чехра (портрет)-и қаҳрамонон дар ин осор равшан баён наёфтааст, яъне ба қиёфа, қаду қомат ва симои зоҳирии духтарон кам таваҷҷуҳ шудааст. Сюжет дар ривоятҳои мазкур тариқи сюжети сода, ки дар асоси як воқеа ё чанд ҳодисаи хурди бо ҳамдигар алоқаманд бунёд ёфтааст.

Густариши чуғрофиёи ин асари халқӣ фарох буда, дар минтақаҳои ҷанубу шимол, тобей маркази шаҳри Душанбе ва ҳамунин дар қисме аз минтақаҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон роиҷ гардидааст. Дар ин мавзӯҳо то ба имрӯз вариантҳои тозаи ривояти мазкурро пайдо кардан мумкин аст, зеро ровиёни осори мардумӣ дар асоси мавҷудияти сангу кӯҳҳо, гулу гиёҳҳо, ғору мазорҳо, ки ба номи «Чилдухтарон» марбутанд, нақлу ривоятҳои тоза эҷод мекунанд. Ин ҷо бояд ёдовар шуд, ки роҷеъ ба ҳар яке аз ин гуруҳи ривоятҳо як ё ду матни ин осорро таҳлилу баррасӣ хоҳем намуд, зеро зиёда аз 12 (тип) ривоятро рӯи даст дорем ва дар як мақола ҳамаи онҳоро таҳлил намудан аз имкон берун аст. Бахши дигари ин ривоятҳоро дар таҳқиқоти оянда баррасӣ хоҳем намуд. Дар асоси мазмун ва муҳтавои ҳар

як ривоят андеша ва масъалаҳои зиёдеро метавон баррасӣ намуд. Сохтору мафҳум, тафовут ва пайвастагии мазмунӣ матнҳоро низ муайян намудан аз паҳлуҳои дигари пажӯҳиши мост.

Тавре ки аз номи вожаи «Чилдухтарон» маълум аст, ин калима мураккаби дутаркиба буда, пасванди ҷамъбандии «-он» гирифтааст. Доир ба ин масъала забоншиноси ҷавон Ш. Шарипова ақидаи ҷолиб баён намудааст. Номбурда қайд менамояд, ки «...вожаи «Чилдухтарон» аз лиҳози сохт ба оронимҳои мураккаби қолаби шумора+исм дохил мешавад» [11, 21]. Яъне, ин калима аз шумораи «чил», исми «духтар» ва пасванди ҷамъбандии «он» таркиб ёфтааст.

Азбаски маконе бо номи «Чилдухтарон» то ба имрӯз дар ноҳияи Муъминободи вилояти Хатлон мавҷуд аст, омӯзиши ин масъаларо мо аз ривоятҳое, ки ровиёни ҳамин минтақа нақл кардаанд, огоз менамоем. Боиси ифтихор аст, ки ин минтақаи кишвар дар замони Истиқлоли Тоҷикистон дигарбора таъмиру ҳифз карда шуд ва ҳоло барои сайёҳони дохилию хориҷӣ ба як макони сайёҳӣ табдил гаштааст. Тайи чанд соли охир сайёҳону муаррихон ва донишпажӯхон ба ин ёдгории фарҳангӣ таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд. Мардуми кишвар низ барои истироҳат ва ёдоварӣ аз мероси маънавии гузаштагони миллати хеш ҳамеша ба зиёрати он ҷо мераванд.

«Чилдухтарон» номи кӯҳест, ки дар қисмати шимолии ноҳияи Муъминободи вилояти Хатлон ҷойгир шудааст. Ин кӯҳҳо аслан мучассамаҳои одаммонанде ҳастанд, ки ба худ сирру асрори хосе доранд. Мардуми Хатлонзамин ин кӯҳҳоро «Чилдухтарон» ном ниҳодаанд. Ин мучассамаҳои монанд ба ғуруҳи одамон барои ҳар як тамошобин чун илоҳаи зебӣ, қуллаҳои дилрабоӣ кӯҳи сарсабзу табиати диловез хеле гуворо ва диданианд. Ҳар сайёҳ ҳангоми дидани ин манзараҳо ва шунидани таърихи пайдоиш ва мавҷудияти онҳо тасаввуроти зиёд пайдо менамояд.

Дар бораи кӯҳи «Чилдухтарон» ривоятҳои зиёде гуфта шудаанд, ки онҳо воқеаи чӣхил духтари покдоман барои раҳӣ ёфтан аз дасти душманон, ба санг табдил ёфтани онҳо, эътиқоди мардум ба дуо, мустачоб гардидани ниёиши он духтарон ва ғайраро фаро мегиранд. Чунончи, дар ривояте омадааст: «Ривоят мекунам, ки дар замонҳои хеле қадим тӯдаи аҷнабиёни ғоратгар ба Хатлонзамин ҳучум оварда, мардону занон, писарону духтаронро ба худ ғулом карда, ба мамлакатҳои дурдаст бурда мефурӯхтаанд. Махсусан, духтарони хушлиқоро зуран асир мегирифтанд. ...Задухӯрд чанд шабонарӯз давом кардааст. Оқибат душман бо қувваи камони худ бартарӣ нишон дода, аҳолии беяроқу бе пушту паноҳ ба сӯи қуҳҳои сар ба фалаккашида ру оварданд. Як қисми душманонро аҳолии фиреб карда, худ ба сӯи қуҳи Пирӣ, Даштиҷум паноҳ мебаранд. Қисмати

бечораю бенавояш, хусусан кампирону муйсафедон ва беморон аз дами шамшери хунхорон наҷот наёфтанд. Як гуруҳ духтарон, ки қувваи зури душманро пайиҳам шикаст меоданд, ба ҳучуми шадидаи душманони хунхору малъун тоб наёварда, ба сӯйи куҳҳо мегурезанд ва ба куҳи «Чилдухтарон» рафта, аз Худо илтиҷо мекунанд, ки онҳоро ба санг табдил диҳад. Онҳо дар ҳамон ҷо ба мили санг мегарданд» [17].

Тавре ки аз муҳтавои ин асари халқӣ бармеояд, гӯяндаи матн аз таърих ва номҳои минтақаи мавриди назар, ба мисли Хатлонзамин, Муъминобод, Вахӣ, Дуоб, Яхсу, кӯҳҳои Пирӣ, Даштиҷум ёдовар шудааст. Дар хотимаи матн бо дуову илтиҷои духтарон Худованд онҳоро ба санг табдил медиҳад. Ҳамин масъала дар ҳамаи ривоятҳои мавриди пажӯҳиш тасвир шудааст, ки нишондиҳандаи вариантҳои гуногуни ривояти мазкур аст.

Дар варианти дигари ривоят оварда мешавад, ки дар таърихи гузашта мардум аз дасти душманон ба фарёд омада, ба кӯҳҳо паноҳ мебардаанд. Матни ривоят аз тарафи Тухтамурадов Элмурод, сокини деҳаи Сентоби ноҳияи Фориши Ҷумҳурии Ёзбекистон сабт гардидааст ва бо таъсири забони туркӣ (ӯзбакӣ) вожаҳои «Яғлок», «Оқтош», «Қаратош» номи кӯҳҳои ҳамон минтақа зикр шудааст. Ҷолиб аст, ки вожаи «Чилдухтарон» дар ин минтақа ҳам дар шакли аслии тоҷикӣ боқӣ мондааст. Матни ривоят чунон аст: «Теппи ҳамин кӯҳ ба Яғлок гуфтагӣ ҷой ҳаст. Дар мобайни Оқтош ва Қаратош гуфтагӣ ҷой як баландии кӯҳзор буда, дар доли ҳамун кӯҳ «Чилдухтарон» гуфтагӣ ҷой ҳаст. Аз нақли қадим дар ҳамин мамлакат Евгарӣ²² будас. Дар вақти ёв омадан аз ёв тарсида, халқо ба кӯҳҳо мерафтанд.

Бо нақли одамони кӯҳна аз ин якҷанд сол пештар ёв омадан ба духтарҳо ба кӯҳ гурехта баромада: - Рӯи кофирро надида, моро санг кун, - гуфта, ба Худо нола мекунанд. Худо нолаи онҳоро қабул мекунад. Онҳо санг мешаванд. Ҳозир ҳамин ҷо ба сангҳои монанди расми духтарон тик (рост) истода. Пеш вақт духтарҳо инҳо ба рафта зиёрат мекарданд. Аз санг чироғшон ҳаст? Ин ҷо ба ёв аз Қалтоқҳо²³ буд...» [13].

Воқеаҳои дар ривоят тасвиршуда шаҳодат медиҳанд, ки ин ҳаводис дар давраи тохтутозҳои муғулон дар сарзаминҳои мо рух додааст. Чунончи, аз таърих ба мо маълум аст, ҳамин гуна задухӯрдҳои бераҳмонаи муғулон таъсири манфии худро дар кӯхистону рустоҳои дурдасти кишвари мо гузоштааст ва ҳоло ҳам гӯяндагони умрида аз ҳаводиси гузашта ёдовар мешаванд.

Масъалаи дигар, ки ба ҷиҳил духтар марбут аст, ба зерӣ як харсанг

²² Ёвгарӣ - ҳамлаи душманони халқ, роҳзанҳо.

²³ Қалтоқҳо - гӯянда қарликҳо – яке аз қавмҳои туркро дар назар дорад. Ин вожа дар шеърӣ устод Рӯдакӣ ба шакли «халлух» истифода шудааст.

мондани онҳо мебошад ва ин воқеа дар ривояти «Санги чилдухтарон» возеҳ баён шудааст. Аз ахбори ровӣ бармеояд, ки духтарон бо хоҳиши худ барои покдоманӣ ва бо амри Худо ба зери санг мондаанд: «Аз қишлоқи Кулолӣ поёнтар, дар таги роҳ як санги якка ҳаст. Ҷои он сангро «Бобои Валӣ» меноманд, ҳуди сангро «Санги Чилдухтарон» мегӯянд. Сабаби «Чилдухтарон» ном гирифтани санг ин аст: Як вақтҳо, дар рӯзи соли нав чил духтар дар пеши ҳамон санг бозию шодӣ карда истода буданд. Дар ҳамин вақт як одам хабар овардааст, ки: - Эй духтарҳо, гурезед, ки душман омад.

Духтарон гурехтанӣ шудаанд, лекин лашкари душман расида омадааст, роҳи гурез банд шудааст. Духтарҳо ба Худо илтиҷо кардаанд, ки: «Худоё, Худовандо, ҳамин сангро ба болои мо гардон, ки ба дасти душман наафтем!»

Ҳамон замон санг ба болои духтарҳо гаштааст, онҳо дар таги санг мондаанд.

Дар қишлоқ бисёр ҷанг шудааст, одамони қишлоқ душманро пеш кардаанд. Баъд одамон омадаанд, ки мурдаи духтаронро аз зери санг гирифта, гӯронанд. Сангро майда кардани мешаванд, бисёр зӯр мезананд, лекин шикаста наметавонанд. Ҳеҷ кас он духтарҳоро аз таги санг гирифта натавонистааст. Аз ҳамон вақт боз номи он санг «Чилдухтарон» аст» [6, 21].

Ҳоло дар атрофи ҳамин «Санги Чилдухтарон» як боғ мавҷуд аст ва камина бо мақсади пажӯҳишҳои майдонӣ дар соли 2020 ҳамроҳи дӯстонам ба он ҷо рафта, он мавзеъро дидам. Воқеан дар он ҷо, дар паҳлуи дарёи Киштӯд як санги калони сафедранги ҳамвор мавҷуд аст. Мардум ҳангоми аз назди он санг ва гузаргоҳи он мавзеъ гузаштан дуову фотиҳа хонда, ба рӯҳу арвоҳи гузаштагонӣ онҷо мебахшанд. Таъкид кардан бамаврид аст, ки ривояти мазкур низ аз лиҳози мавзуъ ва муҳтаво ба матнҳои дигар мувофиқ аст. Одатан он духтарон асосан дар фасли баҳор ҳангоми баргузориҳои ҷашни Наврӯз ба сайру гашт рафтаанд, ки дар ривояти ғавқ бо ибораи «дар рӯзи соли нав» ифода ёфтааст.

Дар ривояти дигар оид ба гули сурх маълумот дода мешавад, ки мувофиқи боварҳои мардуми маҳаллӣ аз хуни ҳамон ҷиҳил духтари шаҳидшуда рустааст. Ва сокинони рустои Ворух он гулро «Гули Чилдухтаракон» ном ниҳодаанд. Бо ҳамин унвон ривояте низ сабт шуда, ки муҳтавои он ҷолиб аст. Дар кӯҳсори дараи Ворух гуле мерӯяд, ки онро гули «Чилдухтаракон» меноманд. Ин гул ранги сурх дорад.

Ҳикоят мекунанд, ки дар замонҳои қадим чил нафар духтарон ба сайри кӯҳсор мебароянд. Онҳо кӯҳу дараҳоро саёҳат карда, якдастагӣ гул чида баргаштани мешаванд, ки ногоҳ аз пеш як гуруҳ авбошон баромада, ба қасди бад онҳоро доштани мешаванд. Духтарон гурехтани мешаванд,

лекин авбошон онҳоро гурехтан намомонанд. Он гоҳ духтарон баробар мегӯянд:

- «Эй кӯҳ, моро паноҳ деҳ»!

Кӯҳ якбора ҳамаи духтаронро ба коми худ фурӯ мебарад. Баъди якчанд вақт дар он ҷо гули сурхе мерӯяд. Мардум онро «Чилдухтарон» ном медиҳанд [14].

Дар ин ривоят гӯянда гоҳе тасвирҳоро ғайривоқеъ баён менамояд, ки чунин тарзи баён хоси афсонаҳо мебошад ва дар адабиёти илмӣ онро муболиға ё игроқ меноманд. Ба андешаи ровӣ «кӯҳ ҳамаи духтаронро ба коми худ фурӯ мебарад». Яъне, бо амри Худо кӯҳ ба мағоке ё сӯрохи калоне табдил ёфта, ҳамаи духтарон дар зерӣ хок мемонанд. Тафовути ривояти фавқ аз дигар матнҳо дар он аст, ки дар ин нусха доир ба гули сурхе иттилоъ дода мешавад ва ҳамчунин дар ин нусха ба ҷои вожаи «душманон» калимаи «авбошон» ба кор рафтааст.

Ривояти «Мазори Чилдухтарон» низ ҷолиби таваҷҷуҳ аст. Дар ин вариант оид ба қабри як шахси номаълум сухан рафтааст, ки онро мардум «Чилдухтарон» ном ниҳодаанд. Аз тасаввуроти гӯянда бармеояд, ки сокинони деҳаи Панҷшанбесиёби музофоти шаҳри Самарқанд ҳар мазоре, ки беном бошад, онро «Чилдухтарон» ном мебаранд. Як андешаи тоза вобаста ба ин мавзӯ ва сабаби эҷоди матни мазкур ин аст, ки чихил духтар лухт дар ҳавз оббозӣ мекардаанд ва марде номаҳрам меояду он духтарон аз шарм бо амри Худо ба моҳӣ табдил меёбанд. Мардуми ин минтақа то ба имрӯз моҳиёни ҳамин ҳавзро истифода намебаранд, зеро онҳо бар он боваранд, ки моҳиҳои он ҷо аз хуни духтарони шаҳидшуда пайдо шудаанд. Ривоят ин аст: «Дӯстам Эркин Мавлонов деҳаи Панҷшанбесиёбро, ки хушманзар будааст, хеле ситоиш кард ва илова намуд, ки ин деҳаи қадимӣ буда, ҷанори ҳазорсола, масҷиди кӯҳна ва як қабри шахси номаълум дар сахни масҷид дорад, ки мардум онро «Чилдухтарон» мегӯянд. Ҳар мазоре, ки беном бошад, «Чилдухтарон» мегӯянд мардум ва ривояте ба он ном мебаранд.

Номи масҷиди кӯҳна Моҳитобон аст ва қабристон низ. Масҷиди кӯҳнаи деҳа ҳавзи калони қадимӣ дорад, пури моҳӣ. Ба ривояти мардуми деҳа чил духтар бараҳна оббозӣ мекунанд ва марде меояду онҳо аз шарм ба об ғӯта зада, бо амри Худо моҳӣ мешаванд. Ба ин сабаб моҳиҳои ин ҳавзро мардум шикор намекунанд» [12].

Нусхаи дигари ривояти зайл аз ҷанд ҷиҳат тафовутҳо дорад. Дар ривояти «Ғори Чилдухтарон» ҳамаи духтарон бо хости Худо ва таманниёту мурочиати худ ба Аллоҳ дар дохили ғор ба санг табдил шудаанд. Чунин маълумотро мо дар нусхаҳои дигар дучор намешавем. Тавре ки дар ин нусха омадааст: «Чилдухтарон» Уштурӣ²⁴ гуфтагӣ

²⁴ Уштурӣ - номи деҳае дар тобеи Каттаҳеҷи шаҳри Самарқанд.

қишлоқи тобеи Каштаҳезба²⁵ аст. Як замоне ёвгарӣ шудагӣ. Ёвгарӣ шуда, омда қишлоқоя тала²⁶ кардагӣ. Аз қишлоқо чил духтар шуда гурехта, як ғор ба даромдагӣ. – «Рӯи ёва набишем гуфта, Худо ба муноҷот кардагӣ». Пас ҳамеш санг шуда мондагӣ. Барои ҳамин ин ғора «Ғори Чилдухтарон» меноманд. Даруни ҳамун ғор ба ҳолиям чил духтар ҳамун ҳолати шиштагишон шах шуда, санг шуда мондагӣ.

Мардум маросимҳои «Сари сол» ба ҳамун чоҳо рафта, саёҳат карда меоянд. Мардум ҳоло ҳам онро ҷои муқаддас мешуморанд» [15].

Дар ин матн ба ҷои калимаи «душман» муродифи туркии «ёв» ва «ёвгарӣ» истифода шудааст. Аз ин рӯ, маълум мешавад, ки забони туркӣ (ӯзбакӣ) ба лаҳҷаи ӯ таъсир доштааст.

Бо унвони «Теппаи Чилдухтарон» ривояте сабт шудааст, ки гӯяндаи он аз музофоти шаҳри Самарқанд аст. Дар ин нусха оид ба Шодмон Малик ва духтари вай, ки ҳамроҳи 39 нафар духтари дигар ба сайругашт баромадаанд, маълумоти таърихӣ тахайюлӣ дода мешавад. Ин нусхари метавон қаринаи ӯзбекии ривояти мазкур номид, чунки дар ин ҷо низ ишора ба чил духтар шудааст, аммо маълумоти ривояти мавриди назар мухтасар баён шуда, баъзе масъалаҳое, ки дар вариантҳои дигар оварда мешаванд, дар ин нусха ба ҷашм намерасанд. Ин аст, ривояти «Қизлар теппаси» ё «Теппаи Чилдухтарон»: «Дар шарқии қишлоқи Боғибаланд, ки номи онро «Қизлар тепа» мегӯянд, дар вақти ҳукмронии Шодмон Малик, ки ўрдаи он дар ҷануби дарёи Зарафшон воқеъ аст, дар ин теппа духтари подшоҳ сайр мекард. Подшоҳ барои аз дарё гузарондани аскаронаш ҳафт пул сохта будааст, ки аз ҳамон пулҳо ҳозир яктааш боқӣ мондааст ва онро «Пули Шодмонмалик» мегӯянд.

Шодмон Малик як духтар доштааст. Духтари подшоҳ бо 39 канизаш дар болои ҳамон теппае, ки дар боло гуфтем, барои сайру тамошо мебаромаданд. Гӯё дар вақти сайр душман омада, ҳамаи духтарҳо ҳалок шудаанд. Бинобар ҳамин, исми ҳамон теппаро «Қизлар теппаси» мегӯянд» [16].

Тавре ки ишора рафт, дар ин нусха доир ба Шодмон Малик ва урдугоҳу корномаи вай маълумот дода мешавад ва ин масъала дар ривоятҳои дигар бозтоб нашудааст. Симои духтари шоҳ ҳамчун шохдухтар ва дорои канизакони зиёд тасвир шудааст. Тафовути ривояти мавриди назар аз нусхаҳои дигар дар он аст, ки масъалаи ниёиш ба Худованд ва надидани рӯйи нопоки душманон дар ин нусха ба ҷашм намерасад.

Дар натиҷа аз вариантҳои мухталифи ривояти «Чилдухтарон» маълум гардид, ки ин бахши осори мардумӣ дорои нусхаҳои гуногун буда,

²⁵ Каштаҳез - Каттаҳеч. Ин вожа дар талаффузи гӯянда тағйир ёфтааст.

²⁶ Тала - торумор кардан, зулму ситам, ба даст овардан.

дар минтақаҳои гуногуни Тоҷикистону Ўзбекистон ва кишварҳои дигар густариш ёфтаанд. Бо ин ном кӯҳҳо, мазорҳо, ҳавзу чашмаҳо, ғору мағокҳо, тепшаҳо, гулу гиёҳҳо ва ғайра дар манотиқи гуногуни кишварҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистону Ўзбекистон роиҷ мебошанд. Дар ҳар нусхаи ривояти мавриди назар баъзе эпизод, сужет, чехраҳо ва масъалаҳо тағйир меёбад, вале дар умум бо махсусиятҳо, муҳтавои мундариҷаи ривоятҳо вариантҳои як матни шифоҳиро ташкил додаанд. Баъзе маълумоти ин жанри фолклорӣ, ҷунонки дар боло ишора шуд, ба тарзи ифодаи афсонаҳо монандӣ доранд ва ин масъала, албатта ба тахайюл ва тасаввуроти ровиёну ноқилони халқӣ вобаста аст. Ҳангоми нақли ривояту қиссаҳо ва нақлу ёддоштҳо низ ғўянда бо эҳсоси баланд ба образ мебарояд ва баъзе масъалаву чехраҳо аз будаи зиёд тасвир мекунад, ки маҳорати суҳандонию суҳанварию ровиро нишон медиҳад.

Аз иттилои ривояткунандагон маълум мешавад, ки ҳамин гуна кӯҳҳо бо номи «Чилдухтарон» дар Тавилдара ва деҳаҳои Каранаку Лабиоби Дарвоз, деҳаи Рарзи ноҳияи Айнии имрӯза низ мавҷуданд ва ҳар кадоме аз онҳо ривояте доранд. Мардум аз забон ба забон, аз насл ба насли дигар ҷунин ривоятҳо интиқол медиҳанд. Бо мурури замон, аз як давраи таърихӣ ба давраи дигар баъзе аз симову эпизод ва масъалаҳои фарогирифтаи ривояти мазкур низ тағйир меёбанд ва ин гуна дигаргунии шаклию мазмунӣ дар нусхаҳои мавриди назар ба мушоҳида мерасанд.

Эътиқоду боварҳои мардумӣ дар бораи маҳлуқоти асотирӣ, ҷойҳои таърихӣ, шахсиятҳои устураию воқеӣ низ аз мавзӯҳои доманадор ва муҳимми осори шифоҳӣ мебошад, ки ин падида дар қаринаҳои муҳталифи ривояти «Чилдухтарон» тасвир шудааст. Ровиёни асарҳои насри шифоҳӣ то ба имрӯз бовар доранд, ки рӯҳи ҳамон чихил духтар зинда дар атрофи кӯҳҳои «Чилдухтарон» дар ҳаракатанд. Соқинони зиёди мавзеи «Чилдухтарон» дар ноҳияи Муъминободӣ вилояти Хатлон бар он боваранд, ки то ҳанӯз рӯҳи 40 духтари покдоман бо хости Худо ба онҳо кумак мекунад. Ашӯрбӣ Миралиева мегӯяд, ки ривоятҳои зиёде дар мавриди шабонгаҳ ба асли хеш баргаштани ин духтарони диловар низ мавҷуд аст. Аксар ба он боваранд, ки замоне ки духтарон шавҳар намеёбанд ва ё шавҳар доранду кӯдак намеёбанд, дар ин мавзӯ даст ба дуо мебардоранд ва ҳатман дуояшон мустаҷоб мегардад. Ё мегӯяд, ки ривояти қаҳрамони «Чилдухтарон» ҳамеша боиси ифтихори мардум будааст [17].

Ғўяндаи дигар аз рустои Қулолии шаҳри Панҷакент шаҳодат медиҳад, ки «дар ҳақиқат чилта духтар дар ҳамон кӯҳ зиндагонӣ мекунанд. Одами поке, ки луқмаи ҳаромро нахӯрда бошад, дуздию гандагӣ накарда бошад, ҳамон чилдухтаронро мебинад» [6, 22-23].

Ҳамаи ин боварҳои мардумӣ заминаҳои асотирӣ доранд. Дар намунаҳои дигари осори шифоҳӣ, ба мисли шугунҳо, ниёишҳо, ривояту

афсонаҳо, хоб ва таъбироти он, чашну маросимҳо, нақлу ёддоштҳо ва қиссаву дostonҳо эътиқодоти халқӣ инъикос шудаанд. Дар тасаввуроти мардум бовар доштан ба чехраҳои тахайюлино афсонавӣ, образҳои ғайривоқеӣ, ғавқуттабӣ, хобгузорӣ, мавзеъҳои қадимии таърихӣ ва ғ. хеле зиёд инъикос ёфтааст.

Аз пажӯҳиши ривоятҳои мазкур бармеояд, ки диловарию часорат, муҳофизати марзу буми рустову кишвар, поквичдонию адолатҳои аз тарафи духтарон дар бахше аз ин осор тасвир шудааст. Бо эътиқоди том тавассути ниёишҳо ба сӯйи Худо духтарон бо дасти поку домани пок чон ба чонофарин месупоранд, ки ин эпизод дар хулоса ва ҷамъбасти аксари ривоятҳои «Чилдухтарон» инъикос ёфтааст. Аз кӯшишҳои илмӣ равшан мешавад, ки бештари жанрҳои осори шифоӣ, хоҳ манзум ва хоҳ мансур, дорои вариантҳои гуногун буда, дар минтақаҳои мухталиф густариш ёфтаанд, бархе аз ин нусхаҳо аз байн мераванд ва баъзеи дигар дар забони зиндаи халқ боқӣ мемонанд.

Китобнома:

1. Айнӣ, С. Ёддоштҳо / С. Айнӣ. – Душанбе: Дониш, 2021. – 434 с.
2. Зарбулмасал ва мақолҳои тоҷик / Ҷамъкунанда ва тартибдиҳанда: В. Асрорӣ. - Сталинобод: Нашр дав тоҷ, 1956. – 164 с.
3. Маъсумӣ, Н. Фолклори тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Нашриёти ДДОТ, 2005. – 160 с.
4. Мирзоева, Ш. Таҳқиқи шиносномаи як афсона / Ш. Мирзоева. - Душанбе: Дониш, 2003. – 123 с.
5. Муродов, Ф. Вариантиҳои зарбулмасал ва мақолҳои халқии тоҷикӣ / Ф. Муродов. – Душанбе: Фурӯғи дониш, 2001. – 112 с.
6. Намунаи фолклори эҷодиёти Рӯдакӣ / Тартибдиҳандагон: Раҷаб Амонов ва Муҳаммад Шукуров. - Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. - 226 с.
7. Ниёзова, М. Нақлу ривоятҳои мардумӣ дар бораи кӯҳи «Чилдухтарон» / Ниёзова М // Илм ва ҷомеа - 2018. - № 5(13). - С. 80-89.
8. Очеркҳои эҷодиёти даҳанакии аҳолии Кӯлоб. (Дар асоси маводи Сари Хосор) / Тартибдиҳанда: Р. Амонов. - Душанбе: Дониш, 1963. – 344 с.
9. Раҳмонӣ, Р. Шинохти адабиёти гуфторӣ пас аз Истиқлоли Тоҷикистон / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: ДМТ, 2018. – 152 с.
10. Раҳмонӣ, Р. Чилдухтарон / Р. Раҳмонӣ // Донишномаи фарҳанги мардуми тоҷик. Ҷ. 2. – Душанбе: СИЭМТ, 2018. – 354 с.
11. Шарипова, Ш. Оронимҳои забони адабии муосири тоҷикӣ (дар асоси осори бадеӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ). Автореферат барои

дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ. – Душанбе: Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – С. 21.

Фонди фолклор ва рӯйхатти ғӯяндаҳо:

12. Бойгонии муаллиф. Ғӯянда: Адаш Истад, нависанда ва рӯзноманигор, 73-сола, сокини шаҳри Самарқанд [Электронный ресурс]. – Facebook. – Дата обращения: 13.04.2022.
13. ФФ 4: 7188–7024. Райони Фориш, қ. Сентоб, 1959. Аҳмадов Р. / Тӯхтамуродов Элмурод, с/т., 1900.
14. ФБ 1: 4153. 1 СФР, 1966. Умаров М., аз ҳудаш.
15. ФФ 4: 5476. 1. УС 24. Самарқанд, қ. Боғи Майдон, 1958. Ф. Зеҳниева / Истамов Ҷӯракул, 70-сола, косиб.
16. ФФ 4: 9217. ҶО 24. Фориш. Б. Шермуҳаммадов / Назаров Набӣ.
17. Чилдухтарон – рамзи покиву озодӣ [Электронный ресурс]. – Дата обращения: 15.04.2022. – Режим доступа: Википедия, Facebook. – Перепечатка с сайта: <https://nbt.tj/>.

ТДУ: 398-053.2(575.3):37.03

ТАҲҚИҚИ ФОЛКЛОРИ КӢДАКОНАИ БАДАХШОН ДАР ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛИЯТ ВА НАҚШИ ОН ДАР ТАРБИЯИ МАЪНАВӢ

Қурбонхонова Нуриҷаҳон Мирасановна²⁷

***Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ***

*Мақола ба таҳқиқи фолклори кӯдаконаи Бадахшон дар давраи
Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва нақши он дар тарбияи
маънавии насли наврас бахшида шудааст. Дар он таърихи омӯзиши фолклори
кӯдаконаи минтақа, саҳми муҳаққиқони ватанию хориҷӣ ва дастовардҳои*

²⁷Қурбонхонова Нуриҷаҳон Мирасановна - Институти илмҳои гуманитарии ба номи Б. Искандарови АМИТ, шӯъбаи фолклор ва адабиёти Бадахшон, номзади илмҳои филологӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи Охонҷонов, 35. Тел.: (+992) 934609093; e-mail: ms.nurijakhon@mail.ru.

Қурбонхонова Нуридҷаҳон Мирасановна - Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел фольклора и литературы Бадахшана, кандидат филологических наук. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. Охонджонова, 35. Тел.: (+992) 934609093; e-mail: ms.nurijakhon@mail.ru.

Qurbonkhonova Nurijahon Mirasanovna - Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Badakhshan Folklore and Literature Department, candidate of Philological sciences. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, Okhonjonov str., 35. Tel.: (+992) 934609093; e-mail: ms.nurijakhon@mail.ru.

фолклоришиносии давраи истиқлолият мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф нашру таҳқиқи осори фолклорӣ, аз ҷумла афсонаҳо, чистонҳо, зарбулмасалу мақолҳо, бозиҳои мардумӣ ва оинҳои наврӯзиро таҳлил намуда, нақши онҳоро дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, ҳушиносии миллӣ, ахлоқ ва фарҳанги кӯдакон нишон медиҳад. Хулоса мегардад, ки фолклори кӯдакони Бадахшон ҳамчун ҷузъи муҳими мероси ғайримоддии фарҳангӣ дар ҳифз ва интиқоли арзишҳои миллӣ, пайванди наслҳо ва тарбияи маънавии ҷомеа нақши муассир дорад.

Калидвожаҳо: фолклори кӯдакони Бадахшон, давраи истиқлолият, тарбияи маънавӣ, мероси ғайримоддии фарҳангӣ, афсона, чистон, зарбулмасал, бозиҳои мардумӣ, Наврӯз, ҳушиносии миллӣ.

Исследование детского фольклора Бадахшана в период независимости и его роль в духовно-нравственном воспитании

Статья посвящена исследованию детского фольклора Бадахшана в период Государственной независимости Республики Таджикистан и его роли в духовно-нравственном воспитании подрастающего поколения. Рассматриваются история изучения детского фольклора региона, вклад отечественных и зарубежных исследователей, а также достижения таджикской фольклористики периода независимости. Анализируются публикации и исследования сказок, загадок, пословиц и поговорок, народных игр и новрузовских обрядов, раскрывается их значение в формировании мировоззрения, национального самосознания, нравственных качеств и культурных ценностей детей. Делается вывод, что детский фольклор Бадахшана как важная часть нематериального культурного наследия играет значительную роль в сохранении и передаче национальных ценностей, укреплении преемственности поколений и духовном воспитании общества.

Ключевые слова: детский фольклор, Бадахшан, период независимости, духовно-нравственное воспитание, нематериальное культурное наследие, сказка, колыбельная песня, загадка, пословица, народные игры, Навруз, национальное самосознание.

Research on Badakhshan's children's folklore during the period of independence and its role in spiritual and moral education

The article examines the study of Badakhshan children's folklore during the period of the State Independence of the Republic of Tajikistan and its role in the spiritual and moral education of the younger generation. It reviews the history of research on children's folklore in the region, highlights the contributions of both domestic and foreign scholars, and analyzes the achievements of Tajik folklore studies in the independence era. Special attention is paid to the collection and publication of folklore materials, including folk tales, riddles, proverbs, traditional games, and Nowruz rituals. The article reveals their significance in shaping children's worldview, national identity, moral values, and cultural awareness. It concludes that the children's folklore of Badakhshan, as an important component of intangible cultural heritage, plays a vital role in preserving and transmitting national values,

strengthening intergenerational continuity, and fostering the spiritual development of society.

Keywords: *children's folklore, Badakhshan, independence period, spiritual education, intangible cultural heritage, folk tale, riddle, proverb, traditional games, Nowruz, national identity.*

Фолклори бачагона яке аз бахшҳои муҳими эҷодиёти шифоҳии мардум буда, ба ҳаёт, ҷаҳонбинӣ, тарбия ва ғаёлияти кӯдакон зич алоқаманд аст. Он таҷрибаи зиндагии мардум, орзуву омор, арзишҳои ахлоқӣ ва анъанаҳои мардумиро дар шакли сода, равшан ва барои кӯдакон ғаммо ифода мекунад.

Ин навъи осори шифоҳӣ, одатан, аз ҷониби калонсолон барои кӯдакон офарида мешавад, то онҳо тавассути гуфторҳои мардумӣ ва бозӣ дар руҳияи некӣ, ростқавлӣ, меҳнатдӯстӣ ва эҳтироми калонсолон тарбия ёбанд. Ҳамзамон, як қисми онро ҳуди кӯдакон дар раванди бозӣ ва муошират эҷод мекунанд.

Фолклори бачагона аз насл ба насл ба таври шифоҳӣ интиқол ёфта, бо гузашти замон ғанӣ гардида, шаклҳои гуногун пайдо кардааст. Осори шифоҳии кӯдакона на танҳо воситаи фароғат, балки василаи муҳими тарбия ва инкишофи маънавии кӯдак ба шумор меравад.

Омӯзиш ва ҷамъоварии фолклори кӯдаконаи Бадахшон ҳамчун ҷузъи таркибии фолклоршиносии тоҷик ҳамзамон бо таҳқиқи умумии осори шифоҳии мардум оғоз ёфта, дар тӯли зиёда аз як аср марҳилаҳои гуногуни инкишофро аз сар гузаронидааст. Нахустин кӯшишҳои сабти илмӣ ин мавод ба муҳаққиқони аврупоӣ ва рус тааллуқ дошта, баъдан бо иштироки олимони ватанӣ идома ёфтаанд. Ин раванд заминаи методологӣ ва сарчашмавии муҳими омӯзиши минбаъдаи фолклори минтақа, аз ҷумла жанрҳои марбут ба муҳити кӯдакона, гардид.

Дар таърихи омӯзиши фолклори Бадахшон саҳми муҳаққиқони асрҳои XIX–XX аз ҷумла Б. Шоу, А. А. Семёнов, И. И. Зарубин ва М. С. Андреев арзишманд арзёбӣ мегардад. Онҳо тавассути сафарҳои илмӣ ва корҳои саҳроӣ намунаҳои зиёди афсона, суруд ва боварҳои мардумиро гирдоварӣ намуда, ба шаклгирии сарчашмаҳои хаттии фолклори минтақа мусоидат карданд. Махсусан маводи марбут ба кӯдакон ба монанди лалайикҳо, бозиҳо, маросимҳои вобаста ба таваллуд ва тарбияи кӯдак дар таҳқиқоти онҳо ҷойгоҳи муҳимро ишғол менамояд.

Дар марҳилаи минбаъда, дар нимаи дуюми асри XX омӯзиши фолклори Бадахшон хусусияти хос ва таҳлили бештар касб намуд. Тадқиқоти И. М. Стеблин-Каменский, А. Л. Грюнберг, В. С. Соколова ва дигарон на танҳо ба ҷамъоварии матнҳо, балки ба таҳлили сохторӣ, жанрӣ ва забонии онҳо равона гардид. Ин равиш имкон дод, ки фолклори кӯдакона ҳамчун ҷузъи мустақил бо хусусиятҳои хоси худ баррасӣ карда

шавад.

Фолклоршинос О. Шакармамадов нишон дод, ки арзишу аҳамияти ин асару мақолаҳо пеш аз ҳама дар он аст, ки онҳо аз як сӯ мавқеи муҳим доштани фолклорро дар ҳаёти маънавии тоҷикони кӯҳистон равшан бозтоб мекунанд, аз тарафи дигар, дар таҳқиқи муқоисавӣ ва муайян намудани робитаҳои таърихӣ фарҳангии фолклори аҳолии манотиқи гуногун маъҳази пурқимат ҳисоб мешаванд [11, 166].

Дар давраи шуравӣ омӯзиши фолклори тоҷик, аз ҷумла фолклори кӯдакона, дар доираи корҳои илмӣ муассисаҳои академӣ ба роҳ монда шуд. Олимон ва фолклоршиносон ба ҷамъоварӣ, тасниф ва таҳлили осори шифоӣ мардум машғул гардиданд. Дар ин давра бештар ба омӯзиши жанрҳои афсона, ривоят, сурудҳои мардумӣ ва баъзе жанрҳои кӯдакона таваҷҷуҳ зоҳир карда мешуд.

Муҳаққиқон хусусиятҳои бадеӣ, мазмунӣ ва тарбиявии жанрҳои фолклори кӯдаконро мавриди омӯзиш қарор дода, нақши онҳоро дар ташаккули ахлоқ ва ҷаҳонбинии кӯдакон нишон медоданд. Бо вуҷуди ин, фолклори кӯдакона ҳамчун як бахши мустақили фолклор нисбатан камтар таҳқиқ шуда, аксаран дар доираи таҳқиқоти умумии фолклори мардумӣ баррасӣ мегардид.

Аз нимаи дуюми асри XX ҷамъоварии маводи фолклорӣ вусъат пайдо кард. Муҳаққиқон ба минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон сафар намуда, намунаҳои эҷодиёти шифоӣ мардумро сабт мекарданд. Дар натиҷа маводи зиёди фолклорӣ ҷамъоварӣ шуданд.

Қисме аз ин мавод дар маҷмуаҳои илмӣ ва китобҳои алоҳида ба таъриф расид. Нашри ҷунин маҷмуаҳо барои ҳифз ва муаррифии мероси шифоӣ халқ аҳамияти калон дошт. Ба воситаи онҳо намунаҳои фолклори кӯдакона дастраси омӯзгорон, муҳаққиқон ва хонандагон гардиданд. Дар китобҳои дарсӣ ва адабиёти бачагона низ баъзе намунаҳои фолклорӣ ҷой дода мешуданд, ки ба тарбияи кӯдакон мусоидат мекарданд.

Бо вуҷуди дастовардҳои назаррас, омӯзиши фолклори кӯдакона то давраи истиқлолият бо як қатор мушкилот рӯ ба рӯ буд. Пеш аз ҳама, диққати асосии муҳаққиқон бештар ба жанрҳои калони фолклорӣ, аз ҷумла достон, афсона ва сурудҳои мардумӣ равона гардида буд. Аз ин сабаб бисёр жанрҳои махсуси кӯдакона, аз қабили шуморақҳо, бозӣҳои мардумӣ ва тезгӯяқҳо камтар мавриди таҳқиқ қарор мегирифтанд.

Маҳдудияти дигари таҳқиқот таъсири идеологияи замони шуравӣ буд. Дар баъзе ҳолатҳо осори фолклорӣ аз нуқтаи назари сиёсӣ арзёбӣ гардида, баъзе ҷанбаҳои миллий, динӣ ё анъанавии онҳо камтар инъикос мешуданд. Ин ҳолат имконияти омӯзиши ҳамаҷонибаи баъзе намунаҳои фолклориро маҳдуд мекард.

Яке аз сарчашмаҳои муҳими омӯзиши фолклори кӯдаконаи

Бадахшон маҷмуаи «Сказки и легенды горных таджиков» ба шумор меравад, ки соли 1990 бо кӯшиши Н. П. Ричкова дар ҳаммуаллифӣ бо А. З. Розенфельд таҳия, тарҷума ва нашр гардидааст. Дар муқаддимаи китоб муаллифон масъалаҳои назариявии жанри афсона, аз ҷумла таснифи афсонаҳо, сохтор, образҳо, мазмун ва вазифаҳои тарбиявӣ бадеии онҳоро мавриди таҳлили илмӣ қарор додаанд [3, 107].

Аҳамияти илмӣ ин маҷмуа дар он зоҳир мегардад, ки аксари матнҳои гирдовардашуда бо истифода аз усули таҳқиқи суҷавӣ таҳлил гардида, хусусиятҳои типологӣ, сохторӣ ва маънавии онҳо муайян карда шудаанд. Дар баробари афсонаҳои ҳаёӣ ва маишӣ, дар китоб намунаҳои низ ҷой доранд, ки бо муҳити фолклори кӯдаконаи Бадахшон иртиботи бевосита дошта, тавассути образҳои рамзӣ, қаҳрамонони ҳаёӣ ва воқеаҳои афсонавӣ ғояҳои ахлоқӣ, инсонпарварӣ, меҳнатдӯстӣ ва эҳтиром ба арзишҳои мардумиро тарғиб менамоянд.

Дар давраи Истиқлолияти Ҷумҳурии Тоҷикистон ин маҷмуа ҳамчун яке аз сарчашмаҳои бозғатимодӣ илмӣ барои омӯзиши мероси шифоҳии кӯдакон ва таҳқиқи афсонаҳои мардумии Бадахшон аҳамияти бештар пайдо кардааст. Муҳаққиқон бо тақия ба маводи он тавонистаанд хусусиятҳои жанрӣ, бадеӣ ва тарбиявии афсонаҳоро дар заминаи таҳаввулоти маънавии ҷомеа мавриди баррасӣ қарор диҳанд. Ҳамчунин, матнҳои гирдовардашуда имконият медиҳанд, ки масъалаҳои ҷаҳонбинӣ, арзишҳои маънавӣ ва нақши фолклор дар ташаккули шахсияти кӯдак дар муҳити анъанавии Бадахшон амиқтар омӯхта шаванд.

Аз ин рӯ ҳам, ин маҷмуа на танҳо ҳамчун манбаи арзишманди мардумшиносӣ ва фолклоршиносӣ, балки ҳамчун сарчашмаи муҳим барои омӯзиши равандҳои ҳифз, эҳё ва рушди анъанаҳои фолклори кӯдаконаи Бадахшон дар замони Истиқлолият аҳамияти бузурги илмӣ дорад.

Дар давраи Истиқлолият ба омӯзиш ва ҷамъоварии намунаҳои фолклори кӯдакон таваҷҷуҳи бештар зоҳир гардида, онҳоро на танҳо ҳамчун осори бадеии мардумӣ, балки ҳамчун воситаи муҳими тарбия, ташаккули ҷаҳонбинӣ, ахлоқ ва худшиносии миллӣ ва арзиши маънавии насли наврас мавриди таҳқиқ қарор доданд. Дар ин марҳала омӯзиши фолклор бо равишҳои нави илмӣ густариш ёфта, арзишҳои маънавӣ тарбиявии мероси шифоҳии мардум дар меҳвари пажӯҳишҳо қарор гирифтанд.

Дар ҳамин замина, соли 1992 ҷилди якуми китоби «Фолклори мардуми Помир» таҳти унвони «Зарбулмасал ва мақолҳои сокинони Шугнон ва Рӯшон» дар нашриёти «Дониш» ба таърифи расид. Ин маҷмуа 1486 матни аслии зарбулмасалу мақолҳоро бо забонҳои шугнонӣ, рушонӣ ва тоҷикӣ фаро гирифта, яке аз дастовардҳои муҳими фолклоршиносии тоҷик дар солҳои аввали Истиқлолият ба шумор меравад. Гарчанде

зарбулмасалу мақолҳо ба доираи фолклори умумимардумӣ мансубанд, қисми зиёди онҳо дар муҳити оила ва ҷомеа ҳамчун воситаи тарбияи кӯдакон ва наврасон истифода мешаванд. Онҳо барои омӯзиши меъёрҳои ахлоқӣ, таҷрибаи зиндагӣ ва ташаккули маърифати иҷтимоии насли ҷавон аҳамияти калон доранд.

Таҳлили илмӣ маводи мазкур нишон медиҳад, ки зарбулмасал ва мақол дар фарҳанги мардумии Бадахшон ҳамчун яке аз жанрҳои таъсиргузори фолклори кӯдакона низ ҷойгоҳи хос доранд. Ин осори кӯтоҳ, пурмазмун ва ҳикматомез арзишҳои муҳими инсониро тарғиб менамоянд. Маҳз ҳамин хусусиятҳо боис гардидаанд, ки зарбулмасалу мақолҳо дар ташаккули тафаккур, фарҳанги сухан, ҳудогоҳӣ ва ҷаҳонбинии кӯдакон нақши муассир дошта бошанд.

Дар шароити Истиқлолияти давлатӣ омӯзиш, нашр ва таҳқиқи чунин осор аҳамияти махсус пайдо намуда, ҳамчун ҷузъи муҳими сиёсати фарҳангии кишвар барои ҳифз ва эҳёи мероси ғайримоддӣ миллии хизмат мекунад. Аз ин рӯ, зарбулмасал ва мақолҳо на танҳо объекти омӯзиши фолклоршиносӣ, балки воситаи муассири тарбияи маънавияи ахлоқии насли наврас дар ҷомеаи муосир маҳсуб меёбанд. Дар ин ҷода фолклоршинос Р. Раҳмонӣ таъкид намудааст, ки бисёре аз зарбулмасалу мақолҳо дар заминаи хулоса ва пандҳои афсонаҳои тамсилӣ ба вучуд омадаанд [4, 273].

Ин нукта аз робитаи зичи жанрҳои гуногуни эҷодиёти шифоҳии мардум шаҳодат дода, нақши онҳоро дар интиқоли таҷрибаи зиндагӣ ва арзишҳои ахлоқӣ ба насли наврас боз ҳам равшантар месозад. Маҳз ҳамин хусусиятҳо боис гардидаанд, ки зарбулмасалу мақолҳо дар ташаккули тафаккур, фарҳанги сухан, ҳудогоҳӣ ва ҷаҳонбинии кӯдакон нақши муассир дошта бошанд.

Дар давраи Истиқлолияти давлатӣ омӯзиши ҷашну маросимҳои мардумӣ ҳамчун ҷузъи муҳими мероси фарҳангии ғайримоддӣ аҳамияти махсус пайдо намуд. Дар ин замина пажӯҳишҳои марбут ба Наврӯз ва ойинҳои он на танҳо барои шинохти фарҳанги миллии, балки барои муайян намудани нақши онҳо дар тарбияи кӯдакон низ арзиши илмӣ касб карданд. Аз ҷумла, профессор Н. Шакармамадов дар ҳаммуаллифӣ бо О. Шакармамадов асари «Наврӯзи Бадахшон»-ро таълиф намуда, соли 2011 китоби «Ойинҳои наврӯзӣ дар Бадахшон»-ро ба таърифи расонд. Ин осор дар омӯзиши ҷашну ойинҳои мардумии Бадахшон ва ҳифзу муаррифии суннатҳои миллии саҳми назаррас гузоштаанд.

Гарчанде ки рӯч ба ҷашни Наврӯз таҳқиқот ва асарҳои зиёди илмӣ интишор ёфтаанд, китобҳои мазкур бо фарогирии маводи тозаи саҳроӣ, сабту таҳлили расму ойинҳои маҳаллӣ ва баррасии хусусиятҳои фарҳангии Наврӯз дар муҳити Бадахшон аҳамияти вижа доранд.

Муаллифон чанбаҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, этнографӣ ва маънавии ҷашнро мавриди омӯзиш қарор дода, ҷойгоҳи онро дар ҳаёти маънавии мардум равшан нишон додаанд.

Аз нигоҳи омӯзиши фолклори кӯдакона арзиши ин асарҳо боз ҳам бештар аст, зеро дар онҳо нақши Наврӯз ҳамчун мактаби муҳими тарбия ва интиқоли арзишҳои миллӣ ба насли наврас нишон дода мешавад. Дар муҳити суннати Бадахшон кӯдакон аз хурдсолӣ тавассути иштирок дар маросимҳои наврӯзӣ, бозӣҳои мардумӣ, сурудхонӣ, хондани дуо, иҷрои расму русум ва дигар ғаъолиятҳои дастаҷамъона бо анъанаҳои миллӣ, одоби ахлоқи мардумӣ ва ҷаҳонбинии аҷдодӣ шинос мегардиданд. Ин раванд ба онҳо имкон меод, ки таҷрибаи маънавии ҷомеаро аз худ намуда, худро ҳамчун узви ҷомеаи миллӣ эҳсос намоянд.

Дар шароити Истиқлолият, ки масъалаҳои ҳифзи ҳувиати миллӣ, худшиносӣ ва тарбияи ватандӯстии насли ҷавон аҳамияти аввалиндарача пайдо карданд, омӯзиши чунин оyinҳо барои фолклоршиносӣ ва педагогикаи мардумӣ зарурати махсус касб менамояд. Oyinҳои наврӯзӣ ҳамчун бахши муҳими фолклори кӯдакона на танҳо воситаи фароғат ва иштироки иҷтимоӣ, балки василаи муассири интиқоли донишҳо, меъёрҳои ахлоқӣ ва арзишҳои маънавӣ ба шумор мераванд. Онҳо дар ташаккули ҳисси ҳамбастагӣ, эҳтиром ба суннатҳо, меҳнатдӯстӣ, некандешӣ ва муҳаббат ба Ватан нақши муассир мебозанд.

Аз ин рӯ, асарҳои Н. Шакармамадов ва О. Шакармамадов барои омӯзиши робтаи фолклори кӯдакона бо ҷашну маросимҳои мардумӣ аҳамияти назарраси илмӣ доранд. Онҳо собит месозанд, ки суннатҳои наврӯзӣ на танҳо ёдгориҳои фарҳангии гузашта, балки унсурҳои ғаъоли тарбиявӣ мебошанд, ки дар шароити ҷомеаи муосир низ нақши худро дар ташаккули маънавӣ, фарҳангӣ ва миллии кӯдакон нигоҳ доштаанд.

Дар заминаи таҳқиқоти Н. Шакармамадов олимони Ш. Юсуфбеков ва А. Шоинбеков дар асоси маводи фаровони саҳроӣ соли 2019 китоби «Шогунӣ баҳор»-ро ба таъъ расониданд. Дар ин асар, дар баробари баррасии чанбаҳои этнографӣ ва фарҳангии Наврӯзи Бадахшон, унсурҳои гуногуни фолклорӣ, ки дар раванди таҷлили ҷашн истифода мешаванд, низ мавриди таҳқиқи илмӣ қарор гирифтаанд. Муаллифон сурудҳо, дуоҳо, фолҳо, бовару эътиқодоти мардумиро, ки дар маросимҳои наврӯзӣ мавқеи муҳим доранд, ҷамъоварӣ ва таҳлил намуда, ҷойгоҳ ва вазифаи онҳоро дар низоми фарҳанги суннатӣ муайян кардаанд. Ин мавод барои омӯзиши фолклори кӯдакона аҳамияти махсус дорад, зеро қисми зиёди чунин матнҳо ва расму oyinҳо тавассути иштироки ғаъоли кӯдакон ҳифз ва аз насл ба насл интиқол меёбанд.

Ҷанбаи муҳими таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки муаллифон ба нақши кӯдакон дар иҷро ва интиқоли унсурҳои фолклории Наврӯз

таваҷҷуҳи махсус зоҳир намудаанд. Кӯдакон ҳамчун иштирокчиёни ғаёли маросимҳои наврӯзӣ тавассути сурудҳои, хондани дуоҳо, иштирок дар бозиҳои мардумӣ ва иҷрои расму ойинҳои гуногун на танҳо бо арзишҳои фарҳангии ҷомеа ошно мешаванд, балки худ ба ҳомилон ва интиқолдиҳандагони ин мерос табдил меёбанд. Аз ин рӯ, муҳити ҷашну маросимҳои мардумӣ яке аз муҳимтарин ғазои ташаккул ва рушди фолклори кӯдакона ба ҳисоб меравад.

Дар идомаи ҳамин раванд, соли 2024 Н. М. Қурбонхонова дар ҳаммуаллифӣ бо О. Шакармамадов ва Ш. Азорабекова китоби «Дирӯз ва имрӯзи Наврӯзи Бадахшон»-ро таҳия ва ба нашр расониданд. Гарчанде асар асосан ба омӯзиши ҷашни Наврӯз баҳшида шудааст, он барои таҳқиқи фолклори кӯдакона низ манбаи арзишманди илмӣ маҳсуб меёбад. Дар китоб иштироки кӯдакон дар маросимҳои наврӯзӣ, бозиҳои суннатӣ, сурудҳои ва иҷрои матнҳои гуногуни фолклорӣ ба таври муфассал баррасӣ гардида, нақши онҳо дар ҳифз ва интиқоли мероси фарҳангӣ нишон дода шудааст[2, 38].

Муаллифон бо истифода аз усули муқоисавӣ таҳаввулотии суннатҳои наврӯзиро дар шароити муосир таҳлил намуда, нишон доданд, ки ҷӣ гуна унсурҳои анъанавии фолклорӣ, аз ҷумла осори марбут ба кӯдакон, бо вучуди таъсири равандҳои ҷаҳонишавӣ ва тағйироти иҷтимоӣ то имрӯз аҳамияти худро нигоҳ доштаанд. Дар асар расму ойинҳои хонаводагӣ, маросимҳои ҷамъиятӣ, таомҳои суннатӣ ва дигар унсурҳои рамзии Наврӯз мавриди таҳлил қарор гирифта, нақши онҳо дар тарбияи ахлоқӣ ва маънавии насли наврас нишон дода шудааст.

Қобили зикр аст, ки ҳар ду асар дар асоси маводи саҳроӣ, мусоҳибаҳо ва мушоҳидаҳои мустақим таҳия гардидаанд, ки ин омил арзиши илмӣ онҳоро афзун месозад. Дар шароити Истиқлолият чунин таҳқиқот барои ҳифз, эҳё ва муаррифии мероси ғайримоддии миллӣ, махсусан фолклори кӯдакона, аҳамияти муҳим дошта, ба таҳкими худшиносии миллӣ, тарбияи маънавӣ ва пайванди наслҳо мусоидат менамоянд. Аз ин рӯ, осори мазкур барои пажӯҳишгарони соҳаҳои фолклоршиносӣ, мардумшиносӣ, фарҳангшиносӣ ва омӯзиши фарҳанги кӯдакон сарчашмаҳои муҳими илмӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар давраи Истиқлолияти давлатӣ омӯзиш, ҳифз ва наشري мероси шифоҳии мардум, махсусан фолклори кӯдакона, ба яке аз самтҳои муҳими пажӯҳишҳои илмӣ табдил ёфт. Дар ин раванд таҳқиқи жанрҳои гуногуни фолклор, аз ҷумла афсона, аҳамияти махсус пайдо намуд, зеро он аз қадимтарин воситаҳои тарбия ва интиқоли арзишҳои маънавӣ барои насли наврас ба ҳисоб меравад. Дар миёни муҳаққиқоне, ки дар рушди омӯзиши фолклори кӯдакона ва жанри афсона дар Бадахшон саҳми арзанда гузоштаанд, ғаёлияти илмӣ фолклоршинос Г. Ризвоншоева

чойгоҳи хос дорад.

Муҳаққиқ чилди сеюми силсилаи «Фолклори Помир»-ро таҳти унвони «Афсонаҳои ҳаёти-маишии мардуми Бадахшон» таҳия ва ба нашр расонидааст. Дар ин маҷмуа 43 матни афсонаҳои ҳаёти-маишӣ, ки аз фонди дастхатҳои Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон гирдоварӣ шудаанд, дар шакли асл ва ҳамзамон бо тарҷума ба забонҳои тоҷикӣ ва русӣ пешниҳод гардидаанд. Ин тарзи нашр имконият фароҳам меорад, ки намунаҳои нодири эҷодиёти шифоҳии мардум дастраси доираи васеи хонандагон ва муҳаққиқон гарданд.

Аҳамияти ин нашр, пеш аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки қисми зиёди афсонаҳои гирдовардашуда дар муҳити хонаводагӣ ва иҷтимоии Бадахшон барои кӯдакон ва наврасон нақл мешуданд ва дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, тарбияи маънавӣ ва ахлоқии онҳо нақши муҳим мебозиданд. Афсонаҳои ҳаёти-маишӣ тавассути инъикоси воқеаҳои рӯзгор, муносибатҳои иҷтимоӣ ва муборизаи некиву бадӣ кӯдаконро ба арзишҳои муҳими инсонӣ раҳнамун месозанд. Аз ин рӯ, онҳо яке аз жанрҳои муҳими фолклори кӯдакона ба ҳисоб рафта, дар тарбияи маънавии насли наврас нақши муассир доранд.

Дар замони Истиқлолият, ки масъалаҳои худшиносии миллӣ, ҳифзи мероси фарҳангӣ ва тарбияи насли ҷавон аҳаммияти махсус пайдо намудаанд, омӯзиши жанри афсона на танҳо арзиши фолклорӣ, балки аҳаммияти иҷтимоӣ ва педагогӣ низ касб мекунад. Жанри афсона ҳамчун василаи муассири интиқоли таҷрибаи зиндагӣ ва арзишҳои маънавӣ ба наслҳои нав хизмат намуда, дар таҳкими робитаи байни наслҳо ва нигоҳдории хотираи фарҳангии ҷомеа саҳм мегузоранд.

Дар баробари фаъолияти гирдоварӣ ва нашри матнҳои фолклорӣ, Г. Ризвоншоева дар як қатор мақолаҳои илмӣ худ масъалаҳои назариявии жанри афсонаро низ мавриди таҳлил қарор додааст. Ӯ таъкид менамояд, ки афсонаҳои халқҳои гуногун, сарфи назар аз тафовутҳои миллӣ ва ҷуғрофӣ, дорои умумиятҳои зиёди типологӣ мебошанд. Ҳамзамон, муҳаққиқ нишон медиҳад, ки ҳар як анъанаи мардумӣ вобаста ба муҳити зиндагӣ, ҷаҳонбинӣ ва фарҳанги маҳаллӣ хусусиятҳои хоси худро нигоҳ медорад [7, 10]. Ин андеша барои омӯзиши фолклори кӯдакона аҳаммияти назариявии муҳим дорад, зеро имкон медиҳад, ки ҳам ҷанбаҳои умумии тарбиявии афсонаҳо ва ҳам хусусиятҳои миллӣ ва маҳаллии онҳо ба таври илмӣ таҳқиқ карда шаванд.

Дар маҷмуъ, фаъолияти илмӣ Г. Ризвоншоева ва нашри маҷмуаи «Афсонаҳои ҳаёти-маишии мардуми Бадахшон» дар давраи Истиқлолият ба омӯзиш, ҳифз ва муаррифии фолклори кӯдакона мусоидат намуда, барои таҳқиқи нақши афсонаҳо дар ташаккули маънавӣ ва ахлоқии

кӯдакон заминаи муҳими илмӣ фароҳам овардааст.

Дар идомаи равандҳои ҷамъоварӣ ва нашри мероси шиғоҳии мардум дар давраи Истиқлолият, соли 2014 аз ҷониби табиб Ширинбек Давлатмамадов китоби «Ганҷинаи Ғоронзамин» ба таърифи расид. Ин асар яке аз намунаҳои арзишманди ғирдоварӣ, ҳифз ва муаррифии осори фолклории як минтақаи мушаххаси Бадахшон буда, дар рушди фолклоршиносии маҳаллӣ ва таҳқиқи фарҳанги суннатии мардум саҳми назаррас мегузорад. Муаллиф дар асоси таҳқиқоти саҳроӣ ва сабти мустақими осори шиғоҳӣ аз забони ғӯяндагони матнҳои шиғоҳӣ тавонистааст маводди бойи фолклориро ҷамъоварӣ намуда, дастраси доираи васеи хонандагон ва муҳаққиқон гардонад.

Дар китоб намунаҳои гуногуни эҷодиёти шиғоҳии мардум, аз ҷумла ривоятҳо, рубоӣ, дубайтиҳо, зарбулмасалу мақолҳо ва афсонаҳо ҷой дода шудаанд. Аз миёни ин мавод бахши назаррасе ба муҳити кӯдакон ва тарбияи онҳо иртибот дорад. Хусусан зарбулмасалҳо, мақолҳо ва афсонаҳои ғирдовардашуда дар муҳити оилавӣ ва иҷтимоӣ ҳамчун воситаи тарбияи ахлоқӣ, омӯзиши меъёрҳои рафтор, ташаккули ҷаҳонбинӣ ва рушди нутқи кӯдакон истифода мешудаанд. Дар китоб панҷ матни афсона низ ҷой гирифтааст, ки дар байни аҳолии Ғоронзамин аз маҳбубияти зиёд бархӯрдор буда, дар онҳо ормонҳои мардум, арзишҳои неки инсонӣ, адолат, меҳнатдӯстӣ, зиракӣ ва дигар сифатҳои ахлоқӣ таҷассум ёфтаанд.

Аз нигоҳи омӯзиши фолклори кӯдакона аҳаммияти асар пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки маводди дар он ҷамъовардашуда имконият медиҳад, ки нақши жанрҳои гуногуни фолклорӣ дар раванди тарбияи кӯдакон мавриди таҳқиқ қарор дода шавад. Афсонаҳо, мақолҳо ва дигар матнҳои фолклорӣ ҳамчун воситаи интиқоли дониш, таҷрибаи зиндагӣ ва арзишҳои маънавӣ аз насл ба насл хизмат намуда, дар ташаккули ҳувияти фарҳангии кӯдак нақши муассир мебозанд. Ҳамзамон, ин осор дар рушди захираи луғавӣ, тафаккури бадеӣ ва қобилияти дарки муҳити иҷтимоӣ мусоидат мекунанд.

Аҳаммияти илмӣ маҷмӯа дар он аст, ки он барои омӯзиши хусусиятҳои жанрӣ, забонӣ, бадеӣ ва вазифавии фолклори кӯдакона заминаи боэътимод фароҳам меорад. Маводи китоб имкон медиҳад, ки равандҳои ҳифз ва интиқоли анъанаҳои шиғоҳӣ, нақши онҳо дар тарбияи насли наврас ва вижагӣҳои фарҳанги маҳаллии Бадахшон дар замони муосир мавриди омӯзиши амиқ қарор гирад. Аз ин рӯ, «Ганҷинаи Ғоронзамин» метавонад ҳамчун яке аз сарчашмаҳои муҳими таҳқиқи фолклори кӯдаконаи Бадахшон ва нақши он дар нигоҳдорӣ ва интиқоли мероси фарҳангии мардум арзёбӣ гардад.

Яке аз дастовардҳои муҳими фолклоршиносии давраи Истиқлолият

таваҷҷуҳи бештар ба омӯзиши мустақили фолклори кӯдакона мебошад. Дар ин замина, муаллифи мақолаи мазкур соли 2023 дар китоби «Жанрҳои асосии фолклори Бадахшон» бори аввал боби алоҳидаро ба таҳлили фолклори бачагона ихтисос дода, дар он намунаҳои сурудҳои кӯдакона, ашӯлаҳо ва афсонаҳои марбут ба муҳити кӯдаконаро ғирдоварӣ ва мавриди баррасии илмӣ қарор додааст [1, 130]. Ин иқдом дар шароити Истиқлолият аҳамияти махсус дошта, ҳамчун қадами муҳим дар роҳи омӯзиши ҳамаҷониба ва мустақили фолклори кӯдаконаи Бадахшон арзёбӣ мегардад.

Аҳамияти ин таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки фолклори кӯдакона бори аввал ҳамчун бахши мустақили мероси шифоҳии мардум мавриди омӯзиш қарор гирифта, хусусиятҳои жанрӣ, мазмунӣ ва тарбиявии он муайян карда шудаанд. Агар дар таҳқиқоти пешин чунин мавод бештар дар доираи фолклори умумимардумӣ ва ё дар омезиш бо осори калонсолон баррасӣ мегардид, дар ин асар онҳо ҳамчун ҷузъи муҳими фарҳанги кӯдакон ва воситаи муассири тарбияи маънавия ахлоқии насли наврас таҳлил шудаанд.

Соли 2025 китобчаи тавсифии «Бозӣҳои наврӯзӣ дар Бадахшон» аз ҷониби Н. Қурбонхонова таҳия ва ба нашр расид. Дар ин асар бозӣҳои суннатии марбут ба чашни Наврӯз ҷамъоварӣ, тавсиф ва таҳлил гардида, хусусиятҳои иҷроӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва тарбиявии онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Муаллиф кӯшиш намудааст, ки нақши ин бозӣҳоро дар таҳкими худшиносии миллӣ, рушди муносибатҳои иҷтимоӣ, тарбияи насли наврас ва ҳифзи мероси ғайримоддии фарҳангӣ нишон диҳад.

Ин пажӯҳиш дар заминаи омӯзиши фолклори кӯдаконаи давраи Истиқлолият аҳамияти махсус дорад, зеро бозӣҳои мардумӣ яке аз шаклҳои муҳими эҷодиёти шифоҳии кӯдакон ба шумор рафта, дар онҳо унсурҳои анъана, ҷаҳонбинӣ, ахлоқ ва таҷрибаи иҷтимоии мардум таҷассум меёбанд. Дар шароити истиқлолияти давлатӣ таваҷҷуҳ ба омӯзиш, ҷамъоварӣ ва ҳифзи намунаҳои фолклори кӯдакона афзоиш ёфта, бозӣҳои суннатӣ ҳамчун воситаи муассири тарбияи маънавий, ҷисмонӣ ва ватандӯстии кӯдакон арзёбӣ мегарданд.

Аксари бозӣҳои наврӯзӣ, ки то замони мо расидаанд, реша ба давраҳои қадима дошта, бо ғайрияти ҷорводорӣ, заминкорӣ, шикор ва дигар шӯғлҳои анъанавии мардум алоқаманд мебошанд. Ин бозӣҳо дар раванди рушди ҷомеа на танҳо хусусияти фароғатӣ, балки вазифаи омӯзишӣ ва тарбиявиро низ иҷро намудаанд. Таҳлили амиқи онҳо имкон медиҳад, ки нақши бозӣҳои мардумӣ дар ташаккули ҷаҳонбинии кӯдакон, рушди қобилиятҳои зеҳнӣ ва ҷисмонӣ, тарбияи ахлоқӣ ва иҷтимоии онҳо муайян карда шавад.

Аз ин рӯ, омӯзиши ҳамаҷонибаи бозиҳои наврӯзии Бадахшон бо дарназардошти вижагиҳои таърихӣ, иҷтимоӣ, этнопедагогӣ ва рамзии онҳо барои илмҳои фолклоршиносӣ, мардумшиносӣ, фарҳангшиносӣ ва педагогика аҳаммияти хоса дорад. Ин бозиҳо ҳамчун бахши муҳими фолклори кӯдакона на танҳо суннатҳои кӯхони мардумиро ҳифз намудаанд, балки дар давраи истиқлолият ҳамчун воситаи муассири интиқоли арзишҳои миллӣ, тарбияи ҳувияти фарҳангӣ ва таҳкими робитаи насли наврас бо мероси маънавии халқ хизмат менамоянд.

Китоби «Фарҳанги маънавии мардуми Бадахшон» (Китоби 1. Маросимҳои давраҳои ҳаёт. Айёми тифлӣ), ки аз ҷониби ходимони илмии Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон таҳия ва нашр гардидааст (соли 2025), яке аз муҳимтарин осори илмӣ дар самти омӯзиши суннатҳои анъанавӣ ва мероси маънавии мардуми Бадахшон ба ҳисоб меравад. Муаллифон дар ин асар маҷмуи васеи бовару эътиқодҳо, расму оинҳо ва маросимҳои марбут ба давраи кӯдакӣ ва тарбияи фарзандро ҷамъоварӣ ва таҳлил намудаанд. Маводи китоб ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва фарҳангии мардумро инъикос карда, нақши анъанаҳои мардумиро дар ташаккули шахсият ва ҷаҳонбинии кӯдак нишон медиҳад.

Аз нигоҳи омӯзиши фолклори кӯдакона, аҳаммияти махсуси асар дар он зоҳир мегардад, ки боби панҷуми он пурра ба сурудҳои атфол бахшида шудааст [3, 273]. Дар ин бахш намунаҳои гуногуни эҷодиёти шифоҳии марбут ба кӯдакон, аз ҷумла сурудҳои алла, сурудҳои навозишӣ, сурудҳои бозӣ ва дигар жанрҳои фолклории кӯдакона ғирдоварӣ шудаанд.

Маводи пешниҳодшуда дорои аҳаммияти муҳими илмӣ буда, барои таҳқиқи вижагиҳои жанрӣ, сохторӣ ва вазифавии фолклори кӯдакона заминаи бозъитимод фароҳам меорад. Сурудҳои дар китоб сабтшуда имконият медиҳанд, ки масъалаҳои марбут ба нақши фолклор дар тарбияи кӯдак, интиқоли дониш ва арзишҳои фарҳангӣ аз насл ба насл, инчунин ҳифз ва рушди мероси ғайримоддии фарҳангии мардуми Бадахшон мавриди омӯзиши амиқ қарор гиранд. Аз ин рӯ, метавон гуфт, ки боби мазкур аз лиҳози муҳтаво сирф хусусияти фолклорӣ дошта, ҳамчун яке аз сарчашмаҳои муҳим барои таҳқиқи фолклори кӯдакона дар давраи истиқлолият арзиши баланди илмӣ дорад.

Дар раванди омӯзиш ва ҳифзи мероси шифоҳии мардуми Бадахшон дар давраи Истиқлолият як қатор маҷмуаҳои арзишманди фолклорӣ ба нашр расидаанд, ки онҳо барои таҳқиқи фолклори кӯдакона низ аҳаммияти хос доранд. Аз ҷумла, соли 2015 маҷмуаи осори мардумӣ таҳти унвони «Вух диёр ганҷ» («Ганҷи Вахонзамин») аз ҷониби доктори илми филология С. Матроров ва номзоди илми филология А. Мирбобоев таҳия ва нашр гардид. Ин маҷмуа яке аз сарчашмаҳои муҳими омӯзиши

фарҳанги шифоҳии мардуми Вахон ба шумор рафта, дар он намунаҳои гуногуни эҷодиёти мардумӣ ба забони ваҳонӣ гирдоварӣ ва таҳия шудаанд.

Дар китоб 10 матни афсона, 55 матни қисса ва ривоят, 283 намунаи булбулик бо намудҳои мухталифи он, 2 матни алла, 296 матни зарбулмасалу мақол, 44 матни чистон, 6 матни сурудҳои мардумӣ, 17 матни рубой ва 2 намунаи бадеҳа ва ашъори муаллифӣ ҷой дода шудаанд. Қисми зиёди ин мавод ба муҳити кӯдакон ва тарбияи онҳо робитаи мустақим ё ғайримустақим дорад. Хусусан афсонаҳо, сурудҳои алла, чистонҳо ва зарбулмасалу мақолҳо аз ҷумлаи жанрҳои маъмули фолклори кӯдакона ба ҳисоб рафта, дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, рушди нутқ, парвариши зеҳн ва тарбияи ахлоқии кӯдакон нақши муҳим мебозанд.

Аз нигоҳи таҳқиқи фолклори кӯдакона аҳаммияти маҷмуа дар он аст, ки он доираи васеи жанрҳои марбут ба зиндагӣ ва тарбияи кӯдакро фаро гирифтааст. Сурудҳои алла дар китоб сабтшуда намунаи муҳими фолклори овозии кӯдакон буда, муҳаббати модар ба фарзанд, орзуҳои неки волидайн ва арзишҳои ахлоқиро таҷассум менамоянд. Чистонҳо бошад, ҳамчун воситаи рушди тафаккур, хушёрӣ ва қобилияти дарки маъноҳои рамзӣ хизмат мекунанд. Афсонаҳо ва ривоятҳо низ дар интиқоли таҷрибаи иҷтимоӣ ва арзишҳои фарҳангӣ аз насл ба насл нақши муассир дошта, кӯдаконро ба ростқавлӣ, меҳнатдӯстӣ, шучоат ва эҳтироми арзишҳои ҷомеа ҳидоят менамоянд.

Дар идомаи ин гуна талошҳо соли 2022 китобчаи «Шыкошшым усовдон» («Сабади Ишкошим») аз ҷониби Хадича Ҷалолова ба нашр расид. Дар ин маҷмуа 17 матни афсона, 3 матни нақл ва як силсила шеърҳои муаллифӣ гирдоварӣ шудаанд. Афсонаҳои дар китоб ҷойдодашуда дорои муҳтавои тарбиявӣ буда, тавассути образҳои рамзӣ ва воқеаҳои ҳаёлии арзишҳои муҳими ахлоқӣ, аз қабилӣ некиву нақӯкорӣ, адолат, садоқат ва эҳтироми калонсолонро тарғиб менамоянд. Аз ин ҷиҳат онҳо метавонанд ҳамчун маводи арзишманд барои омӯзиши фарҳанги кӯдакона ва механизмҳои тарбияи анъанавӣ мавриди истифода қарор гиранд.

Ҳамчунин, дар солҳои охир китобе таҳти унвони «Афсонаҳои Помир» ба нашр расид, ки тибқи маълумоти таҳиягарон соли 2019 омода шудааст. Дар ин китоб ду афсонаи маъруфи мардуми Шугнон «Руштик» ва «Се хоҳар», ки аз ҷониби Ёралӣ Бердов ҷамъоварӣ шудаанд, бо забонҳои шугнонӣ, тоҷикӣ, русӣ, англисӣ, қирғизӣ ва ҳамчунин бо хуруфи форсӣ пешниҳод гардидаанд. Нашри бисёрзабонаи афсонаҳо на танҳо барои ҳифз ва муаррифии мероси фарҳангии мардуми Помир аҳаммият дорад, балки барои густариши доираи омӯзиши фолклори кӯдакона низ мусоидат менамояд.

Афсонаи «Руштик» ҳамчун қаринаи нави афсонаи маъруфи «Алкамонбодур» пешниҳод шуда, дар шакли нав сабт ва таҳия гардидааст. Ин ҳолат барои омӯзиши тағйирёбӣ ва таҳаввули матнҳои фолклорӣ аҳамияти илмӣ дорад. Афсонаи «Се хоҳар» бошад, шакл ва муҳтавои анъанавии худро нигоҳ дошта, намунаи устувории анъанаҳои шифохӣ дар муҳити фарҳангии Бадахшонро инъикос менамояд.

Дар маҷмӯъ, ин таҳқиқот барои омӯзиши фолклори кӯдаконаи Бадахшон сарчашмаҳои муҳим ба ҳисоб рафта, имкон медиҳанд нақши жанрҳои гуногуни эҷодиёти шифохӣ дар тарбияи ахлоқӣ, зеҳнӣ ва иҷтимоии кӯдакон, инчунин саҳми онҳо дар ҳифз ва интиқоли арзишҳои маънавӣ аз насл ба насл мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор дода шавад. Маҳз тавассути чунин осор анъанаҳои тарбиявии мардумӣ нигоҳ дошта шуда, ҳувияти фарҳангии насли наврас дар шароити ҷомеаи муосир таҳким меёбад.

Дар замони Истиқлолият, ки масъалаҳои ҳифз ва эҳёи мероси маънавии миллӣ, таҳкими худшиносии миллӣ ва тарбияи насли ҷавон аҳамияти махсус касб намудаанд, чунин пажӯҳишҳо барои ошкор намудани нақши фолклори кӯдакона дар интиқоли арзишҳои маънавӣ аз насл ба насл заминаи муҳим фароҳам меоранд.

Дар давраи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, махсусан бо таъсис ва густариши фаъолияти муассисаҳои рушди барвақтии кӯдак, тавачҷуҳ ба масъалаҳои тарбия, омӯзиш ва рушди ҳамаҷонибаи кӯдакон афзоиш ёфт. Ин раванд ба таҳқиқ ва истифодаи мероси маънавии мардум, аз ҷумла фолклори кӯдакона, такони ҷиддӣ бахшид. Дар ҳамин замина, фолклоршиносии Бадахшон низ ба марҳилаи нави рушди худ ворид гардида, доираи таҳқиқот аз омӯзиши матнҳои алоҳида ба баррасии нақши онҳо дар тарбияи маънавӣ, ахлоқӣ ва фарҳангии насли наврас васеъ гардид. Таҳкими робитаҳои илмӣ, рушди ҳамкориҳои байналмилалӣ ва афзоиши тавачҷуҳи муҳаққиқон ба мероси ғайримоддӣ имкон фароҳам овард, ки фолклори Бадахшон ҳамчун манбаи муҳими тарбиявӣ ва иҷтимоӣ мавриди омӯзиши амиқ қарор гирад.

Дар ин марҳила масъалаи омӯзиши фолклори кӯдаконаи Бадахшон ҷойгоҳи махсус пайдо намуд. Муҳаққиқон бештар ба ҷамъоварӣ, таҳлил ва нашри жанрҳои рӯ оварданд, ки бевосита ба ҷаҳони кӯдак, тарбия ва ташаккули шахсияти ӯ иртибот доранд. Афсонаҳо, аллаҳо, чистонҳо, бозиҳои мардумӣ, сурудҳои кӯдакона ва дигар намунаҳои эҷодиёти шифохӣ ҳамчун воситаи муассири тарбияи маънавӣ ва иҷтимоӣ арзёбӣ гардида, мавриди истифодаи муассисаҳои таълимӣ ва марказҳои рушди кӯдак қарор гирифтанд.

Дар натиҷаи чунин тавачҷуҳ як қатор китобҳо ва маҷмуаҳои фолклорӣ барои кӯдакон таҳия ва нашр шуданд, ки онҳо дар баробари

арзиши фарҳангӣ ва илмӣ, аҳаммияти бузурги тарбиявӣ низ доранд. Аз ҷумла, доктори илми филология М. Аламшоев дар ҳаммуаллифӣ бо номзади илми педагогӣ Б. Зоолшоева ва кормандони Донишқадаи такмили маълумоти касбии ВМКБ А. Аҳмадбекова, У. Отамбекова ва М. Балхова силсилаи афсонаҳои кӯдаконаи дузабона (тоҷикӣ ва англисӣ)-ро таҳти унвонҳои «Гунчишак», «Гулхотун» ва «Ятимак» таҳия ва нашр намуданд. Ин китобҳо намунаи муваффақи мутобиксозии мероси фолклорӣ ба талаботи системаи муосири таълиму тарбия ба ҳисоб рафта, дар онҳо арзишҳои инсонгарой, меҳнатдӯстӣ, ростқавлӣ, муҳаббат ба Ватан ва эҳтиром ба волидон таҷассум ёфтаанд.

Ҳамчунин, Фируза Хучаназарова афсонаҳои «Занбуруғчинӣ» ва «Гурбачаи доно», Гулнисо Ризвоншоева афсонаҳои «Харгӯшак» ва «Бехинур гучак», Садафмо Абдулназарова афсонаи «Шукрона ва шаҳпарак», Гулистон Соҳибназарова афсонаи «Баргак ва шамолак» ва Музаффар Мубораққадамов афсонаи «Мурғи пӯпидор»-ро барои кӯдакон омода ва ба нашр расонидаанд. Гарчанде ин асарҳо дар шакли адабии муосир пешниҳод шудаанд, онҳо бар пояи анъанаҳои мардумӣ, образҳо ва мотивҳои фолклории маҳаллӣ эҷод гардида, хусусиятҳои муҳими фарҳанги анъанавии Бадахшонро инъикос менамоянд.

Аз нигоҳи фолклоршиносӣ, ин гуна осор барои омӯзиши раванди мутобикшавии анъанаҳои шифохӣ ба шароити ҷомеаи муосир аҳаммияти хоса доранд. Онҳо нишон медиҳанд, ки фолклори кӯдакона на танҳо ҳамчун мероси фарҳангии гузашта нигоҳ дошта мешавад, балки ҳамчун воситаи ғаёли тарбия ва таълим дар ҷомеаи муосир низ хизмат мекунад. Афсонаҳо тавассути образҳои рамзӣ ва сюжетҳои пандомӯз дар кӯдакон мафҳумҳои неку бад, адолату беадолатӣ, ростиғу дурӯғ, дӯстиғу хиёнат ва дигар арзишҳои ахлоқиро ташаккул медиҳанд. Ҳамзамон онҳо ба рушди тафаккури образнок, ҳаёлотӣ эҷодӣ, нутқ ва қобилияти дарки падидаҳои иҷтимоӣ мусоидат менамоянд.

Нақши фолклори кӯдаконаи Бадахшон дар тарбияи маънавӣ махсусан назаррас аст. Маҳз тавассути ин осор кӯдак аз овони хурдӣ бо арзишҳои маънавии ҷомеа, анъанаҳои миллӣ, таҷрибаи зиндагии мардум ва меъёрҳои ахлоқӣ шинос мегардад. Афсонаҳо, сурудҳо, чистонҳо ва бозиҳои мардумӣ дар зеҳни кӯдак эҳсоси мансубият ба фарҳанги миллӣ, эҳтиром ба таърих ва мероси ниёгон, инчунин ҳисси масъулиятшиносӣ ва ватандӯстиро ташаккул медиҳанд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ чунин осор ҳамчун воситаи муҳими ҳифзи ҳувиёти миллӣ ва таъмини пайванди наслҳо аҳаммияти бештар касб мекунанд.

Таҳқиқоти фолклори кӯдаконаи Бадахшон нишон медиҳад, ки ин бахши муҳими мероси ғайримоддии фарҳангӣ дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, ахлоқ, худшиносӣ ва фарҳанги насли наврас нақши калидӣ дорад.

Омӯзиши фолклори кӯдаконаи Бадахшон таърихи зиёда аз як аср дошта, аз корҳои ҷамъоварӣ ва сабти муҳаққиқони аврупоӣ ва рус оғоз гардидааст. Дар рушди ин соҳа саҳми олимоне чун И. И. Зарубин, М. С. Андреев, А. А. Семёнов ва дигарон назаррас буда, онҳо заминаи илмӣ омӯзиши мероси шиғоҳии минтақа, аз ҷумла осори марбут ба кӯдаконро фароҳам оварданд. Дар нимаи дуоми асри XX тадқиқот хусусияти таҳлилӣ гирифта, масъалаҳои жанрӣ, сохторӣ ва забонии осори фолклорӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтанд. Бо вучуди ин, то давраи истиқлолият фолклори кӯдакона аксаран ҳамчун ҷузъи фолклори умумимардумӣ баррасӣ шуда, жанрҳои махсуси кӯдакона камтар мавриди таҳқиқ қарор мегирифтанд.

Давраи Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон марҳилаи нави рушди фолклоршиносии Бадахшон ба ҳисоб меравад. Дар ин давра таваҷҷуҳ ба омӯзиш, ҳифз, нашр ва таҳқиқи мероси шиғоҳии кӯдакон ба таври назаррас афзоиш ёфт. Фолклори кӯдакона ҳамчун воситаи муҳими тарбияи маънавӣ, ахлоқӣ, ватандӯстӣ ва худшиносии миллӣ арзёбӣ гардида, ба меҳвари пажӯҳишҳои илмӣ табдил ёфт.

Дар ин марҳила як қатор асарҳо ва маҷмуаҳои арзишманд ба нашр расиданд, ки барои омӯзиши фолклори кӯдакона аҳамияти махсус доранд. Таҳлил нишон медиҳад, ки жанрҳои гуногуни фолклори кӯдакона вазифаҳои муҳими тарбиявиро иҷро менамоянд. Афсонаҳо тавассути муборизаи некиву бадӣ, адолату беадолатӣ ва меҳнату танбалӣ кӯдаконро ба арзишҳои инсонӣ ҳидоят мекунанд. Зарбулмасалу мақолҳо таҷрибаи зиндагӣ ва меъёрҳои ахлоқиро интиқол дода, дар ташаккули тафаккур ва фарҳанги сухани кӯдакон саҳм мегузоранд. Алла ва сурудҳои дигари кӯдакона муҳаббат, меҳрубонӣ ва эҳсоси амниятро дар кӯдак парвариш менамоянд. Чистонҳо бошад, ба рушди тафаккур, ҳушёрӣ ва қобилияти дарки маъноҳои рамзӣ мусоидат мекунанд. Бозиҳои мардумӣ ва оyinҳои наврӯзӣ низ дар тарбияи ҷисмонӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кӯдакон нақши муассир доранд.

Пажӯҳишҳо собит менамоянд, ки ҷашну маросимҳои мардумӣ, махсусан Наврӯз, яке аз муҳитҳои муҳими ташаккул ва интиқоли фолклори кӯдакона мебошанд. Кӯдакон тавассути иштирок дар сурудҳои, бозиҳо, дуоҳои ва дигар расму oyinҳои наврӯзӣ бо арзишҳои миллӣ, урфу одатҳои аҷдодӣ ва меъёрҳои ахлоқии ҷомеа ошно мешаванд. Ин раванд ба таҳкими худшиносӣ, ватандӯстӣ ва эҳтиром ба суннатҳои миллӣ мусоидат менамояд.

Яке аз дастовардҳои муҳими давраи истиқлолият он аст, ки фолклори кӯдакона бори аввал ҳамчун бахши мустақили таҳқиқоти фолклоршиносӣ мавриди омӯзиши илмӣ қарор гирифт. Ҷамъовариҳои маводи нав, наشري маҷмуаҳои махсус, таҳияи китобҳои бачагона дар

заминаи афсонаҳои мардумӣ ва истифодаи фолклор дар муассисаҳои таълимӣ имконият фароҳам оварданд, ки мероси шифоҳии кӯдакон на танҳо ҳифз, балки дар раванди тарбия ва таълими муосир низ самаранок истифода шавад.

Дар маҷмӯъ, таҳқиқоти анҷомёфта нишон медиҳанд, ки фолклори кӯдаконаи Бадахшон яке аз василаҳои муҳими ҳифзи хувияти фарҳангӣ ва интиқоли арзишҳои миллӣ мебошад. Он дар ташаккули маънавӣ, ахлоқӣ, зеҳнӣ ва иҷтимоии кӯдакон нақши муассир дошта, ҳамчун омили муҳими пайванди наслҳо ва нигоҳдории хотираи фарҳангии ҷомеа хизмат мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиш, ҳифз ва татбиқи фолклори кӯдакона дар низоми маориф ва тарбияи насли наврас яке аз вазифаҳои муҳими фолклоршиносӣ, фарҳангшиносӣ ва сиёсати фарҳангии Тоҷикистони соҳибистиклол ба ҳисоб меравад.

Китобнома:

1. Курбонхонова, Н. Жанрҳои асосии фолклори Бадахшон / Н. Курбонхонова. - Душанбе: Ирам, 2023. - 191с.
2. Курбонхонова Н. М. Дирӯз ва имрӯзи Наврӯзи Бадахшон / Н. М. Курбонхонова, Ш. М. Азорабекова, О. Н. Шакармамадов. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2024. – 142 с.
3. Охонниёзов, В. Феҳристи манбаъҳои пажӯҳиши фолклор ва адабиёти Бадахшон / В. Охонниёзов. - Душанбе: Сифат-Офсет, 2025. – 168 с.
4. Раҳмонӣ, Р. Фолклори тоҷикон: дарсҳо аз адабиёти гуфторӣ / Р. Раҳмонӣ. – Душанбе: МДМТ, 2021. – 543 с.
5. Сказки народов Памира. Перевод с памирских языков. / Составление и комментарии А. Л. Грюнберга и И. М. Стеблин Каменского. – М.: Наука, 1976. – 535 с.
6. Фарҳанги маънавии мардуми Бадахшон. Китоби 1. Маросимҳои давраҳои ҳаёт. - Душанбе: Сифат-Офсет, 2025. – 477 с.
7. Фолклори Помир. Ҷ. 3. Афсонаҳои ҳаётӣ-маишии мардуми Бадахшон / Мураттиб Ризвоншоева Г. – Душанбе: Дониш, 2012. - 508 с.
8. Шакармамадов, Н. Наврӯзи Бадахшон / Н. Шакармамадов, О. Шакармамадов. – Хоруғ: Маърифат, 2003. - 46 с.
9. Шакармамадов, Н. Бадахшон дар масири таърихи умумибашарӣ / Н. Шакармамадов. - Душанбе: Дониш, 2006. – 187 с.
10. Шакармамадов, Н. Оинҳои Наврузӣ дар Бадахшон / Н. Шакармамадов. – Душанбе: РТСУ, 2012. – 100 с.

11. Шакармамадов, О. Манбаъҳои омӯзиши фолклор ва адабиёти Бадахшон / О. Шакармамадов // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. - 2024. - №3. - С.153-167.

ТДУ: 821.222.8.09:81'38

МУХТАССОТИ САБКИИ РОМАНҲОИ ТАЪРИХИИ ҶАЛОЛ ИКРОМӢ

Раҳимова Оламбӣ Азимова²⁸

*Институти забон ва адабиёти
ба номи А. Рӯдакии АМИТ*

Дар мақола масъалаи хусусиятҳои сабки нигориши Ҷалол Икромӣ дар заминаи романҳои таърихӣ сегонаи “Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро” ва дугонаи “Саргузашти Сафар-махсум” ва “Сафар-махсум дар Бухоро” таҳқиқ ва арзёбӣ шуда, равишҳои асосии ҷустуҷӯҳои бадеӣ ва зебоишиносии нависанда дар ин замина муайян ва мушаххас карда шудааст.

Муаллиф бо таҳқиқ ва таҳлили қиёсӣ ҳунари тасвиргарӣ ва тарзи ҳоси нигариши нависандаро дар гурез аз тарзҳои қолабӣ ва гароиш ба либоси фикр, андешидан бо забон, маонии табиӣ ва маҷозӣ шинохта, дар ин замина хусусиятҳои забонӣ, овой, лугавӣ, наҳвӣ, маҷозӣ, табиӣ, таҷониси ҳуруф, сатҳи фикрӣ, балогати тасвир, интиҳоби вожаҳо, сохтори дастурӣ, лаҳн ва унсурҳои савтиро аз ҷумлаи мухтассоти сабки нависанда арзёбӣ намудааст. Ҳамчунин дар мақола диди ҳоси нависанда ба воқеият ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ, тасвири он ва омилҳое, ки дар ин замина сабки осори таърихӣ ўро таҳаввул бахшидаанд, муайян карда шудааст.

Калидвожаҳо: Ҷалол Икромӣ, роман, таърихӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, сабк, унсур, бадеӣ, адабӣ, фикрӣ, вуқӯъгаро, реалистӣ, романтикӣ, тахайюлӣ, ҳаҷвӣ, танз, истеҳзо, киноя, айнӣ, зеҳнӣ, фалсафӣ ва ғайра.

²⁸**Раҳимова Оламбӣ Азимова** – Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, шуъбаи адабиёти муосир, унвонҷӯй. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, киёбони Рӯдакӣ, 21. Тел.: (+992) 908085686.

Раҳимова Оламбӣ Азимова – Институт языка и литературы им. Рудаки, отдел современной литературы, соискатель. Адрес: Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 21. Тел.: (+992) 908085686.

Rakhimova Olambi Azimovna – Institute of Language and Literature named after Abuabduллоh Rudaki of NAST, Department of Contemporary Literature, applicant. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki str., 21. Tel.: (+992) 908085686.

Особенности стиля исторических романов джалола икрами

В статье исследуются и оцениваются особенности изобразительного стиля Джалола Икрами в контексте исторических романов трилогии «Двенадцать ворот Бухары» и двух романов «Приключения Сафар-махсума» и «Сафар-махсум в Бухаре» и выявляет основные подходы к художественно-эстетическому исследованию писателя и конкретизирует в этом контексте.

Путем сравнительного исследования и анализа автор выявляет художественность образов и уникальный взгляд писателя на вещи, чтобы избежать стереотипов и тенденции приукрашивать мысль, мыслить языком и распознавать естественные и переносные значения. Об этом основы, лингвистические, фонетические, лексические, грамматические, образные, естественные. Он оценивал использование шрифтов, уровень мысли, зрелость образов, выбор слов, структуру предложений, ударение и звуковые элементы как некоторые из характеристик стиля писателя.

В статье также выявляется своеобразное видение писателем действительности и судеб исторических личностей, ее изображение, а также факторы, сформировавшие стиль его исторических произведений в этом контексте.

Ключевые слова: Джалал Икрами, роман, исторический, социальный, политический, стиль, элемент, художественный, литературный, интеллектуальный, исторический, реалистический, романтический, вымышленный, сатирический, сатирический, иронический, иронический, объективный, интеллектуальный, философский и т. д.

Style features of jalol ikromi's historical novels

The article examines and evaluates the features of Jalol Ikrami's pictorial style in the context of the historical novels of the trilogy "The Twelve Gates of Bukhara" and two novels "The Adventures of Safar-makhsun" and "Safar-makhsun in Bukhara" and identifies the main approaches to the writer's artistic and aesthetic research and specifies in this context.

Through comparative research and analysis, the author reveals the artistry of images and the writer's unique view of things in order to avoid stereotypes and the tendency to embellish thought, think in language and recognize natural and figurative meanings. About this, the basics, linguistic, phonetic, lexical, grammatical, figurative, natural, He assessed the use of fonts, the level of thought, the maturity of images, the choice of words, the structure of sentences, stress and sound elements as some of the characteristics of the writer's style. The article also reveals the writer's unique vision of reality and the fates of historical figures, its depiction, as well as the factors that shaped the style of his historical works in this context.

Keywords: Jalal Ikrami, novel, historical, social, political, style, element, artistic, literary, intellectual, historical, realistic, romantic, fictional, satirical, satirical, ironic, ironic, objective, intellectual, philosophical, etc.

Чалол Икромӣ баъди Садриддин Айнӣ аз ҷумлаи нависандагоне буд, ки аз аввалин қадамҳои эҷодии мафҳуми тозаеро аз сабаб ба вучуд овард.

Дар гароиш ба сабки эҷод шефтагии ӯ аз аввалин таълифоташ, ки устод Айнӣ хондаву фотиҳа дода, оғоз гардид ва дар он чи меҳонд шаклро (формро) бештар қолиби таваҷҷуҳ меёфт ва мафҳумро аз шакли баёнии он ҷудо намешумурд. Ба ин далел, осори дар тӯли замон таълифкардааш, пеш аз ҳама, чеҳраи хоси ҳунари ва тарзи нигориши ӯро мушаххас менамояд, ки сабк ҷузъе аз он аст.

Муҳаммадҷон Шакурӣ “аз нахустин қадамҳои эҷодгари Иқромӣ намудор” шудани “нишонаҳои сабки хоси” нависандаро мушоҳида карда, “то рафт қувват” гирифтани ва “ҳиссиётомезии сухан ва ҷашми диққат ба ҳолати рӯҳияти инсон” [1, 290] дӯхтанро аз мухтассоти тарзи биниш ва нигориши ӯ шинохта буд, ки минбаъд дар таҷрибаи эҷодии Ҷалол Иқромӣ ташаккул ва таҳаввул ёфтааст.

Ҳунари тасвиргарӣ ва тарзи хоси нигориши ин нависандаро, пеш аз ҳама, гурез аз тарзҳои маъмули қолабӣ ва гароиш ба либоси фикр, андешидан бо забон, маонии табииву маҷозӣ ва равшани кашфкардаи ҳуди ӯ муайян ва мушаххас менамояд. Ба ифодаи дақиқтар, хусусияти сабки нигориши нависандаро фақат тарзи баён, яъне хусусиятҳои забонӣ муайян намекунад, балки он тамҳидест, ки ҳар нависандаи соҳиби дид ва шинохти хос дар навиштан аз он кор мегирад. Ба ин далел, сатҳи забон, хусусиятҳои овоиву луғавӣ, наҳвӣ, фикрӣ, балоғати тасвир, интиҳоби вожаҳо, сохтори дастурӣ, забони маҷозӣ, таҷониси ҳуруф, лаҳн ва унсурҳои савтӣ дар ташаккул ва таҳаввули сабки Ҷалол Иқромӣ таъсиргузор будаанд. Дар ин мақола назари хоси нависанда ба воқеияти таърихӣ, тасвири он ва омилҳое, ки дар насри таърихияш сабки ӯро шакл дода такмил бахшидаанд, мавриди баррасӣ ва арзёбӣ қарор гирифтааст.

Хусусияти асосии сабки осори бадеӣ, аз ҷумла насри таърихӣ Ҷалол Иқромиро нигоҳи хос, равшанбинӣ ва жарфнигарӣ ба воқеиятҳо, ҷаҳони дарунӣ (зехнӣ-субъективӣ) ва берунии (айнӣ-объективӣ) шахсиятҳои таърихӣ муайян менамояд, ки дар диди хоси воқеашиносӣ, тасвиргарӣ ва баёнаш зоҳир шудааст. Ба иборати дақиқтар, ҳар нигариши вежаи нависанда, пеш аз ҳама, дар забони осори ӯ руҳ намуда, фардияти ҳунариашро низ шакл додааст. Дар ин равиш таҷрибаи Ҷалол Иқромӣ нишон медиҳад, ки вежаҳои фардияти ҳунарии ӯ дар шинохти воқеиятҳои таърихӣ, маҳорати дарки тамомиёри ҳодисаҳои таърихӣ ва моҳияти иҷтимоиву ахлоқии онҳо, зехният, рӯҳия ва аъмолу кирдору рафтори шахсиятҳои таърихӣ омили аслии шаклдихандаи сабки эҷодӣ ӯ мебошанд. Чунон ки М. Б. Храпченко гуфтааст, “Шубҳае нест, ки шахсияти нависанда дар хусусиятҳои гуногуни осори бадеии ӯ зоҳир шуда, дар сабки ӯ низ хеле равшан ошкор мешавад. Вале фардияти эҷодӣ ҳаргиз муроҷиати ӯро ба тарзҳо ва воситаҳои гуногуни инъикоси баддеии нигариши образнок ба зиндагӣ истисно намекунад. Санадҳо шаҳодат

медиханд, ки воқеан дар эҷодиёти нависандагони фардияти хунариашон чашмрас аксаран на як, балки чанд сабки равшан ифодашуда ба мушохида мерасанд” [14, 110]. Ба ин далел, М. Шакурӣ (М. Шукуров) яке аз вежагиҳои сабки Чалол Икромӣро “роҳ ёфтани унсурҳои киссаронии халқӣ ва классикӣ” дар таҷрибаи эҷодии ӯ ва паҳлуи дигари онро гароиш ба “ҷараёни романтикии услуби реалистӣ” [2, 87; 93] доништааст, ки дар шинохт ва мушаххас намудани сабки фардии нависанда кофӣ намебошад.

Шинохт ва арзёбии сабки Чалол Икромӣ ҳамчун нависандаи таърихнигор фақат дар заминаи таҳқиқи сатҳи корбурди унсурҳои сабкӣ забон, хусусиятҳои овой, луғавӣ, наҳвӣ, фикрӣ ва бадеии осори бадеии таърихӣ ӯ имконпазир мебошад [12, 303-304]. Беш аз ин, сабк барои Чалол Икромӣ ҳолатест, ки дар он нависанда эҳсос, бардошт ва андешаи худро баён мекунад ва он алоқаманд ба ду омил аст: яке қудрати эҳсоси нависанда ва дигаре дарёфтҳои маънавию бадеии ӯ. Чунон ки аз рӯзгори паси сар кардаи нависанда ба назар мерасад, дарёфтҳои маънавӣ ва бадеии ӯ бар асари мутолиа ва мубоҳиса тадриҷан ба он поя мерасад, ки нависанда тавонистааст ба ин васила дар асарҳои таърихӣ эҳсосоти ва андешаҳои худро нисбати воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ тасвир ва баён кунад. Ҳамчунон ки нависандаи амрикоӣ Синклер Луис гуфтааст, “Сабк ҳолате аст, ки нависанда дар он эҳсосоти худро баён мекунад ва баста ба ду чиз аст: қудрати эҳсоси нависанда ва мояи ӯ. Мояи нависанда бояд бар асари мутолиа ва мубоҳиса ба он пояе расида бошад, ки битавонад эҳсосоти худро ба ёрии он баён кунад. Бидуни эҳсос”-и кайфияте, ки нависанда онро дар ҳеҷ мактабе наметавонад биомӯзад ва бидуни “моя”-и ганҷинае, ки на аз кайфиятҳои тағйирнопазири ҳофиза ва завқи хуб, балки бештар аз тариқи бардоштҳои берунӣ ба даст меояд, нависанда сабке нахоҳад дошт” [11, 356].

Ҳамин тавр, сабк дар таҷрибаи нависандагии Чалол Икромӣ шеваи хоси ӯ дар тасвири мавзӯот, аз ҷумла воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ аст, ки фақат ба худӣ ӯ ихтисос дорад. Ӯ ҳамеша дар ҷустуҷӯи васоиле будааст то ба кӯмаки онҳо дар зехни хонанда таъсире хос ба вучуд оварад, таъсире, ки ба назари ӯ амиқтарин вазифаи наққошии ӯст. Ба ин далел, нависанда ҳақ дошт бигӯяд, ки эҳсос кардани сабки ӯ ба ин маънӣ аст, ки хонанда “дар сояравшанҳои ӯ, дар фанни тарроҳии ӯ ва дар наҳваи истифодаи ӯ аз рангҳо” [11, 358] торҳои рӯҳи ӯро пайдо кунад.

Ин торҳои рӯҳ дар офаридаҳои ҳар хунарманде пайдо мешавад. Аз ҷумла дар офаридаҳои Чалол Икромӣ барин нависандае, ки аз идеологӣ воҳиде таъбият мекунад, дорои назароти сиёсӣ ва эътиқодоти фалсафавӣ иҷтимоӣ мушобеҳе ҳастанд, ва ҳулоса, ҷаҳонбинии онҳо дар ҳамаи заминаҳои асосӣ бо ҳам қаробатдоранд. Бо ин ҳол, ҳеҷ хунарманде нест (ва наметавонад бошад), ки ҷаҳон ва воқеияти онро дақиқан мисли

хунарманде дигар дарёбад. Ин дарёфти ҳамаи таҷрибаи як хунарманд аз зиндагӣ ва аз хунар, гароишҳои ахлоқии ӯ, тамоюлоти зебоишиносии ӯ, ҳассосиятҳои отифии ӯ, алоқ, салиқаҳо ва ормонҳои ӯ, ва ҳулоса ҳамаи он чизҳоеро, ки дар ҳаллоқияти ӯ таҳаққуқ меёбад, дар бар мегирад. Дақиқан ҳамин ҳасисаҳо ҳаст, ки ба осори бадеии таърихии Ҷалол Иқромӣ асослате мунҳасир ба фард бахшидааст, хусусиятҳои хоси равиши ташаккули худро дорад.

Зимнан бояд гуфт, ки дар таҳқиқ ва арзёбии сабки нависанда ё шоир ду назар шояд мебошад. Назари аввал ин аст, ки “аксар сабкшиносон фақат ба мухтассоти забонӣ таваҷҷуҳ доранд (Ва гоҳе ба бархе аз мухтассоти адабӣ ҳам ба унвони як падидаи забонӣ илтифоте мекунанд) [15, 213]. Аз ҷумла А. Сайфуллоев дар рисолаи “Романи устод Айни “Дохунда” ва Р. Ғаффоров дар таҳқиқоти “Забон ва услуби Раҳим Ҷалил” ва “Нависанда ва замон” чунин равиши таҳқиқро амалӣ кардаанд. Дар бисёре аз таҳқиқоти илмӣ ва фарҳангҳои сабкшиносӣ низ ҳамин усули таҳқиқи сабк дар назар дошта шудааст. Масалан донишманди сабкшинос Карден дар фарҳанги худ дар мавриди сабк меғӯяд, ки таъзияву таҳлил ва ташхису арзёбии сабк шомили мавриди зер аст: “баррасии гузинуши луғот, саноеи бадеӣ, суварӣ ҳаёл, навъи калимот ва ҷумалот, вазъи параграфҳо, ин ки ҷумалот ба чӣ тариқе ба қор рафтаанд ва ҳулоса ҳар ҷанбаи забонӣ”. Илова ба ин, ин донишманд дар унвони сабкшиносӣ чунин навиштааст: “Баррасии ҷанбаҳои баёнии забон: овошиносӣ, арӯз, рехтшиносии ҷумалот, таркиб, баррасии вожагон” [10, 136].

Дар аксари таҳқиқотҳои, ки дар ин замина анҷом гирифтааст, суҳане аз мухтассоти фикрӣ ва адабӣ ба назар намерасад. Дар адабиётшиносии тоҷик фақат М. Шакурӣ дар мақолаи “Рӯҳшиноси ҳиссиётпарвар” дар бораи баъзе паҳлуҳои сатҳи фикрӣ ва бадеии сабки Ҷалол Иқромиро ба таври мухтасар суҳан кардаанд [1, 324-358].

Донишманди эронӣ Сирусӣ Шамисо таҳқиқи мухтассоти мавзӯӣ ва фқрии сабкро “дар даваҷаи аввали аҳамият” дониста, дар ин равиш зарурати таҳқиқи сатҳи забониро, ки иборат аз сатҳи овой, луғавӣ, наҳвӣ, ҷумла, фикрӣ ва адабӣ аст, зарур ва муҳим ба шумор меоварад [15, 213]. Ба ин далел, дар алоқамандӣ бо сатҳи забонӣ, фикрӣ ва адабӣ таҳқиқ ва арзёбӣ қардани сабки осори таърихии Ҷалол Иқромӣ барои мушаххас намудани сохтори сабки шахсии ӯ муҳим ва аҳамиятнок буда, яке аз василаҳои шинохти комили хунар ва ҷеҳраи инфиродии нависандагии ӯ мебошад. Осори таърихии Ҷалол Иқромӣ бо вучуди он ки бо осори ҳамсони нависандагони муосираш, аз ҷумла устод Айни, Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил ва дигарон мухтассоти муштаракӣ фикрӣ, забонӣ ва адабӣ дорад, вале хусусиятҳои хоси тарзи нигориши ӯ фақат марбут ба ҳудаи

буда, ин тамоюли хунари сабки шахсии нависандаро шакл додааст. Аз ин назар, ҳақ ба ҷонибаи донишмандони сабкшинос аст, ки сабки шахсиرو маъноӣ асосии сабк доништа, мисли ранг дар тамоми тору пуди осори як хунароманд интишор ёфтани онро таъкид кардаанд. Аз ҷумла, Сируси Шамисо дар ин бора навиштааст:

“Дар мақоми ташбеҳ метавон фарзандони як падар ва модарро мисол зад, ки ба таври кулӣ аз назари шаклу қиёфа ва рафторҳои зехнӣ рӯҳия каму беш ба ҳам шабеҳ ҳастанд. Гоҳе шабоҳат бисёр аст, гоҳе мумкин аст аз назари қиёфа ҷандон шабеҳ набошанд, аммо аз назари рӯҳиёт муштаракоте дошта бошанд ва гоҳе баръакс. Аммо ба ҳар наҳв, ки ҳисоб кунед ин бародарон ва хоҳарон ниҳоятан аз як аслу решаанд ва гоҳ бо диққат, мутаваҷҷеҳи шабоҳат ва вучуҳи муштаракӣ онон мешавад. “Ҳочӣ-ого” ҳарчанд ба зоҳир шабеҳи осори дигари Ҳидоят нест, аммо сабкшинос ҳамон мояҳои танзи осори дигари Ҳидоятро дар он ҳам мебинад. Сабк мисли насиме аст, ки ба тамоми шоху баргҳои як дарахт мевазад ва онро ба наҳви ҳосе бо як неруи каму беш яксон ба ҳаракат дармеоварад. Сабк мисли рӯҳ аст, ки дар тамоми аъзо ва завои бадан мунташир аст” [15, 94-95].

Муқоисаи осори бадеии таърихӣ Ҷалол Иқромӣ нишон медиҳад, ки сатҳи фикрӣ, адабӣ ва забонӣ дар тарзи ниғориши ӯ ҳамчун омили зухур ва ташаккулу таҳаввули сабки ҳос ё худ шахсии нависанда нақши муҳим ва таъсиргузор доштааст. Дар ин равиш тарзи бархурд ва тасвири воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ низ заминасозии сабки шахсии ӯ будааст. Ба ин далел, яке аз вежаҳои осори таърихӣ Ҷалол Иқромиро донишманди фақид М. Шакурӣ “ҷараёни услубии реализми рангин” ба шумор оварда, таъкид мекунад, ки “муҳимтарин хусусияти эҷодиёти намоёндагони ин ҷараёни услубӣ ҳамон роли калон бозидани ҷанбаи зехнии наздик ба ҳаяҷонангезии романтикӣ дар ташаккулу инкишофи реализм аст” [2, 93]. Ин суҳан ҳам ба сатҳи фикрии тарзи ниғориш ва ҳам доминанти сабкӣ осори нависанда ишора менамояд.

Дар ин замина аввалин намунаи осори таърихӣ ӯ, аз ҷумла “Тори анкабут”-ро ҳама дар зехн суолҳои зерин пайдо мешавад. Оё ин ва осори дигари таърихӣ Ҷалол Иқромӣ дарунгарову зехнӣ (субъективӣ) ҳастанд ё бурунгарову айний (объективӣ)? Бо берун ва сатҳи падидаҳо сару кор доранд ва ё дарун ва ё дарун ва умқи воқеиятҳои таърихро падида овардаанд? Ифодакунандаи чӣ ормоне ҳастанд? Чӣ андеша ва ғояи ҳосе, аз ҷумла сиёсӣ, коммунистӣ, инқилобӣ ё миллиро таблиғ мекунад? Оё Ҷалол Иқромӣ дар ин гуна осораш эҳсосоти ҳоси ормонгароёнаи миллиро ҷойгузин кардааст? Тасвир ва баррасии сурат ва сирати шахсиятҳои таърихӣ, аз ҷумла марду зан чӣ гуна аст? Мавқеияти идеявии нависанда

дар кадом сатҳ аст? Назари ӯ ба мавқеи иҷтимоӣ ва ахлоқии шахсияти таърихӣ чӣ гуна аст?

Бо назардошти сатҳи фикрии асар Ҷалол Иқромӣ дар тарзи нигориш фақат ба нақл ё тасвири воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ машғул нашудааст. Илова ба ин, нависанда дар сохтори суҷа ҳеҷ гоҳ паёмро матраҳ накардааст. Ҷамчунин аз оғоз то анҷоми ҳеҷ асараш вай пойбанди сиёки наққолий ва ё қиссагӯиҳои суннатӣ ҳам набудааст, балки дар тарзи тасвири ӯ мушаххасоти воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ, чунон ки ҳаст, ҳамон тавр тасвир шудааст, ки маънои ормонгароёнаи ин гуна осорро ифода мекунад.

Ба ин тартиб, Ҷалол Иқромӣ дар осори таърихиаш тарзи нигориши фардии худро бо назардошти сатҳи фикрии сабк таъйин намудааст, ки мавзуву масъалаҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ, ишқӣ, ҳаҷвию мутоибавӣ ва монанди инҳоро дар бар мегирад. Нависанда дар ин равиш андешаҳои муҳими инсонпарварӣ, миллатдӯстӣ, башардӯстӣ, ватанхоӣ, муҳаббатӣ садоқат, хиёнатӣ чиноят, меҳнатдӯстӣ ободгарӣ, ҳафзи табиат ва муҳити зист, одамияту ноодамӣ ва ғайраҳо ба воситаи образҳои бадеии шахсиятҳои таърихӣ, типҳои иҷтимоиву ахлоқӣ ба тарзи боварибахш ба тасвир гирифтааст. Шахсиятҳои таърихӣ офаридаи ӯ аз рӯи амалу кирдор, ҷаҳобинӣ, хулку атвор, хӯю хислат ба ҳамдигар монанд нестанд. Ҳар кадоме ҷеҳраи ҳоси инсонӣ ва амалу андешаи худро дорад. Вай дар тасвир чизҳоро дидааст, ки аз ҷашми дигарон пинҳон будааст. Ҷамчунин ба воқеиятҳои таърихӣ бо ҷашми моҳиятҷӯ нигариста, моҳити онҳоро падид овардааст. Дар шинохт ва тасвири ҳақиқати таърихӣ маҳаки эътибораш санади таърих ва таҳайюли вучӯъгаро қарор доштааст. Дар ин ҳол ӯ мисли деҳқоне будааст, ки аз донаи пошидааш самар мебардорад, аз он ҳосили дилхоҳ мегирад.

Ҷалол Иқромӣ бо ҳамин усули бархурд ва тасвири воқеиятҳо ва сарнавиштҳои таърихӣ пеш аз романи сегонаи “Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро” аввалин асари бадеии нисбатан комили таърихиаш “Тори анкабут”-ро таълиф кард. Аз ин повест пештар низ ӯ ба раванди таърихомӯзӣ гароиши хос дошт. Натиҷаи ин тамоюли фикриаш зери таъсири дарунмояи “Ҳазору як шаб” эҷод намудани мазҳакаи “Сартароши камгап” ё худ “Шаби бисту ҳаштум” мебошад. Ҷамчунин баъди таълифи ин мазҳака вай аз мазмуни “Ёддоштҳо” ва романи “Дохунда”-и устод Айни баҳра бурда, намоишномаҳои “Духтари ноком” ва “Дохунда”-ро навишта буд, ки бо оҳанги лирикию романтикӣ ва драматизми воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳо тавачҷухбарангез буданд. Ин таҷриба дар эҷоди повести таърихӣ “Тори анкабут” ва шаклгирии сабки нигорандагии ӯ бетаъсир набуд.

Ҳамчунон ки Ю. Салимов саҳеҳ ба мушоҳида гирифтааст, “Қалол Иқромӣ аз “Тори анкабут” сар карда ба мавзуи инқилоб ва ҳаёти солҳои аввали ҳокимияти советӣ таваҷҷуҳ зоҳир намуд. Вобаста ба мавзуи нав дар услуби ӯ низ дигаргуниҳои ҷиддӣ ба вуҷуд омад. Ҳарчанд ки Иқромӣ услуби Айниро давом медод, услуби ӯ хусусиятҳои ба худ хос дошт, ки ба маҳорати бадеӣ ва нияти эҷодӣ вобаста буд. Қ. Иқромӣ ҳаёти солҳои инқилобиро, ки мураккаб, вале зебову мухташам буд ва бо шиддати суръати тамои пеш мерафту тағйир ёфта, дар зимни ин воқеаҳо характери одамон низ бисёр тез дигар мешуд, дар сачияи онҳо сифатҳои тоза ба вуҷуд меомад, оламу одам бо ҷунон суръат дигар мешуд, ки назирашро таърих надида буд, меҳост ҷунон ки ҳаст, инъикос намояд. Ҳамон суръату ҷаҳишҳо ва тағйироту дигаргуниҳои ғушношуниди солҳои инқилоб на танҳо дар ғоя ва мазмуни асар, балки дар сюжет, бандубаст, услуб ва забону тарзи баёни нависанда акс ёфт” [13, 481].

Нависанда дар эҷоди повести зикршуда он чиро, ки аз воқеият ва сарнавишти таърихӣ шахсиятҳои таърихӣ дарк кардааст, инъикос намуда, ба ин васила ба дарку қазовати таърих ва раванди таърихомӯзӣ сурати айнӣ мебахшад, ки пеш аз ҳама сатҳи фикрии сабки нигориши ӯро шакл додааст. Ин сатҳи фикрӣ марбут мешавад ба мазмун ва дарунмоии повести “Тори анкабут”, ки воқеиятҳои инқилоби Бухоро дар бар мегирад. Нависанда дар матни ин воқеияти таърихӣ сарнавишти пурфӯҳаи қаҳрамонони мусбати асар Муроди наврас, Ака-Мирзо ва Ғиёсиддинро офаридааст, ки гирифтори доми найранг, яъне “тори анкабут” гардида, дар девонахона занҷирбанд шуда буданд. Ин тарзи тасвири вазъи шахсияти повест дар сатҳи фикрӣ ба тасвири ҷузъиёт эътибор додани нависандаро ишон медиҳад, ки яке аз омилҳои таъсиргузор ба сабки ӯ мебошад. Ба воситаи тасвири огоҳона ва моҳиятҷӯёна таҷассум кардани симои шахсиятҳои зикршуда дар ибтидои ҷараёни инқилоби русӣ нишонаи мусбат ва ояндадори сатҳи фикр ва андешаи нависандаи он вақт ҷавону навқалам аст, ки дар тасвири ба муддаои воқеияти таърихӣ инқилоби Бухоро равшан зоҳир мешавад. Ҷунон ки мебинем, пеш аз романи “Ман гунаҳкорам” тарзи ҳиссиётпарварӣ, шоиртабиатӣ ва назокатҷӯии шахсияти бадеӣ маҳз дар повести “Тори анкабут” ба тасвир омада, минбаъд дар сабки нависанда мавқеи асосӣ касб мекунад. Нависанда ҳамин тарзи тасвирро барои зоҳир кардани алоқамандии инсонии Мурод бо Лутфия хунарамдона ба кор гирифтааст, ки пораи зер намунаи он мебошад: “Дар он дам зиндагӣ, тамоми олам ғӯё ба ман табассум мекард, аз дилам тамоми дарду ранҷу алам якбора берун шуд-сеҳри як табассум ҳамин қадар буд... Оҳ агар шумо ҳам он табассуми ширин, дилнавоз ва самимиро медидед!”.

Дар ин тасвир, ки замони таърихӣ ва гирудорҳои он рӯзгорро ба ёд оварда, чехраи ботинӣ ва зоҳирии Муродро табиӣ шакл додааст, тапиши вожаҳо ва моҳияти онҳо бо замони таърихӣ ва сарнавишту хулку ҳӯи шахсиятҳои асар ҳамоҳанг буда, замзамаи тапидани дил ва рӯҳи қаҳрамони марказии повестро падидаи меоваранд, ки аз мухтассоти тарзи тасвири нависанда мебошанд. Дар нахустин асари таърихӣ Чалол Иқромӣ, ба таъбири Ю. Бондарев “вожаҳо оҳанги зарбони қалби ҳудашонро доранд”. Зиёда аз ин, сабки ин повест “бо ранги забони хосаш, бо нуқтаҳои дақиқ ва зарифаш, бо лаҳну оҳанг, ҳатто бо сифот ва унвоҳояш ҳамчун оинаи замон (таърих-афзудаи мо) амал мекунад” [11, 364], ки аз ибтидои роҳи эҷодӣ чехранамои сатҳи фикрии нависанда дар шинохти воқеият ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ ва тарзи ҳоси тасвири онҳо мебошад.

Дар ташаккул ва таҳаввули сатҳи фикрии сабки Чалол Иқромӣ дар баробари тавоноии ҷаҳонбинии нависанда, объекти эҷодӣ ва гуногунии воқеиятҳову зиддиятҳои ҳаёти ҷомеаи он рӯзаи тоҷикон, ки мабдаи асосии ҳаракатдиҳандаи осори ӯ мебошад, нақши таъсиргузор бозиддааст. Хусусияти ҳоси масъалаҳо ва воқеиятҳои таърихӣ замони таърихӣ, ки нависанда мавриди тасвир қарор додааст, бешубҳа, дар тарзи тасвири образнок ва шаклдиҳии сабки он муассир аст. Дар ин ҳол сабки нависандаро дарк ва тасвири моҳияти бунёдии воқеиятҳо ва амалу кирдори шахсиятҳои таърихӣ шакл медиҳад, ки ба ҳунар ва тарзи корбурди муаллиф вобастагӣ дорад.

Дар ин замина баъд аз повести “Тори анкабут” метавон аз романҳои сегонаи “Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро” ва романи дугонаи “Саргузашти Сафар-махсум” ва “Сафар-махсум дар Бухоро” ёд кард, ки сатҳи фикрии дарк ва тасвири воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ омили асосии таҳаввулоти сабкӣ дар эҷодиёти Чалол Иқромӣ гардидааст. Дар сегонаи аввал на фақат объекти эҷодӣ, балки гуногунрангии сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ ва алоқамандии онҳо бо тамоюлҳои иҷтимоиву ахлоқии ҳаёти ҷомеаи Бухорои он замон сабаб шудааст, ки нависанда дар тасвири воқеиятҳо ва амалу кирдори шахсиятҳои таърихӣ тарзи ҳоси тасвиirro ба кор гирад. Аз ин ҷиҳат, тасвири чехраи зан дар қисми аввали сегона, яъне “Духтари оташ” мансуб ба як кас набуда, дарду алам ва шикасту рехти ҷомеа ва ҷомеадорони Бухороро ифода месозад, ки аз хусусиятҳои таъминии воқеанигорӣ ва чехраофаринии нависанда мебошад.

Ба андешаи М. Б. Храпченко “Объекти нави эҷодӣ, маводи тозаи зиндагӣ то он замоне, ки тасаввуроти эҷодии нависандаро бедор накунад, “бетараф” мемонад. Ба доираи тафаккури бадеии вай дохил шуда, ба ҷараёни эҷод таъсири муассир мегузорад. Маводи зиндагии доираи

муайян нависандаро “вазифадор” мекунад, ки тарзи лозимии бозофаринии бадеиро чустуҷӯ намояд” [14, 113]. Дар ҳақиқат, бархурди сатҳи фикрӣ ва шинохти ҳадафмади воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ Чалол Икромиро во доштааст, ки барои эҷоди романҳои таърихияш мавзӯ, маводи лозима ва тарзи хос ва мувофиқи тасвириро интихоб намояд. Нигоҳи амиқу моҳиятҷӯ ва диди зиндагишиносӣ ба нависанда шароитро ба вучуд овардааст, ки дар романи сегонаи таърихияш заминаи воқеӣ ва таъсиргузори нигоришро ба вучуд оварад, ки даставвал, ифодагари сатҳи фикрии сабки ӯ мебошад. Масалан, ҳамин ҷанбаи сабки нигориши ӯ дар пораи зер равшан ба назар мерасад, ки ҳунармандона ва навназарона анҷом гирифтааст:

“Дар он бегоҳие, ки мо гуфтем, пас аз намози аср, аз тарафи растан таги дарвоза ба ин паскӯча кампире дар даст асо, бо қадди ҳамида ва пайкари ларзон, оҳиста-оҳиста қадам гузошта ворид шуд. Мӯйҳои сафеди ӯро сарбанде аз шолӣ кӯҳнаи сиёҳе пинҳон мекард, фаранҷии рангпариде ва садямоқи ӯ, ки аз сараш партофта шуда буд, фақат расмиятро нигоҳ медошт, дигар рӯи калон ва пажмурдаи ӯ, манаҳи ҳамгашта, чашмони камнур ва абрувони сафеди овезоншудаи ӯро пинҳон намекард. Кампир чашмбанд надошт ва аз ин ҳоли дар он вақт гӯё ғайритабӣ, ҳиҷолате, ибӯе дар симои ӯ дида намешуд ва аҷобаташ дар он буд, ки дар кӯча будагон ва гузарандагон низ ба ин ҳеҷ аҳамияте намеоданд. Куртаи ҷири тираанги дароз то бучулаки пояш мерасид, кафши кампошнааш даридагӣ ва шалақ буд. Аз симояш намуда меистод, ки кампир бо вучуди синни зиёд доштани тавоно ва муктадир буда, фақат ҳамин ҳоло ба касалие дучор шудааст магар, ки меларзаду зуд-зуд нафас мегирад. Бошандагони паскӯча, хоҳ пир ва хоҳ ҷавон, бо ҳурмат ба сӯи кампир нигоҳ мекарданд ва даст пеш гирифта, ба ӯ салом медоданд. Як-ду ҷавон, ки шӯҳӣ карда меоманд, кампирро дида ва аз ҳолати ӯ огоҳ гашта, зуд хомӯш монданду давида омаданд, ки аз бағалаш гиранд ва ба гаштаниаш мадад расонанд. Лекин кампир бозистоду қомат рост кард ва сари ҷавонҳоро навозишкорона сила карда, табассум намуд

-Илоҳӣ саратон дардро набинанд, хушбахт шавед, -гуфт ва ба роҳаш давом дод. Як сӣ қадам монад буд, ки машқоби пире аз рӯ ба рӯи ӯ омада баромад ва пас аз салом пурсид:

Ҳа, ба шумо чӣ шуд, Дилором-хола, рангдон канда мондааст?

-Ҳеҷ воқеа не, тани гарм бедард намешавад, -гуфт кампир истода ва пас аз нафасе ба рӯи машқоб бо диққат нигоҳ карда ва дасти худро ба китфи ӯ гузошта истода, илова намуд: -Аҳмадҷон, агар вақтат шавад, дертар як хабар гир! Бекасӣ насиби кас нашавад, додаракам!

Машқоб ба аломати ризо сар ҷунбониду гап назад ва ба рад карданҳои кампир аҳамият надода, аз бағали вай гирифту то ба назди

дарвозаи пасте, ки даромадгоҳи ҳавличае буд, бурда монд ва баъд шак-шақаи дарвозаро қуфта овоз дод:

-Фирӯзачон, дарвозаро кушо!" [5, 6].

Ин таҷрибаи тасвирии нависанда гувоҳи медиҳад, ки фарогирии маводи тозаи ҳаётии таърихӣ заминагузори ҳадафманди тасвирро фароҳам оварда, ба шаклгирии сабки хоси нигориш мусоидат менамояд. Дар мисоли пораи иқтибосшуда метавон ба ин натиҷа расид, ки бо роҳи тасвири образноки азхудкунии унсурҳои таърихии воқеият ва шаклдихандаи чехраи шахсиятҳои таърихӣ эътимоди хонандаро ба даст овардан ва таваҷҷӯҳи онро ҷалб намудан дар таҷрибаи нависанда омили муҳими сабксоз мебошад. Аз пораи дар ҷавб иқтибосшуда бармеояд, ки дар тарзи тасвири Ҷалол Иқромӣ сатҳи фикрии нигориш воситае будааст, ки фосолаи байни нависанда ва хонандаро аз байн бурда, ба шаклгирии сабки устувор ва ҳунари мусоидат намудааст. Ин тамоюл бо андӯхтани таҷриба дар давоми фаъолияти эҷоди нависанда ба рангорангии сабки ӯ низ замина фароҳам овардааст, ки зухури тарзи тасвири публитсистӣ, ҳамосӣ, ғиноӣ, ҳаҷвӣ ва мутоибавӣ дар осори таърихии нависанда намунаи он мебошад.

Дар ин равиш маҳорати Ҷалол Иқромӣ дар он зоҳир мешавад, ки ӯ ҳамаи тобишҳои рангорангии тафаккури бадеиро дар роҳи таҳлилу таҳқику тасвири воқеиятҳои таърихӣ истифода карда тавонистааст. Гоҳе дар як роман унсурҳои реалистӣ, романтикӣ, публитсистӣ ва ҳаҷвию мутоибавӣ ба назар мерасанд. Сарчашмаи ин гуногунрангӣ тафаккури бадеи халқ мебошад, ки нависанда зери таъсири он будааст. Бесабаб нест, ки дар романҳои сегона ва ҳаҷвии нависанда ҳам тасвирҳои реалистӣ, ҳам рангу рағбани романтикӣ, унсурҳои ҳаҷвию мутоибавӣ ҳама ба ҷуз забони тасвирии нависанда дар забони шахсиятҳои ҷудогонаи таърихӣ ба зухур омадаанд. Ин тамоюли ҳунари, пеш аз ҳама, бозгӯи маҳорати нависанда дар тарзи истифодаи сатҳи адабии сабк буда, наҳваи ироаи мавзӯи таърихиро ба сурати бадеӣ ва таъсиргузор ифода менамояд. Ба ин далел, Сируси Шамисо асареро, ки ҳар қадар бадеияш мушаххастар ва шеваи нигориши он бо муҳтавои он ҳамхонӣ дошта бошад, ба ҳамон андоза адабитар ҳисобидааст [15, 224].

Дар ин замина метавон ба ин натиҷа расид, ки романҳои сегона таърихии нависанда “Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро” дар таъйин намудани тарзи нигориши фардии нависанда нақши хос дошта, сатҳи адабии романҳои баъдии дугонаи ӯ “Саргузашти Сафар-махсум” ва “Сафар-махсум дар Бухоро” мухтассоти сабкӣ нигориши ӯро такмил бахшидаанд. Масалан, агар дар қисми аввали романи сегонаи ӯ “Духтари оташ” унсурҳои бадеӣ, шакли ҳамосӣ, воқеияти таърихии мавриди тасвир ва дарки романтикии воқеияти сарнавишти баъзе шахсиятҳо, баҳусус

занон дар ҳамхонӣ бо забони тасвирии муаллиф сабки бадеии ин асарро шакл дода бошанд, дар қисми дувум ва савуми ин сегона таъкид ва тасвири сачияи инсон, тасвири муҳимтарин паҳлуҳои шахсиятҳои таърихӣ ва тақвияти оҳанги вучуъгарой хусусияти асосии сабки нависандаро муайян намудаанд. Дар романҳои баъдии сегонаи мазкур ба дараҷаи қобили мулоҳиза симои инсонӣ пайдо кардани шахсиятҳои манфии таърихӣ, мисли Асад-маҳсум, Низомиддин ва дигарон натиҷаи ҳамин кӯшишҳои нависанда дар қорбурди воситаҳои таъсиргузори сабкӣ мебошад. Яке аз чунин воситаҳои истифодаи оҳангҳои бисёрро ва аз назари шахсияти дигар нишон додани персонаж мебошад. Пораи зер аз қисми дувуми сегонаи “Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро” ҳамин тарзи тасвири наивсандаро бармало мекунад:

“Ба назари Қозимзода чунин намуд, ки вай дар хоб аст ва парии афсонавиरो дида истодааст...Вале ба чашми худ даст ниҳода, донист, ки бедор аст ва ҳар чӣ ки мебинад ҳақиқат дорад...Парии афсонавиरो дар ҳақиқат дидан кори аҷиб аст! Наход ки ин рост бошад? Бале, бале, паризод дар либоси духтарони саҳроӣ ба болои ин бом баромадааст, ки дили ӯро рабояд ва бо худ гирифта, ба ҷойҳои дур, ба паси кӯҳи “Қоф” барад...Набошад, фарзанди одам магар ин қадар барно, ин қадар малеҳ ва ин қадар дилбар шуда метавонад? Магар дар одамӣ ин қадар хусну чамол мешавад?! Не, не, ин қадар зебо ва мавзун, ин лабу дандони ширин, ин нозу карашмаи ҷозиб, ин латофат ва дилбарӣ, ин чашму абруи фусункор, ин мӯҳои сиёҳи ғул ва дароз дар фарзанди одамӣ ҳамааш якҷоя дида нашудааст! Бале, бале, ин паридухтар аст! Ана, ӯро ба сӯяш даъват мекунад, бо ангуштони нозукаш ишора карда, ҷеғ мезанад...Қозимзода чун коҳ ба сӯи коҳрабо кашида шуд ва ба зери бом рафт. Духтар бошад, бо ширинадой, оҳиста овоз бароварду гуфт:

- Ака Аббос, маро нашинохтед?

Э, худо Аббоси бадбахт афсунгар набошад, ки парихоро мусаххар карда, шиносад...

- Шумо парӣ!-гуфт вай ба зӯр.

Духтар хандиду сар чунбонид.

- Не, ман Нозгул,-гуфт ва,-аз хотиратон баровардед-дия!..Ман се сол пеш аз ин очакалонам қатӣ Ёйждувон рафта будам, ҷанг тамом шуду баргашта омадем...Пештар ман чанд бор шуморо дида будам, лекин шумо дуруст надида будед...Ҳамин хел назарбаланд, шумо!..

- Не агар медидам, ҳеҷ фаромуш намекардам,-гуфт Аббос.-Шумо ба ростӣ духтари ҳамин қишлоқ хастед?

- Ман духтари Наимбой мешавам...ака Аббос!

- Худо ба умру чонашон барака диҳад!-гуфт Аббос.-Наимбой хушбахттарини одамони ин кишлок будаанд, ки мисли шумо духтар доранд!.." [6, 318-319].

Дар ин тарзи тасвир ҳадафи нависанда инъикоси қиёфаи яке аз шахсиятҳои роман Нозгул набуда, балки ба хонанда намудани биниши Аббос ва фикру ҳисси ӯст. Пас аз ҷумлаи якуму дуввум, ки аз нависанда аст, гуфтугӯи ботинии Аббос шуруъ мешавад. Нависанда он чиро ки Аббос медуи фикраш мекард, ба тасвир кашидааст. Дар ин пора хонанда овози ду шахсияти роман ва муаллифро мешунавад ва тамйиз медиҳад, ки ифодакунандаи сабки хоси ӯ дар тарзи инъикоси шахсиятҳои асар мебошад. Хонанда аз ин тасвири дутарафа якбора ҳам Нозгулро мебинад, ҳам Аббосро ва аз ҳолати дилу андешаи ҳар ду огоҳ мешавад. Аббос дар тасвири нависанда ҳисси баланд дорад, гӯё дар осмони ҳафтум аст, аммо Нозгул фурӯҳидаву дар замин қарор дорад. Дар ин пора ва дар маҷмӯъ дар ҳар се роман тасвири романтиконе бо ҳаёти воқеии таърихӣ ва сарнавишту ҳӯю ҳислати шахсиятҳои асар таносуби комил дорад. Гоҳе чунин тарзи тасвир, яъне корбурди сухани дуовозаву чандовоза дар таҷрибаи романнывистии Ҷалол Иқромӣ, баҳусус романҳои "Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро" [6] ва "Тахти вожгун" [7] мураккаб ва аз назари бофт хеле нозук аст, ки баррасии ҷудогонаро тақозо мекунад.

Сатҳи адабии сабки Ҷалол Иқромиро тарзи дигари тасвир, аз ҷумла ифодаи лабханду ришханд ва таъризу киноя низ мушаххас месозад, ки дар романҳои дугонаи "Саргузашти Сафар-махсум ва "Сафар-махсум дар Бухоро" хунармандона шакл гирифта, пеш аз ҳама, ифодакунандаи хунари тасвиргарӣ ва хусусиятҳои бадеии романҳои ҳаҷвӣ нависанда мебошанд. Ба қавли М. Шакурӣ "Бунёди романи яқум бар танзи тезу тундест, ки шаклҳои фолклорӣ дорад. Оҳанги ҳаҷвӣ дар романи дувум як андоза суст шуда, фақоҳат ба заминаи дигаре тобеият пайдо кардааст" [1, 357]. Бо вучуди ин, ба назари мо, ин дугона бо лутфу зарофат ва ришханду таъризи нозук таъсири бадеии ин асарро афзуда, хонанда ҳангоме ки онро мутолиа мекунад, нахуст ба лабонаш табассум пайдо мешавад, баъдан ба ҳоли дунёву гиру дори он ва сарнавишти инсонҳо дилаш месӯзад, ки далели муассирии тарзи нигориши муаллиф мебошад.

Дар ин дугона вобаста ба шароити иҷтимоиву сиёсӣ фаъол шудани "ҷаҳони ханда", ки ба нахве ифодакунандаи маъноӣ иҷтимоӣ "фарҳанги мардумӣ" мебошад, ҳамчун ҳақиқати дастнахӯрда ба тасвир омадааст. Сарнавишти шахсияти таърихӣ ин романҳо Сафар-махсум, ки "дар кишлоқи Чукураки райони Ҳисор таваллуд ёфта ва калон шудааст" [9, 5; 8, 5-6], дар тасвири нависанда бисёр аҷиб ва таъсиргузор буда, бо зарофатҳои намакин, кинояву пичинг, амалу кирдори танзомези шахсиятҳои дигар, истифодаи шеър, тамсил ва дигар воситаҳо нахуст ба

тақвияти ҷанбаи бадеии асар мусоидат намуда, сипас сабки комил ва фардии нависандаро дар эҷоди асари ҳаҷвӣ шакл додаанд, ки дар насри навини тоҷикӣ назир надорад.

Шакли бадеии ин ду роман василаи баёни фикри асосӣ ва андешаи фалсафии ҳаҷвомези нависанда буда, дар сохтори мундариҷавӣ ва бадеию сабкӣ асар таъсиргузор будааст. Ба ин далел, ин романҳо бозёфти ҳунарии Ҷалол Иқромӣ (бо ҳаммуаллифии Ҳ. Назаров) буда, рафти воқеиятҳо ва сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ табиати шӯҳ, ширинкорӣҳо ва танзу кинояи ҳадафманди қаҳрамонони асарҳоро ошкор месозад. Ҳарчанд Ҷалол Иқромӣ дар оғози романи аввал ба ҳақиқати таърихӣ будани сарнавишти Сафар-махсум ишораи сарех дорад (9, 5), бо вучуди ин, дар шаклигирии мундариҷа ва сохтори бадеиву сабкӣ ин роман таҳайюли шавқовари нависанда таъсиргузор мебошад. Ба ин далел, тасвири воқеаҳо, амалу кирдори шахсиятҳо, ҳазлу шӯҳӣ, лӯқмаву гаппаронӣ, шеърҳои табиӣ ва ҳаломезу ширинкоронаанд. Дар ин романҳо ҷеҳраи Сафар-махсум бо табиати нарму ҳалим, вале дар асл ҷиддиву моҳиятҷӯ, бо гуфтору кирдори сабақомӯз ва қатъиву нишонрас пеши назар падида меояд. Дар ин романҳо, бахусус дар қисми аввали дугона лабханду истехзо ва ханда беғаш, баланд ва мавҷбор аст.

Дар маҷмӯъ, таҳқиқи муқоисавии романҳои таърихӣ Ҷалол Иқромӣ нишон медиҳанд, ки сатҳи адабӣ ва ҳунарии сабки нависандаро, пеш аз ҳама, мухтассоти тасвири воқеиятҳо, сарнавишти шахсиятҳои таърихӣ, образ, характерҳои таъминӣ, шахсиятпардозӣ ва таносуби унсурҳои тасвири бадеиву зебоишиносӣ мушаххас менамояд. Нависанда ҳамчунон ки дар эҷоди роман, инъикоси мавзуву масъалаҳо, тасвири симоҳои таърихиву таҳайюлӣ равиши ҳоси ҳунариро пеш гирифтааст, сабки ӯ низ гуногунранг, забони осораи ғаниву рангин, мардумӣ, ширин, дилкаш, ҷаззоб, зебо ва шевоӣ гӯё буда, бо фасоҳату балоғати забон, истифодаи огоҳонаи вожаҳову таъбирот ва ифодаҳои тасвирӣ сабки рангин ва устуворро ба вучуд овардааст, ки бо итминони комил метавон онро сабки шахсӣ ё фардӣ унвон кард. Сабки ӯ аз як асар то асари дигари таърихӣ тақмил ёфта, тамоми хусусиятҳои сабки шахсиро дар худ фаро мегирад, ки аз мухтассоти тасвирӣ, забонӣ, маънавӣ, бадеӣ ва зебоишиносӣ ба ҳам омадааст.

Китобнома:

1. Бухорӣ, М. Ш. Рӯҳшиносии ҳиссиётпарвар / М. Ш. Бухорӣ // Нигоҳе ба адабиёти тоҷикии садаи бист. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С. 284-377.
2. Бухорӣ, М. Ш. Диди эстетикӣ халқ ва насри реалистӣ / М. Ш. Бухорӣ. – Хучанд: Нури маърифат, 2006. – 192 с.

3. Гусев, В. Память и стиль. Современная советская литература и классическая традиция / В. Гусев. – М.: Советский писатель, 1981. – 351 с.
4. Есин, А. Б. Принципы и премы анализа литературного произведения: учебное пособие / А. Б. Есин. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 248 с.
5. Икромӣ, Қ. Духтари оташ / Қ. Икромӣ. – Душанбе: Адиб, 2014. – 560 с.
6. Икромӣ, Қ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро / Қ. Икромӣ. – Душанбе: Ирфон, 1969. – 475 с.
7. Икромӣ, Қ. Тахти воҷгун / Қ. Икромӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. – 336 с.
8. Икромӣ, Қ. Сафар-махсум дар Бухоро / Душанбе: Ирфон, 1982. – 224 с.
9. Икромӣ, Қ. Саргузашти Сафар-махсум / Қ. Икромӣ, Ҳ. Назаров. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 224 с.
10. Кайҳон, Х. Марсел Пруст ва аҳамияти сабк / Х. Кайҳон // Самарқанд. Фаслномаи фарҳангӣ, адабӣ, ҳунарий. Соли аввал, шумораи дувум. – Тобистон, 1382. – С. 133-137.
11. Мирсодикӣ, Қ. Аносири наср / Қ. Мирсодикӣ. – Техрон: Шифо, 1367. – 500 с.
12. Мусулмонӣён, Р. Назарияи адабиёт / Р. Мусулмонӣён. Душанбе: Маориф, 1990. – 334 с.
13. Салимов, Ю. Анъанаи романтикии насри ривоятӣ дар асрҳои таърихию инқилобии Қ. Икромӣ / Ю. Салимов // Ёдгори умр. Ҷилди 1. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. – С. 480-486.
14. Храпченко, М. Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. Издание четвертое / М. Б. Храпченко. – М.: Художественная литература, 1977. – 446 с.
15. Шамисо, С. Куллии сабкшиносӣ / С. Шамисо. – Техрон: Митро, 1384. – 432 с.

**НАҚШИ ЭҶОДИЁТИ ГУЛНИСО РИЗВОНШОЕВА ДАР
ТАШАККУЛИ ҶАҶОНБИНИИ КӢДАКОН
Тошмамадзода Фарзона²⁹**

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи акад. Б. Искандарови АМИТ*

Мақола ба таҳқиқи нақши эҷодиёти Гулнисо Ризвоншоева дар ташаккули ҷаҳонбинӣ ва тарбияи ахлоқии кӯдакон бахшида шудааст. Дар он муҳтавои ғоявӣ бадеии осори шоира, имкониятҳои тарбиявии онҳо ва аҳамияти онҳо дар рушди маънавияи ахлоқии насли наврас таҳлил гардидааст. Муайян шудааст, ки муаллиф тавассути образҳои равшани бадеӣ, забони содда ва дастрас, инчунин муҳтавои гании тарбиявӣ дар кӯдакон чунин сифатҳои ахлоқиро, аз қабili инсондӯстӣ, меҳнатдӯстӣ, ватандӯстӣ, эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва муносибати ғамхорона ба муҳити табиӣ ташаккул медиҳад.

Диққати махсус ба фаъолияти илмӣ Гулнисо Ризвоншоева дар самти омӯзиши афсонаҳои халқии Бадахшон равона шудааст. Қайд мегардад, ки таҳқиқоти ӯ дар ҳифз, омӯзиши ва тарғиби мероси фарҳангии халқи тоҷик аҳамияти муҳим дорад.

Дар таҳқиқот усулҳои адабиётшиносӣ, муқоисавӣ ва тавсифӣ истифода шудаанд, ки имконият доданд хусусиятҳои маърифатӣ, бадеӣ ва тарбиявии осори Гулнисо Ризвоншоева муайян гардида, нақши онҳо дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, ҳудудшиносии миллӣ ва арзишҳои ахлоқии кӯдакон арзёбӣ карда шавад. Натиҷаҳои таҳқиқ нишон медиҳанд, ки эҷодиёти нависанда воситаи муассири тарбияи насли наврас буда, ба ташаккули шахсияти ҷамаҷониба рушд ёфта, дорои сифатҳои баланди ахлоқӣ, ҳисси ватандӯстӣ ва эҳтиром ба арзишҳои маънавии миллӣ мусоидат менамояд.

***Калидвожаҳо:** Гулнисо Ризвоншоева, адабиёти кӯдакон, тарбияи ахлоқӣ, ҷаҳонбинӣ, жанрҳои фолклорӣ, афсонаи халқӣ, назм, арзишҳои миллӣ, арзишҳои ахлоқӣ, ватандӯстӣ, муҳаббат ба табиат, образҳои бадеӣ, насли наврас.*

²⁹**Тошмамадзода Фарзона Сайёдбек** – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯбаи фолклор ва адабиёти Бадахшон, ходими илмӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992)931562891; e-mail: f.toshmamadova@mail.ru.

Тошмамадзода Фарзона Сайёдбек – Институт гуманитарных наук имени академика Б.Искандарова НАНТ, отдел фольклора и литературы Бадахшана, научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992)931562891; e-mail: f.toshmamadova@mail.ru.

Toshmamadzoda Farzona Sayyodbek - Institute of Humanities named after Academician B. Iskandarov of the NAST, Badakhshan Folklore and Literature Department, researcher. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, U. Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992)931562891; e-mail: f.toshmamadova@mail.ru.

Роль творчества Гулнисо Ризвоншоевой в формировании мировоззрения детей

Статья посвящена исследованию роли творчества Гулнисо Ризвоншоевой в формировании мировоззрения и нравственном воспитании детей. Анализируется идейно-художественное содержание произведений поэтессы, их воспитательный потенциал и значение в духовно-нравственном развитии подрастающего поколения. Установлено, что посредством ярких художественных образов, доступного языка и богатого воспитательного содержания автор формирует у детей такие нравственные качества, как гуманизм, трудолюбие, патриотизм, уважение к национальным ценностям и бережное отношение к окружающей природе.

Особое внимание уделено научной деятельности Гулнисо Ризвоншоевой в области изучения народных сказок Бадахшана. Отмечается, что её исследования имеют важное значение для сохранения, изучения и популяризации культурного наследия таджикского народа.

В работе применены литературоведческий, сравнительный и описательный методы исследования, позволившие выявить познавательные, художественные и воспитательные особенности произведений Гулнисо Ризвоншоевой, а также определить их роль в формировании мировоззрения, национального самосознания и нравственных ориентиров детей. Результаты исследования свидетельствуют о том, что творчество писательницы является эффективным средством воспитания подрастающего поколения и способствует формированию гармонично развитой личности, обладающей высокими нравственными качествами, патриотическим сознанием и уважением к национальным духовным ценностям.

Ключевые слова: Гулнисо Ризвоншоева, детская литература, нравственное воспитание, мировоззрение, фольклорные жанры, народная сказка, поэзия, национальные ценности, нравственные ценности, патриотизм, любовь к природе, художественные образы, подрастающее поколение.

The role of Gulniso Rizvonshoeva's creative work in shaping children's worldview

This article examines the role of Gulniso Rizvonshoeva's literary works in the formation of children's worldview and moral education. It analyzes the ideological and artistic content of the poetess's works, their educational potential, and their contribution to the spiritual and moral development of the younger generation. The study reveals that through vivid artistic imagery, accessible language, and rich educational content, the author cultivates such moral values in children as humanism, diligence, patriotism, respect for national values, and a caring attitude toward the natural environment.

Special attention is given to Gulniso Rizvonshoeva's scholarly activity in the study of the folk tales of Badakhshan. Her research is recognized as making a significant contribution to the preservation, study, and promotion of the cultural heritage of the Tajik people.

The study employs literary, comparative, and descriptive research methods to identify the cognitive, artistic, and educational features of Gulniso Rizvonshoeva's

works and to determine their role in shaping children's worldview, national identity, and moral values. The findings demonstrate that the writer's literary heritage serves as an effective means of educating the younger generation and contributes to the development of well-rounded individuals distinguished by high moral standards, patriotic awareness, and respect for national spiritual values.

Keywords: Gulniso Rizvonshoeva, children's literature, moral education, worldview, folklore genres, folk tale, poetry, national values, moral values, patriotism, love of nature, artistic imagery, younger generation.

Таърихи адабиёти Бадахшон бо гузашти замон нобиғаҳои донишманду нодирро дар саҳифаҳои маҳазҳои илмию адабӣ сабт намуда аст. Ба қавли Амирбек Ҳабибов “Пажӯҳиш ва таҳқиқи фарҳангу адабиёти Бадахшон, ки қисмате аз тамаддуни оламшумули миллати тоҷик аст, нозукиҳо ва вижагиҳои худро доро мебошад. Ин нозукиҳо, қабл аз ҳама, ба иртиботи ногустастани шакл ва намудҳои фарҳангу адабиёт дар миёни худ ва дар мачмуъ, дар алоқамандӣ бо анъанаву маросим, андешаҳои оламу одамшиносӣ, тафаккуру этиқоди соҳибфарҳангони ин минтақа вобаста мебошанд. Аз ин рӯ, агар муҳаққиқ риштаи иртибот миёни анвоъ ва ашқоли мухталифи фарҳангу адаби давоми ҳазорсолаҳо дар заминаи тафаккур, тасаввур ва бовару этиқоди пешгузаштагони миллати тоҷик бавучудомадаро дарк карда натавонад, дар таҳқиқи хеш ба саҳву иштибоҳ роҳ хоҳад дод” [10, 10].

Албатта суҳанони болозикр ҳақиқат ҳастанд, зеро адибе, ки таърихи гузаштаи худро надонад дарк накунад, аз фарҳангу тамаддуни худ боҳабар набошад, наметавонад дар эҷодиёти хеш ба қуллоҳи баланд бирасад. Аммо яке аз чеҳраҳои шинохтаи адабиёти муосири тоҷик шоира Гулнисо Ризвоншаева мебошад, ки тавассути эҷодиёти хеш дар умқи дили мардум мақоми ҳосаеро касб карда будаанд. Эшон асосан ба эҷоди ашъори кӯдакона шугл варзида, бисёр асарҳои ҷолибу хонданибоб ва шавқоварро барои кӯдакон таълиф намудаанд. Зеро адабиёти бачагона яке аз воситаҳои хеле мубрами тарбиявӣ ва тақвияти ҷаҳонбинии насли наврас ҳисобида мешавад. Дар адабиёти муосири тоҷик мақом ва ҷойгоҳи шоира ва нависандаи кӯдакона Гулнисо Ризвоншоева хеле хос буда, бо таълифи шеърҳо, ҳикояҳо ва асарҳои тарбиявӣ тавонистаанд дар ташаккули маънавӣ, фарҳангӣ, ахлоқӣ ва зеҳнии кӯдакон ҷойгоҳи назаррасеро касб намоянд.

Бояд ёдовар шуд, ки ба ғайр аз ашъори кӯдакона шоира ба мавзӯҳои дигар ба монанди: васфи Ватан, сулҳ, меҳру муҳаббат, васфи табиат ва амсоли инҳо даст задаанд. Эҷодиёташон бештар дорои мазмунҳои тарбияи инсондӯстӣ, меҳру муҳаббат, дӯст доштани табиат ва эҳтиром гузоштан ба арзишҳои миллию фарҳангӣ таълиф гардидаанд. Дар ашъори ҳамаи шоирон пеш аз ҳама мавзуи Ватан мақоми ҳоса дошта,

шоира низ ба ин гуруҳи адибон дохил гардида, кӯдаконро барои хизмат ба Ватан, пос доштани арзишҳои миллий ва вафодору садоқат буданро раҳнамоӣ мекарданд. Чунончӣ дар шеъри “Чаҳоне дар чаҳон” гуфтааст:

Агарчӣ Тоҷикистонам калон нест,
Чаҳон дар чашми ман бе он аён нест.
Ва укёнусу баҳру наҳрҳояш
Маро беҳтар зи Вахшу Зарафшон нест.
Агар бошад фузун кӯҳи баландаш,
Вале ҷойи дигар Боми чаҳон нест.
Агарчӣ мардумони беш дорад,
Шуморааш бештар бе тоҷикон нест.
Чаҳон дорад агар қавми қадимӣ,
Зи Суғди бостон бе он нишон нест
Суханвар дар чаҳон гарчӣ зиёд нест,
Ба сони Рӯдакӣ соҳибқирон нест.
Чи ҷӯям ҷаннати рӯйи заминро,
Диёри сабзи ман бе бӯстон нест.
Агарчӣ дар масоҳат танг тобад,
Чу тоҷик дилкушоду дилҷавон нест.
Чаҳоне дар чаҳон бошад бароям,
Чаҳон бе Тоҷикистонам чаҳон нест! [9, 74-75].

Дар абёти боло шоира сухан аз Ватан гуфта, бар он назар аст, ки ҳарчанд Тоҷикистон кишвари бузург набошад ҳам, бе он чаҳон дар назари ӯ ноаён ва бемаъно менамояд. Шоира бо ёдоварӣ аз шаҳру ноҳияҳо, сарватҳои табиӣ ва абармардони донишманди кишвар таъриху фарҳанги пурғановати Тоҷикистонро бозтоб намуда, мақоми онро дар миёни кишварҳои чаҳон таъкид мекунад. Ё диёри хешро ба ҷаннати рӯйи олам ташбеҳ дода, насли наврасро ба арҷгузорӣ ва ҳифзи арзишҳои ахлоқию фарҳангии ин сарзамини бихиштосо ҳидоят мекунад. Шоира тавассути ин шеър дар қалби кӯдакон ҳисси муҳаббат ба Ватан ва зодгоҳро парвариш намуда, онҳоро ба дӯст доштани сарзамини аҷдодӣ талқин мекунад. Бояд ёдовар шуд, ки шоира ба диёру зодгоҳи хеш дилбастагии амиқ дошта, эҳсосоти самимӣ, меҳру садоқат ва ормонҳои ватандӯстонаи худро дар ашъорашон пайваста ифода намудаанд. Барои мисол, шеъри ба шаҳри Хоруғ бахшидаи шоира таҳти унвони “Навозиш” омадааст:

Дар чаҳон ту мисли як афсонаӣ,
Кӯҳи Қофу маскани ҳурони пок,
Ай муқаддас, шаҳри кӯчак,
Хоруғам!
Барҳақо, ту лоиқи шукронаӣ,
Ту ҳақиқат мисли як афсонаӣ.

Гарчи баҳрат карру фар бегона аст,
Кохҳои зарҳаливу хонаҳои то само.
Хоксори ту
Ба мисли халқи кӯҳистоният
Сарбаланду дилфароҳу босаҳо.
Бо ҳама ин хоксориҳои ту
Хоруғи ман,
Дӯст медорам ту ро!
Дур аз оғӯши ту ҳар лаҳзае,
Ончунон меҳрат кашад сӯят маро.
Гарчи дорам моли Қорун,
Гарчи шоҳам ҳамчу Доро,
Лек, ай шаҳри азизу хурдакак,
Бе ту ҳечам
Дар ҳама ҷо,
Як фақири нотавону як гадо.
Хоруғи ман!
Бо ҳама дороиву нодорият
Ту барои ман азизӣ,
Дӯст медорам ту ро! [8, 466-467].

Дар ин шеър шоира васфи шаҳри нозанини Хоруғро бо муҳаббату самимияти хос ба хонанда, баҳусус кӯдакон, пешкаш мекунанд. Ватан, модар ва диёр дар эҷодиёти шоирон ҷойгоҳи вижа дошта, бо меҳру муҳаббат ва эҳсоси баланди ватандӯстӣ бозтоб меёбанд. Гулнисо Ризвоншоева низ аз ҷумлаи чунин чехраҳои адабӣ ба шумор рафта, мавзӯи Ватан ва диёр дар ашъорашон мақоми муҳим дорад. Он кас дар шеърҳои барои кӯдакон офаридашон пайваستا ба дӯст доштани Ватан, ҳифзи он ва қадр кардани зебоиҳои сарзамини хеш тавачҷуҳ зоҳир мекунанд. Шоира тавассути эҷодиёти худ дар тарбияи маънавии кӯдакон саҳм гузошта, ҷаҳонбинӣ ва ҳисси зебоипарастии онҳоро тавсеа мебахшанд. Масалан, шеъри “Шоми деҳа” ба чунин маъно омадааст:

Шоми деҳаи мо
Хеле гуворост,
Пур аз такудав,
Пур аз тамошост.
Банд аст ҳар кас
Дар қору боре,
Ин ҷо набошад
Бекасбукоре.
Фаридабону –
Духтари хушҳол,

Нон мепазад ӯ,
Нонаки штрмол.
Як чо сабадбоф
Мебофад сабад,
Як чо намадгар
Мемолад намад [3, 7].

Ҳамчун яке аз чехраҳои маъруфи адабиёти кӯдакона, Гулнисо Ризвоншоева бештари ашъори худро ба хонандагони хурдсол бахшидаанд. Шоира ба ду забон - шугʼнонӣ ва тоҷикӣ эҷод карда, бо ин иқдом дар ғанӣ гардондани адабиёти кӯдаконаи тоҷикӣ ва помирӣ саҳми арзанда гузоштаанд. Дар эҷодиёти он кас қариб тамоми жанрҳои адабӣ инъикос ёфтаанд. Шоира дар пешгуфтори маҷмуаи ашъорашон «Боғи ҳазорсеб» ба кӯдакон чунин мурочиат кардаанд: “Ман барои шумо нахустин шеърҳои худро армуғон овардам. Бовар дорам, ки шеърхону шеърдӯст ҳастед. Меҳоҳам шумо, гулҳои боғи зиндагониро аз чашмаи сухану маърифат шодоб бубинам. Шумо гулҳои зебою хушранги ҳаётамонро саҳт дӯст медорам. Шукуфон бошед!”

Гулнисо Ризвоншоева аз зумраи шоираҳое мебошанд, ки хусусияти асосии ашъорашон тарғиби ҳислатҳои неки инсонӣ ба шумор меравад. Дар эҷодиёти он кас кӯдакон ба ростқавлӣ, меҳрубонӣ, садоқат, нақӯкорӣ ва эҳтиром ба дигарон ҳидоят мешаванд. Қаҳрамонони асосии ашъорашон бештар кӯдакон буда, онҳоро дар симои қаҳрамонони мусбат офаридаанд ва ба меҳнатдӯстӣ, масъулиятшиносӣ ва риояи арзишҳои ахлоқӣ раҳнамоӣ мекунанд. Ҳамзамон, шоира ба масъалаи риояи тозагии шахсӣ низ таваҷҷуҳи хос зоҳир намуда, кӯдаконро ба нигоҳубини саломатӣ ва одатҳои дурусти беҳдоштӣ ҳидоят мекунанд. Дар ин мавзӯ шеъри «Илоҷи дарди дандон» намунаи равшани чунин андешаҳои тарбиявии он кас мебошад:

Мӯрча дарди дандон шуд,
Дардаш азоби ҷон шуд.
Лунчи чапаш варам кард,
Ранчу ғамаш алам кард.
Ночору нотавон шуд,
Оби чашмаш равон шуд.
Гамбӯсак ўро бидид,
Нолаи ўро шунид.

Бурда лаби ҷўйбор,
Гуфт: - Ба ман гӯш дор:
Дандонатро субҳу шом
Тоза бишӯ! – Гап тамом!
Мӯрча бо амри дӯст,
Шому сахар дандон шуст.
Бори дигар дандондард
Ўро нороҳат накард [3, 10]

Чунин шеърҳо барои хонандагони хурдсол на танҳо намунаи ибрат, балки воситаи муассири ташаккули рафтори иҷтимоӣ ва сифатҳои ахлоқии онҳо низ ба шумор мераванд.

Дар баробари тарғиби хислатҳои неки инсонӣ ва одоби рафтор, шоира ба тарбияи муҳаббат ба табиат ва олами атроф низ тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Ин ҷанбаи эҷодиёти он кас, аз ҷумла, дар шеърҳои, ки ба олами ҳайвонот бахшида шудаанд, равшан ба назар мерасад. Аз ҷумла, дар шеъри «Харгӯшак» чунин муносибатро метавон мушоҳида кард:

Харгӯшак ин сӯ давид,
Харгӯшак он сӯ давид.
Чизе хӯрдани кофт,
Охир сабзичае ёфт.
Сабзича ношуста буд,
Хӯрду нӯши ҷон намуд.
Харгӯшакҷон касал шуд,
Дар шикамаш мағал шуд.
Духтур омад аз ҷангал,

Бинад, Харгӯшак касал!
Ӯро диду шуд ҳайрон:
- О, ҷӣ хӯрдӣ, Харгӯшҷон?
Ин доруро гиру хӯр,
Ин дору – доруи зӯр!
Харгӯшак доруро хӯрд,
Дардаш монду хобаш бурд.
Харгӯшак ҳаргиз дигар
Ношуста чизе нахӯрд [4, 3-10].

Муаллиф дар ин шеър тавассути образи харгӯшак ба кӯдакон аҳамияти риояи тозагии шахси мефаҳмонанд. Дар шеър таъкид мешавад, ки безътиной ба тозагии шахс метавонад боиси гирифтори ба бемориҳои гуногун гардад. Аз ин рӯ, «Харгӯшак»-ро метавон намунаи шеъри тарбиявӣ ахлоқӣ донист.

Гулнисо Ризвоншоева аз зумраи адибоне мебошанд, ки ҳангоми эҷоди ашъори барои кӯдакон бахшидашуда ба ҷаҳони маънавии онҳо ворид шуда, эҳсоси андешаҳои кӯдаконро бо муҳаббат ва самимияти хос бозтоб кардаанд. Яке аз вижагиҳои ашъори он кас содагӣ, равоӣ ва мутобиқати баёни шоирона ба сатҳи дарку фаҳми хонандаи хурдсол мебошад. Маҳз ҳамин хусусият ба шеърҳои ҷаззобият бахшида, барои онҳо доираи васеи хонандагон фароҳам овардааст. Барои мисол, шеъри «Боғи ҳазорсеб»-ро метавон ёдовар шуд, ки дар он шоира бо зикри номҳои навиҳои гуногуни себ ва тавсифи мазаю ширинии онҳо кӯдаконро бо олами меваҳо ошно месозанд:

Боғи калони деҳа
Боғи ҳазорсеб аст,
Соҳиби ин боғи себ
Бобои Андалеб аст.
Ин ҷо – себи понғозӣ,
Себи Самарқанд ин ҷост,
Хушбӯтар аз бӯии гул,
Ширинтар аз қанд ин ҷост.
Чарсак себи сероб аст
Ҳамчун себи орухӯр,
Дар ҷашми кас метобад
Рахсебаш ранги булӯр.

Гулаҳмадӣ гулранг аст,
Киломунаш як коса,
Таъби бобо меболад
Бо ин ду себи хоса...
Ба бобои Андалеб
Бачаҳо дастиёранд,
Ҳамчун набераҳояш
Ба ӯ муҳаббат доранд.
Беҳтарин боғи дунё
Боғи ҳазорсеб аст!
Бобои беҳтарин кист?
Бобои Андалеб аст! [3, 6]

Тасвири табиат ва падидаҳои он дар ашъори Гулнисо Ризвоншоева мақоми хос дошта, шоира тавассути офаридани образҳо ва қаҳрамонони гуногун кӯдаконро бо олами зебову рангини табиат ошно месозанд. Яке аз вижагиҳои муҳими эҷодиёти он кас ширинбаёнӣ, содагӣ ва самимияти тасвир мебошад, ки ба ҷаҳони маънавии кӯдакон наздик буда, ба шеърхояшон ҷаззобияти хос мебахшад. Шоира бо дарки нозукиҳои тафаккури кӯдакӣ тавонистаанд ба дунёи рангини хурдсолон ворид шуда, ашъори худро аз диди онҳо офаранд. Ин ҳунари шоирӣ ва маҳорати тасвиргарии шоираро метавон дар шеъри «Пули рангин» низ мушоҳида кард:

Борону сабза бо ҳам
Як лаҳза гуфтугӯ кард,
Абри гузар раҳорах
Дехаро шустушӯ кард.
Дар пеши чашми мардум
Рангинкамон айён шуд,
Чун як филми тасвирӣ

Барои кӯдакон шуд:
Рангинкамон дурахшон
Дар кӯҳи рангин шудааст,
Байни ду теғи кӯҳ
Як пули рангин шудааст
[3;5].

Шоира бо дониши мукамал ва маҳорати баланди эҷодӣ тавонистаанд барои кӯдакон чунин мероси гаронбаҳоро ба ёдгор гузоранд. Аз хусусиятҳои ҷолиби маҷмуаҳои ашъори шоира бо тасвирҳо пешкаш гардидани онҳо мебошад. Зеро таваҷҷуҳи кӯдак пеш аз ҳама ба расмҳои китоб ҷалб шуда, тасвирҳо дар бедор намудани шавқи мутолиа ва дар хотир мондани мазмуни асар нақши муҳим доранд.

Гулнисо Ризвоншоева дар эҷодиёти худ ба ҷаҳонӣ низ таваҷҷуҳи хос зоҳир кардаанд. Адабиёт ва ҷаҳонӣ аз қадим бо ҳам иртиботи ногусастанӣ дошта, ҳамдигарро такмил медиҳанд. Дар ин замина чунин андеша баён шудааст: «Ба ҳамин тариқ, спецификаи адабиёти бачагона дар назди нависанда вазифаи муҳимми идеянок, образнок, санъаткорона офаридани асарҳои бадеии бачагонаро чун вазифаи муҳим мегузорад. Дар қатори хусусиятҳои хоси адабиёти бачагона ҳаминро ҳам бояд қайд намуд, ки адабиёти бачагона бо ҷаҳонӣ алоқаи нисбатан зиёд дорад.

Ҷаҳонӣ - ҷаҳонӣ адабиёти бачагона мебошад ва маҳз аз ин рӯ бештар асарҳои халқӣ ба доираи хониши бачагон дохил шудаанд. Суруду таронаҳо, ҷаҳонӣ тезгӯякҳо, ҳазлу шӯҳӣ, афсонаҳо, нақлу ривоятҳо барин намунаҳои асарҳои ҷаҳонӣ – аввалин воситае мебошанд, ки инсонро аз хурдӣ бо санъати баланди забону маданияти бойи халқ шинос мекунанд. Асарҳои ҷаҳонӣ дорои аҳамияти ҷаҳонӣ тарбиявӣ-ахлоқӣ, маълумотдиҳӣ буда, хонандагони хурдсолро бо донишҳои зарурӣ дар бораи зиндагонӣ, кишвар ва табиати халқи меҳнаткаш мусаллаҳ менамоянд, бо маданият, урфу одат, санъати халқи гуногун шинос мекунанд, нисбат ба он бо эҳтиром нигоҳ қарданро меомӯзонанд, манбаи

асосии бой гардидани нутқи бачагон мегарданд» [1, 11–12].

Аз ин рӯ, дар ашъори шоира унсурҳо ва жанрҳои фолклорӣ низ ҷойгоҳи хос доранд. Ин ҷанба дар як қатор асарҳои ӯ, ки бо мазмуни ҷолибу шавқовар ва хусусияти тарбиявӣ фарқ мекунанд, ба назар мерасад. Аз ҷумла, афсонаи «Мушаки баднафс» намунаи равшани истифодаи унсурҳои фолклорӣ дар эҷодиёти шоира ба шумор меравад:

Буд-набуд, як мушак буд,	Дар анбор он чӣ вохӯрад,
Як мушаки зирак буд.	Дуздида хонааш бурд.
Дар хонаи момо буд,	Хонааш пур шуд аз чиз,
Момо момои мо буд.	Аз дони мағзу мавиз,
Мушак дар анбор омад.	Вале мушак буд хасис,
Чун дузди айёр омад.	Мушаки хеле ҳарис.
Анбори моморо кофт.	Бо ин қаноат накард,
Мағзу мавизашро ёфт.	Тарки ин одат накард.
Нимашро дар ин ҷо хӯрд,	Аз нав барои дона
Нимашро хонааш бурд.	Баромад ӯ зи хона.
Сонӣ панирашро бурд,	Як дони пистае ёфт,
Мошу зағирашро бурд.	Барои бурдан шитофт.
Мушак бишуд бадомӯз,	Вале фитод ӯ ба дом,
Кашидашон шабу рӯз.	Афсонаи мо – тамом! [3, 9]

Воқеан тарзи навишт ва эҷоди шоира хеле равону содда ва оммафаҳм буда, ҳар як мисраъ ва байташ ҳамдигарро такмил дода, як афсонаи хеле ҷолибро барои хурдтаракон пешниҳод кардаанд.

Ғайр аз ин мавзӯҳо, дар эҷодиёти шоира васфи табиат низ мақоми муҳим дорад. Гулнисо Ризвоншоева тавассути тасвири олами ҳайвонот, парандагон, кӯҳҳо ва муҳити зист кӯдаконро ба дӯст доштан, ҳифз ва ҳимояи неъматҳои табиат ҳидоят мекунанд. Масалан, дар китоби «Орзуи Далерҷон» муносибати меҳрубонаҳои инсон ба ҳайвонот инъикос ёфта, аҳамияти нигоҳубин ва масъулиятшиносӣ таъкид шудааст. Ин гуна тасвирҳо барои ташаккули ҳисси вафодорӣ, меҳрубонӣ, самимият ва дилсӯзӣ дар кӯдакон заминаи мусоид фароҳам меоранд.

“Рӯзе Бобо-Сафар дар кӯча сагчаи сафедаку хурдакоро дид, ки даву тоз дошт. Вақте ки Бобо-Сафар ба ӯ наздик шуд, вай бо чашмони бозингараш ба ӯ нигоҳ карда, садо баровард: - Ав! Ав!

Бобо-Сафар ба ёд овард, ки наберааш Далерҷон ҷонваронро дӯст медорад. Бобо-Сафар сагчаро гирифта, ба хона овард. Таги тути пир ҷой карду ба хона даромад.

Сагча рӯи ҳавлӣ гурбачаеро дид, ки тан бар офтоб дода, дароз кашида, меҳобид.

- Биё, бозӣ кунем! – хурсандона таклиф кард сагча.

- Мияв! Мияв! Ман бо ту бозӣ намекунам! Афлатро бин, чӣ хел

чиркинак!

Мурғи чипору чўчаҳояш дар боғ дон мекофтанд. Сагча хост бо онҳо бозӣ кунад ва сўйи онҳо давид.

- Қут – қут – қут! Чўчаякони озодаам, бо вай бозӣ накунад! Афташро бинед! Чиркинакак!

Сагча аз гапи мурғи чипор ғамгин шуд:

- Барои чӣ онҳо намеҳаҳанд бо ман бозӣ кунанд? Вай озурдаҳол дар таги тути пир нишаст.

Бобо-Сафар аз дасти Далерҷон дошта назди сагча оварду гуфт:

- Далерҷон, бароят сагчаи фаҳхаку хушрӯяк овардам. Далерҷон хурсандона сари сагчаро сила карду гуфт:

- Бобочон, биёед, сагчаро оббозӣ дорем!

Баъди оббозӣ Далерҷону сагча бозикунон мерафтанд, ки гурбачаву мурғи чипорро диданд.

Сагча гуфт: - Ман акнун доим тозаю озода мегардам, чунки Бобо-Сафару Далерҷон ҳамроҳи ман ҳастанд!

Гурбачаю мурғи чипор хурсанд шуда, гуфтаанд:

- Биё, бо ҳам бозӣ мекунем!

Минбаъд гурбачаю мурғи чипор ҳамеша бо сагча бозӣ мекарданд”[5, 2-14].

Аз ин афсона бармеояд, ки шоира тавассути эҷодиёти худ дар таълиму тарбияи кӯдакон ба арзишҳои ахлоқӣ таваҷҷуҳи хос зоҳир кардаанд. Аз рафтору корнамоии Далерҷон ва бобояш хонандагони хурдсол муносибати дуруст ба ҳайвонотро дарк намуда, зарурати меҳрубонӣ, ғамхорӣ ва масъулиятшиносиро нисбат ба онҳо меомӯзанд. Ҳамин гуна мазмунҳои тарбиявӣ таъсири асарро ба ташаккули муносибати мусбати кӯдакон ба олами ҳайвонот бештар мегардонанд.

Гарчанде «Орзуи Далерҷон» асари кӯдакона аст, мазмунӣ он ба масъалаҳои муҳими муносибатҳои инсонӣ низ иртибот дорад. Зеро муносибати ғамхорона ба мавҷудоти зинда, эҳтиром ба муҳити атроф ва масъулиятшиносӣ арзишҳои мебошанд, ки барои ҳар як инсон аҳамияти умумӣ доранд. Аз ин рӯ, тарбияи ҷунин ҳислатҳо аз овони кӯдакӣ дар ташаккули шахсияти масъул ва барои ҷомеа судманд нақши муҳим мегузорад. Шоира ба ин масъала таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, тарбияро ҳамчун яке аз меҳварҳои асосии эҷодиёти худ интиҳоб кардаанд. Яке аз вижагиҳои муҳими мероси адабии эшон низ дар ҳамин ҷанбаи тарбиявию ахлоқии осор ифода меёбад.

Ашъори Гулниси Ризвоншоева кӯдаконро бо фарҳанг, расму оин ва арзишҳои миллии тоҷикон ошно месозад. Дар осори эшон муҳаббат ба Ватан, эҳтиром ба забони модарӣ ва арҷгузорӣ ба мероси фарҳангӣ ҷойгоҳи муҳим доранд. Ин арзишҳо дар ташаккули худшиносии миллии ва

ҳисси масъулияти шаҳрвандии насли наврас нақши муассир мегузоранд. Забони сода ва образҳои равшани эҷодиёти шоира барои рушди завқи бадеӣ ва қобилияти дарку эҳсоси кӯдакон заминаи мусоид фароҳам меоранд. Кӯдакон тавассути мутолиаи чунин осор падидаҳои табиат, муносибатҳои инсонӣ ва муҳити атрофро беҳтар дарк намуда, тадричан ҷаҳонбинии эстетикӣ худро ташаккул ва инкишоф медиҳанд.

Нерӯи тарбиявии осори шоира пеш аз ҳама ба арзиши бадеӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо иртибот дорад. Аз ҷумла, содагии баён, ғановати мазмун, мутобиқати муҳтаво ба ҷаҳонбинии кӯдакон, истифодаи вожаҳои мувофиқ ба синну соли хонанда ва баҳрабардорӣ аз ганҷинаи эҷодиёти шиғҳии халқ аз муҳимтарин вижаҳои ашъори эшон ба шумор мераванд. Маҳз чунин хусусиятҳо имкон медиҳанд, ки ғояҳо ва мафҳумҳои тарбиявӣ ба тафаккури кӯдак ба таври табиӣ, фаҳмо ва муассир таъсир расонанд. Ба ин маънӣ, чунин андеша баён шудааст: “Ҷаҳони маънавӣ, эҳсосот, таҷрибаи зиндагӣ ва сатҳи дарки ҳар як кӯдак хусусияти ҳоси худро дорад. Аз ин рӯ, офаридани асар барои кӯдакон, бар ҳилофи тасаввуроти маъмул, кори осон нест. Аввалан, кӯдакон ҳамчун насли оянда ва заминагузори тафаккури миллӣ дар маркази таваҷҷуҳи ҷомеа қарор дорад ва ҳар асаре, ки барои онҳо таълиф мешавад, дар ташаккули ҷаҳонбинӣ, арзишҳо ва фарҳанги онҳо нақши муҳим мебозад. Сониян, ҳатто асар аз нигоҳи меъёри бадеӣ, сохторӣ, забонӣ ва ғоявӣ комил бошад, ин ҳанӯз қафолат намедиҳад, ки он аз ҷониби кӯдакон ба таври яқсон пазируфта шавад. Зеро дарки асар ва воқуниш ба он аз омилҳои гуногун аз ҷумла, синну сол, муҳити иҷтимоӣ, таҷрибаи шахсӣ, завқи хонандагӣ ва хусусияти равонии кӯдак вобаста аст. Аз ҳамин сабаб, дар адабиёти кӯдакон миёни арзиши адабии асар ва сатҳи қабули он аз ҷониби муҳотаб ҳамеша робитаи мустақим вучуд надорад ва муаллиф бояд миёни талаботи бадеии адабиёт ва хусусиятҳои қабули кӯдак тавозунро нигоҳ дорад” [2, 105-119].

Гулнисо Ризвоншоева аз зумраи чеҳраҳои намоёни адабии Бадахшон ба шумор мераванд, ки дар эҷодиёти худ аз имконоти ду забон - тоҷикӣ ва шугʼнониро истифода кардаанд. Ашъори ба забони шугʼнонӣ эҷодкардаи шоира, бахусус осори барои кӯдакон навишташуда, бо содагии баён, ҷолибияти мазмун ва хусусияти тарбиявии худ фарқ мекунад. Шеърҳо ва афсонаҳои ба забони шугʼнонӣ офаридаи эшон миёни кӯдакон маҳбубият дошта, бо шавқу завқи зиёд мутолиа ва азёд карда мешаванд.

Ба ин маънӣ, шеъри «Беҳнур гучбуцак» намунаи ҷолиби осори кӯдаконаи шоира ба забони шугʼнонӣ мебошад. Асар аз оғоз то анҷом ғояи тарбиявиро дар худ таҷассум намуда, ҳамчун воситаи таъсирбахши ахлоқӣ дар ташаккули ҷаҳонбинӣ ва рафтори насли наврас хизмат мекунад:

Гучбкцак боғард дис жозд,
Пӑр винд нист ди най ридозд.
Ви нӑн киҳт we рӯбаро:
Мӑса тар мардум дарго,
Мӑсифен амсоя қӑр,
Ден ту бўрч кинен ту зӑр.
Ат гучбуцак ғамад нист.
Аз жеҳтов ви гурм напист.
Цилук-цилуқ дис зибӯнт,
Ху нӑн рӯбаро наҳӯнт.
Жеҳти ху лелги тис чӯд,
Ниолен наждайи хӯд.
Амсоя боғе фук хёрт,
Рибидак дӯдатӑ чёрт.
Азед зибуд пи девол,
Ху нӑнардта дид савол:
Ца воҳум зӑрта само?
Йикам чӯз? Вуз ми хамо?
Аро най, азети хӑфц!
Ў бехинӯри баднафц.
Арӯд бағер воҳ турд кӑм?
Мурд воҳ нафорт! Вуз пӑрк хӑм.
Зибӯнт азӯдат азам,
На ҳаҷ дертат нага ғам.
Мам пӯд ху пӯнде чӯд бод,
Йи жӯрте чалт ғӑҳт ви под.
Дод ар боғ садбарг дарун,
Бёғд аз ҳоҷат, киҳт шавчӯн.
Уҳӑ нӑник зӑрум сут –
Лӯвдат, нӯдат, сумта чукт.
Ви нӑн нала: остӑ кин,
Дад бёадабе ту мӑкин!
Мудӯмад кид ту авол,
Зибан пи тӑхат девол.
Бӑде ху батанд ви дод,
Вам батанде хӯдм ви йод,
Вӯнтет ниғиҳтов rawo,
Ху тӑтат нӑн рӯбаро.
Додат нӑн ғӑпентиет ди чӯд,
Веv баракатет вируд [6, 56].

Ҳамчунин, тарбияи кӯдакон дар самти касбу ҳунар яке аз ҷанбаҳои муҳими тарбияи маънавию иҷтимоӣ ба шумор меравад. Ошно намудани кӯдакон бо касбу ҳунар аз овони хурдсолӣ барои ташаккули масъулиятшиносӣ, меҳнатдӯстӣ ва эҳтиром ба меҳнати дигарон замина фароҳам оварда, ба дарёфти қобилият, шавқу рағбат ва истеъдоди онҳо мусоидат мекунад. Дар ин раванд нақши оила, муассисаҳои таълимӣ ва адабиёти кӯдакона муҳим аст. Шеърҳо, ҳикояҳо ва дигар осори бадеӣ тавассути инъикоси арзиши меҳнат, аҳамияти касбу кори гуногун ва саҳми онҳо дар ҷомеа дар ташаккули ҷаҳонбинии иҷтимоии кӯдакон таъсири муассир мерасонанд.

Дар эҷодиёти Гулнисо Ризвоншоева ин ҷанбаи тарбия низ ҷойгоҳи хос дорад. Шеъри «Аз ҷама зебо» намунаи равшани ин самти эҷодии шоира буда, ғояи эҳтиром ба меҳнат ва касбу ҳунарро бозтоб мекунад.:

Фаринаҷони чевар,	Бо атласи пар-парӣ,
Қобилаку боҳунар.	Бо ҷомаи зар-зарӣ.
Ба зочааш Зарнигор,	Бо шими хеле зебо.
Дӯхт куртаи гули нор.	Бо камзӯли пурчило.
Нимтану шими зебо,	Шоҳдӯхтари зочаҳост,
Камзӯлчаи пурчило.	Хушрӯяку дилрабост.
Куртаи атлас ҳам дӯхт,	Фаринаҷон шуд хурсанд,
Ҷомаи адрас ҳам дӯхт.	Аз ҳунараш фараҳманд
Акнун дигар зарнигор,	[6;2].
Бо куртаи гули нор,	

Эҷодиёти Гулнисо Ризвоншоева барои кӯдакон як пойдевори мустаҳкам устувори дорои мазмуни панду ахлоқӣ ва насиҳатӣ буда, дар рушди зеҳнӣ, ташаккули муносибати дуруст ба табиат ва муҳити атроф, инчунин эҳтиром ба калонсолон нақши муҳим дорад. Мавзӯҳои интиҳобкардаи шоира бо содагии баён ва ғояҳои тарбиявӣ насиҳатии худ барои хонандагони хурдсол ҷолиб ва таъсирбахш мебошанд.

Масалан, дар афсонаи «Садбарг» масъалаи дӯстӣ тавассути муносибати байни гул ва шаҳпарак инъикос ёфтааст. Тавассути чунин тасвири образнок шоира ба кӯдакон аҳамияти дӯстӣ, меҳрубонӣ ва муносибати нек ба атрофиёро талқин мекунад. Хонанда ҳангоми мутолиаи афсона ба моҳияти муносибатҳои байни қаҳрамонҳо сарфаҳм рафта, аз мазмуни он хулосаҳои ахлоқию тарбиявӣ бароварда метавонад. Афсона чунин аст:

“Як сахар дар боғи калон садбарге шукуфт.

Садбарг гули зебо, вале танҳо буд. Ҳар сахар аз хоб меҳесту дар паҳлуяш як санги калони хомӯшро медид.

Офтоб садбаргро ҳарчанд гарм кунад ҳам, аз вай хеле дур буд.

Садбарг бисёр зиқ шуд.ҳамроҳе надошт, ки бо вай сӯхбат кунад.

Рӯзе осмонро абри сиёҳ пӯшонду борон борид. Қатраҳои борон рӯи Садбаргро шуста болои санг чакиданд.

- Шумо кистед? Биёед, дӯст мешавем! – шодикунон гуфт Садбарг. Қатраҳо чизе нагуфта, аз рӯи санг шорида мерафтанд.

Борон монду офтоб баромад. Чизе пар-парон ба рӯи Садбаг нишаст.

- Салом! Ту кистӣ? – хурсандона гуфт Садбарг, - Биё, дӯст мешавем!

- Ман Шаҳпаракам. Мисли ту танҳоям. Чӣ хуб, агар дӯст шавем!

Онҳо дӯсти чонӣ шуданд ва ҳар рӯз бо ҳам бозӣ мекарданд. Садбарг дигар зик набуд, зеро ӯ рафиқи меҳрубон ёфт” [7, 3-15].

Дар маҷмуъ метавон хулоса баровард, ки эҷодиёти Гулнисо Ризвоншоева дар рушди адабиёти кӯдаконаи тоҷик мақоми хос дошта, аз ҷиҳати мазмуну муҳтаво ва аҳамияти тарбиявӣ арзиши назаррас дорад. Осори шоира на танҳо воситаи фароғати кӯдакон, балки як мактаби муҳими ахлоқию маънавӣ буда, тавассути он дар зеҳну тафаккури хонандагони хурдсол хислатҳои неки инсонӣ, меҳру муҳаббат ба табиат, ватандӯстӣ, завқи эстетикӣ ва ҷаҳонбинии солим ташаккул меёбанд. Содагӣю равонии баён, забони ширин, образҳои равшан ва ҷаҳрамонии ба ҷаҳони маънавии кӯдакон наздик аз муҳимтарин вижагиҳои осорашон ба шумор мераванд.

Таҳлили осори Гулнисо Ризвоншоева нишон медиҳад, ки ҷанбаи тарбиявӣ меҳвари асосии эҷодиёти кӯдаконаи шоираро ташкил медиҳад. Аз ин рӯ, омӯзиш ва истифодаи осори эшон дар муассисаҳои таълимӣ, бахусус муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ, метавонад барои рушди ҷамъонибаи шахсияти кӯдак, ташаккули фарҳанги миллӣ ва таҳкими арзишҳои ахлоқию инсонӣ заминаи мусоид фароҳам оварад.

Китобнома

1. Бобокалонова, Ҷ. Мулоҳизаҳо оид ба адабиёти бачагонаи тоҷик / Ҷ. Бобокалонова // Мақолаҳо оид ба адабиёти бачагона. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 190.
2. Қаландариён, Ҳ. С. Моҳияти бадеӣ ва рисолати тарбиявии адабиёти кӯдакон / Ҳ. С. Қаландариён // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. - 2026. - № 2. - С. 105 - 119.
3. Ризвоншоева, Г. Боғи ҳазорсеб / Г. Ризвоншоева: - Душанбе: Истиқбол, 2017. – 10 стр.
4. Ризвоншоева, Г. Харгӯшак / Г. Ризвоншоева: - Душанбе: Истиқбол, 2013. – 10 стр.
5. Ризвоншоева, Г. Орзуи Далерҷон (барои кӯдакони синни 4-6 сола) / Г. Ризвоншоева. – Бишкек: Imak Offset, 2014. – 14 с.
6. Ризвоншоева, Г. Шеърҳо (дар фонди ИИГ), № 1974.

7. Ризвоншоева, Г. Садбарг (барои кӯдакони синни 4-6 сола) / Г. Ризвоншоева. – Бишкек: Imak Offset, 2014. – 15 стр.
8. Тазкираи адибони Бадахшон. Назму наср. – Душанбе: Адиб, 2005. – 544 с.
9. Хушомоди, А. Сарои суҳан. Адибони Бадахшон дар солҳои Истиқлолияти давлатии Тоҷикистон / А. Хушомад. – Душанбе: Рушди маориф, 2025. – 434 с.
10. Ҳабибов, А. Ганҷи Бадахшон / А. Ҳабибов. – Душанбе: Эр-граф, 2025. – 356 с.

**АХМАД ДОНИШ – ВЛАСТИТЕЛЬ ДУМ ВРЕМЁН
БУХАРСКОГО ЭМИРАТА****Каландаров Тохир Сафарбекович³⁰*****Институт этнологии и
антропологии РАН***

Данная статья посвящена роли великого сына таджикского народа - Ахмада Дониша в просветительстве в Центральной Азии. На основе анализа авторских работ Дониша и имеющейся литературы, автор статьи пишет об исключительной роли Дониша в поисках решений новых вызовов, которые вставали перед Бухарским эмиратом в XIX в. Автор статьи доказывает, что именно Ахмад Дониш, преодолев рамки традиционной схоластики, сформулировал основы критического реализма и рационализма. В работе анализируется, как его смелая критика социальной несправедливости, религиозного фанатизма и политической коррупции стала идейным прорывом для своей эпохи. Статья подтверждает тезис о Донише как о ключевой фигуре, чьи труды предопределили духовное и интеллектуальное пробуждение региона и оказали глубокое влияние на последующие поколения просветителей.

На примере его главных произведений, таких как «Путешествие из Бухары в Петербург», «История мангитской династий» и «Редкостные события», автор статьи прослеживает формирование критического мировоззрения Дониша, его осуждение феодально-клерикальных устоев Бухарского эмирата и аргументированную пропаганду европейских научных и культурных достижений. Особое внимание уделяется анализу его реформаторских предложений, касающихся государственного управления, судебной системы и светского образования. Делается вывод о том, что идеи Дониша заложили фундамент для дальнейшего развития прогрессивной общественной мысли в Центральноазиатском регионе.

Ключевые слова: Ахмад Дониш, Центральная Азия, просветительство, Бухарский эмират, модернизация, общественная мысль, реформаторство,

³⁰**Каландаров Тохир Сафарбекович** – Институт этнологии и антропологии Академии илмҳои Русия, номзади илмҳои таърих, ходими калони илмӣ. Нишони: Федератсияи Русия, ш. Москва, хиёбони Ленинский, 32А. Тел.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

Каландаров Тохир Сафарбекович – Институт этнологии и антропологии Российской академии наук, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник. Адрес: Российская Федерация, г. Москва, Ленинский проспект, 32А. Тел.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

Kalandarov Tokhir Safarbekovich - Institute of Ethnology and Anthropology of the Russian Academy of Sciences, candidate of Historical Sciences, Senior Researcher. Address: Russian Federation, Moscow, Lenin Avenue, 32A. Tel.: +74959381793; e-mail: tohir_s70@mail.ru.

критика деспотизма, наследие, джадидизм.

Аҳмади Дониш мутафаккири давран аморати Бухоро

Ин мақола ба нақши фарзанди бузурги халқи тоҷик - Аҳмади Дониш дар маорифпарварӣ дар Осиёи Миёна бахшида шудааст. Дар асоси таҳлили осори муаллифи Дониш ва адабиёти мавҷуда, муаллифи мақола дар бораи нақши истисноии Дониш дар ҷустуҷӯи роҳҳои ҳалли мушкилоти наво, ки дар асри XIX дар пеши Аморати Бухоро истода буданд, сухан меронад. Муаллифи мақола исбот мекунад, ки маҳз Аҳмади Дониш, бо паси сар кардани ҷаҳорҷӯбаи сҳоластикаи анъанавӣ, асосҳои реализми интиқодӣ ва ратсионализмро ташиаккул додааст. Дар кор таҳлил мешавад, ки чӣ гуна интиқоди ҷасурунаи ӯ нисбати беадолатии иҷтимоӣ, таассуби динӣ ва фасоди сиёсӣ барои замони худ як дастоварди ғоявии бузург гардид. Мақола ин нуктаро тасдиқ мекунад, ки Дониш шахсияти калидӣ буда, осори ӯ бедориш маънавӣ ва ақлонии минтақаро пешакӣ муайян намуда, ба наслҳои минбаъдаи маорифпарварон таъсири амиқ расондааст. Дар мисоли асарҳои асосии ӯ, аз қабилӣ «Саёҳат аз Бухоро ба Петербург», «Таърихи сулолаи манғития» ва «Наводир-ул-вақоеъ», муаллифи мақола раванди ташиаккули ҷаҳонбинии интиқодии Дониш, маҳкумияти ӯ нисбати пояҳои феодализм-диниӣ аморати Бухоро ва ташивиқӣ асосноки ӯ дар бораи дастовардҳои илмӣ ва фарҳангии Аврупоро пайгирӣ мекунад. Алоҳида таваҷҷуҳ ба таҳлили пешниҳодҳои ислоҳотии ӯ дар мавриди идораи давлатӣ, низоми судӣ ва маорифи дунявӣ дода мешавад. Хулоса карда мешавад, ки ғояҳои Дониш барои рушди минбаъдаи андешии пешрафтаи ҷамъиятӣ дар минтақаи Осиёи Миёна замина гузоштанд.

Калидвожаҳо: Аҳмади Дониш, Осиёи Миёна, маорифпарварӣ, аморати Бухоро, навосӣ, андешии ҷамъиятӣ, ислоҳотгарӣ, интиқоди истибдод, мерос, ҷадидизм.

Ahmad Donish – Ruler of Minds in the Era of the Bukhara Emirate

This article examines the role of Ahmad Donish, the great son of the Tajik people, in the enlightenment movement in Central Asia. Drawing on an analysis of Donish's own works and the existing scholarly literature, the author discusses Donish's exceptional role in seeking solutions to the new challenges facing the Bukhara Emirate in the 19th century. The author argues that it was precisely Ahmad Donish who, transcending the confines of traditional scholasticism, formulated the foundations of critical realism and rationalism. The paper analyzes how his bold critique of social injustice, religious fanaticism, and political corruption constituted an ideological breakthrough for his era. The article confirms the thesis that Donish was a key figure whose works predetermined the spiritual and intellectual awakening of the region and exerted a profound influence on subsequent generations of enlighteners.

Using his major works - such as "Journey from Bukhara to St. Petersburg", "History of the Manghit Dynasty", and "Nawadir-ul-vaqoei" as case studies, the author traces the formation of Donish's critical worldview, his condemnation of the feudal-clerical foundations of the Bukhara Emirate, and his well-argued advocacy for European scientific and cultural achievements. Special attention is devoted to

analyzing his reformist proposals concerning state governance, the judicial system, and secular education. The article concludes that Donish's ideas laid the groundwork for the subsequent development of progressive social thought in the Central Asian region.

Keywords: Ahmad Donish, Central Asia, enlightenment, Bukhara Emirate, modernization, social thought, reformism, critique of despotism, legacy, Jadidism.

Ахмад Дониш (1827-1897)³¹ - выдающаяся личность, которую по праву считают родоначальником просветительства в Средней Азии. Прежде чем говорить о его роли, следует ответить на вопрос: что такое просвещение? Нам кажется, что исчерпывающее определение дал немецкий философ Иммануил Кант в 1784 г. в своей статье «Ответ на вопрос: что такое просвещение?». Он писал: «Просвещение – это выход человека из состояния своего несовершеннолетия, в котором он находится по собственной вине. Несовершеннолетие есть неспособность пользоваться своим рассудком без руководства со стороны кого-то другого. Несовершеннолетие по собственной вине – это такое, причина которого заключается не в недостатке рассудка, а в недостатке решимости и мужества пользоваться им без руководства со стороны кого-то другого... имей мужество пользоваться собственным умом! – таков, следовательно, девиз Просвещения» [9, 27].

Согласно этому определению, великий сын таджикского народа Ахмад Дониш, не только преодолел собственное «несовершеннолетие», но и стал зрелым мыслителем, чьи идеи на десятилетия определили ход развития просвещения в Центральной Азии. Ахмад Дониш был знаком с «внутренней кухней» эмиров Насруллы (1826-1860), Музаффара (1860-1885), Абдул-Ахада (1885-1910) и поэтому как никто понимал важность реформ в обществе.

Как и многие просветители, Дониш считал, что в первую очередь надо реформировать систему образования в Бухарском эмирате. Источником его реформ в системе образования, в первую очередь, была его собственная семья. Как пишет таджикский исследователь Б. Самиев «Мать Ахмада Дониша выделялась среди женщин тогдашней Бухары тем, что умела читать и писать, она в своей домашней школе обучала детей. Ахмад Дониш первое образование получил от матери. Когда ему исполнилось девять лет отец отдал его в мужскую школу (*мактаб*), а потом для продолжения образования помогал сыну, чтобы он поступил в медресе и после изучения Корана получил звание кори-чтеца Корана» [14, 54]. Таджикский писатель С. Улугзаде также пишет в своей работе о

³¹ О жизни и деятельности Ахмада Дониша написано достаточно работ, вот лишь некоторые из них: [17; 10; 11; 19; 13].

Донише, о том, что мать Дониша была грамотной женщиной. Он был единственным ребенком в семье, и родители приложили много усилий, чтобы дать ему образование [17, 12]. Таким образом, именно грамотная мать заложила основу мировоззрения будущего просветителя.

Учеба в *мактабе* не нравилась ребенку Ахмаду. Впоследствии, он пишет о том, что иногда, чтобы обмануть учителя, он использовал шпаргалку. Учеба ему приносила много страданий. Учитель в школе и отец дома всегда ругали и избивали его. Зато ему очень нравилось быть в окружении разного рода сказителей, которые рассказывали разные истории из жизни царей и эмиров или разных «клубов любителей чтения», где читали Фирдавси и других великих таджикско-персидских поэтов. Его учеба в этой начальной школе продолжалось три года, однако по словам самого Дониша, те части Корана, которые ему удавалось выучить наизусть, через короткое время забывались (Цит. по: [17, 14-16]).

Позже, уже обучаясь в медресе, юный Дониш (на тот момент ему было 15 лет) понимал, что система образования в медресе сильно устарела. Программы, по которой обучались в школах и медресе Бухары нуждались в обновлении. Схоластика больше не могла конкурировать с программами тогдашних европейских школ и университетов. Ахмад Дониш и его последователи, такие как Садриддин Айни, видели свою миссию в обновлении учебных материалов и методов преподавания. Именно Дониш стал идейным вдохновителем бухарских джадидов³², которые хотели путём реформ, в первую очередь в сфере образования, изменить методы управления страной³³. В начале XX века в Бухаре интеллигенция всерьёз начала говорить о реформах в школе. Основой этой реформы был переход от метода зубрёжки к звуковому методу обучения. Кроме этого, в программе должны были появляться светские науки, такие как математика, география, история и т.д.

В своих произведениях Дониш смело критиковал государственные устои Бухарского эмирата. Основные его политические идеи изложены в работах «История мангитской династии» и «Редкостные происшествия». Обозревая положение дел в эмирате, он писал: «На большинство постов в эмирате были назначены сыновья эмира Данияла, которые открыто распутничали и развратничали. Вазират³⁴ в Бухаре был в полном подчинении Давлят кушбеги³⁵ – человека развратного и дерзкого кровопийцы. Должность главного казия была в руках казия Низамаддина,

³² Джадидизм – от арабского слова «джадид» – «новый», общественно-политическое движение в Средней Азии, которое было сторонником реформы и обновления.

³³ Подробнее об Ахмаде Донише и джадидах Бухары см.: [21, 6-21]. Проблематика джадидов достаточно подробно исследована в работах А. Халида и Н. Гафарова [23; 5].

³⁴ Вазират – министерство

³⁵ Кушбеги – титул высшего сановника, управляющего государственными делами.

который, хотя и происходил от великих сейидов, открыто курил табак, пил вино, был насильником и взяточником. Сам же эмир Даниял ослабел от старости и был неспособен навести порядок в государственных делах» [16, 27].

Дониш считал, что правитель должен обладать высокими моральными качествами, и с недоумением писал о моральной неустойчивости бухарских эмиров. Например, об эмире Насрулле: «По своей натуре он (эмир Насрулло) склонялся к юношам и к общению с красивыми мальчиками. Большинство постов в государстве было пожаловано лицам этого разряда. У его стремени находилось много переликих юношей, а с улемами и людьми учёными он мало общался, разве лишь тогда, когда в этом была крайняя необходимость» [16, 39]. Дониш с возмущением упоминает, что некий муфтий Намангани дал фетву, разрешающую содомию и объявляющую ее дозволенной [16, 39].

Ахмад Дониш пишет о том, что не только правитель должен обладать хорошими этическими качествами, но и его заместитель – везир. Он утверждает: «Процветание государства зависит от проницательности, твёрдости характера и мнений везира. Если везир безрассудный, то такое государство впору оплакивать» [16, 42].

В своей работе «Редкостные происшествия» Ахмад Дониш ярко описывает отсталость экономической, общественной и культурной жизни Бухары. Он с досадой отмечает, что местная элита не имела представления о других странах и культурах. «Разве, кроме нашей земли, есть ещё другие земли?» – задавали вопрос люди человеку, который побывал в других странах и хотел им рассказывать о жизни других людей. [8, 108]. «В солончаковой земле, где даже сова не живёт, ворона себя будет видеть как павлин», – иронично замечал Дониш об узости мышления местных бухарских элит. [8, 108]. Просветитель Дониш был сторонником саморефлексии правителей и элит в государственных делах. Другими словами, он призывал элиту критически оценивать свою работу. В связи с этим таджикский историк З. Ш. Раджабов пишет: «Эмиры Бухары, именовавшие себя халифами народов Средней Азии, воображали себя великими, мудрыми правителями, морально чистыми, рабами Божьими, невинными овечками, усердными исполнителями религиозных законов и преданными делу добра и процветания страны. Они всерьёз были уверены в том, что эмирская Бухара – это рай на земле» [11, 15]. «И с той самой поры, как вышли из материнского лона и попали в пелёнки, они так и пребывают, вытаращив глаза и разинув рты. Они твердо уверовали, что крохотная колыбель - это их дом, а их дом - весь мир», - писал Дониш [7, 149].

Огромное влияние на взгляды Дониша оказали его поездки в

Россию. Справедливы слова исследователя А. М. Богоутдинова, который отмечает: «Ахмад Дониш, трижды посетивший Россию, наблюдал прогресс русской науки и техники, плодотворную деятельность передовых русских мыслителей. Он призывал своих соотечественников изучать русский язык и русскую культуру, овладевать наукой и техникой, ломать старые формы воспитания и обучения» [4, 127]³⁶. Сам Дониш в своей книге «Путешествие из Бухары в Петербург» пишет о том, что в европейских школах дети изучают разные иностранные языки и считают знание иностранных языков обязательным [7, 51]³⁷.

Он пишет стихи во славу Петербурга. К примеру:

*Замин нест ӯ, вожгуни самоист,
Ки дар ҳар қадам ахтари пурзиёст,
Дар ин шаҳр кас худ набинад зи рӯз
Зи бисёрии ҳусни оламфурӯз
Зи ҷӯши чарогон ба шабҳои тор
Замин чун сабо, осмон чун зубор [17, 74].*
Не земля то, а небосвод ликующий,
Где на каждом шагу – лучезарное светило.
В этом городе никто не видит от сияния дня
Из-за множества красот, что весь мир пленяют,
От сияния светильников в ночных темных
Земля – словно утро, небо – словно прах.

Неизгладимое впечатление на Дониша произвели его посещения музеев Петербурга и других учреждений столицы Российской империи, таких как обсерватория, бумажная фабрика, казна государственного банка, фарфоровый и стекольный заводы. Их приглашали в Петербургский театр, где они смотрели балетные представления. Прав З. Ш. Раджабов, который писал по этому поводу: «Поездки в Россию прорвали узкие границы мировоззрения таджикского просветителя, позволили ему сравнивать и сопоставлять, сблизил с прогрессивными людьми России. Нет сомнения, что без этих поездок А. Дониш не был бы подлинным Донишем» [10, 80].

Ахмад Дониш был сторонником создания совещательного органа при правителях Бухары. «Мудрый государь, - писал Дониш, - обязан

³⁶ В этой связи следует отметить, что нынешний глава Таджикистана – Основатель мира и национального единства – Лидер нации, Президент Республики Таджикистан, уважаемый Эмомали Рахмон также призывает своих граждан учить русский язык. Открываются русские школы, приглашаются русские учителя из России в Таджикистан и т.д. и т.п.

³⁷ Безусловно, педагогические взгляды Ахмада Дониша имели большое влияние в этнопедагогике таджиков, однако данная тема остается за рамками данной статьи (Подробнее об этом см.: [3, 110-181].

создать совещательный орган, так как в настоящее время это считается необходимым для управления страной» (Цит. по [4, 128]). Он был сторонником сравнительного анализа, полагая, что только в сравнении с другими армиями и государствами можно адекватно оценить собственную страну. Например, он упрекал эмира Музаффера, собиравшегося воевать с Россией: «Поскольку эмир Музаффар по своей природе был глуп и ограничен, то он не смог подметить различие между Россией и эмиратом» [7, 193]. Дониш видел ограниченность правителей в их необразованности: «А причина ограниченности правителей наших стран в том, что когда ребёнка отнимают у кормилицы, то ему берут наставника, чтобы тот научил его письму и грамоте. К нему приставляют также двух-трех мальчиков-рабов, которые день и ночь находятся при нем и служат ему. Наставник приходит к нему со страхом и почтением и учит его, если тот захочет, а если не захочет, то наставник не смеет заставить его, так как боится лишиться куска хлеба. Когда такой ребенок научится читать и писать, его немедленно назначают правителем какой-либо области, а вместе с ним отправляются его слуги, которые получают от него разные должности. И никто не в силах внушить что-либо разумное такому правителю, он вообще не представляет себе, что в мире существует что-либо разумное и дельное, кроме еды и облегчения от нее, плотских наслаждений и верховой езды» [7, 193].

В своих произведениях Дониш давал суровые характеристики чиновниками эмирата: «Если же присмотреться к ним хорошо, то эмир - никто иной, как развратник и кровожадный тиран, казий - заядлый взяточник и вымогатель, раис - продажный сводник и безбожник, а начальник стражи - пьяница и игрок, атаман разбойников и главный вор» [7, 223]. Несмотря на субъективность этих оценок, они были искренним «криком души» одного из самых выдающихся умов Средней Азии XIX века.

Дониш говорит о том, что очень важно, чтобы армия была регулярной и воины получали достойное жалование. «Без одежды и хлеба войну ведёт лишь шахматное войско», - пишет он. Далее Дониш пишет о том, что в боях с противником надо всегда награждать храбрых воинов. «Рядом с полем сражения должны быть всегда динары и дирхемы, а при них - верный чиновник, который тут же наличными награждал бы всякого, кто проявил храбрость и нанёс ущерб врагу», - подчёркивает Дониш [16, 49-50].

Как просветитель, Ахмад Дониш, верил, что реформы образования способны преобразовать Бухарский эмират, превратив его из феодальной деспотии в «просвещённую конституционную монархию» [16, 16].

Он был сторонником транскультурализма. Другими словами, он

предлагал смотреть на мир, выходя за рамки собственной традиционной культуры. Ахмад Дониш также был сторонником изучения русской культуры при помощи русского языка и новометодных школ Бухары.

Для формирования его политических мыслей важное значение имел ислам, в первую очередь ханафитский фикх³⁸. Великий таджикский реформатор хотел реформировать общество на основе исламских законов, приспособить ислам к новым реалиям.

А. Дониш видел реформы в Бухарском эмирате через справедливого эмира. В своей книге «Редкостные происшествия» он пишет о том, что государь должен быть садовником в своём государстве. Бог передаёт ему сад – государство, чтобы он благоустроил его (Цит по Раджабов 1961: 93). «Справедливость и милость эмира являются основой спокойной жизни. Если распространится слух о благоустроенных домах и землях, о справедливости и милости эмира, то купцы и чужеземцы будут охотно приезжать. Они привезут зерно, ткани и другие товары. Страна благоустроится, и казна разбогатеет» [10, 94]. Помимо справедливого эмира, Дониш был сторонником честности должностных лиц эмира. Далее Дониш в своих реформах предлагал, чтобы в учреждениях работали образованные специалисты: врачи, учителя и др. По задумкам Дониша, народ должен быть образован и благороден; этот тезис его похож на всеобщее обучение грамотности. Дониш также выступал за справедливое распределение природных ресурсов, таких как вода. В условиях среднеазиатского климата этот тезис имел чрезвычайно важное значение. Другими словами, Дониш предлагал разветвлённую ирригационную систему по всему государству.

«Эмиру следует назначать чиновников на должности, исходя из способностей, знаний и опыта того или иного лица. Там, например, послом султана в соседней стране может быть человек, который хорошо знает географию и историю, имеет ораторский талант, высокую культуру речи и основательные знания об отношениях между государствами» (Цит. по [10, 102-103]). Дониш предлагал создать постоянно обученную армию. Таким образом, как мы видим, Дониш предлагал реформировать все стороны жизни в эмирате. К сожалению, тогда его программу реформ отвергли, и она не была принята эмиром и его приближенными. Академики А. М. Богоутдинов и И. М. Муминов Ахмада Дониша считали представителем «примитивной крестьянской демократии» (Цит. по [1, 7]).

Использование разума в государственном устройстве является важнейшим критерием. В своих политических воззрениях Дониш неоднократно подчёркивал, что правитель должен быть глубоко разумным человеком, который своим мудрым правлением приведёт страну к

³⁸ Фикх – исламская юриспруденция.

политической стабильности, где люди могли бы чувствовать себя в безопасности.

В конце XIX в. в Среднюю Азию проникают идеи модернизации, пришедшие в регион из разных мест, в том числе из России. Местные интеллектуалы готовят свои ответы на вызовы новой политической реальности. Элементы российской и европейской философии начинают проникать в общественное сознание, что приводит к появлению новых взглядов на власть и на отношения между правителем и народом.

Мы согласны с таджикским литературоведом Р. Хади-заде, который пишет о том, что основным средством воздействия просветителей на общественное мнение была художественная литература [18, 24; 19].

После второго визита в Россию «доверие эмира Музаффара к Донишу возросло до такой степени, что он удостоил его почётного звания «урок» и предложил высокий пост при дворе. Однако Дониш, сославшись на уважительные причины, отказался принять эту должность» [20, 38]. «Истинные просветители во главе с Ахмадом Донишем пропагандировали науку и знания с целью искоренения фанатизма и твердо верили в то, что создание новометодных школ, обновление учебных программ в школах и медресе выведут народ на широкую дорогу счастья и образованности» [20, 40].

Некоторые исследователи упрекали Дониша в том, что «он не имел четкого представления о передовой революционно-демократической мысли, получившей широкое развитие в русском обществе второй половине XIX в» [15, 93]. На наш взгляд, Дониш и не ставил перед собой цели свергнуть строй революционным путём; напротив, он был сторонником эволюционных изменений в обществе.

В заключение уместно привести слова Садри Зиё (1867-1932) - современника и продолжателя дела Ахмада Дониша о нем: «Ахмад Калле был человеком уникальным в сообществе учёных, непревзойденным во всех ремеслах, знатоком Божьего слова, выразителем смыслов, умелым толкователем преданий и пророческих историй, выдающимся историком, живописцем уровня Бехзада и Мони, в астрономии равным Улугбеку, каллиграфом уровня Мирали, музыкантом, подобным Венере Небесной, художником, подобным Миршафе, в деле врачевания - подобно Абуали Сина (Авиценне), в щедрости он был подобен Хатаму Таи, в поэзии - Саади Ширази, в прозе - Хусейну Кашифи» (Цит. по: [22, 10]).

Дониш не только заложил основы просветительского движения в Бухаре, но и воспитал в этом духе своих учеников. Некоторые из них, как Шамсиддин Шохин (1857-1899), Тошходжа Асири (1864-1916) и Садриддин Айни (1878-1954), стали его верными последователями. Именно поэтому классик таджикской литературы С. Айни называет

Дониша «яркой утренней звездой на тёмном горизонте Бухары» [2, 20].

Его призыв к знанию, справедливости и разуму является актуальным и сегодня. Ахмад Дониш - не просто страница истории, а духовный ориентир, символ борьбы за свободу мысли и достоинство человека, чьё наследие продолжает вдохновлять таджикский народ на пути к знаниям и самосознанию.

Отрадно, что просветительские идеи Ахмада Дониша в сегодняшнем Таджикистане живы в речах и делах Основателя мира и национального единства – Лидера нации, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона. Так, 20 марта 2014 года на встрече с представителями интеллигенции страны он сказал: «Задача представителей интеллигенции заключается в том, чтобы как можно больше творить и созидать, прививать подросткам и молодёжи страны любовь к книге, уважение к наследию предков и стремление к освоению знаний. Вам следует агитировать и пропагандировать чтение среди молодёжи и подростков» [6].

Действительно, в последние годы в Таджикистане широкую популярность приобрели различные литературные и исторические конкурсы. Государство выделяет значительные средства на их проведение. В октябре текущего года в Душанбе состоится четырнадцатая Международная выставка-ярмарка «Книга Душанбе». Организаторы видят свою миссию в популяризации книги, укреплении и расширении культурных связей Таджикистана с другими государствами, а также в продвижении чтения в обществе.

Уже несколько лет под эгидой Президента Республики Таджикистан проводится конкурс «Фуруғи субҳи доноӣ китоб аст» («Мудрости зари сиянье – книга»). На проведение данного конкурса в 2026 году государство выделяет 8 млн 290 тыс. сомони [12].

Как видно из приведённых примеров, просветительские идеи Ахмада Дониша продолжают влиять на умы читающего народа. Сегодня, обращаясь к его наследию, Таджикистан черпает в нём не только историческую мудрость, но и ориентиры для собственного развития.

Литература:

1. Аvezбаева, Р. Г. Общественно-политические и философские взгляды Ахмада Дониша. Автореф. дисс на соиск. уч. ст. канд. философ. наук / Аvezбаева Раиса Гадайбаевна [Место защиты: АН СССР. Ин-т философии]. – Москва, 1964. – 18 с.
2. Айни, С. История Бухарской революции / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 1987. – 240 с (на тадж. яз).

3. Арипов, М. Из истории педагогической мысли таджикского народа. Часть II / М. Арипов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – 190 с.
4. Богоутдинов, А. М. Из истории общественно-политической мысли таджикского народа / А. М. Богоутдинов // Вопросы философии. – 1951. – № 3. – С. 126-136.
5. Гафаров, Н. У. Джадидизм в Средней Азии в конце XIX – начале XX вв. автореф. дисс. на соискание уч. ст. докт. ист. наук. / Гафаров Нуманджон Усманжонович. [Место защиты: Тадж. нац. ун-т]. – Душанбе, 2013. – 46 с.
6. Глава Государства: «Представителям интеллигенции следует агитировать молодежь к чтению» <https://khovar.tj/rus/2014/03/vstrecha-s-predstavitelyami-intelligentsii/> Дата обращения 02 марта 2026 г.
7. Дониш, А. Путешествие из Бухары в Петербург / А. Дониш. Изд. 2-е, перер. и доп. Пер. с тадж. М. Н. Османова и Л. Н. Демидчик. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 280 с.
8. Дониш, А. Наводиру-л-вақоъ (Редкостные происшествия) / А. Дониш. – Душанбе: Адиб, 2020 – 480 с. (на тадж. яз).
9. Кант, И. Сочинения. В шести томах / И. Кант. Под общ. ред. В.Ф. Асмуса и др. Т.6. – М.: Мысль, 1966. – 743 с.
10. Раджабов, З. Ш. Выдающийся просветитель таджикского народа Ахмад Дониш / З. Ш. Раджабов. – Сталинабад: Полиграфкомбинат Министерства культуры Таджикской ССР, 1961. – 220 с.
11. Раджабов, З. Ш. О «политическом трактате» Ахмада Дониш. (краткий очерк) / З. Ш. Раджабов. – Душанбе: Дониш, 1976. – 127 с.
12. Распоряжение Президента Республики Таджикистан о проведении республиканского конкурса «Фуруги субхи донои китоб аст» в 2026 г. <https://khovar.tj/rus/2026/01/rasporyazhenie-prezidenta-respubliki-tadzhikistan-o-provedenii-respublikanskogo-konkursa-furugi-subhi-donoi-kitob-ast-v-2026-godu/> Дата обращения 03 марта 2026 г.
13. Саидов, И. Исследователи Бухары о жизни и деятельности Ахмада Дониша / И. Саидов, Ш. Хайтов, Р Саидова. // Ахмад Дониш и общественно-политическая мысль народов Центральной Азии во второй половине XIX - начале XX веков. Отв. ред. А. Гафуров. - Душанбе: Дониш, 2017. - С. 75-83.
14. Самиев, Б. Дж. Социально-политические воззрения Ахмада Дониша. Дисс. на соис. уч. ст. канд. философ наук / Самиев Бобо Джураевич [Место защиты: Ин-т философии и права АН Респ. Таджикистан]. – Душанбе 1998. – 140 с.
15. Сафаралиев, Б. Истоки просвещения. К истории таджикской культуры. Часть 1 / Б. Сафаралиев. – М.: Сабо, 1997. – 238 с.

16. Трактат Ахмада Дониша «История мангитской династий» / Перевод, предисловие и примечания И.А. Наджафовой. - Душанбе: Дониш, 1967. – 142 с.
17. Улуғзода, С. Аҳмади Дониш / С. Улуғзода. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1946. – 88 с (на тадж. яз).
18. Хади-заде, Р. Ахмад Дониш и таджикская просветительская литература. Автореф. дис. на соис. уч. ст. доктора филол. наук / Хади-заде Расул [Место защиты: АН СССР. Ин-т народов Азии]. – Москва, 1978. – 55 с.
19. Хади-заде, Р. Звезда во мгле: Исторический роман / Р. Хади-заде. Пер. с тадж. - М.: Советский писатель, 1986. – 368 с.
20. Хайдаров, А. А. Реформаторские взгляды Ахмада Дониша в обновлении системы образования в Бухарском эмирате (XIX и начала XX веков). Дисс. на соис. ученой ст. кандидата педагогических наук. / Хайдаров Авсамад Алифбекович [Место защиты: Акад. образования Таджикистана]. – Душанбе, 2012. – 181 с.
21. Хотамов, Н. Х. Ахмад Дониш и Бухарские джаиды / Н. Х. Хотамов // Ахмад Дониш и общественно-политическая мысль народов Центральной Азии во второй половине XIX - начале XX веков. Отв. ред. А. Гафуров. - Душанбе: Дониш, 2017. - С. 6-21.
22. Юнусов А. Ахмад Дониш. Указатель литературы. Вып. II. / А. Юнусов, И. Норкаллаев. – Душанбе: Госкомстат Таджикской ССР, 1988. – 124 с.
23. Khalid, A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia / A. Khalid. - Berkeley: University of California Press, 1998. – 335 p.

ТДУ: 796:94(575.3)"1950/1990"

ВАРЗИШ ДАР БАДАХШОНИ ШУРАВӢ: ВАЗЪ, ДАСТОВАРДҲО ВА МУШКИЛОТ (СОЛҲОИ 1950–1990)

Ниёзбеков Д.авлат Толибекович³⁹

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи раванди рушд ва таҳаввули тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши дар Тоҷикистон, махсусан дар ҳудуди ВМКБ, дар давраи солҳои 1950–1990 бахшида шудааст. Дар асоси маводи бойгонӣ, ҳуҷҷатҳои расмӣ ва маълумоти воқеӣ хусусиятҳои сиёсати давлатӣ дар соҳаи тарбияи ҷисмонӣ, ташаққули инфрасохтори варзишӣ, рушди ташиқлотҳои варзишӣ, мактабҳо ва маҳфилҳои варзишӣ, инчунин раванди тайёр намудани кадрҳои соҳибхисос таҳлил гардидааст. Ба рушди намудҳои гуногуни варзиш, баргузориҳои мусобиқаҳои вилоятӣ ва ҷумҳуриявӣ, иштироки варзишгарони ВМКБ дар мусобиқаҳои умумииттифоқӣ ва байналмилалӣ ва низоми ҳавасмандгардонии маънавию моддӣ онҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Дар мақола ҳам дастовардҳои марбут ба оммавигардонии варзиш ва фароҳам овардани имкониятҳои бештар барои тарбияи ҷисмонии ҷавонон ва ҳам мушкилоти мавҷуда, аз ҷумла норасоии иншооти варзишӣ, таҷҳизот, кадрҳо ва камбудии ташиқлӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳамчунин саҳми варзишгарон ва мураббӣи маъруфи Бадахшон дар рушди варзиши миллӣ ва ташаққули анъанаҳои варзишии минтақа баррасӣ гардидааст. Муаллиф ба ҳулоса меояд, ки давраи Шуравӣ дар ташаққули низоми муассисавии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ВМКБ, омода намудани кадрҳои варзишӣ ва заминагузори барои рушди минбаъдаи соҳаи варзиш дар минтақа нақши муҳим доштааст.

Калидвожаҳо: тарбияи ҷисмонӣ, варзиш, Тоҷикистон, Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, давраи шуравӣ, ташиқлотҳои варзишӣ, инфрасохтори варзишӣ, сарчашмаҳои бойгонӣ, варзишгарон, мураббӣи мусобиқаҳои варзишӣ,

³⁹**Ниёзбеков Давлат Толибекович** – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯбаи таърих, мардумшиносӣ ва бостоншиносӣ, номзади илмҳои фалсафа, дотсент. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 935058384; e-mail: dato_73n@mail.ru.

Ниёзбеков Давлат Толибекович – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел истории, этнографии и археологии, кандидат философских наук, доцент. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 935058384; e-mail: dato_73n@mail.ru.

Niyozbekov Davlat Tolibekovich – Institute of Humanitarian sciences named after academican B. Iskandarov of the NAST, department of history, ethnography and archeology, candidate of philosophical sciences, associate professor. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992) 935058384; e-mail: dato_73n@mail.ru.

тарбияи ҷисмонии ҷавонон.

Спорт в советском Бадахшане: состояние, достижения и проблемы (1950–1990 гг.)

Статья посвящена исследованию процессов развития и трансформации физической культуры и спорта в Таджикистане, в особенности на территории ГБАО, в период с 1950 по 1990 гг. На основе архивных материалов, официальных документов и фактических данных анализируются особенности государственной политики в сфере физического воспитания, становление спортивной инфраструктуры, развитие спортивных организаций, школ и секций, а также подготовка квалифицированных кадров. Особое внимание уделяется развитию различных видов спорта, проведению областных и республиканских соревнований, участию спортсменов ГБАО в общесоюзных и международных состязаниях и системе их морального и материального поощрения. В статье выявляются как положительные результаты, связанные с массовизацией спорта и расширением возможностей для физического воспитания молодёжи, так и существовавшие проблемы, включая недостаток спортивных сооружений, оборудования, кадров и организационные недостатки. Отдельно рассматривается вклад известных спортсменов и тренеров Бадахшана в развитие отечественного спорта и формирование спортивных традиций региона. Сделан вывод о том, что советский период сыграл значительную роль в институциональном оформлении спортивной системы ГБАО, подготовке спортивных кадров и формировании основы для дальнейшего развития физической культуры и спорта в регионе.

Ключевые слова: физическая культура, спорт, Таджикистан, Горно-Бадахшанская автономная область, советский период, спортивные организации, спортивная инфраструктура, архивные источники, спортсмены, тренеры, соревнования, физическое воспитание.

Sport in soviet Badakhshan: state, achievements and challenges (1950–1990)

This article examines the development and transformation of physical culture and sport in Tajikistan, with particular emphasis on the Gorno-Badakhshan Autonomous Region, during the period from 1950 to 1990. Based on archival materials, official documents, and factual evidence, the study analyzes state policy in the field of physical education, the formation of sports infrastructure, the development of sports organizations, schools and sections, and the training of qualified specialists. Particular attention is paid to the development of different sports, the organization of regional and republican competitions, the participation of athletes from Gorno-Badakhshan in all-Union and international competitions, and the system of moral and material incentives for athletes. The article identifies both positive developments associated with the mass popularization of sport and the expansion of opportunities for physical education among young people, as well as persistent problems related to the shortage of sports facilities, equipment, qualified personnel, and organizational shortcomings. The contribution of prominent athletes and coaches from Badakhshan to the development of national sport and the formation of regional sporting traditions is

also examined. The study concludes that the Soviet period played an important role in the institutional development of physical culture and sport in Gorno-Badakhshan, the training of sports personnel, and the establishment of foundations for the subsequent development of sport in the region.

Keywords: *physical culture, sport, Tajikistan, Gorno-Badakhshan Autonomous Region, Soviet period, sports organizations, sports infrastructure, archival sources, athletes, coaches, competitions, physical education.*

Давраи солҳои 1950-1990 дар таърихи рушди варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, ҳамчун марҳилаи муҳим ва сарнавиштсоз арзёбӣ мегардад. Баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ давлат ба масъалаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва оммавигардонии варзиш таваҷҷуҳи махсус зоҳир намуда, барои ҷалби ҷавонон ба машғулиятҳои варзишӣ шароити мусоид фароҳам овард. Дар ин давра дар шаҳру ноҳияҳои мамлакат варзишгоҳҳо, толорҳои варзишӣ, мактабҳои махсуси варзишӣ ва сексияҳои гуногуни тарбияи ҷисмонӣ таъсис ёфта, навҳои нави варзиш тадриҷан рушд карданд.

Дар ВМКБ низ сиёсати давлатии рушди варзиш ба таври фаъол амалӣ гардида, дар баробари варзишҳои суннатӣ, намудҳои муосири варзиш, аз қабili футбол, волейбол, баскетбол, бокс, гӯштин, сабукатлетика, лижаронӣ ва кӯҳнавардӣ густариш пайдо намуданд. Маҳз дар ҳамин давра заминаҳои аввалини мактабҳои варзишӣ ба вуҷуд омада, як қатор варзишгарони боистеъдоди минтақа дар мусобиқаҳои ҷумҳуриявӣ ва умумииттифоқӣ ширкат варзида, соҳиби ҷойҳои намоён гардиданд.

Дар замони Шуравӣ варзиш ҳамчун воситаи муҳими тарбияи ҷавонон, таҳкими саломатӣ ва омодагории ҷисмонии аҳоли арзёбӣ мешуд. Бо ин мақсад дар тамоми ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Шуравӣ низоми ягонаи тарбияи ҷисмонӣ амал мекард. Дар Тоҷикистон низ ҷамъиятҳои варзишии «Динамо», «Спартак», «Ҳосилот», «Меҳнат» ва дигар ташкилотҳои соҳавӣ фаъолияти густурда доштанд.

Дар давраи баъдичангӣ дар мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, инчунин дар муассисаҳои давлатӣ ва корхонаҳои ВМКБ раванди таъсиси кумитаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш густариши васеъ пайдо намуд. Фаъолияти ин ташкилотҳо ба рушди варзиши оммавӣ, таҳкими тарбияи ҷисмонии аҳоли ва баланд бардоштани сатҳи омодагии варзишии ҷавонон равона гардида буд. Дар баробари баъзе дастовардҳо дар самти фаъолияти ташкилӣ ва амалӣ, ҳамчунин як қатор камбудӣҳо низ мавҷуд буданд, ки ба таъминоти моддию техникаӣ, масъалаҳои кадрӣ ва сатҳи баргузориҳои чорабиниҳои оммавии варзишӣ алоқаманд буданд. Масъалаҳои зикршуда мунтазам дар ҷаласаҳои Кумитаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши назди кумитаи иҷроияи вилоятии ВМКБ мавриди баррасӣ қарор мегирифтанд.

Дар ин замина, мурочиат ба баъзе протоколҳои чаласаҳо, ки дар маводи бойгонӣ маҳфуз мондаанд, муҳим ва мақсаднок ба назар мерасад, зеро онҳо имконияти медиҳанд вазъият ва хусусиятҳои рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар давраи мавриди назар ба таври мукамалтар равшан гарданд. Мутобиқи нақшаи тақвими мусобиқаҳои қаҳрамонии шаҳр оид ба шохмот, шашка, волейбол ва дигар намудҳои варзиш баргузор гардиданд. Ду мураббии доимӣ аз рӯйи ғуштини миллӣ ва волейбол фаъолият менамуданд.

Бо вучуди тағйироти муайяни мусбат ва рушди тадриҷии соҳаи варзиш, маҷмуи мушкilotи ҳалношуда ҳам дар коллективҳои меҳнатӣ ва ҳам бевосита дар муассисаҳои варзишӣ боқӣ мемонд. Ин мушкilot пеш аз ҳама ба ташкили фаъолияти варзишӣ, таъминоти моддию техникӣ, фароҳам овардани шароити зарурӣ барои омодаسازیи варзишгарон, инчунин масъалаҳои ҳавасмандгардонии маънавию моддии онҳо алоқаманд буданд. Маълумот дар бораи мушкilotи мавҷуда ва хусусиятҳои фаъолияти муассисаҳои варзиширо метавон аз сарчашмаҳои бойгонии давраи таҳқиқ ба даст овард, ки дар онҳо маводи муҳими ҳуҷҷатӣ оид ба вазъи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш инъикос ёфтааст.

Масалан, дар қарори чаласаи ҳайати раёсати Шӯрои вилоятии Иттифоқи ҷамъиятҳо ва ташкилотҳои варзишии ВМКБ аз 23-уми ноябри соли 1967 «Дар бораи фаъолияти Шӯрои вилоятии Ҷамъияти ихтиёрии варзишии «Тоҷикистон»-и ВМКБ дар соли 1967» чунин оварда шудааст: «Ҳайати раёсат қайд менамояд, ки сарфи назар аз баъзе беҳбудӣҳо дар самти корҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ, дар фаъолияти Шӯрои вилоятии Ҷамъияти ихтиёрии варзишии «Тоҷикистон»-и ВМКБ камбудӣҳои ҷиддӣ ҷой доранд. Дастаҳои тарбияи ҷисмонии Шӯрои мазкур дар назди комбинати хизмати маишӣ ва Идораи сохтмонӣ-монтажӣ (СМУ) хеле заиф мебошанд. Ин дастаҳо дар давоми 10 моҳ ягон ҷорабинии варзишӣ баргузор накардаанд» [5, 24].

Ҳамчунин дар ҳуҷҷати дигари парвандаи мазкур мувофиқи қарори чаласаи ҳайати раёсати Шӯрои вилоятии Иттифоқи ҷамъиятҳо ва ташкилотҳои варзишии ВМКБ аз 20-уми майи соли 1968, №13, чунин ҳолатро мушоҳида мекунем: «...Ҳайати раёсат қайд менамояд, ки сарфи назар аз баъзе беҳбудӣҳо дар қисми тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ, дар фаъолияти Шӯрои вилоятии Ҷамъияти ихтиёрии варзишии «Тоҷикистон» камбудӣҳои ҷиддӣ ба назар мерасанд. Ба чунин ташкилотҳо Неругоҳи барқи обии ба номи В. И. Ленин ва комбинати хизмати маишӣ дохил мешаванд. Илова бар ин, дар назди Комбинати хоҷагии коммуналӣ ва хизмати маишӣ шаҳри Хоруғ Шӯрои дастаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш таъсис дода нашуда, инчунин спартакиадаи «Тандурустӣ ва нерумандӣ» баргузор нагардидааст» [5, 33].

Бояд таъкид намуд, ки дар баробари ташкили дастаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ дар муассисаҳо, ҷамъовариҳои мунтазами ҳаққи узвият низ яке аз шартҳои муҳими ташаккул ва рушди фаъолияти варзишӣ ба ҳисоб мерафт. Маблағҳои аз ҳисоби ҳаққи узвият ҷамъоваришуда барои таъмини фаъолияти дастаҳо, харидории лавозимоти варзишӣ, нигоҳдории иншооти варзишӣ ва дастгирии чорабиниҳои тарбияи ҷисмонӣ истифода мегардиданд. Аз ин рӯ, масъалаи иҷрои саривақтӣ ва пурраи ухдадорӣҳои узвият на танҳо хусусияти молиявӣ, балки аҳамияти ташкиливу иҷтимоӣ низ дошт. Дар ҳолатҳои риоя нагардидани талаботи мазкур масъала дар маҷлисҳои дахлдор мавриди баррасӣ ва муҳокимаи ҷиддӣ қарор мегирифт. Чунин муносибат аз он шаҳодат медиҳад, ки дар низоми ташкили тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба интизоми ташкилӣ, иштироки аъзои дастаҳо ва таъмини заминаи моддиву молиявӣ фаъолияти онҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешуд. Ҳамин тариқ, ташкили дастаҳои варзишӣ ва таъмини устувориҳои молиявӣ фаъолияти онҳо ҳамчун ҷузъҳои ба ҳам алоқаманди сиёсати рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш баромад мекарданд. Ҳангоми таҳлили ҳуҷҷатҳои бойгонӣ вобаста ба масъалаи мазкур, дар асоси Қарори ҳайати раёсати Шурои вилоятии ҷамъиятҳо ва ташкилотҳои варзишии ВМКБ аз 15-уми апрели соли 1968, №1 «Дар бораи фаъолияти Шурои вилоятии Ҷамъияти ихтиёрии варзишии деҳоти «Ҳосилот»-и ВМКБ дар соли 1967», маълумоти зерин дарёфт гардид: «Дар давраи ҳисоботи соли 1967 дараҷаи якуми варзиширо 8 варзишгар, дараҷаи дуюмро 64 нафар, дараҷаи сеюмро 277 нафар ва дараҷаи наврасонаро 70 варзишгар соҳиб гардиданд. Бо вучуди ин, ҳайати раёсати Шурои вилоятии Иттифоқи ҷамъиятҳо ва ташкилотҳои варзишии ВМКБ қайд менамояд, ки дар фаъолияти Шурои вилоятии Ҷамъияти ихтиёрии варзишии деҳоти «Ҳосилот»-и ВМКБ дар назди Иттиҳодияи вилоятии кооператсияи матлубот, кооператсияи шаҳрӣ ва Раёсати кишоварзии вилоят ягон чорабиниҳои варзишӣ баргузор намегардад. Дар назди Заводи нон ва Комбинати ғӯшту шир шӯроҳои нави дастаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш таъсис дода нашудаанд. Илова бар ин, нақшаи ҷамъовариҳои ҳаққи узвият барои соли 1967, ки дар миқёси вилоят 7275 сӯмро ташкил медод, иҷро нагардид. Ҳамагӣ 5347 сӯм ҷамъоварӣ шуда, 1928 сӯм ҷамъ нагардидааст» [5, 35].

Гарчанде ки дар ҷаласаҳои мақомоти дахлдор масъалаҳои рушди соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, ташаккули тарзи ҳаёти солим ва ҷалби васеи аҳоли ба машғулиятҳои варзишӣ мунтазам мавриди баррасӣ қарор гирифта, вобаста ба ин самт қарорҳои дахлдор қабул мегардиданд, дар амал татбиқи онҳо дар баъзе корхонаҳо ва муассисаҳо ба таври зарурӣ таъмин карда намешуд. Дар натиҷа, як қисми қарорҳо ва чорабиниҳои ба нақша гирифташуда хусусияти расмӣ дошта, иҷрои амалии онҳо бо

мушкилоти ташкилӣ, моддиву техникӣ ва назорати нокифоя рӯ ба рӯ мешуд. Таҳлили ҳуҷҷатҳои бойгонӣ оид ба масъалаи мазкур нишон медиҳад, ки байни талаботи қарорҳои қабулшуда ва натиҷаҳои воқеии фаъолияти соҳаи варзиш дар сатҳи баъзе муассисаҳо ва корхонаҳо номувофиқӣ ба назар мерасид. Аз ин рӯ, омӯзиши маводи бойгонӣ имкон медиҳад, ки на танҳо самтҳои асосии сиёсати рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, балки дараҷаи татбиқи амалии қарорҳои қабулшуда ва омилҳои боздорандаи ин раванд низ муайян карда шаванд. Дар ин замина, таҳлилҳои бойгонӣ чунин натиҷаҳоро нишон медиҳанд: «Ҳам дар шаҳри Хоруғ ва ҳам дар ноҳияҳо дастаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш танҳо дар рӯйи қоғаз вучуд дошта, амалан бо онҳо қариб ягон кор бурда намешавад. Дар колхозҳо майдончаҳои варзишӣ мавҷуд нестанд, инчунин таҷҳизот ва лавозимоти тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ намерасанд. Дар шаҳри Хоруғ қорҳои варзишӣ ба ҳоли худ гузошта шудаанд. Дар чунин коллектив, ба монанди Автобазаи №50, ки дар он 450 нафар фаъолият менамоянд ва аксарияти мутлақи онҳоро ҷавонон ташкил медиҳанд, ҳеҷ гуна қорҳои варзишӣ баргузор карда намешаванд» [6, 12-13].

Зикр кардан ҷоиш аст, ки дар давраи мавриди таҳлил дар қаламрави ВМКБ ба рушди мусобиқаҳои варзишӣ байни ноҳияҳо таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешуд. Баргузориҳои мунтазами мусобиқаҳои ноҳиявӣ ва вилоятӣ барои муайян намудани варзишгарони беҳтарин, баланд бардоштани сатҳи маҳорати варзишӣ ва ташаккули дастаҳои мунтахаби вилоят заминаи мусоид фароҳам меовард. Дар асоси натиҷаҳои чунин мусобиқаҳо аз ҳисоби варзишгарони фаъол ва соҳибистеъдод дастаи мунтахаби ВМКБ таъсис дода шуда, он дар мусобиқаҳои ҷумҳуриявӣ ва баъзан дар ҷорабиниҳои варзишии берун аз ҳудуди ҷумҳурӣ намояндагии вилоятро ба уҳда мегирифт. Ин раванд дар маҷмӯъ ба таҳкими робитаҳои варзишии байни ноҳияҳо, афзоиши рақобати солим ва тақмили маҳорати варзишгарони маҳаллӣ мусоидат менамуд.

Масалан, соли 1970 барои иштирок дар мусобиқаи Ҷоми Мирзо-Ризо, ки дар пойтахти мамлакат баргузор гардид, дастаи мунтахаби ВМКБ ташкил карда шуд. Ба ҳайати даста беҳтарин варзишгарони вилоят, ки дар мусобиқаҳои дохиливилоятӣ натиҷаҳои назаррас ба даст оварда буданд, шомил карда шуданд. Ҳайати мазкур мувофиқи таҳлили ҳуҷҷатҳои бойгонӣ аз шахсони зерин иборат буд: «Мутобиқи Низомнома оид ба баргузориҳои чемпионати инфиродӣ-даставии ВМКБ аз рӯйи гӯштини миллӣ — «Гӯштингирӣ», рӯзҳои 9-10-уми май дар шаҳри Хоруғ мусобиқа барои Ҷоми Мирзо-Ризо баргузор гардид, ки дар он паҳлавонони ноҳияҳои Ванҷ, Рӯшон, Шуғнон ва инчунин гӯштингирони шаҳри Хоруғ иштирок намуданд.

Дастаҳои шаҳри Хоруғ ва ноҳияи Ванҷ, ки ҷойҳои якум ва дуумро

соҳиб гардиданд, бо дипломҳои дараҷаи якум ва дуум, инчунин бо ифтихорномаҳои Кумитаи вилоятии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш назди Кумитаи иҷроияи вилояти ВМКБ сарфароз гардонида шаванд. Дастаи ноҳияи Рӯшон, ки ҷойи сеюмро ишғол намуд, бо дипломи дараҷаи сеюм қадрдонӣ карда шавад.

Барои иштирок дар чемпионати Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон барои Ҷоми ба номи Мирзо-Ризо ҳайати дастаи мунтахаби ВМКБ дар ҷунин таркиб мукамал карда шавад: Хуҷаазизов З., Халилов Қ., Хуҷаазизов А., Ғуломайдархонов А., Шобибуллоев С., Ғайратов У., Шамсулов Р., Шолиев Д., Гандумов Р., Шошоев М., Лайлиев Ш., Раҳмонов, Асаншоев. Ба ҳайси мураббӣ Асайни Шокаландаров таъин карда шавад» [7, 6-7].

Рушди тадриҷии ҳаракати варзишӣ бо такмил ёфтани шаклҳои дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии варзишгароне, ки дар мусобиқаҳои сатҳҳои гуногун ба натиҷаҳои баланд ноил гардида буданд, ҳамроҳӣ менамуд. Агар дар марҳилаҳои аввал шаклҳои асосии эътирофи хизматҳои онҳо бо додани ифтихорномаҳо, сипосномаҳо, тухфаҳои хотиравӣ ва дигар нишонаҳои эътирофи ҷамъиятӣ маҳдуд мешуданд, пас минбаъд таҷрибаи ҳавасмандгардонии моддӣ низ тадриҷан густариш пайдо кард. Дар баробари тухфаҳо ва дигар шаклҳои қадрдонии хотиравӣ ба варзишгарон мукофотҳои пулӣ низ дода мешуданд. Ин раванд аз афзоиши аҳамияти иҷтимоии дастовардҳои варзишӣ ва кӯшиши ташкилотҳои дахлдор барои фароҳам овардани ангежаҳои иловагӣ чиҳати такмили маҳорати варзишӣ шаҳодат медиҳад.

Ҳамин тариқ, ташаккул ва рушди низоми ҳавасмандгардонии маънавию моддӣ варзишгарон яке аз самтҳои муҳими дастгирии давлатӣ ва ҷамъиятии соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба ҳисоб мерафт. Ҷорӣ намудани мукофотҳои пулӣ на танҳо ҳавасмандии варзишгаронро барои ноил шудан ба натиҷаҳои баланд афзоиш медод, балки барои ташаккули ангежаи устувортар чиҳати машғулиятҳои мунтазами варзишӣ, иштирок дар мусобиқаҳо ва такмили минбаъдаи маҳорати касбӣ замина фароҳам меовард: «Аз 24-28-уми июни соли 1977 дар шаҳри Хоруғ Спартакиадаи XXV мактаббачагони ВМКБ баргузор гардид, ки дар он 412 нафар хонанда ва мураббӣён аз ноҳияҳои Қалъаи Хумб, Ванҷ, Рӯшон, Шугнон, Мурғоб, Ишкошим ва шаҳри Хоруғ иштирок намуданд. Бо натиҷагирӣ аз Спартакиадаи XXV мактаббачагони ВМКБ, фармон дода мешавад:

1. Дастаи наврасони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобиқаи волейбол ҷойи якумро ишғол намуд, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якум Шӯъбаи вилоятии маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм сарфароз гардонида шавад.

2. Дастаи духтарони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобиқаи волейбол ҷойи

якумро соҳиб гардид, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятӣ маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм қадрдонӣ карда шавад.

3. Дастаи ноҳияи Ванҷ, ки дар гӯштини озод ҷойи якумро ишғол намуд, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятӣ маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм сарфароз гардонида шавад.

4. Дастаи наврасони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобикаи тӯби дастӣ ҷойи якумро соҳиб гардид, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятӣ маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм қадрдонӣ карда шавад.

5. Дастаи духтарони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобикаи тӯби дастӣ ҷойи якумро ишғол намуд, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятӣ маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм сарфароз гардонида шавад.

6. Дастаи шаҳри Хоруғ, ки дар мусобикаҳои варзиши сабук ҷойи якумро соҳиб гардид, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятӣ маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм қадрдонӣ карда шавад.

7. Дастаи шаҳри Хоруғ, ки дар мусобикаи тирпарронӣ ҷойи якумро ишғол намуд, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятӣ маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм сарфароз гардонида шавад.

8. Дастаи шаҳри Хоруғ, ки дар мусобикаи бисёрҳарбаи ГТО ҷойи якумро соҳиб гардид, бо Ҷоми хотиравӣ, дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятӣ маориф ва мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯм қадрдонӣ карда шавад.

Барои гузоштани рекорди ВМКБ дар намуди варзиши сабук Булбулшоев С. аз шаҳри Хоруғ дар тела додани вазна, Одилбеков Т. аз шаҳри Хоруғ дар давидан ба масофаи 400 метр ва Ризоев аз ноҳияи Қалъаи Хумб дар ҷаҳиш ба дарозӣ бо мукофоти арзишманд ба маблағи 15 сӯмӣ барои ҳар нафар сарфароз гардонида шаванд...

Мудири Шуъбаи вилоятӣ маорифи ВМКБ: Ғ. Фақиров.» [8, 3-7].

Бояд қайд намуд, ки дар охири солҳои 70-уми асри XX раванди ҷалби хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёна ба чорабиниҳои варзишӣ, аз ҷумла спартакиадаҳои мактабӣ ва ноҳиявӣ ҷумҳуриявӣ, ба таври назаррас вусъат ёфт. Афзоиши шумораи иштирокчиён аз таҳкими заминаи ташкилию методии тарбияи ҷисмонӣ дар муассисаҳои таълимӣ ва баланд гардидани тавачҷуҳи ҷавонон ба намудҳои гуногуни варзиш шаҳодат меод. Дар ин давра хонандагон на танҳо дар намудҳои анъанавӣ варзиш, балки дар як қатор намудҳои нави варзишӣ низ

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСИ

фаъолона иштирок намуда, малакаҳои ҷисмонӣ ва маҳорати варзишии худро такмил меоданд. Дар натиҷа, қисми зиёди онҳо дар мусобиқаҳои сатҳҳои гуногун натиҷаҳои назаррас ба даст оварда, ҳамчун варзишгарони ҷавони умедбахш шинохта мешуданд.

Таҳлилҳои бойгонӣ нишон медиҳанд, ки соли 1979 дар шаҳри Хоруғ Спартакиадаи XXVII мактаббачагони ВМКБ баргузор гардид. Спартакиада дар се марҳила гузаронида шуд:

Марҳилаи якум - аз 22 то 25 майи соли 1979 аз рӯйи тенниси рӯйимизӣ ва тӯби дастӣ;

Марҳилаи дуюм - аз 21 то 26 июн аз рӯйи баскетбол, волейбол, варзиши сабук, гӯштини озод ва шатранҷ;

Марҳилаи сеюм - аз 29 июн то 1 июл аз рӯйи бисёрҳарба, ГТО, тирпарронӣ ва гӯштини дзюдо.

Маълумотҳои пешниҳоднамудаи шӯъбаҳои ноҳиявӣ ва шаҳрии маориф нишон медиҳанд, ки дар мусобиқаҳои дохилимактабӣ 33616 нафар, дар мусобиқаҳои ноҳиявӣ шаҳрӣ 5466 нафар ва дар спартакиадаи вилоятӣ 669 нафар хонандагони мактабҳои таҳсилоти умумии вилоят иштирок намуданд. Зиёда аз 2500 нафар хонанда дараҷаҳои варзиширо иҷро ва тасдиқ намуданд. Иштирокчиёни Спартакиадаи XXVII ҳафт рекорди ноҳиявӣ ва як рекорди вилоятиро ба қайд гирифтанд [8, 23].

Бояд қайд намуд, ки дар баробари варзишгарон, мураббӣ низ ҳамчун яке аз омилҳои муҳими рушди ҳаракати варзишӣ дар ВМКБ эътироф гардида, барои фаъолияти самаранок ва саҳми назаррасашон дар омодасозии варзишгарон бо ифтихорномаҳо, сипосномаҳо ва дигар намудҳои ҳавасмандгардонии моддиву маънавӣ қадрдонӣ карда мешуданд. Дар давраи мавриди таҳлил нақши мураббӣ дар ташаккули маҳорати касбии варзишгарон, омодасозии дастаҳои мунтахаб, интихоби варзишгарони соҳибистеъдод ва баланд бардоштани натиҷаҳои онҳо ниҳоят муҳим буд. Маҳз фаъолияти мунтазам ва мақсадноки мураббӣ барои ба роҳ мондани раванди таълимиву тамринӣ, риояи интизоми варзишӣ ва иштироки бомуваффақияти варзишгарон дар мусобиқаҳои сатҳҳои гуногун замина фароҳам меовард.

Бо вучуди маҳдуд будани имкониятҳои моддиву техникӣ ва инфрасохтори варзишӣ дар баъзе ноҳияҳои вилоят, фаъолияти фидокоронаи мураббӣ дар рушди намудҳои гуногуни варзиш, ҷалби ҷавонон ба машғулиятҳои варзишӣ ва омодасозии захираи варзишӣ аҳамияти хос дошт. Аз ин рӯ, омӯзиши фаъолияти мураббӣ дар ин давра барои муайян намудани хусусиятҳои ташаккул ва рушди низоми тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ВМКБ аҳамияти илмӣ дорад. Таҳлили ҳуҷҷатҳои бойгонӣ оид ба масъалаи мазкур маълумоти арзишмандеро пешниҳод менамояд, ки нақши мураббӣ ва шаклҳои ҳавасмандгардонии

фаъолияти онҳоро инъикос мекунанд. Маводи бойгонӣ дар ин хусус чунин маълумотро дар бар мегирад: «Аз 12-15-уми июни соли 1978 дар шаҳри Хоруғ марҳилаи якуми Спартакиадаи XXVI мактаббачагони ВМКБ аз рӯи баскетбол ва тӯби дастӣ баргузор гардид, ки дар он 211 нафар хонандагон ҳамроҳ бо мураббӣён иштирок намуданд.

1. Дастаи наврасони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобиқаи баскетбол ҷойи якумро соҳиб гардид, бо Ҷоми хотиравӣ ва дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятии маорифи ВМКБ сарфароз гардонида шавад.

2. Дастаи духтарони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобиқаи баскетбол ҷойи якумро ишғол намуд, бо Ҷоми хотиравӣ ва дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятии маорифи ВМКБ қадрдонӣ карда шавад.

3. Дастаи наврасони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобиқаи тӯби дастӣ ҷойи якумро соҳиб гардид, бо Ҷоми хотиравӣ ва дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятии маорифи ВМКБ сарфароз гардонида шавад.

4. Дастаи духтарони шаҳри Хоруғ, ки дар мусобиқаи тӯби дастӣ ҷойи якумро ишғол намуд, бо Ҷоми хотиравӣ ва дипломи дараҷаи якуми Шуъбаи вилоятии маорифи ВМКБ қадрдонӣ карда шавад.

Барои омодагии хуби дастаҳо мураббӣёни зерин бо Ифтихорномаи Шуъбаи вилоятии маорифи ВМКБ сарфароз гардонида шаванд:

Холиқназаров Хушназар - мураббӣи дастаи наврасон оид ба баскетбол;

Шоҳхалилов Ғолибшо - мураббӣи дастаи духтарон оид ба баскетбол;

Гадомамадов Атобек - мураббӣи дастаи наврасон оид ба тӯби дастӣ;

Ширинов Ҷумъа - мураббӣи дастаи духтарон оид ба тӯби дастӣ» [8, 27-28].

Аз солҳои 1950 сар карда, дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ ҷорӣ гардида, мусобиқаҳои байни мактабҳо, ноҳияҳо ва вилоятҳо мунтазам баргузор мешуданд. Ин раванд барои ташаккули фарҳанги варзишӣ ва омодасозии варзишгарони касбӣ заминаи мусоид фароҳам овард.

Дар ВМКБ бо вучуди шароити кӯҳистон ва дурии ҷуғрофӣ, мақомоти маҳаллӣ ба рушди инфрасохтори варзиш аҳамияти зиёд медоданд. Дар маркази вилоят - шаҳри Хоруғ ва ноҳияҳои Шугнон, Роштқалъа, Ишкошим, Ванҷ ва Дарвоз майдончаҳои варзишӣ, толорҳои махсус ва клубҳои ҷавонон сохта шуданд.

Бо мақсади омода намудани варзишгарони дараҷаи олии ва инчунин захираи варзишӣ барои дастаи мунтахаби ВМКБ, соли 1957 дар шаҳри Хоруғ мактаби варзишии кӯдакона таъсис дода шуд, ки дар он шӯъбаҳои волейбол, шоҳмот, варзиши сабук, гӯштини тарзи озод ва тенниси рӯимизӣ фаъолият менамуданд. Бо ифтитоҳи ин мактаб фаъолияти кор бо варзишгарони наврас ҷоннок гардида, барои рушди оммавии варзиш дар

вилоят заминаи мусоид фароҳам омад.

Таҳлили маълумоти бойгонӣ нишон медиҳад, ки ба рушди минбаъдаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ВМКБ ҷорӣ гардидани маҷмааи нави «БММВО» (ГТО) соли 1972 мусоидати назаррас намуд. Аллакай дар соли аввали татбиқи он 6606 нафар ё худ 9,5 ҶОИИ аҳолии вилоят дар синни аз 10 то 60-сола дар супоридани меъёрҳои маҷмааи «БММВО» иштирок намуданд. Аз ин шумора 3302 нафар тамоми талаботи маҷмааро пурра иҷро карда, соҳиби нишони «БММВО» гардиданд. «...Барои супоридани меъёрҳои Комплекси умумииттифоқии тарбияи ҷисмонии БММВО дар мактабҳои шахр мутабоқи фармони директорон комиссияҳо таъсис дода шуданд. Тибқи санҷишҳо, дар мактаб-интернат аз 264 нафар хонанда нисфи онҳо меъёрҳоро супориданд; дар мактаби миёнаи №3 аз 405 нафар хонанда 210 нафар меъёрҳоро иҷро намуданд; дар мактаби миёнаи №8 аз 496 нафар - 180 нафар; дар мактаби миёнаи №6 аз 413 нафар - 66 нафар; дар мактаби миёнаи №7 аз 207 нафар - 54 нафар; дар мактаби миёнаи №9 аз 140 нафар - 40 нафар хонанда меъёрҳоро супориданд» [9, 17-18].

Яке аз намудҳои дастрастарики бозӣ дар байни аҳолии шохмот ба ҳисоб мерафт. Бори аввал соли 1948 дар шаҳри Хоруғ мусобиқаи шохмот баргузор гардид, ки онро Шурои иттифоқҳои касабави вилояти ВМКБ ташкил намуда буд. Нахустин чемпионати шаҳри Хоруғ 24-уми март соли 1949 баргузор гардида, 20 рӯз идома ёфт. Дар ин мусобиқа ҷои аввалро корманди истиғоҳи гидрометеорологӣ П. С. Качалов бо ба даст овардани 11, 5 ҶОИИ намуд. Ҷои дуюмро И. А. Малашин бо 11 ҶОИИ ва ҷои сеюмро М. Е. Клетселман бо 10 ҶОИИ соҳиб шуданд [1, 140–141].

Аз ҷиҳати таърихӣ ин маълумот нишон медиҳад, ки шохмот дар охири солҳои 1940 дар ҳаёти фарҳангӣ ва варзишии шаҳри Хоруғ тадриҷан мавқеи худро пайдо карда буд. Баргузориҳои мусобиқаҳои шахрӣ барои ташаккули муҳити рақобатии солим, муайян намудани беҳтарин шохмотбозон ва ҷалби аҳолии ба намудҳои зеҳнии варзиш заминаи мусоид фароҳам меовард. Ҳамзамон, иштироки кормандони соҳаҳои гуногуни меҳнатӣ дар мусобиқаҳо шаҳодат медиҳад, ки шохмот танҳо ба доираи варзишгарони касбӣ маҳдуд набуда, ҳамчун воситаи фароғат, рушди қобилияти зеҳнӣ ва муоширати иҷтимоӣ дар байни аҳолии паҳн гардида буд. Аз ин рӯ, ташкили аввалин чемпионатҳои шахриро метавон яке аз марҳилаҳои ибтидоии ташаккули низоми мунтазами мусобиқаҳои шохмот дар ВМКБ арзёбӣ намуд.

Бояд таъкид кард, ки ба рушди варзиши занона низ таваҷҷуҳи махсус зоҳир мешуд. Дар ҷалби духтарони маҳаллӣ, бахусус намоёндагони аҳолии таҳҷой, ба тарбияи ҷисмонӣ ва машғулиятҳои варзишӣ воҳӯриҳо бо варзишгарони сатҳи баланд нақши муҳим доштанд. Аз ҷумла, пас аз

мулоқоти Раъно Собирова, нахустин зан-алпинисти тоҷик ва фатҳкунандаи ду қуллаи ҳафтҳазорнафараи Помир - қуллаҳои Коммунизм ва Корженевская бо хонандагони мактабҳои шаҳри Хоруғ, беш аз нисфи иштирокчиёни воҳӯрӣ ба сексияҳои гуногуни варзишӣ номнавис шуданд. Ин воқеа нақши шахсиятҳои варзиширо дар ҷалби духтарон ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ва афзоиши шавқу рағбати онҳо ба ин соҳа нишон медиҳад.

Соли 1974 варзишгардухтарони ВМКБ дар Спартакиадаи VI ҷавонони зан иштирок намуданд. Аз ҷумла, дар намуди варзиши сабук 15 нафар, тенниси рӯи миз 5 нафар, волейбол 10 нафар, тирандозӣ 4 нафар ва шохмот 4 нафар намояндагӣ карданд. Дар байни онҳо волейболбозон натиҷаи нисбатан баланд нишон дода, соҳиби ҷои сеюм гардиданд, шохмотбозон бошанд, ҷои чорумро ишғол намуданд [3, 24-25].

Раванди мазкур аз он шаҳодат медиҳад, ки дар солҳои 1970 барои иштироки ҷаҳли занон дар ҳаёти варзишии минтақа шароити мусоидтар фароҳам оварда мешуд. Ҷалби духтарон ба намудҳои гуногуни варзиш на танҳо барои баланд бардоштани сатҳи омодагии ҷисмонии онҳо, балки барои таҳкими нақши иҷтимоии занон дар ҷомеа низ аҳамияти муҳим дошт. Иштироки намояндагони ВМКБ дар спартакиадаҳои ҷумҳуриявӣ ва умумииттифоқӣ имконият фароҳам меовард, ки варзишгарони ҷавон таҷрибаи мусобақаҳои сатҳи баландро ба даст оварда, маҳорати касбии худро тақмил диҳанд. Махсусан, натиҷаи сеюми дастаи волейболбозон нишон медиҳад, ки рушди варзиши занона дар ВМКБ тадриҷан ба сатҳи натиҷаҳои назаррас расида, барои пайдоиши насли нави варзишгарони соҳибистеъдод замина гузошта буд.

Бо мақсади омода намудани кадрҳои баландихтисоси соҳиби маълумоти олии тарбияи ҷисмонӣ, соли 1953 дар назди Институти давлатии педагогии Душанбе ва соли 1965 дар назди Институти давлатии педагогии Ленинобод факултетҳои тарбияи ҷисмонӣ таъсис дода шуданд. Дар байни нахустин хатмкунандагони ин факултетҳо намояндагони зиёде аз ВМКБ буданд, ки баъдан дар рушди ҳаракати тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар вилоят саҳми арзанда гузоштанд. Аз ҷумла, Н. Назришоев, Д. Бозоров, Ф. Зоолшоев, А. Амирбеков аз зумраи чунин мутахассисон ба шумор мерафтанд.

Соли 1978 мактаби варзишии комплекси бачагонаи назди Раёсати ҷавонон, варзиш ва сайёҳии вилоят дар назди Кумитаи варзиши вилоят таъсис дода шуд. Сарвари аввалини мактаб Назришоев Нуралишо таъин гардида буд [4, 339].

*Нуралишо Назришоев парчамбардор аз Ҷумҳурии Тоҷикистон дар
Спартакиадаи I халқҳои ИҶШС соли 1956*

Бо мақсади тайёр намудани мутахассисони соҳиби маълумоти олии тарбияи ҷисмонӣ, бахусус мураббӣни намудҳои гуногуни варзиш, мувофиқи қарори Ҳукумати Иттиҳоди Шӯравӣ аз 15-уми март соли 1971 тахти №173, соли 1971 дар шаҳри Душанбе Институти тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Дар байни нахустин донишҷӯёни ин муассисаи олии варзишгарони пешсафи ВМКБ, аз ҷумла устодони варзиш Х. Ҷумаев, С. Нозимшоев, А. Муминов, Д. Булбулшоев, Ш. Қадамшоев ва дигарон таҳсил менамуданд.

Баъзе аз донишҷӯён - варзишгарон дар ҳайати намоёндагии Тоҷикистон дар мусобиқаҳои ниҳонии Спартакиадаи халқҳои ИҶШС соли 1971 иштирок намуданд. Дар байни онҳо паҳлавони ВМКБ Х. Ҷумаев ва вазнбардор Ш. Қадамшоев низ буданд.

Таҳлили маълумотҳои бойгонӣ нишон медиҳанд, ки дар рушди намудҳои нави варзиш дар вилоят мутахассисони даъватшуда аз ҷумҳуриҳои дигар низ саҳми муайян гузоштаанд. Бо мусоидати онҳо чунин намудҳои варзиш, ба монанди гимнастика, гӯштини «самбо», тирпарронии варзишӣ, хоккеи саҳроӣ ва дигар намудҳо дар вилоят густариш ёфтанд. Аз ҷумла, тахти роҳбарии мураббӣ Хитрашвили И. дастаи ҷумҳуриявӣ оид ба гӯштини тарзи озод, ки дар ҳайати он 6 варзишгар аз Бадахшон И. Мералишоев, С. Наврӯзбеков, С. Наботов, Н. Асаншоев, М. Навҷавонов ва А. Олимов шомил буданд, дар мусобиқаи байналмилалӣ дар Афғонистон иштирок намуданд [1, 29].

Яке аз паҳлавонони машҳури Бадахшон дар қаламрави ИҶШС Азалшо Олимов (1930–1998), зодаи деҳаи Рошорви ноҳияи Рӯшон, Чемпиони ИҶШС оид ба самбо дар соли 1955, ғолиби чандинқаратаи мусобиқаҳои Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон аз рӯи самбо, гӯштини миллӣ ва гӯштини озод буд. Мураббии

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

хизматнишондодаи Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон (1974) буд.

Азалиш Олимов бо ҳамроҳии падараш (деҳаи Рошорв, ноҳияи Рӯшон)

Олимов нахустин варзишгар аз Осиёи Марказӣ буд, ки қаҳрамони Иттиҳоди Шӯравӣ ва Аврупо (1955), инчунин қаҳрамони Қувваҳои Мусаллаҳи Шӯравӣ (1954) оид ба самбо гардид. Ӯ дар ҷамъияти варзишии «Динамо» таҳти роҳбарии мураббии хизматнишондодаи РСФСР оид ба самбо Лев Борисович Турин машқ мекард.

Пас аз хатми Институти педагогии шаҳри Душанбе (1966) ба фаъолияти мураббигӣ оғоз намуд. Дар Спартакиадаҳои I, II ва III Иттиҳоди Шӯравӣ ягона паҳлавони гӯштини озод аз Ҷумҳурии Шӯравии Сотсиалистии Тоҷикистон буд.

Солҳои 1966-1970 ба ҳайси директори мактаби варзишии ҷавонони шаҳри Душанбе фаъолият намуда солҳои 1970-1974 ҳамчун омӯзгори калон ва мураббии Институти кишоварзии Тоҷикистон фаъолият кард. Аз соли 1974 мураббии Мактаби варзишии кӯдакони №6-и шаҳри Душанбе буд. Бисёр паҳлавонон маҳз таҳти роҳбарии Олимов ба машғулияти гӯштин оғоз намуданд.

Яке аз паҳлавонони номдори на танҳо ҷумҳурӣ, балки берун аз он Муҳаммадшариф Сулаймонов, зодаи деҳаи Рованди ноҳияи Ванҷи ВМКБ, қаҳрамони биступанҷқарата Тоҷикистон оид ба самбо ва гӯштин буда, се маротиба дар байни собиқадорон қаҳрамони ҷаҳон гардидааст.

Соли 1970, баъди хатми мактаби миёна, ӯ ба факултети тарбияи ҷисмонии Институти педагогии шаҳри Душанбе дохил шуд. Соли 1971, бо таъсиси Институти давлатии тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон дар заминаи факултети тарбияи ҷисмонии Институти педагогии Душанбе, Муҳаммадшариф таҳсилро дар ин муассиса дар кафедраи гӯштин ва

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

мухорибаҳои шарқӣ идома дод. Ҳангоми интиҳоби ихтисос ӯ самборо интиҳоб намуда, тахти роҳбарии устодони варзиши ИҶШС А. Наботов ва М. Бачабеков тамрин карда, дар муддати кӯтоҳ дар мусобиқаҳои гуногуни сатҳи ҷумҳуриявӣ ширкат варзид ва ҷойҳои ифтихориро соҳиб шуд.

Соли 1973 дар яке аз рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ мақолае тахти унвони «Паланги Ванч» ба нашр расид, ки ба фаъолияти варзишии Муҳаммадшариф баҳшида шуда буд.

Соли 1973 дар шаҳри Тошканд Муҳаммадшариф тахти роҳбарии мураббии хизматнишондодаи Тоҷикистон, устоди варзиши ИҶШС Исмаи Абдуллоев дар мусобиқаи умумииттифоқӣ оид ба дзюдо иштирок намуд. Сулаймонов Исмаи Абдуллоевро бо ифтихор аввалин мураббии худ мешуморад. Дар ин мусобиқаҳо ӯ худро ҳамчун беҳтарин варзишгари дастаи мунтахаби ҷумҳурӣ нишон дода, ҳамаи рақибони худро мағлуб кард. Дар натиҷаи ин пирӯзӣ Муҳаммадшариф бори аввал дар фаъолияти варзишии худ ба унвони устоди варзиши ИҶШС мушарраф гардид.

Ҳамон соли 1973 дар шаҳри Донецк мусобиқаи умумииттифоқӣ оид ба дзюдо баргузор гардид, ки дар он ӯ дар вазни 80 кг ҷойи аввалро соҳиб шуд. Пас аз ду сол Муҳаммадшариф Сулаймонов дар ҳаёти дастаи самбочиёни РСС Тоҷикистон дар мусобиқаи умумииттифоқии варзишгарони деҳот дар шаҳри Таллин дар вазни 90 кг ҷойи дуюмро ишғол намуда, соҳиби медали нуқра гардид.

Соли 1975 дар шаҳри Тошканд дар мусобиқа барои ҷоизаи «Комсомолец Узбекистана» оид ба дзюдо Сулаймонов қаҳрамони ҷаҳон А. Бадаловро мағлуб намуда, соҳиби медали тилло гардид.

Вакте ки Муҳаммадшариф ба синни 20-солагӣ расид, соли 1973 дар яке аз рӯзномаҳои ҷумҳуриявӣ мақолае тахти унвони «Паланги Ванч» ба нашр расид.

Аз солҳои 90-ум сар карда, дар ҳамаи федератсияҳои байналмилалӣ ҷаҳон оид ба намудҳои гуногуни гӯштин мусобиқаҳо миёни устодон ва собиқадорон ба таври оммавӣ ташкил карда мешуданд.

Аз аввалин чемпионати ҷаҳон миёни собиқадорон, ки дар шаҳри курортӣ Нитса дар ҷануби Фаронса баргузор гардид, Муҳаммадшариф бо медали нуқра баргашт. Соли баъдӣ чунин чемпионат дар ватани Бозиҳои олимпӣ - шаҳри Афина баргузор шуда, ӯ боз соҳиби ҷойи дуюми фахрӣ гардид. Чемпионати ҷаҳон соли 2003 боз дар Фаронса баргузор шуд. Ин навбат Сулаймонов қаҳрамони ҷаҳон гардида, медали тиллоро ба даст овард.

Соли 2004 чемпионати ҷаҳон миёни собиқадорон дар Тоҷикистон, дар шаҳри Турсунзода баргузор гардид. Сулаймонов дар баробари дигар мухорибаҳои яккачини тоҷик ба зинаи баландтарини шоҳсуфа баромад.

Соли 2005 дастаи собиқадорони Тоҷикистон дар шаҳри Тошканд дар

чемпионати навбатӣ иштирок намуд. Сулаймонов дар вазни то 90 кг ғолиб омада, соҳиби медали тилло гардид.

Маҳмадшариф Сулаймонов тайи 40 соли фаъолият дар риштаи варзиш дахҳо шогирдонро барои сабқат дар сатҳи ҷумҳурӣ ва минтақаи ҷаҳон омода кардааст. Акмалиддин Каримов, Хушқадам Хисраов, Умед Раҳматуллоев, Комроншо Устопириён, Бобочон Зоиров, Қиёмиддин Авазов, Нозим Охиров, Азизи Ризвон ва Қандилҷони Рустамзода аз ҷумлаи шогирдони номдори Маҳмадшариф Сулаймонов мебошанд.

Гӯштини озод дар ҳудуди ВМКБ аз охири солҳои 1950 ба таври тадриҷӣ рушд намуд. Пас аз таъсиси Мактаби махсуси варзишии кӯдакон дар соли 1957 дар назди он ғуруҳи гӯштини озод низ ташкил карда шуд. Аз соли 1962 гӯштини озод ба барномаи Спартакиадаи хонандагон ворид гардид. Соли 1963 варзишгар Наврӯзбеков С. дар мусобиқаи умумииттифоқӣ барои дарёфти Ҷоидаи Заикин, ки дар шаҳри Кишинёв баргузор гардид, иштирок намуд. Дар соли 1963 ба гӯштини озод 187 нафар машғул буданд, дар соли 1965 бошад, шумораи гӯштингирон ба 128 нафар расид [2, 8]. То соли 1975 дар ВМКБ ба гӯштини озод 200 нафар машғул буда, аз ҷумла 6 нафар варзишгар дорои дараҷаи номзади устои варзиш ва дараҷаи якум, инчунин 80 нафар гӯштингир дорои дараҷаҳои дуҷум ва сеюми варзиш буданд.

Таҳлили ин нишондиҳандаҳо имкон медиҳад, ки гӯштини озодро яке аз намудҳои босуръат рушдбандаи варзиш дар ВМКБ дар давраи мавриди таҳқиқ арзёбӣ намоем. Ташкили ғуруҳҳои махсус дар мактабҳои варзишӣ ва ворид намудани гӯштини озод ба барномаи Спартакиадаи хонандагон барои ҷалби мунтазами наврасон ба ин намуди варзиш заминаи ташкилӣ фароҳам овард. Иштироки варзишгарони ВМКБ дар мусобиқаҳои берун аз ҷумҳурӣ низ нишон медиҳад, ки омодасозии варзишгарон тадриҷан аз сатҳи маҳаллӣ ба сатҳи минтақавӣ ва умумииттифоқӣ баромада буд. Афзоиши шумораи гӯштингирони дорои дараҷаҳои варзишӣ то соли 1975 аз баланд гардидани сифати омодагии онҳо ва ташаккули мактаби маҳаллии гӯштини озод шаҳодат медиҳад. Дар ин раванд фаъолияти мураббӣён, мактабҳои варзишӣ ва низоми мусобиқаҳои мунтазам нақши муҳим дошта, барои ошкор ва тарбияи истеъдодҳои ҷавон мусоидат мекард.

Аз 25-28-уми март соли 1986 дар шаҳри Хоруғ марҳилаи ниҳии Спартакиадаи IX оид ба гӯштини озод баргузор гардид. Дар он дастаҳои ноҳияҳои Рӯшон, Ванҷ, Шӯғнон ва ду дастаи шаҳри Хоруғ иштирок намуданд. Дар натиҷаи мусобиқа ҷои аввалро дастаи якуми шаҳри Хоруғ, ҷои дуҷумро дастаи ноҳияи Ванҷ ва ҷои сеюмро дастаи дуҷуми шаҳри Хоруғ соҳиб шуданд. Дар мачмуъ, дар ин мусобиқа 64 нафар гӯштингир иштирок намуданд.

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСИ

Баргузории чунин мусобикаи фарогир дар шаҳри Хоруғ аз сатҳи нисбатан баланди ташкилию техникий гўштини озод дар ВМКБ дар миёнаҳои солҳои 1980 шаҳодат медиҳад. Иштироки дастаҳои якчанд ноҳия ва ду дастаи шаҳри Хоруғ рақобати дохиливилоятиро тақвият дода, барои муқоисаи сатҳи омодагии варзишгарон ва муайян намудани дастаҳои қавитар имконият фароҳам меовард. Иштироки 64 нафар гўштингир дар мусобика инчунин аз густариши заминаи омодагии варзишӣ ва афзоиши таваҷҷуҳи наврастону ҷавонон ба гўштини озод дарак медиҳад. Ҳамин тариқ, то солҳои 1980 гўштини озод дар ВМКБ аз як намуди варзиши навбунёд ба яке аз самтҳои муҳими тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши рақобатӣ табдил ёфта буд.

Ҳамин тариқ, таҳлили маводи бойгонӣ, ҳуҷҷатҳои расмӣ ва маълумоти омӯрӣ нишон медиҳад, ки солҳои 1950-1990 дар таърихи ташаккул ва рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон марҳилаи муҳими институтсионалӣ ба ҳисоб меравад. Дар ин давра низомии ташкилию идоракунӣ соҳаи варзиш тадриҷан ташаккул ёфта, дар назди муассисаҳои таълимӣ, корхонаҳо ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ дастаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ таъсис дода шуданд, мактабҳо ва сексияҳои махсуси варзишӣ ба фаъолият оғоз намуданд. Баргузории спартакиадаҳои мактабӣ, мусобикаҳои ноҳиявӣ ва вилоятӣ, иштироки дастаи мунтахаби ВМКБ дар мусобикаҳои ҷумҳуриявӣ ва умумииттифокӣ, инчунин ба даст овардани натиҷаҳои назаррас аз ҷониби варзишгарони минтақа аз ташаккули тадриҷии мактаби варзишии маҳаллӣ шаҳодат медиҳад.

Дар баробари дастовардҳои назаррас, омӯзиши сарчашмаҳои бойгонӣ нишон медиҳад, ки рушди соҳаи варзиш дар ВМКБ бо як қатор маҳдудиятҳо ва мушкилоти объективӣ ташкилӣ низ рӯ ба рӯ буд. Норасоии иншооти варзишӣ, таҷҳизоту лавозимоти махсус, камбудии мутахассисони соҳибхтисос, суст будани фаъолияти баъзе дастаҳои тарбияи ҷисмонӣ дар корхонаҳо ва иҷро нагардидани қисме аз қарорҳои мақомоти дахлдор аз омилҳои асосии боздорандаи рушди соҳа ба шумор мерафтанд. Бо вучуди ин, фаъолияти пайвастаи мақомоти давлатӣ, муассисаҳои таълимӣ, ташкилотҳои варзишӣ, мураббӣён ва ҳуди варзишгарон имкон дод, ки дар минтақа заминаи муайяни моддию ташкилӣ ва кадрӣ соҳаи тарбияи ҷисмонӣ ташаккул ёбад. Махсусан, дастовардҳои варзишгарони ВМКБ дар мусобикаҳои сатҳҳои гуногун ва сахми шахсиятҳои маъруфи варзишӣ, аз ҷумла Азалшо Олимов ва Муҳаммадшариф Сулаймонов, на танҳо барои баланд бардоштани нуфузи варзиши минтақа, балки барои ташаккули ҳисси ифтихори миллӣ, тарғиби тарзи ҳаёти солим ва идомаи анъанаҳои варзишии Бадахшон аҳамияти муҳим доштанд. Аз ин рӯ, давраи солҳои 1950-1990-ро метавон ҳамчун

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

марҳилаи асосии ташаккули заминаҳои институтсионалӣ, кадрӣ ва иҷтимоии варзиш дар ВМКБ арзёбӣ намуд, ки таҷриба ва дастовардҳои он барои рушди минбаъдаи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар давраи истиқлол заминаи муайян гузошт.

Китобнома:

1. Мавлоназаров, Б. История развития физической культуры и спорта в Горно-Бадахшанской Автономной Области (1950-1990гг.) / Б. Мавлоназаров, А. К. Бабаджанов. - Душанбе: Хумо, 2005. – 156 с.
2. Мавлоназаров, Б. Распространение современных видов борьбы в Бадахшане / Б. Мавлоназаров. - Душанбе: ТГНУ, 1998. – 15 с.
3. Мавлоназаров, Б. Развитие физической культуры и спорта в Горно-Бадахшанской Автономной Области (1950-1990гг.) / Б. Мавлоназаров, А. К. Бабаджанов. - Душанбе: ТГНУ, 1995. – 31 с.
4. Масов, Р. Файзи истиқлол дар “Бони Ҷаҳон” / Р. Масов, Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе: Дониш, 2011. – 412 с.

Ҳуҷҷатҳои бойгонӣ:

5. Постановление заседания президиума областного совета Союза спортивных обществ и организаций ГБАО от 23 ноября 1967 года «О работе областного совета ДСО «Таджикистан» ГБАО за 1967 год» // Областной архив Облкомфизкультуры ГБАО (1965-1968 гг.). Ф. 272. Оп. 1. Д. 14. Л.41.
6. Постановление заседания комитета по физической культуре и спорту при облисполкоме ГБАО от 09 октября 1969 года «О мерах по дальнейшему развитию физической культуры и спорту» // Областной архив Облкомфизкультуры ГБАО (1969-1970). Ф. 12. Оп. 1. Д. 15. Л. 42.
7. Приказ №47. Областной комитет по физической культуре и спорта при облисполкоме ГБАО от 30 апреля 1970 года // Областной архив облкомфизкультуры ГБАО (1969 – 1971гг.). Ф. 272. Оп. 1. Д. 25. Л. 15.
8. Приказ по областному отделу народного образования ГБАО от 15 июня 1978 года №49 «Об итогах 1 – этапа XXVI спартакиады школьников ГБАО по баскетболу и ручному мячу» // Областной архив облкомфизкультуры ГБАО. Ф. 272. Оп. 1. Д. 27. Л. 29.
9. Совместное заседание комитета по физической культуре и спорту при Облисполкоме ГБАО и организационный комитет по проведению XXII Спартакиады школьников ГБАО. Протокол №4. // Областной архив облкомфизкультуры ГБАО (1972 – 1976). Ф. 272. Оп. 1. Д. 23. Л.41.

ТДУ: 39:008(575.3)"1991/2025"

**ТАҲАВВУЛОТИ ФАРҲАНГӢ БАӢДИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ
ДАВЛАТӢ: АНЪАНАҲО, РАСМУ ОИНҲО ВА АРЗИШҲОИ
МИЛЛӢ ДАР МИСОЛИ БАДАХШОН
Азорабекова Ширингул Мамадмуродбековна⁴⁰**

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи таҳаввулоти фарҳангии ВМКБ дар давраи соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон бахшида шуда, нақши истиқлолияти давлатиро дар эҳд, ҳифз ва рушди фарҳанги миллӣ дар мисоли Бадахшон баррасӣ менамояд. Диққати асосӣ ба ҳифзи анъанаҳо, расму оинҳои мардумӣ, арзишҳои маънавӣ, забонҳои маҳаллӣ, ҳунарҳои мардумӣ ва санъати миллӣ, инчунин рушди театр ва иштироки ҷавонон дар ҳифзу рушди мероси фарҳангӣ равона шудааст. Дар мақола таъсири сиёсати фарҳангии давлат, бунёд ва азнавсозии муассисаҳои фарҳангӣ, рушди сайёҳӣ ва дастгирии ҳунармандон ба таҳкими ҳудудиносии миллӣ ва ҳифзи ҳувияти фарҳангии сокинони минтақа таҳлил гардидааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки истиқлолияти давлатӣ барои эҳд ва рушди арзишҳои миллӣ ва фарҳанги мардуми Бадахшон заминаи мусоид фароҳам оварда, ҳифзи мероси фарҳангиро дар шароити ҷаҳонишавӣ аз вазифаҳои муҳими давлат ва ҷомеа медонад.

Калидвожаҳо: истиқлолияти давлатӣ, фарҳанги миллӣ, Бадахшон, анъанаҳо, расму оинҳо, арзишҳои миллӣ, мероси фарҳангӣ, ҳунарҳои мардумӣ, ҳудудиносии миллӣ, ҷавонон.

**Культурные трансформации после государственной независимости:
традиции, обычаи, обряды и национальные ценности на примере Бадахшана**

Статья посвящена исследованию культурных трансформаций в ГБАО в период государственной независимости Республики Таджикистан и

⁴⁰ **Азорабекова Ширингул Мамадмуродбековна** – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯбаи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, ходими калони илмӣ. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 939318339; e-mail: azorabecova.shiringul@mail.ru.

Азорабекова Ширингул Мамадмуродбековна – Институт гуманитарных наук им. академика Б. Искандарова НАНТ, отдел истории, археологии и этнографии, старший научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хорог, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 939318339; e-mail: azorabecova.shiringul@mail.ru.

Azorabecova Shiringul Mamadmurodbekovna – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the NAST, Department of history, archeology and ethnography, Senior Researcher. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992) 939318339; e-mail: azorabecova.shiringul@mail.ru.

рассматривает роль независимости как важной основы возрождения, сохранения и развития национальной культуры на примере Бадахшана. Основное внимание уделено сохранению традиций, народных обычаев и обрядов, духовных ценностей, местных языков, народных ремёсел и национального искусства, а также развитию театра и участию молодёжи в сохранении и развитии культурного наследия. В статье анализируется влияние государственной культурной политики, строительства и реконструкции учреждений культуры, развития туризма и поддержки мастеров народных промыслов на укрепление национального самосознания и сохранение культурной идентичности населения региона. Автор подчёркивает, что государственная независимость создала благоприятные условия для возрождения и развития национальных ценностей и народной культуры Бадахшана, рассматривая сохранение культурного наследия в условиях глобализации как одну из важных задач государства и общества.

Ключевые слова: государственная независимость, национальная культура, Бадахшан, традиции, обряды и обычаи, национальные ценности, культурное наследие, народные ремёсла, национальное самосознание, молодёжь.

Cultural transformations after state independence: traditions, customs, rituals, and national values: the case of Badakhshan

This article examines cultural transformations in the GBAO during the period of state independence of the Republic of Tajikistan and considers independence as an important foundation for the revival, preservation, and development of national culture, using Badakhshan as a case study. Particular attention is paid to the preservation of traditions, folk customs and rituals, spiritual values, local languages, traditional crafts, and national art, as well as to the development of theatre and the participation of young people in preserving and developing cultural heritage. The article analyzes the role of state cultural policy, the construction and reconstruction of cultural institutions, tourism development, and support for traditional craftsmen in strengthening national consciousness and preserving the cultural identity of the region's population. The author emphasizes that state independence has created favorable conditions for the revival and development of national values and the folk culture of Badakhshan, while considering the preservation of cultural heritage under conditions of globalization an important task of the state and society.

Keywords: state independence, national culture, Badakhshan, traditions, customs and rituals, national values, cultural heritage, traditional crafts, national identity, youth.

Истиқлолияти давлатӣ дар сарнавишти ҳар як миллат ҳамчун падидаи муҳими таърихӣ нақши сарнавиштсоз дорад. Барои миллати тоҷик ба даст овардани истиқлолият на танҳо оғози марҳалаи нави сиёсӣ ва иқтисодӣ, балки заминаи муҳимми эҳёи фарҳангӣ, таҳкими худшиносӣ ва ҳифзи арзишҳои миллӣ гардид.

Сарвари давлат ҳанӯз дар солҳои аввали соҳибистиқлолии кишвар дар суҳанрониҳои худ борҳо таъкид намуданд, ки бунёди давлати

демократӣ, ҳукукбунёд ва дунявӣ аз баланд бардоштани сатҳи маънавию фарҳангии ҷомеа вобастагӣ дорад. Дар Паёми худ ба Маҷлиси якуми яқҷояи Маҷлиси миллӣ ва Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27-уми апрели соли 2000 чунин иброз доштанд: «Таърих гувоҳ аст, ки халқи тоҷик аз қарри асрҳо то имрӯз симои миллати худро пеш аз ҳама тавассути фарҳанг нигоҳ доштааст ва дар байни халқу миллатҳои дигар соҳиби нуфузу эътибор гаштааст» [9, 369].

Бо соҳибистиклол гардидани Ҷумҳурии Тоҷикистон омӯзиш, ҳифз, эҳё ва рушди фарҳанги миллӣ ба яке аз самтҳои афзалиятноки сиёсати давлатӣ табдил ёфт. Зеро фарҳанг дар шинохт, ҳифз ва муаррифии хувияти миллӣ ва давлатдорӣ мавқеи муҳим дорад.

Дар тӯли 35 соли соҳибистиклолӣ, дар баробари дигар минтақаҳои кишвар, Бадахшон низ дар самтҳои гуногуни иҷтимоию иқтисодӣ ва фарҳангӣ ба дастовардҳои назаррас ноил гардид. Дар ин давра эҳёи мероси фарҳангӣ, рушди муассисаҳои фарҳангӣ, дастгирии ҳунармандони маҳаллӣ ва таҳкими арзишҳои миллӣ ба самтҳои муҳими сиёсати фарҳангӣ табдил ёфтанд. Чунонки дар яке аз суханронӣҳои Сарвари давлат таъкид шудааст: «Натиҷаи ғамхории Сарвари давлат, Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти кишвар муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон буд, ки тӯли солҳои соҳибистиклолӣ фарҳанги мо дубора ҷон гирифт ва имрӯз муаррифгари миллати мо дар арсаи ҷаҳонӣ гардид. Вазифаи мо ҳифзи фарҳанг аз таъсири бади фарҳанги бегона аст, ки метавонад ин дорони маънавии моро ба нестӣ барад. Миллате, ки тӯли таърихи дуру дарозаш аз дорони доштааш танҳо забону фарҳангаш боқӣ мондааст, дар мавҷи зиндагии ҷаҳонӣ ҳифзи он қарзу фарзи ҳар яки мост. Аз рушди он ҷараёнҳое, ки метавонанд ин сарватро фурӯ баранд, тавре бояд истифода кард, ки он баръакс, муаррифгари фарҳанги мо ба ҷаҳонӣ гардад» [9].

Дар марҳалаи нави таърихӣ фарҳанги миллӣ, бо таърих ба мероси бостонии худ, самтҳои тозаӣ рушдро касб намуд. Эҳёи ҳунари мардумӣ, суннатҳои таърихию миллӣ, тақвияти худшиносӣ ва арҷгузорӣ ба арзишҳои маънавӣ ба бахшҳои муҳими сиёсати фарҳангии кишвар табдил ёфтанд. Аз ин лиҳоз, давраи 35-солаи рушди фарҳанги Тоҷикистон, аз ҷумла фарҳанги Бадахшон, марҳалаи муҳими таърихи фарҳангии кишвар ба шумор меравад.

Истиқлолияти давлатӣ барои эҳё ва бозшиносии мероси маънавии миллат имкониятҳои нав фароҳам овард. Аҳли фарҳанг ба таъриху мероси ниёгон бо диди тоза рӯ оварда, тавассути осори ҳунари нақш ва ҷойгоҳи фарҳанги тоҷикро дар фазои фарҳангии ҷаҳонӣ бозтоб доданд. Дар ин раванд фарҳанг ҳамчун пайвандгари маънавии наслҳо, омили таҳкими худшиносии таърихӣ ва воситаи таҳкими ваҳдати миллӣ нақши муҳим

касб намуд. Дар сиёсати фарҳангии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон рушди фарҳанг ва санъат мавқеи афзалиятнок пайдо кард [10].

Фарҳанг ҳамчун ҷузъи муҳими ҳастии миллат дар раванди давлатсозӣ нақши калидӣ дошта, дар шароити ҷаҳонишавӣ яке аз омилҳои таҳкими ваҳдати миллӣ, суботи иҷтимоӣ ва рушди маънавии ҷомеа ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, ҳифзи арзишҳо ва анъанаҳои миллӣ дар шароити ҷаҳонишавӣ ва бархӯрди тамаддунҳо аҳамияти бештар пайдо мекунад.

Дар ин замина, омӯзиши таҳаввулоти фарҳангӣ дар минтақаҳои гуногуни кишвар дорои аҳамияти илмӣ ва амалӣ мебошад. Бадахшон ҳамчун минтақаи дорои таърихи куҳан, гуногунрангии фарҳангӣ ва анъанаҳои хоси этнофарҳангӣ дар ин раванд мавқеи махсус дорад. Дар минтақа анъанаҳои қадима, расму оинҳои мардумӣ, ҳунарҳои суннатӣ ва забонҳои маҳаллӣ то андозае ҳифз шуда буданд, аммо дар натиҷаи равандҳои иҷтимоиву фарҳангии даврҳои гуногун қисми зиёди онҳо рӯ ба фаромӯшӣ оварда, баъзеашон қисман ё пурра аз байн рафта буданд.

Дар даврони соҳибистиклолӣ барои эҳё ва рушди фарҳанги мардумии Бадахшон шароити мусоид фароҳам омад. Таваҷҷуҳи давлат ба ҳифзи мероси фарҳангӣ, рушди муассисаҳои фарҳангӣ ва дастгирии ҳунармандони маҳаллӣ ба эҳёи суннатҳо ва таҳкими хувияти фарҳангии сокинони минтақа мусоидат намуд.

Пас аз сукути Иттиҳоди Шӯравӣ ва ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ Тоҷикистон, аз ҷумла Бадахшон, ба марҳалаи нави рушди таърихӣ ворид гардид. Дар ин давра эҳёи фарҳанги миллӣ, расму русуми мардумӣ, суннатҳои таърихӣ ва арзишҳои маънавӣ ба масъалаҳои муҳими ҳаёти фарҳангии ҷомеа табдил ёфтанд.

Ин қисматро низ бо нигоҳи доштани мазмунӣ таърихӣ ва маълумоти оморӣ ба шакли пайдарҳам, академӣ ва бе такрор таҳрир кардам. Ибораҳои «ғизои маънавӣ» ва «тамоми ҷорабиниҳои фарҳангӣ» каме ғайриилмӣ буданд, бинобар ин онҳоро дақиқтар ифода кардам.

Дар шароити нави давлатдорӣ таваҷҷуҳ ба таърихи миллӣ, забони давлатӣ, анъанаҳои мардумӣ ва мероси фарҳангии бостонӣ афзоиш ёфт.

Солҳои аввали истиқлолият Тоҷикистон, аз ҷумла Бадахшон, бо мушкилоти сиёсӣ иҷтимоӣ ва ҷанги таҳмилии шаҳрвандӣ рӯ ба рӯ гардид, ки ба рушди соҳаҳои гуногун, аз ҷумла фарҳанг, таъсири манфӣ расонд. Бо барқарор гардидани сулҳу субот раванди эҳёи фарҳанг вусъат гирифта, фаъолияти муассисаҳои фарҳангӣ ба талаботи сиёсати нави давлатӣ мутобиқ карда шуд. Дар шаҳру ноҳияҳои вилоят бунёд, таъмир, тармим ва навсозии муассисаҳои фарҳангӣ, аз ҷумла хонаҳои фарҳанг, осорхонаҳо ва китобхонаҳо, ба роҳ монда шуд. Ин муассисаҳо ба марказҳои муҳими баргузори ҷорабиниҳои фарҳангӣ ва ташкили ҳаёти маънавӣ фарҳангии аҳоли табдил ёфтанд.

Тибқи маълумоти сардори Раёсати фарҳанги Вилояти Мухтори

Кӯҳистони Бадахшон Амирхон Гулдасташоев, иншооти фарҳангӣ, ки дар давоми 35 соли охир дар шаҳру ноҳияҳои вилоят бунёд ва азнавсозӣ шудаанд, чунинанд:

1. **Ноҳияи Дарвоз:** бунёди “Қасри фарҳанг”-и ноҳияи Дарвоз; боғи фарҳангӣ-фароғатӣ “Вомар-Ленд” дар деҳаи Дуробак; осорхонаи шоири халқии Тоҷикистон Муъмин Қаноат; “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Ҷорф; “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Ёгед; китобхонаи деҳаи Зиғар; бунёди “Майдони Ромишгарон” дар маркази ноҳия; бунёди китобхонаи деҳаи Сангев; бунёди “Майдони Парчам” дар маркази ноҳия.
2. **Ноҳияи Ванҷ:** бунёди “Қасри фарҳанг”-и ноҳияи Ванҷ; “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Техарв; китобхонаи деҳаи Шавуд; “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Мотравн; бунёди “Майдони Парчам” дар маркази ноҳия.
3. **Ноҳияи Рӯшон:** бунёди “Қасри фарҳанг”-и ноҳияи Рӯшон; сохтмони “Маркази фарҳангӣ ва маърифатӣ” дар деҳаи Спонҷ; сохтмони “Боғи фарҳангӣ-фароғатӣ”-и маркази ноҳияи Рӯшон; сохтмони “Хонаи фарҳангӣ” ва китобхона дар деҳаи Шидз; китобхона ва “Хонаи фарҳанг” дар деҳаи Шучанд; китобхонаи деҳаи Даржомҷ; китобхонаи деҳаи Басид; бунёди “Майдони Парчам” дар маркази ноҳия; бунёди “Осорхонаи асбобҳои мусиқии М. Минаков” дар деҳаи Шучанд.
4. **Ноҳияи Шугнон:** сохтмони “Қасри фарҳанг” дар маркази ноҳия; азнавсозии “Хонаи фарҳанг” дар деҳаи Бунии ҷамоати деҳоти М. Ширинҷонов; азнавсозии “Хонаи фарҳанг” дар деҳаи Навобод; азнавсозии “Хонаи фарҳанг” дар деҳаи Шитам; китобхонаи деҳаи Патхӯр; боғи муқаддасоти миллӣ “Парчам ва Нишон” дар маркази ноҳия; азнавсозии “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Вер; бунёди “Осорхонаи Н. Хусрав” дар маркази ноҳия; таъсиси “Осорхонаи академик М. Назаршоев” дар деҳаи Тишор; сохтмони бинои “Хона-Осорхона”-и Қаҳрамони Тоҷикистон Ш. Шохтемур дар деҳаи Тишор.
5. **Ноҳияи Роштқалъа:** сохтмони “Боғи фарҳанг” дар деҳаи Паршед; таъмири клуби деҳаи Шохиризм; таъмири “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Барчангал; сохтмони боғи фарҳангӣ-фароғатии “Шохдара; таъмири “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Занудҷ; бунёди “Майдони Парчам”; унёди “Мактаби санъат”-и маркази ноҳия; сохтмони “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Тавдем; сохтмони “Осорхона”-и шоири халқии Тоҷикистон Ш. Бунёд.
6. **Ноҳияи Ишкошим:** сохтмони “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Андароб; сохтмони “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Қозидех; сохтмони “Хонаи

фарҳанг”-и деҳаи Птуп; азнавсозии “Хонаи фарҳанг”-и деҳаи Зонг; таъмири “Мактаби санъат”-и ноҳия; сохтмони клуби деҳаи Лангар; сохтмони китобхонаи деҳаи Даршай; сохтмони “Хона-Осорхона”-и Мубораки Вахонӣ деҳаи Ямг; сохтмони “Хона-Осорхона”-и “Шоҳқамбари Офтоб” дар деҳаи Лангар; сохтмони “Хона-Осорхона”-и “Шоҳи Мардон” дар деҳаи Намадгут.

7. **Ноҳияи Мурғоб:** боғи фарҳангӣ-фароғатии “Истиклол”; боғи фарҳангӣ-фароғатии “35-солагии Истиклолият”; китобхонаи марказии ноҳия; сохтмони клуб ва китобхонаи деҳаи Аличур; бунёди “Майдони Парчам ва Нишони давлатӣ”; таъсиси “Осорхонаи таърихӣ-кишваршиносӣ” дар маркази ноҳия.
8. **Шаҳри Хоруғ:** таъмири “Мактаби санъат”; сохтмони “Китобхонаи марказӣ”; сохтмони “Китобхонаи бачагона”-и вилоятӣ; сохтмони бинои “Театри вилоятӣ” ба номи М. Назаров; сохтмони “Боғи Ғалаба” дар маркази шаҳр.

Дар маҷмуъ дар доираи тадбики “Барномаи давлатии рушди муассисаҳои фарҳангии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025” дар шаҳру ноҳияҳои ВМКБ барои таъмиру азнавсозӣ ва бунёди инфрасохтори соҳаи фарҳанг 29 миллиону 360 ҳазор сомонӣ масраф гардидааст, ки аз ин ҳисоб маблағҳои бучети маҳаллӣ ва ҷумҳуриявӣ ба маблағи 16 миллиону 54 ҳазор сомонӣ, соҳибкорони ватанӣ 9 миллиону 650 ҳазор сомонӣ, шарикони рушд 2 миллиону 546 ҳазор сомонӣ ва аз ҳисоби сокинони маҳалливу шахсони саховатпеша 1 110 000 сомони ро ташкил медиҳад⁴¹.

Давлат сиёсати фарҳангиро ҳамчун яке аз самтҳои муҳими таҳкими ваҳдати миллӣ муайян намуд. Қабули барномаҳои давлатӣ оид ба рушди фарҳанг, ҳифзи мероси фарҳангӣ ва таърихӣ, инчунин дастгирии санъати мардумӣ ба эҳё ва рушди фарҳанги миллӣ такони ҷиддӣ дод. Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31-уми майи соли 2012 таҳти рақами №263 “Барномаи ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддӣ халқӣ тоҷик барои солҳои 2013-2020” тасдиқ шуд, ки аз шаш пункт иборат аст. Дар муқаррароти умумии Барнома омадааст: “Мероси фарҳангии ғайримоддӣ халқӣ тоҷик, ки аз даврони қадим ибтидо мегирад, тавассути урфу одат, шаклҳои тасаввурот ва ифода, дониш ва малака, инчунин воситаҳо, ашё, маҳсул ва фазои фарҳангии дорои хусусияти ғановатманд зоҳир мегардад. Он аз ҷониби ҷомеаҳо ва гуруҳҳо эътироф гардида, дар ҷомеаи муосири Тоҷикистон мубрам боқӣ мемонад. Вусъати тамоюли ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддӣ натиҷаи чараёнҳои тамаддуни ҷаҳонӣ вобаста ба ҳифзи аслияти этникии халқҳо буда, дар шароити ҷаҳонишавӣ,

⁴¹ Ҳисоботи Раёсати фарҳанги ВМКБ.

шаҳришавӣ, якрангшавӣ ва оммавӣ гардидани фарҳангҳо татбиқи чораҳои хосро дар тамоми манотиқи ҷуғрофии мамлакат тақозо менамояд” [2].

Бояд зикр намуд, ки яке аз воситаҳои муассири пешгирӣ ва аз байн бурдани падидаҳои номатлуби иҷтимоӣ дар байни кӯдакону наврасон, ташаккули ҳисси ватандӯстӣ, ҳувияти миллӣ, тарбияи ахлоқӣ ва маънавӣ барои ҷомеаи муосир ин мероси фарҳангии ғайримоддӣ мебошад. Аз лиҳози хусусияти тамоюли таърихӣ кишвари мо кишвари фарҳанги суннатӣ аст ва аз ин сабаб ҳифзи мероси фарҳанг ва арзишҳои фарҳангӣ хеле муҳим аст. Хушбахтона, дар замони соҳибистиқлолӣ таҷлили чашнҳои миллӣ, эҳёи ҳунарҳои мардумӣ ва ҳифзи ёдгориҳои таърихӣ ба яке аз самтҳои асосии сиёсати фарҳангии давлат табдил ёфта, ба худшиносӣ ва ҳудогоҳии мардум таъсири мусбӣ расонданд.

Фарҳанги Бадахшон решаҳои амиқи таърихӣ дорад, ки дар ин хусус олимон дар марҳилаҳои мухталифи таърихӣ иброи назар намудаанд. Шароити табиӣ ва мавқеи ҷуғрофии минтақа, дур будан аз марказҳои бузурги сиёсӣ ва нигоҳ доштани тарзи анъанавии зиндагӣ ба ташаккули ёфтани тарзи махсуси зиндагӣ ва фарҳанги мардумӣ таъсир расондааст. Аз ин лиҳоз, Бадахшон яке аз марказҳои қадимаи ташаккули тамаддуни кӯҳистонӣ дар Осиёи Марказӣ ба ҳисоб меравад. Дар масири таърих мардуми ин минтақаи кӯҳсор анъанаҳои фарҳангӣ ва ахлоқии ҳудро ҳифз намудаанд, ки маҳз ҳамин омил боиси аз байн нарафтани унсурҳои фарҳанги бостонӣ гардидааст.

Фарҳанги Бадахшон хеле ғанӣ буда, арзишҳои фарҳангӣ дар унсурҳои гуногуни маънавӣ, аз қабилӣ мусиқӣ, меъморӣ, ҳунарҳои мардумӣ ва расму оинҳои анъанавӣ ҷойгоҳи хосро касб намудаанд. Масалан, ҳонаи суннатии бадахшонӣ, ки дар он рамзҳои фалсафӣ ва ҷаҳонбинии мардуми кӯҳистон таҷассум ёфтаанд ва бо тарҳи махсус сохта мешавад ва решааш аз замони бостон манша гирифтааст, намунаи муҳими фарҳанги меъмории ин минтақа ба ҳисоб меравад. Зикр кардан ба маврид аст, ки перомуни ин масоил олимони зиёди ватанӣ ва хориҷӣ фикру андешаҳои хешро иброз намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ ва забоншинос Некушоева Ш. С. дар ин хусус қайд намудааст: “Ҳонаи анъанавии бадахшонӣ макони эҳтиром, муқаддасот ва арҷгузориҳои амиқ ба шумор меравад. Он яке аз арзишҳои муҳими фарҳанги сокинони ин минтақа мебошад, ки бо он эътиқодҳо, расму ойинҳо ва бовариҳои сершуморе вобастаанд, ки то кунун дар байни аҳолии Помири Ғарбӣ боқӣ мондаанд. Ҳонаи анъанавии бадахшонӣ маҷмӯи унсурҳо ва рамзҳои роҳро дар бар мегирад, ки решаашон ба тасаввуроти қадимаи динӣ ва ҷаҳоншиносии мардум иртибот доранд... Масъалаи ҳонаи анъанавии бадахшонӣ танҳо масъалаи меъморӣ нест. Он ҳамзамон падидаи фарҳангӣ, ҷаҳонбинӣ ва рамзшиносӣ мебошад, ки тасаввуроти мардумро дар бораи сохтори ҷаҳон,

чойгоҳи инсон ва муносибати ӯ бо олами атрофро инъикос мекунад” [5, 228].

Гуногунрангии забонӣ яке аз хусусиятҳои муҳими фарҳанги Бадахшон ба ҳисоб рафта, гуруҳи забонҳои бадахшонӣ қисми муҳими мероси фарҳангии минтақа ба шумор мераванд. “Бадахшон аз назари омӯзиши забон, фарҳанг, таърих, фалсафа, санъат ва урфу одат яке аз минтақаҳои Осиёи Марказӣ мебошад, ки ба тадқиқи омӯзиши амиқи илмӣ нӣёз дорад. Дар Бадахшон забону лаҳҷаҳои гуногун ба монанди шуғнонӣ, рӯшонӣ, бартангӣ, рошорвӣ, бачувӣ, хуфӣ, язгуломӣ, вахонӣ, ишкошимӣ ва ғайраҳо маҳфуз мондаанд. Арзиши забонҳо ва лаҳҷаҳои бадахшонӣ дар он аст, ки онҳо анъанаҳои таърихӣ боқимондаҳои забонҳои қадимии сакоӣ (скифӣ), суғдӣ, хоразмӣ, бохтарӣ ва дигар минтақаҳои Осиёи Марказиро дар худ нигоҳ дошта, бо забони қадимтарини Авесто муносибати наздик доранд. Мавҷудияти ин забонҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, вилояти Тошқурғони Ҷумҳурии Халқии Хитой, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндустон бо омӯзиши забонҳои бадахшонӣ мавқеи байналхалқӣ медиҳад” [3, 250].

Мавриди зикр аст, ки ин гуногунрангии фарҳангӣ ва забонӣ яке аз вижагиҳои муҳими минтақа ба ҳисоб меравад. Дар замони соҳибистиклолии кишвар масоили омӯзиш ва ҳифзи ин забонҳо аҳамияти бештарро касб намуданд.

Муносибатҳои иҷтимоӣ дар ҷомеаи анъанавии Бадахшон бештар бар асоси эҳтиром нисбат ба калонсолон, ҳамбастагӣ, ҳамдигарфаҳмӣ ва ёрии дастаҷамъона ташақкул ёфтаанд, ки ин арзишҳо дар замони истиқлолият мақоми боз ҳам баландтарро ба худ касб намуданд. Қобили қайд аст, ки анъанаҳо ва расму русумҳои мардумӣ, инчунин ҷашнҳо дар замони соҳибистиклолӣ мақоми тоза ва хос пайдо намуданд. Аз ҷумла, ҷашни Наврӯз - рамзи эҳёи табиат, оғози ҳаёти нав ва покизагӣ - яке аз ҷашнҳои муҳими миллий, фарҳангии тоҷикон ба шумор меравад. Ин ҷашн дар Бадахшон бо номҳои гуногун маъмул буда, бо шукуҳу шаҳомати хос, дастаҷамъона таҷлил мегардад. Қайд кардан зарур аст, ки Наврӯзи Бадахшон бо баъзе вижагиҳои хос аз дигар минтақаҳои кишвар фарқ мекунад. Дар арафаи Наврӯз мардум бо урфу одатҳои бостонӣ - овардани об аз ҷашма, сурхбаророн, омода кардани қумочи шогунӣ, хонатозакунӣ, омода намудани шогун ва ғайра, ки ифодагари рамзҳои мухталиф ва арзишҳои фалсафӣ фарҳангӣ мебошанд, омода мегарданд. Ба бар намудани либоси тоза, ки аз рангҳои сурх, сафед ва сабз дӯхта мешуд, ҳатмӣ ҳисоб меёфт. Қисми муҳими ҷашнро пухтани таомҳои миллий, аз ҷумла *кочӣ*, *бат*, *боч*, *хӯмнигул* ва дигар таомҳо ташкил меод, ки саропо рамз буда, арзишҳои баланди фарҳангӣ-маънавии сокинони минтақаро ифода мекунанд. Дар рӯзҳои ид либоси идона пӯшида, барномаҳои

фарҳангӣ, рақсу сурудҳои мардумӣ, бозиҳои миллиро баргузор менамуданд, ки барои муносибатҳои иҷтимоӣ ва пойдории арзишҳои милли аҳамияти бузург дорад.

Маросимҳои оилавӣ дар фарҳанги Бадахшон ҷойгоҳи хос дошта, тӯи арӯсӣ, гаҳворабандон, хатнатӯӣ ва дигар анъанаҳои мардумӣ бо риояи ҳатмии суннатҳои қадимӣ мавқеи муҳим доранд, ки дар замони соҳибистиклолӣ ба ҳифзи ин анъанаҳо таваҷҷуҳ дучанд бештар гардид. Либосҳои милли, сурудҳои мардумӣ ва урфу одатҳои қадимӣ дар тӯӣ ва маросимҳои дигари суннатӣ мавқеи муҳим доранд. Дар даврони соҳибистиклолӣ бо қабул гардидани қонунҳои танзими анъана ва ҷашну маросимҳо, бисёр расму русумҳо шакли муосир гирифта, ҳарҷотҳои зиёдатӣ коҳиш дода шуд, ки ин раванд ба баланд гардидани фарҳанги иҷтимоӣ мусоидат намуд.

Оинҳои маънавӣ ва ахлоқӣ дар ҷомеаи Бадахшон мавқеи хос дошта, эҳтиром нисбат ба волидайн, ғамхорӣ ба ҳамсоягон, меҳмоннавозӣ ва кӯмак ба ниёзмандон аз ҷумлаи арзишҳои ахлоқии мардум ба шумор мераванд. Дар фарҳанги мардуми Бадахшон меҳмоннавозӣ яке аз хислатҳои муҳим буда, меҳмон мақоми баланд дорад ва ҳурмату эҳтироми ӯ қарзи ахлоқӣ дониста мешавад.

Яке аз унсурҳои дигари фарҳанги милли дар Бадахшон санъати милли ва ҳунароҳои мардумӣ мебошанд, ки решаашон аз умқи таърих манша гирифтааст. Ҳунароҳои мардумӣ дар давраҳои мухталиф на танҳо талаботи рӯзгори мардумро қонеъ мекарданд, балки воситаи ифодакунандаи ҷаҳонбинӣ ва зебоипарастии мардум низ будаанд. Миёни ҳунароҳои суннатии қадимаи мардуми Бадахшон ҷӯроббофӣ, намадмоӣ, палосбофӣ, дӯзандагӣ ва қандакорӣ, созтарошӣ ҷойгоҳи хос дошта, дар онҳо унсурҳои рамзии фарҳангӣ ва табиӣ, инчунин истифодаи рангҳои мухталиф, ки ифодагари арзишҳои фарҳанги маънавӣ мебошанд, таҷассум ёфтаанд. Дар замони соҳибистиклолӣ таваҷҷуҳи давлат ба эҳё ва рушди ҳунароҳои мардумӣ зиёд гардида, барои муаррифии фарҳанги милли, рушди иқтисоди маҳаллӣ ва беҳтар гардидани шароити зиндагии мардум мусоидат намуданд. Барои муаррифии ҳунароҳои мардумӣ дар арсаи байналмилалӣ намоишгоҳҳо ва фестивалҳои ҳунари халқ нақши муҳим доранд.

Зан дар ҷомеаи анъанавии Бадахшон мавқеи баланд дошта, ӯ на танҳо вазифаи тарбия намудани фарзанд, ҳифз кардани оиларо бар дӯш дорад, балки посдорандаи анъана, суннатҳои таърихӣ ва фарҳанги милли низ мебошад. Маҳз занон дар муҳити оилавӣ бисёр расму русум, сурудҳои мардумӣ ва ҳунароҳои миллиро ба насли ҷавон интиқол медиҳанд.

Дар замони соҳибистиклолии кишвар мақоми зан дар ҷомеа хеле баланд гардида, ширкат намудани онҳо дар ҳаёти фарҳангӣ ва иҷтимоӣ ба

маротиб афзуд. Имрӯз занони ҳунарманд, омӯзгор, фарҳангшинос ва санъаткор дар рушди фарҳанги миллӣ саҳми муносиб гузошта истодаанд.

Яке аз самтҳои муҳими фарҳанги миллӣ дар замони соҳибистиклолӣ “Эҳё ва рушди ҳунарҳои мардумӣ” мебошад. “Дар замони соҳибистиклолии кишвар бо сабӣу талошҳои бесобиқаи Пешвои миллат ҳунарҳои мардумӣ ва фарҳанг мақоми нав пайдо намуда, ҳамзамон барои муҳаққиқон ва олимон шароити мусонид фароҳам оварда шуд, то ин ки ҳунарҳои мардумӣ аз нуқтаи назари илмӣ амиқ омӯхта шаванд ва дар арсаи байналмилалӣ муаррифӣ гарданд. Бо ибтиқори Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон соли 2018 “Соли рушди сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” эълон гардид, ки ба эҳё гардидани ҳунарҳои мардумӣ тақдирӣ чиддӣ дод ва дар рушду такомули минбаъдаи ҳунар саҳми босазо гузошта шуд. Паёмҳои минбаъда, аз ҷумла солҳои 2019-2021 эълон гардидани “Соли рушди деҳот, сайёҳӣ ва ҳунарҳои мардумӣ” идомабахши ин иқдом гардиданд” [1, 127]. Ин иқдоми фарҳангпарваронаи Пешвои миллат башоратест, ба рушди иқтисодиёи иҷтимоӣ, инфрасохтори сайёҳӣ, эҳё ва инкишофи ҳунарҳои мардумӣ, таъмини шароити арзандаи зиндагӣ ба сокинони кишвар мебошад.

Ҳунарҳои дастӣ яке аз омилҳои марказии ҷалби сайёҳон ва муаррифии фарҳанги миллӣ дар арсаи байналмилалӣ мебошад. Ба шарофати соҳибистиклолии кишвар дар тамоми соҳаҳои фарҳанги ВМКБ таҳаввулоти кулӣ баназар мерасад. Ҳунармандон бевосита аз тарафи Пешвои муаззами миллат ҳаматарафа дастгирӣ карда шуда, тариқи грантҳои президентӣ қору ғайолият мекунанд. Имрӯз ҳунармандони Бадахшон дар баробари ҳунарҳои аҷдодӣ маҳсулоти хешро ба замони муосир мутобиқ намуда, таваҷҷуҳи харидоронро дучанд зиёд намуда истодаанд. Занони ҳунарманди Бадахшон ба бофандагӣ, дӯзандагӣ ва омода намудани ашёи рӯзгор машғуланд, ки на танҳо аз тарафи сокинони маҳаллӣ харидорӣ мегарданд, балки таваҷҷуҳи хориҷиёнро ба маҳсулоти хеш зиёд карда истодаанд. Дар фарҳанги Бадахшон либосҳои миллӣ мавқеи хос дошта, дар онҳо унсурҳои зебои санъати амалӣ-оройӣ ва рамзҳои фарҳангӣ таҷассум меёбанд, ки имрӯз таваҷҷуҳи мардумро афзоиш дода, истифодаи онҳо дар ҷашну ҷорабинӣҳои фарҳангӣ хеле зиёд гардидааст.

Ҳунарҳои мардумӣ на танҳо воситаи ҳифзи фарҳанг, балки як омил рушди иқтисоди маҳаллӣ низ мебошанд.

Муסיқӣ ва фолклори мардумии Бадахшон бахши муҳими фарҳанги миллӣ ба ҳисоб мераванд. Сурудҳои халқӣ, ки то имрӯз миёни мардум хеле маъмуланд, бештар мазмуни ахлоқӣ, ғалсафӣ ва иҷтимоиро дар худ таҷассум менамоянд. Асбобҳои муסיқии суннатӣ, аз ҷумла рубоби бадахшонӣ, доира, сетор ва кумрӣ таърихи куҳан дошта, дар фарҳанги

маънавии Бадахшон ҷойгоҳи махсус доранд. Мусиқии мардумӣ дар маросимҳои гуногун, аз қабилӣ тӯй, мотам ва дигар маросимҳои оилавӣ, нақши муҳим мебозад.

Дар замони соҳибистиклолии кишвар ансамблҳои фолклорӣ ва марказҳои фарҳангӣ таъсис ёфтаанд, ки дар ҳифз ва рушди фарҳанги миллии саҳми босазо гузошта истодаанд. Мавриди зикр аст, ки театр таҷассумгари воқеияти ҳаёт, таърих, фарҳанг, адаб ва ҷомеа буда, инсонро ба сӯйи ҳақиқат ҳидоят мекунад ва ҳамзамон ба мардум шодиву фараҳа, сабақ аз таъриху рӯзгор ва маърифат мебахшад. Ҳаёти фарҳангии Тоҷикистонро бе театр тасаввур кардан ғайриимкон аст, зеро театр дар душвортарин лаҳзаҳои ҳаёт ҳамеша паҳлуи мардум қарор гирифта, дар сарнавишти миллати тоҷик нақши муассир гузоштааст. Муҳаққиқ Мунавари Сафардар ин хусус қайд намудааст: “Театр воситаи пуриктидортарини таъсиррасонӣ ба таффақури инсон аст, зеро тамошобин худро ҳаёлан ба қаҳрамонҳои мусбат монанд мекунад ва бо ҳамин роҳ олами ботинии ҳешро мустақилона комил мегардонад” [6, 231].

Дар ҳақиқат, тавассути намоишномаҳо тамошобин, ҳосатан наврасон ва ҷавонон ба муҳити гузаштаву ҳозира, ахлоқ, пиндор, гуфтор ва рафтори қаҳрамонон шинос мешаванд, ки ба маънавияти фарҳангии онҳо таъсири мусбӣ мерасонад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар давраи соҳибистиклолӣ, аз ҷумла ду даҳсолаи охир таваҷҷуҳи мардум ба театр хеле зиёд шуда истодааст. Театри вилоятии мусиқӣ-драмавии Хоруғ моҳи августи соли 1936 бо ба намоиш гузоштани намоишномаи “Дохунда” аз рӯи асари Садриддин Айни, ифтитоҳ ёфтааст. Дар солҳои мухталиф хунармандони маъруфи мамлакат, аз ҷумла Хунарпешаи халқии СССР Ғуломайдар Ғуломалиев, Хунарпешаҳои халқии Тоҷикистон Савсан Бандишоева, Бахтулҷамол Карамхудоев, Гурминҷ Завқибеков, Қиматшо Иматшоев, Майсара Дилдорова ва дигарон фаъолият намудаанд. Пас аз соли 1992 театри мазкур номи расмӣ Театри давлатии мусиқӣ-мазҳакавии ба номи Меҳрубон Назаровро гирифт. Дар солҳои аввали соҳибистиклолии кишвар театр, новобаста аз душвориҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ, ба як қатор муваффақиятҳо ноил гардид. Аз соли 1993 сар карда, саркоргардонҳо, аз қабилӣ Маъруфшо Мазҳабшоев, Баходур Миралибеков, Парпишо Қиматшоев ва Умед Хусрав, дар якҷоягӣ бо аҳли хунари театр намоишномаҳои драмавино рӯи сахна оварда, онҳоро пешкаши тамошобинони шаҳру навоҳии вилоят, пойтахти кишвар ва вилоятҳои Суғду Хатлон гардониданд. Ҳамчунин, онҳо дар ҷашнвораҳо ва фестивалҳои гуногун иштирок намуда, баҳои баланд гирифтанд. Соли 2015 театр бо намоишномаи “Сиёҳпӯш”-и С. Аюбӣ, ки аз ҷониби коргардон Умед Хусрав ба сахна гузошта шуда буд, сазовори Шохҷоиза гардиданд.

Бисту якуми августи соли 2020 бинои нави Театри мусиқӣ-мазҳакавӣ, ки аз се ошӯна ва таҳхона барои 1000 ҷои нишаст иборат аст, ба истифода дода шуд. Дар маросими ифтитоҳи театр Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон сухан намуда, аз ҷумла қайд карданд: “Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ дар байни кӯҳҳои ин минтақа аз қадимулайём мардуми заҳматдӯсту фарҳангпарвар зиндагӣ карда, суннату ойинҳои бою рангини фарҳангиро ба мерос гузоштанд. Масалан, услуби меъмории хонаи бадахшонӣ, нақшҳои рӯи санги мавзеи Лангари ноҳияи Ишкошим ва бисёр ҷағрафӣҳои дигар гувоҳи ҳунармандони асил будани гузаштагонии ин диёр мебошад. Ғайр аз ин дар ҳар як сози мусиқии мардуми Бадахшон қадимӣ будани сокинони он мушоҳида мегардад, зеро дар онҳо тасвирҳои замони ориёӣ, даврони меҳрпарастӣ, унсурҳои маросимии Наврӯзу Меҳргон ва дар либосу ҳаракатҳои рақсиашон нишонаҳои аҳди авестой дида мешавад. Ва боиси ифтихор аст, ки мардуми санъатдӯсти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон бо вучуди шебу фарозҳои таърихи халқамон анъанаҳои беҳтарин ва ҳунарҳои мардумиро ҳифз карда, дар пешрафти фарҳанги миллӣ ҳиссаи сазовор мегузоранд.....Бовар дорам, ки тамоми мардуми сарбаланди Бадахшон ва аҳли санъату ҳунари он дар оянда низ бо заҳмати содиқона ва пурсамар дар ҳифзи арзишҳои неки миллӣ, муқаддасоти давлати тоҷикон, таърих, забон, фарҳанг ва рушди минбаъдаи онҳо саҳми арзишманд мегузоранд” [10].

Директори театр Давлатхон Туробов қайд намуд, ки пас аз мавриди истифода қарор гирифтани театр сафи ҳунармандони ҷавону болаёқат афзуда, пешравиҳои зиёд рӯи кор омаданд. Соли 2023 ба ҳунармандон Ҷобир Хубоншо ва Олӯча Муалибшоев ва соли 2025 ба саркоргардон Умед Хусрав унвони фахрии Ҳунарпешаи Шоистаи Ҷумҳурии Тоҷикистон дода шуд. Дар фестивал - озмуни ҷумҳуриявии театрҳои касбӣ “Парасту-2025”, ки 19 театрҳои касбӣ дар он ширкат намуданд, театри вилоятӣ бо намоишномаи “Ял”, дар асоси “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ “Достони разми Исфандиёр бо Рустам” дар таҳияи Умед Хусрав сазовори ҷойи якум гардид. Моҳи октябри соли 2025 намоишномаи “Тахти Султон Маҳмуд”-и Ш. Солеҳ пешкаши тамошобинон гардид. Моҳи майи соли 2026 бошад, намоишномаи “Робияи Балхӣ” аз рӯи асари А. Атабоев “Исён” дар таҳияи Умед Хусрав, рӯйи сахна омад ва аз тарафи тамошобинон самимона пазируфта шуд.

Дар ҳифзи фарҳанги миллӣ саҳми ҷавонон нақши калидӣ дорад ва маҳз дар замони истиқлол таваҷҷуҳи ҷомеа нисбати онҳо дучанд зиёд гардид, зеро дар замони муосир тарбияи ҷавонон дар рӯҳияи меҳанпарастӣ ва арҷгузори ба арзишҳои миллӣ аҳамияти аввалиндараҷа дорад. Ҷавонон ҳамчун неруи асосӣ ва пойдевори ҷомеа дар пойдевори

вахдат, истиқлол ва бақои давлату фарҳанги милли бояд устувор бошанд.

Мавриди зикр аст, ки барои баланд бардоштани худшиносӣ ва ҳудогоҳии ҷавонон лозим аст, ки муассисаҳои таълимӣ дар минтақаи Бадахшон омӯзиши таърих, фарҳанг ва анъанаҳои миллиро боз ҳам тақвият диҳанд то ин ки ба баланд бардоштани худшиносӣ ва дарк намудани ҳувияти милли мусоидат намоянд.

Дар раванди ҷаҳонишавӣ шабакаҳои иҷтимоӣ, технологияи итилоотӣ ба як воситаи муҳими муаррифии фарҳанги милли табдил ёфтаанд ва бархе аз ҷавонон тавассути интернет сурудҳои мардумӣ, либоси милли ва анъанаҳои фарҳангиро муаррифӣ намуда истодаанд. Бо вучуди ин, ҷаҳонишавии бошитоб ва таъсири фарҳанги бегона метавонад ба тағйир ёфтани ҷаҳонбинии ҷавонон, коҳиши тавҷҳу ба баъзе арзишҳои милли оварда расонад. Аз ин лиҳоз, баланд бардоштани маърифати фарҳангии ҷавонон аҳамияти аввалиндараҷа дорад ва лозим меояд, ки тарбияи фарҳангӣ ва маънавии ҷавонон бояд пайваста тақвият дода шавад.

Боиси зикр аст, ки дар замони соҳибистиклолии кишвар дар манотиқи Бадахшон барои дастгирии ҷавонон аз тарафи Мақомоти маҳаллии ҳокимияти давлатии ВМКБ, ҷорабиниҳои зиёди фарҳангиву сиёсӣ, аз ҷумла ҷалби ҷавонон ба варзиш, роҳандозӣ гардиданд, ки онҳоро водор сохт бо дарки масъулият дар назди Ватан, вичдон ва миллат дар ҷорабиниҳои мухталиф ғаёлона ширкат намоянд. “Ҷиҳати дастгирӣ ва ҳавасмандгардонии ҷавонон дар давоми соҳибистиклолии кишвар як қатор имтиёзҳо, аз қабилӣ Стипендияи президентӣ, Қвотаи президентӣ, грантҳои президентӣ барои ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар бахши тарбияи ватанпарастии ҷавонон рӯи қор оварда шуда, ҷалби ҷавонони лаёқатманд ба идоракунии давлатӣ ва пешбарии онҳо ба мансабҳои роҳбарикунанда чун зухуроти ғамхории пайвасти Ҳукумати мамлакат идома дорад. Бунёди муассисаҳои типӣ нав дар шаҳру навоии вилоят барои хонандагони болаёқат, бо шуғли доимӣ таъмин намудани ҷавонон, ташкили қорхонаҳои қурди саноатӣ, рушди соҳибқории қурду миёна ва ба ин васила бо шуғл таъмин намудани ҷавонон иқдоми наҷиби Ҳукумати кишвар аст” [4].

Дар даврони истиқлоли кишвар рушди сайёҳӣ ба як омили муҳими муаррифии фарҳанг дар минтақаи Бадахшон табдил ёфта, сайёҳони қоричӣ ба табиат, мавзеҳои таърихӣ, санъат, ҳунарҳои мардумӣ ва анъанаҳои бостонии мардум тавачҷуҳи зиёд намуда истодаанд. Идҳои милли ва маросимҳои мардумӣ, ташкили намоишҳои ҳунарҳои дастӣ ва фолклори маҳаллӣ барои боз ҳам бисёртар ҷалб қардани сайёҳон аҳамияти муҳим дошта, ҳамзамон ба рушди иқтисоди маҳаллӣ ва ҳифозати ҳунари қалқ мусоидат менамоянд. Бояд тазаққур дод, ки дар ин росто рушди сайёҳӣ бо ҳифзи арзишҳои фарҳангӣ ва муҳити иҷтимоӣ бояд мутобиқ

гардонида шавад.

Мусаллам аст, ки Тоҷикистон кишвари дорои таъриху тамаддуни бостонӣ буда, бо гуногунфарҳангӣ, гуногунзабонӣ ва арзишҳои маънавии фарҳангӣ мавриди таваҷҷуҳи сайёҳони хориҷӣ қарор дорад. Лозим ба ёдоварист, ки ҳанӯз аз солҳои аввали соҳибистиклолии кишвар, дар ҷаҳони муосир фарҳанги миллий ба мушкилот ва таҳдидҳои хатарҳо рӯ ба рӯ мегардад. Яке аз мушкилоти асосӣ коҳиш ёфтани забони модарӣ ва гуруҳи забонҳои бадахшонӣ, ки реша аз умқи таърихи бостон гирифтаанд, мебошад. Таъсири фарҳанги бегона, муҳочирати меҳнатӣ ва баъзе омилҳои дохилӣ метавонанд боиси кам шудани таваҷҷуҳи ҷавонон ба баъзе анъанаҳои миллий ва маҳдуд гардидани муҳити истифодаи гуруҳи забонҳои қадимаи помири гарданд. Ҳамчунин, таъсири шабакаҳои иҷтимоӣ, расонаҳои ғайррасмӣ баъзан боиси коҳиш ёфтани таваҷҷуҳ ба фарҳанги анъанавӣ мегарданд. Барои пешгирӣ кардани ин мушкилот зарур аст, ки барномаҳои давлатӣ перомуни ҳифзи мероси фарҳангӣ боз ҳам тақвият ёбанд ва омӯзиши фарҳанги миллий дар муассисаҳои таълимӣ густариш пайдо кунанд.

Ҳамин тариқ, таҳаввулоти фарҳангӣ баъди соҳибистиклолии кишвар дар манотиқи Бадахшон нишон медиҳад, ки истиклолият заминаи мусоидро барои эҳёи арзишҳои миллий ва рушду такомули фарҳанги мардумӣ фароҳам овард. Таҳлилҳо муайян мекунанд, ки анъанаҳо, расму русум ва арзишҳои миллий ҳамчун ҷузъи муҳими ҳувият, худшиносии миллий ва таҳкими ҷомеа нақши калидӣ доранд. Дар рушд ва ҳифзи фарҳанги миллий Бадахшон ҳамчун минтақаи дорои мероси бойи таърихиву фарҳангӣ саҳми арзанда дорад ва дар шароити ҷаҳонишавӣ ҳифзи ин мерос вазифаи муҳими давлат, ҷомеа ва ҳар як шаҳрванд ба ҳисоб меравад.

Китобнома:

1. Азорабекова, Ш. Ҷӯробофӣ-навъи санъати ороишӣ-амалӣ / Ш. Азорабекова // Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ. – Душанбе: Сифат-Офсет. - 2024. - №4. – С.127.
2. Барномаи ҳифзи мероси фарҳангии ғайримоддӣ халқи тоҷик барои солҳои 2013-2020. - №263.
3. Масов, Р. Файзи истиклол дар “Боми Ҷаҳон” / Р.Масов., Ҳ. Пирумшоев. – Душанбе: Дониш, 2011. – 412 с.
4. Мирзонабот, А. Х. Ҷавонон пайравони қору пайкори Пешвои миллат мебошанд / А. Х. Мирзонабот // Бадахшон. - №30 (10966)26. – 07.2023.

5. Некушоева, Ш. С. Дом, где живёт история: культурные ценности через призму лексических единиц / Ш.С. Некушоева. - Душанбе: Сифат-Офсет, 2024. – 230 с.
6. Сафаров, М. Фарҳанг ва таҳаввули он дар замони Истиқлол / М. Сафаров. - Душанбе: Истеъдод, 2023. – 232 с.
7. Латиф, Зарангез. Фарҳанги миллии тоҷик дар даврони Истиқлол [Манбаи электронӣ] // Ховар. – 03.09.2014. – URL: www.khovar.tj (санаи мурочиат: 10.05.2026).
8. Шоев, Н. Нуралӣ Шоев: директори Маркази эҷодии «Илҳом» [Манбаи электронӣ] // Ховар. – URL: www.khovar.tj (санаи мурочиат: 10.05.2026).
9. Эмомалӣ Раҳмон. Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллий Ҷ. 3 / Р. Эмомалӣ. - Душанбе: Ирфон, 2002. – 512 с.
10. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар маросими ифтитоҳи Театри давлатии мусиқӣ-мазҳакавии ба номи М. Назаров дар шаҳри Хоруғ [Манбаи электронӣ] // ВКД Ҷумҳурии Тоҷикистон. – 08.05.2026. – URL: old.vkd.tj (санаи мурочиат: 10.05.2026).

ТДУ: 39:636(575.3)

ЧОРВОДОРИИ МАВСИМӢ ДАР ВМКБ (дар мисоли деҳаи Тусёни ноҳияи Роштқалъа) Саидшоева Мадина⁴²

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мақолаи мазкур ба таҳқиқи чорводории мавсимӣ дар деҳаи Тусёни ноҳияи Роштқалъаи Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон бахшида шуда, хусусиятҳои парвариши чорво дар айлоқгоҳҳо, расму оин ва анъанаҳои марбут

⁴²Саидшоева Мадина Фаруховна - Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносӣ, докторанти PhD. Нишони: Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: 501264777; e-mail: msaidshoeva@gmail.com.

Саидшоева Мадина Фаруховна - Национальный университет Таджикистана, кафедра истории древнего мира, средних веков и археологии, докторант PhD. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: 501264777; e-mail: msaidshoeva@gmail.com.

Saidshoeva Madina Farukhovna - Tajik National University, Department of ancient world, medieval history and archaeology, PhD doctoral student. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe city, Rudaki Avenue, 17/ Tel.: 501264777; e-mail: msaidshoeva@gmail.com.

ба айлоқдориро баррасӣ менамояд. Таҳқиқот бар асоси сарчашмаҳо, адабиёти илмӣ, мусоҳиба бо зодагони деҳа, инчунин мушоҳида ва боздиди мустақим аз бархе айлоқгоҳҳо анҷом ёфтааст. Натиҷаи таҳлил нишон медиҳад, ки бар асари тағйироти иҷтимоӣ ва қоҳиши интиқоли таҷрибаи анъанавӣ миёни наслҳо, бахше аз расму оинҳои айлоқдорӣ дар хатари аз байн рафтан қарор дорад. Дар мақола ин унсурҳои фарҳанги анъанавӣ сабт, тавсиф ва аз нигоҳи этнографӣ таҳлил шудаанд. Таҳқиқот барои омӯзиши таърихи хоҷагидорӣ, фарҳанги моддӣ ва анъанаҳои этнографии Помир аҳамияти илмӣ дорад.

Калидвожаҳо: Помир, Роштқалъа, чорводорӣ, зироаткорӣ, айлоқдорӣ, Тусён, расму одатҳо, деҳа, дара, ҷўпон, молдорӣ, шир, мавсим, зимистон, тобистон.

Сезонное животноводство в ГБАО (на примере села Тусён Раишкалинского района)

Статья посвящена исследованию сезонного животноводства в селе Тусён Раишкалинского района Горно-Бадахшанской автономной области. Рассматриваются особенности содержания скота на летних пастбищах — элгонах, а также связанные с элдорством обычаи, обряды и традиции. Исследование проведено на основе письменных источников и научной литературы, а также материалов интервью с уроженцами села, непосредственных наблюдений и посещения отдельных элгонов. Анализ показывает, что вследствие социальных изменений и сокращения передачи традиционного опыта между поколениями часть обычаев и обрядов элдорства находится под угрозой исчезновения. В статье эти элементы традиционной культуры зафиксированы, описаны и проанализированы с этнографической точки зрения. Исследование имеет научное значение для изучения истории хозяйственной деятельности, материальной культуры и этнографических традиций Памира.

Ключевые слова: Памир, Рошткала, животноводство, земледелие, элдорий, Тусён, обряды и обычаи, село, ущелье, пастух, скотоводство, молоко, сезон, зима, лето.

Seasonal livestock farming in GBAO (a case study of Tusyon village, Roshtqala district)

This article examines seasonal livestock farming in the village of Tusyon, Roshtqala District, Gorno-Badakhshan Autonomous Region. It focuses on the specific features of livestock keeping at seasonal highland pastures known as elgons, as well as the customs, rituals, and traditions associated with seasonal pastoralism. The study is based on written sources and scholarly literature, supplemented by interviews with villagers, direct observations, and field visits to several elgons. The analysis shows that, due to social changes and the declining transmission of traditional knowledge between generations, some customs and rituals associated with seasonal pastoralism are at risk of disappearing. The article documents, describes, and ethnographically analyzes these elements of traditional culture. The study is of scholarly significance for understanding the history of pastoral practices, material culture, and ethnographic

traditions of the Pamirs.

Keywords: *Pamir, Roshtkala, animal husbandry, agriculture, eldori, Tusyon, rituals and customs, village, gorge, shepherd, livestock farming, milk, season, winter, summer.*

Дар солҳои охир, дар доираи сиёсати фарҳангии давлат, ки аз ҷониби Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон амалӣ мегардад, ба эҳё ва ҳифзи мероси фарҳангии ниёгони тоҷикон таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда мешавад. Дар ҳамин замина як қатор ҷашнҳои бостонӣ, аз ҷумла Сада, Тиргон, Меҳргон ва Наврӯз, ҳамроҳ бо расму ойинҳои марбут ба онҳо дубора зинда гардонида шуданд.

То чанд даҳсолаи охир дар баъзе минтақаҳои кишвар як қисми зиёди ин ҷашнҳо ва маросимҳои суннатӣ, ҳатто Наврӯз низ, ба тадриҷ аз хотираи мардум коҳиш ёфта буданд. Вале дар шароити кунунӣ онҳо ҳамчун унсuri муҳими ҳувияти миллии ва фарҳангӣ аз нав эҳё гардидаанд.

Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, ки яке аз минтақаҳои дурдасти Тоҷикистон ба шумор меравад, аз ҷумлаи маконҳои мебошад, ки дар он расму анъанаҳои бостонӣ нисбатан хубтар ҳифз шудаанд. Дар адабиёти илмӣ Помир аксаран ҳамчун «осорхонаи зиндаи этнографӣ» тавсиф мегардад, зеро бисёр унсурҳои фарҳанги суннатӣ дар ин минтақа то замони мо боқӣ мондаанд.

Таҳқиқоти бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки дар ҳудуди Помир одамон ҳанӯз аз давраи мезолит сукунат доштаанд ва дар давраҳои минбаъда низ ҳаёти инсонӣ дар ин минтақа қатъ нашудааст. Аз давраи санг сокинони Помир ба шаклҳои ибтидоии кишоварзӣ ва чорводорӣ машғул буданд.

Аҳолии маҳаллӣ асосан дар Помири Ғарбӣ зиндагӣ карда, дар фасли тобистон бо чорвои худ ба чарогоҳҳои васеи Помири Шарқӣ ва минтақаҳои ҳамсоя мекӯчиданд. Ин шакли ҳаракати мавсимӣ, ки ҳамчун элдории мавсимӣ маъруф аст, хеле барвақт ташаккул ёфта, дар низомии иқтисодии онҳо нақши муҳим дошт.

Чорводорӣ то имрӯз низ яке аз соҳаҳои асосии рӯзгори сокинони кӯҳистони Бадахшон ба ҳисоб меравад. Бо вучуди маҳдуд будани заминҳои кишоварзӣ, маҳз чорводорӣ ба аҳолии имконият медиҳад, ки маҳсулоти зарурӣ, аз ҷумла шир, раған, қурут ва гӯштро барои зимистон захира намоянд.

Мавсими элдорӣ барои аҳолии аҳаммияти калони иқтисодӣ дорад. Агар он бобарор гузарад, оилаҳо зимистонро бо фаровонӣ мегузаронанд. Аз ин рӯ, мисли кишоварзон, ки кишту кори худро бо расму ойинҳои Наврӯз оғоз мекунанд, элдорон низ маросимҳои

суннати ро барои баракат ва фаровонӣ иҷро менамоянд.

Аз рӯзи оғози элбарорӣ то анҷоми элфурӯӣ, ҷароғохҳо ва ҷойҳои ҷорводорӣ ҳамчун муҳити муқаддас ва бобаракат шуморида мешуданд. Барои таъмини ҳосили хуби шир ва маҳсулоти ҷорводорӣ мардум расму ойинҳои гуногунро иҷро мекарданд.

Бояд қайд намуд, ки дар Помир бисёр унсурҳои тарзи зиндагии суннатӣ, аз ҷумла шаклҳои кӯчманчигии мавсимӣ, ҷорводорӣ ва анъанаҳои марбут ба истифодаи ҷароғохҳо то ҳол зиндаанд. Ин ҳолат ба он вобаста аст, ки шароити табиӣ кӯҳистон, дурии ҷуғрофӣ ва маҳдудияти заминҳои кишоварзӣ ба нигоҳдории шаклҳои қадимаи хоҷагидорӣ мусоидат кардааст.

Бо гузашти замон, дар бисёр минтақаҳои Тоҷикистон ин навъи тарзи ҳаёт тадриҷан коҳиш ёфтааст ва имрӯз асосан дар Бадахшон боқӣ мондааст. Аз ин рӯ, омӯзиш ва ҳифзи он аҳамияти илмӣ ва фарҳангии хоса дорад, зеро ҳатто дар ин минтақа низ анъанаҳои марбут ба элдорӣ сол то сол камранг мешаванд.

Деҳаи Тусён дар масофаи тақрибан 20 километр дар тарафи шарқии шаҳри Хоруғ, дар соҳили рости рӯди Хохдара (ба тоҷикӣ Шохдара) ҷойгир буда, яке аз деҳаҳои зебоманзараи на танҳо Хохдара балки тамоми Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон маҳсуб меёбад. Аз ҷиҳати ҷуғрофӣ ин деҳа дар баландӣ воқеъ гардида онро рӯди Тусёндара ба ду қисм тақсим мекунад.

Роҷеъ ба таърихи пайдоиш ва маскуншавии аҳоли дар деҳаи Тусён сарчашмаҳои хаттии муфасссал хеле кам ва қариб вучуд надоранд. Аммо новобаста аз ин, дар байни мардуми маҳаллӣ то кунун ривоятҳо ва маълумоти гуногуни шифоҳӣ маҳфуз мондаанд, ки аз қуҳанбунёд будани деҳаи мазкур гувоҳӣ медиҳанд. Маълумоти шифоҳии мардумшиносӣ, ки дар байни мардум аз насл ба насл гузаштааст, барои омӯзиши таърихи маҳал аҳамияти калони илмӣ дорад. Таҳлили баррасии сарчашмаҳои мазкур нишон медиҳанд, ки бошандагони деҳаи Тусён аз замонҳои қадим ба зироаткорӣ ва ҷорводорӣ машғул буда, ин асоси хоҷагидории онҳоро ташкил медод. Аммо бо вучуди маҳдуд будани имкониятҳои рушди зироаткорӣ дар ин минтақа ба соҳаи ҷорводорӣ бештар таваҷҷӯҳ зоҳир мегардид. Зеро кӯтоҳ будани фасли тобистон ва тӯлонӣ будани фасли зимистон, кам будани заминҳои ҳосилхез ва релефи мураккаби кӯҳӣ имкон намедод, ки кишоварзӣ ба соҳаи асосии иқтисодӣ табдил ёбад. Аз ин сабаб, ҷорводорӣ дар хоҷагидории мардуми деҳа мавқеи махсусро ишғол мекунад.

Дар Авасто ҷорво боигарии асосӣ ҳисобида шуда, ба дорандагони он бо иззату эҳтиром менигаристанд. Масалан, дар

Вандидод Худованд Ҷамро хубчехра ва хубрама меномад [3, с. 75]. Чунин хитоб далели он аст, ки Ҷам соҳиби рамаҳои зиёд буда, аз ин лиҳоз аз маҳбубияти ҳоси Аҳура Маздо бархурдор буд [11, с. 19].

Сарчашмаҳои бостоншиносӣ ба он далолат менамоянд, ки аксарияти чорвои ҳонагӣ аз қабилӣ асп, гов, бузу гӯсфанд, уштур дар ҳазораи 4-3 пеш аз милод ҳонагӣ шуда будаанд. Дар ҳазораи ду кишоварзӣ аз чорводорӣ ҷудо мешавад. Чорвои зиёдро дар як ҷой нигоҳ доштан ва ҳӯрондан ғайри имкон гардида буд. Дар ҳазораи се-ду чорводорон аробаро ихтироъ намуда, сипас ба он аспро баста ба масофаи дур сафар менамуданд. Дар ҳамин давра кулолгарони ориётабори Сибири Ғарбӣ кӯзаҳои сафолиро ихтироъ карданд, ки дар миёнашон барои нигоҳ доштани ресмон-банд барҷастагӣ ороишӣ ликиро ихтироъ менамоянд, ки дар адабиёти русӣ бо номи «валиковая керамика» машҳур аст. Чорводорон дар саҳроҳои васеи Россия аз ҷумла аз Дон то Урал ва Қазоқистону Қирғизистон элҳои зиёдро бунёд намуданд, ки дар мавсимҳои баҳору тобистон то тирамоҳ чорвои ширдеҳро дар он нигоҳ медоштанд. Ин элҳо дар Волга, доманакӯҳои Урал то Олтой паҳн шудаанд. Дар элҳо бошишгоҳҳо барои истиқомати чорводорон сохта шудаанд.

Бояд зикр намуд, ки чорводорӣ дар Помир, аз ҷумла дар деҳаи Тусён, хусусияти мавсимӣ дорад. Дар адабиёти илмӣ чунин шакли истифодаи чарогоҳҳо ҳамчун чорводорӣ мавсимӣ ё чорводорӣ кӯчии чарогоҳӣ тавсиф карда мешавад. Дар деҳаи Тусён ва умуман дар тамоми Помири Ғарбӣ чорводорӣ ба ду давраи асосии мавсимӣ ҷудо карда мешавад. Давраи якум ба мавсими зимистон рост меояд, ки дар ин давра чорво дар ҳудуди деҳа ё чарогоҳҳои наздик ба ҳонаҳои истиқоматӣ нигоҳдорӣ карда мешавад. Дар ин давра чорводорон яъне тамоми хочагиҳо аз алафи захирашуда ва дигар навъҳои хӯроки чорво истифода мебаранд. Чи тавре, ки маълум аст дар Помир агар барф зиёд борад ва зимистон дароз бошад барои чорводорон зимистон хеле мушкил мешавад.

Мардумшиноси машҳури Шуравӣ М.С.Андреев навиштааст: «Яке аз мушкилиҳои асосии чорводорони водии Хуф зимистони тӯлонӣ ба ҳисоб меравад. Дар чунин шароит чорво дар давоми мавсими зимистон маҷбур аст, ки дар оғил ё ҷойҳои махсус нигоҳдорӣ ва бо хӯроки пешакӣ захирагардида таъмин карда шавад. Аз ин рӯ, яке аз мушкилиҳои асосӣ барои аҳолии кӯҳистон омода намудани захираи кофии алаф яъне коҳ мебошад. Дар шароити кӯҳистон захира намудани миқдори зиёди хӯроки чорво кори ниҳоят заҳматталаб мебошад» [2, с. 114].

Бояд зикр намуд, ки дар водии Шохдара нисбат ба водии Хуф

барф камтар меборид ва ин водӣ барои рушди соҳаи чорводорӣ нисбатан мусоидтар буд. Дар ин бора М.С.Андреев аз забони худи бошандагони деҳаи Хуф чунин навиштааст: «Ба гуфтаи сокинони маҳаллӣ, дар муқоиса бо Хуф, водии Хохдара, ки яке аз шохобҳои рӯди Ғунд ба ҳисоб меравад, аз ҷиҳати рушди чорводорӣ шароити нисбатан мусоидтар дорад. Дар ин ҷо боришоти зимистона камтар буда, шамолҳо аксаран барфро аз доманаҳои кӯҳ пароканда мекунад. Дар натиҷа, қисми зиёди чарогоҳҳо ҳатто дар фасли зимистон қисман аз барф озод мемонанд. Ин ҳолат ба чорводорон имкон медиҳад, ки чорворо дар баъзе мавридҳо ҳатто дар зимистон низ ба чарогоҳ баранд» [2, с.114].

Давраи дуум бошад, ба фасли баҳор ва тобистон рост меояд, ки дар ин вақт чорво ба чарогоҳҳои баландкӯҳ бурда шуда, он дар байни мардум бо истилоҳи «элдорӣ» маъруф мебошад. Л.Ф.Моногорова навиштааст: «Дар Язгулом дар моҳи апрел гову молро ба мавзеи Дашт, дар моҳи май, ки ҳаво гармтар мешавад ба мавзеи Санги гарм, дар моҳи июл боз чорворо поёнтар ба мавзеи Виндор, дар моҳи август каме поёнтар ба Хваун, дар охири моҳи сентябр боз поёнтар ба Андераск, моҳи октябр ба мавзеи Узвудк ва ҳамин тавр моҳи ноябр чорво ба деҳа бар мегардад [7, с.95].

Тобистон ғусфандон, бузҳо ва чорвои шохдор дар чарогоҳҳои тобистона нигоҳ дошта шуда, тамоми рӯз дар алафзорҳои атрофи он мечаранд. Чорворо, ки субҳ ба чаро бурда мешавад, танҳо бегоҳӣ бозпас меоранд. Чорвои шохдор одатан бе назорат чаро мекунад. Говҳои ширдеҳ, ки ба воситаи ғӯсолаҳое, ки дар чарогоҳ монда шудаанд, ҷалб мегарданд, бегоҳ худ ба худ бармегарданд. Аммо говҳои бе шир ё ғӯсолаҳое, ки ҳомила нестанд, баъзан дар худи маҳалл шабро рӯз мекунад ва ба чарогоҳ барнамегарданд. Ғусфандон бошанд, ҳатман бо назорат чаронда мешаванд. Барои ин миёни соҳибони чорво навбат муқаррар мегардид. Ин тартиб бештар дар ҷойҳои амал мекард, ки дар он ҷо хонаҳои зиёде чарогоҳҳои тобистонаи худро доштанд. Агар шумораи хонаҳо аз чор-панҷ зиёд намебуд, одатан ғусфандонро танҳо ба чаро сар медоданд ва бегоҳӣ шахси фиристодашуда онҳоро ҷамъ карда бармегардонд. Дар чарогоҳҳои калон аз панҷ то бист хонавода якҷоя чорво мечарониданд. Чаронидан навбатӣ буда, ҳар хонавода дар рӯзи навбати худ тамоми чорворо як рӯз мечаронд. Бегоҳӣ чорворо ба саҳни хурде, ки байни чарогоҳҳо ҷойгир буд ва аксаран дар назди сангҳои калон ё кӯҳпораҳо сохта мешуд, ҷамъ мекарданд. Аз ҳар хона зан ё наврасе писар ё духтар барои пешвоз гирифтани ғусфандон меомад. Онҳо ҳайвонҳои худро бо нидо ва номҳои махсус ҷеғ

мезаданд. Гӯсфандон соҳибони худро мешинохтанд ва бо шавқ ба сӯи онҳо медавиданду гирдашон ҷамъ мешуданд. Дар ҳоле ки чорвои шохдор шабро дар оғили кушода, ки танҳо бо девори сангӣ ихота шуда буд, мегузаронд, барои гӯсфандон ҷойи болопӯшдор бо дари махсус мавҷуд буд, ки шабона баста мешуд.

Мардуми Хуф мегуфтанд, ки агар ҷойи нигоҳдории гӯсфандон кушода мебуд ё бомаш меҷакид, об поруро шуста, моддаҳои серғизои онро ба замин мебурд. Аз ҳамин сабаб муҳим буд, ки ҷойи шабгузаронии гӯсфандон ҳатман болопӯш дошта бошад, то пору хушсифат нигоҳ дошта шавад. Бе чунин пору кишту кори заминҳои назди чарогоҳҳо имконнопазир мешуд [7, 126-127].

Айлоқдорӣ яке аз шаклҳои анъанавии истифодаи чарогоҳҳои кӯҳӣ буда, дар он чорводорон дар фасли тобистон бо чорвои худ ба баландкӯҳҳо ба ҷойҳои сероб ва сералаф кӯч мебаранд. Элдорӣ ҳамчун яке соҳаҳои асосии хоҷагидорӣ қадим ва муҳим дар рӯзгори мардумони Бадахшон буда, он сарчашмаи асосии таъмини оила бо маҳсулоти шир ва гӯшт дар фасли тобистон ва зимистон ба ҳисоб меравад [1, с. 18-22]. Мардумшиносон бар он назаранд, ки элдорӣ на танҳо фаъолияти иқтисодӣ, балки ҷузъи муҳими фарҳанги анъанавии бошандагони кӯҳистон маҳсуб меёбад. Дар фасли тобистон чорводорон дар чарогоҳҳои баландкӯҳ маскун шуда, тарзи зиндагии хоси элгоҳиро пеш мебаранд [10, с. 24-26]. Дар чунин муҳит анъанаҳои марбут ба нигоҳубини чорво, истеҳсоли маҳсулоти ширӣ ва дигар расму одатҳои марбут ба элдорӣ дар байни мардуми Помир маҳфуз мондаанд.

Дар замони Шуравӣ расму одатҳои марбут ба элдорӣ ба таври назаррас тағйир дода шуданд. Бо ташкил шудани колхозҳо ва совхозҳо чорво ба моликияти коллективӣ табдил ёфта, фаъолияти чорводорон дар доираи хоҷагиҳои давлатӣ ба роҳ монда мешуд. Азхудкунии чарогоҳҳо, тақсими чорво ва истеҳсоли маҳсулоти ширӣ ва гӯштӣ тибқи нақшаи давлатӣ амалӣ мегардиданд. Аммо бо вучуди ин, дар баъзе минтақаҳои дурдасти кӯҳистон унсурҳои анъанавии элдорӣ то андозае нигоҳ дошта мешуданд.

Дар солҳои 90-уми қарни гузашта баъди пош хурдани Иттиҳоди Шуравӣ ва ба даст овардани истиқлоли давлатӣ вазъи иқтисодӣ дар Тоҷикистон ба таври ҷиддӣ тағйир ёфта, ба мушкilotи калон дучор гардид. Барҳам хӯрдани хоҷагиҳои коллективӣ ва бӯҳрони иқтисодӣ боис гардиданд, ки мардуми деҳа ба шаклҳои анъанавии хоҷагидорӣ яъне элдорӣ баргарданд. Маҳз дар ҳамин давра чорводорӣ бештар хусусияти инфиродӣ ва оилавино пайдо кард. Хоҷагиҳои деҳқонӣ ва оилавӣ ба ташкили мустақили парвариши чорво шурӯъ намуданд ва

элдорӣ низ дар шакли нав идома ёфт. Зеро дар ин давра мардум дигар ягон даромади иловагӣ надоштанд ва ҳато заминҳои бекорхобида дар доманакӯҳҳо, ки ханӯз пеш аз Шуравӣ истифода мешуданд, аз нав аз ҷониби мардум кишт гардиданд. Аз ҷумла дар деҳаи Тусён заминҳо ва элҳои ханӯз чандин даҳсола бекорхобидаро сокинони деҳа обод ва мавриди истифода қарор додаанд, ки мисоли он элҳои Хиничхӯф, Бучбив, Ёрх, Соқовдара, Рагинак, Питфӯмчак, Дахтэлак ва ғайра мебошанд.

Аз рӯи маълумоти зодаи деҳаи Тусён Фируз Шоинбеков дар деҳа дар солҳои аввали давраи истиқлол якчанд хонавода, ки чорвои зиёд доштанд, бо ҳам муттаҳид шуда, чорвои худро ба элгоҳҳо мебурданд ва ба яке аз занони деҳаи, ки ихтиёрӣ ба элдорӣ машғул мешуд, вогузор мекарданд. Он зан дар забони шугнонӣ «элчизан» яъне «зани элдор» ном бурда мешуд ва ӯ дар фасли тобистон ва моҳҳои аввали фасли тирамоҳ чорвои мардумро нигоҳубинӣ мекард ва барои ҳамаи он хонаводаҳое, ки чорвои онҳо дар дасти ӯ мебошад, маҳсулоти шириро омода мекард. Онҳо бошанд бо навбат ба эл ба подабонӣ меомаданд ва як рӯз аз сахар то бегоҳ чорворо нигоҳубинӣ мекарданд. Дар як эл то 6-7 нафар элчизанҳо бо аҳли оилаи худ чорвои мардумро нигоҳубинӣ мекарданд.

Дар деҳаи Тусён ба қатори чунин элҳо Амбухч, ки дар Тусёндара воқеъ гардидааст, дохил мешавад. Дар ин эл то солҳои наздик, тақрибан то солҳои 2007-2010 то 7 нафар элчизанҳо аз деҳаҳои Тусён ба чорводорӣ машғул буданд ва ҳар яке аз онҳо чорвои то 10-12 хонаводаро нигоҳубинӣ менамуданд, ки яке аз онҳо Наврузбекова Чилла аз деҳаи Шоши Тусён мебошанд, ки то ҳол дар қайди ҳаёт ҳастанд [Мусоҳиба бо зодаи деҳаи Тусён Шоинбеков Фируз Нағзибекович соли таваллуд 1985]. Вобаста ба урфу одати дар боло зикргардида мардумшинос М.Е.Пешерева таҳқиқоти ҷолиб анҷом додааст [9, с. 42-59]. Чунин расму одатҳо дар водии Хингоб ҳам ба қайд гирифта шудаанд [6, с.37-46].

Элчизанҳо тирамоҳ мувофиқи шумораи чорво ба соҳибони онҳо як миқдор маҳсулоти шириро тақсим мекарданд. Л.Ф.Моногарова навиштааст, ки дар водии Язгулом элчизанҳо хангоми баргаштан аз элҳо дар фасли тирамоҳ ба соҳибони чорво, ки тобистон онро нигоҳубинӣ менамуданд, мувофиқи шумораи чорвои онҳо равшан, қурут ва дигар маҳсулоти шириро тақсим менамуданд [7, с.95].

Бояд қайд намуд, ки дар байни тоҷикон усулҳои гуногуни гирифтани равшан аз шир вучуд доштанд. Муҳаққиқон се усули асосии равшангириро дар байни тоҷикони кӯхистон тавсиф кардааст ва ҷойҳои паҳншавии онҳоро низ нишон додааст.

Дар Фалғар ва Мастҷоҳ равшанро дар зарфи баланди ҷӯбин, ки

«куппӣ» ном дошт, тайёр мекарданд. Ин зарфро аз танаи дарахт, бештар аз бед, сохта, дохилашро холӣ менамуданд. Баландии он тақрибан як метр буд. Барои гирифтани равған чӯби дарозе истифода мешуд, ки дар нӯгаш чӯби салибшакл ё пораи чӯб насб гардида буд. Ин чӯбро дар дохили зарф боло ва поён ҳаракат медоданд. Ин навъи равғангирӣ дар Яғноб низ қисман истифода мешуд, махсусан дар тобистон, зеро бурданааш осонтар буд. Равғангири асосии яғнобиён «туғла» ном дошт. Он аз гили пухта сохта шуда, шакли кӯзаи баландро дошт. Баландии он то як метр мерасид ва гардани он борик мебошад. Дар миёнаи паҳлӯяш сӯроҳие мисли даҳана ва назди он баромадагии хурде монанди шохча ҷой дошт.

Аввал шири туршро ба дохили он мерехтанд, сӯроҳии паҳлӯиро бо латта маҳкам мекарданд ва даҳанаи болоро бо пӯст мебастанд. Баъд зарфро ба паҳлӯ хобонда, бо ду даст аз ду тараф дошта, рӯи замин меғелониданд. Баъзан аз сӯроҳии паҳлӯӣ каме об ҳам мерехтанд, то равған беҳтар ҷудо шавад.

Усули сеюм бештар паҳн гардида буд. Аз ин усул тоҷикони ҷануби қаторкӯҳи Ҳисор то Ҳиндукуш, инчунин қирғизҳои Фарғона ва Ҳафтрӯд истифода мекарданд. Дар ин тарз чӯби равғангир амудӣ ба сутун васл мешуд ва бо ҳалқаҳои чӯбин озодона давр мезад. Барои ҳаракат додани он тасмаи чарминро ба гирдаш печонда мекашиданд.

Дар водии болооби Панҷ, аз Рӯшон то Вахон, ҳамин усули давр додани чӯб бо тасма паҳн гардида буд. Танҳо дар Бартанг усули аввал яъне боло ва поён задани дастаи чӯбин истифода мешуд.

Қирғизҳо низ ҳамин усулро истифода мекарданд, аммо ба ҷойи зарфи чӯбин машки чармии аз пӯсти асп сохташударо ба кор мебурданд.

Мардуми Хуф нақл мекарданд, ки ҳамин усули равғангирӣ бо куфтан дар машки чармӣ дар байни қабилаҳои кӯчии афғон низ дида мешуд, ки ба чарогоҳҳои назди кӯли Шидз дар Бадахшон меомаданд.

Дар Читрол, ба гуфтаи хуфӣён, равғанро низ дар машки чармӣ тайёр мекарданд, аммо дар он ҷо дастаи чӯбин истифода намешуд. Машкро ба сегона овехта, аз як тараф ба тарафи дигар меҷунбониданд [7, 140-141].

Истифодаи шир ва маҳсулоти ширӣ на барои ҳамаи халқҳое, ки бо чорводорӣ машғуланд, хос буд. Дар баъзе ҷойҳо ин бо сабаби рушд накардани чорводорӣ ё набудани ҳайвонҳои мувофиқи ширдеҳ ва дар баъзе ҷойҳо бо анъанаҳои қавмӣ вобаста буд. Дар ин ҳолат, сухан дар бораи истеҳсоли шири хом меравад, зеро ба организм реаксияҳои махсуси мутобиқшавӣ барои азхудкунии ҷунин маҳсулоти ширӣ, аз қабили панир ва равған ниёз дошт. Моҳияти изҳоршуда

барои ҳалли масъалаи пайдоиши ҳаёти бодиянишинӣ аҳаммияти махсус дорад.

Ғайр аз шир, мардум хуни чорворо барои хӯрок истифода мебуданд. Ин амал дар байни бисёр халқҳои Африқои Шарқӣ то ба имрӯз маъмул аст. Ба ҳар сураат то асри XVIII-и милодӣ истифодаи хуни чорво дар байни қабилаҳои ирландӣ ва шотландӣ низ роиҷ буд. Дар байни халқҳои турку муғул ин одат то имрӯз мушоҳида мешавад.

Деҳаи Тусён аз ҷиҳати чарогоҳ яке аз деҳаҳои нисбатан бойи ноҳияи Роштқалъа махсуб меёбад. Яке аз бойигарихҳои табиӣ ин деҳа Тусёндара мебошад, ки рӯди Тусён аз он сарчашма гирифта, ба поён ҷорӣ мешавад. Тусёндара аз ҷиҳати масоҳат дараи нисбатан паҳновар буда, он аз якҷанд шохобҳои алоҳида аз қабилҳои Соқовдара, Федзбақа, Тэрэлакдара ва ғайраҳо иборат мебошад. Ҳар яке аз ин шохобҳо тақрибан аз 7 то 10 километр дарозӣ дошта, дар маҷмӯъ як низомии мураккаби гидрографӣ ва чарогоҳиро ташкил медиҳанд. Маҳз мавҷудияти чунин шохобҳои сершумор боис гардидааст, ки захираҳои обӣ дар ин минтақа нисбатан бой мебошанд ва рӯди Тусён ҳама дар фасли зимистон ҳам хушк намешавад. Ин рӯд дар тамоми фаслҳои сол, ҳатто дар шароити нисбатан хушксолӣ низ, чараёни худро нигоҳ медорад. Сабаби асосии чунин устувории гидрологӣ мавҷудияти сарчашмаҳои сершумори обӣ, пирахҳои кӯҳӣ ва обшавии барф дар доманаҳои баландкӯҳ мебошад. Ҳамин омилҳо боис мешаванд, ки низомии оби Тусёндара хусусияти нисбатан устуворро доро мебошад.

Мавҷудияти оби фаровон ва растанӣҳои табиӣ алафӣ ба ташаккули чарогоҳҳои серҳосил мусоидат намудааст. Аз ин рӯ, Тусёндара яке аз минтақаҳои асосии истифодаи чарогоҳҳои мавсимӣ барои аҳолии деҳаи Тусён махсуб меёбад.

Дар Тусёндара шумораи зиёди элгоҳҳо мавҷуданд, ки аз давраҳои гузашта ҳамчун макони асосии чаронидани мавсимии чорво истифода мешуданд. Бархе аз ин элгоҳҳо махсусан дар солҳои 1990-2010, яъне дар давраи аввали истиқлоли давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷониби бошандагони деҳаи Тусён дар мавсими тобистон ба таври васеъ мавриди истифода қарор доштанд. Аз ҷумла, дар байни чунин элгоҳҳо метавон Амбухч (Ambukhch), Бучбидв, Ёрх, Рагинак, Соқовдара, Шабаргоз, Намарвид, Тирнамарвид ва Тэрэлакро номбар кард. Ин мавзеҳо ҳамчун чарогоҳҳои тобистона хизмат намуда, дар онҳо чорвои сокинони деҳаи Тусён дар фасли гарми сол нигоҳдорӣ ва чаронида мешуд. Ҳангоми баррасии номҳои элҳо маълум гардид, ки баъзеи онҳо номҳои хоси худро доранд, дар ҳоле ки дигарон аз рӯи номи деҳаҳо ва маҳалҳо, ки дар наздикии

онҳо ҷойгиранд, номгузорӣ шудаанд. Чунин топонимҳо аз дигарҳо бо он фарқ мекунанд, ки баъд аз элҳое, ки номашон иқтибосӣ (гирифташуда) аст, одатан калимаи уел- «эл» талаффуз намешавад, аммо баъд аз элҳое, ки номи хос доранд, калимаи уел ҳатман талаффуз мешавад аз ҷумла: Jangal-qirav (Ҷавшанғоз) - «элгоҳе, ки дар Ҷангал-қирав ҷойгир аст» (аз номи маҳал гирифта шудааст) ё Ter-yelak (Тусён) «эли сиёҳ» (номи хос) [4, с.7-8].

Бояд зикр намуд, ки дар ҳудуди Тусёндара элгоҳҳои дигар низ мавҷуд будаанд, аммо маҳз элгоҳҳои дар боло зикршуда дар солҳои аввали давраи истиқлол бештар мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Тибқи маълумоте, ки дар ҷараёни суҳбат бо сокини деҳаи Тусён Фируз Шоинбеков ба даст омад, ҳамаи элгоҳҳои номбаршуда дар солҳои аввали давраи истиқлол бо танаффус фаъолият намудаанд. Яъне вобаста ба имкониятҳои хоҷагидорӣ, шумораи чорво ва шароити иқтисодӣ, баъзе аз ин элгоҳҳо дар солҳои гуногун истифода мешуданд.

Деҳаи Тусён аз як қатор маҳаллаҳои алоҳида ба монанди Лангар, Лахшик, Жирпор, Бармеф, Шош, Девлох, Зигур, Ридзеф, Сазд, Нудҷ, Намадроҷ ва Себзор (Хун) иборат мебошад. Ҳар яке аз ин маҳаллаҳо дар солҳои аввали давраи истиқлол элгоҳҳои махсуси худро доштанд, ки барои нигоҳдорӣ ва ҷаронидани мавсимии чорво истифода мешуданд.

Аз ҷумла, бошандагони маҳаллаҳои Жирпор, Ридзеф, Сазд ва Себзор, ки дар соҳили чапи рӯди Тусён ҷойгир мебошанд, чорвои худро асосан дар элгоҳҳое нигоҳ медоштанд, ки дар сарғаҳи Тусёндара ва дар тарафи чапи он воқеъ гардидаанд. Ин тарзи ҷойгиршавӣ ба омилҳои ҷуғрофӣ ва дастрасии нисбатан осон ба ҷарогоҳҳо вобаста мебошад.

Дар таҳқиқоти мазкур истилоҳоте истифода мешаванд, ки аз ҷониби муҳаққиқони соҳаи чорводорӣ пешниҳод гардидаанд. Ҳамзамон, натиҷаҳои типологияи шаклҳои чорводорӣ ва равиши умумии таҳқиқоти қаблӣ низ ба эътибор гирифта мешаванд [5, с. 24-26].

Низомии истилоҳоти мавриди истифода бояд имкони фарқгузориҳои дақиқи шаклҳои чорводориро фароҳам оварад. Аз ҷумла, ҷудо намудани шаклҳои чорводорӣ аҳолии муқими кишоварз, ки бо ҷаронидани мавсимии дур алоқаманданд, аз шаклҳои чорводорӣ гуруҳҳои кӯчманчӣ зарур аст [12, с.18-19].

Инчунин, бояд байни шаклҳои ҷаронидани дарозмуддати мавсимӣ ва шаклҳои нигоҳдории доимии чорво дар ҳудуди деҳа ё ҷарогоҳҳои наздик фарқ гузошта шавад [5, с. 106].

Бояд қайд намуд, ки дар баробари силсила элгоҳҳои Тусёндара дар Тусён дигар элгоҳҳо аз қабилҳои Дашт эл «Дахт эл», Сипириҷбод, Питфӯмчак, Дилрабо элак ва дигар элҳо вучуд доранд. Элҳои Дашт эл, Питфӯмчак ва Сипириҷбод дар давраи истиқлол ҳам ғайолият намудаанд. Дилрабо эл то солҳои аввали Шӯравӣ истифода шудааст ва баъд дар замони истиқлол дигар ин эл истифода нашудааст [Мусоҳиба бо Шоинбеков Фируз Нағзибекович, ки ӯ ин маълумотро аз бобои худ Шоинбеков Шодибек Шоинбекович дар соли 2015 шунидааст]. Сипириҷбодэро бештар совхозу колхозҳо истифода намудаанд ва як бартарии ин эл дар он аст, ки то пешин он роҳи мошингард сохта шудааст. Элҳои мазкурро бештар бошандагони деҳаҳои Лахик, Шош, Бармеф ва Намадрож истифода мебардаанд. Ҳатто дар Бадахшон як расме буд, ки мувофиқи он элҳо ба авлодҳо таалуқ доштанд ва танҳо насли ин авлод ҳуқуқ дошт ин элҳоро истифода барад. Барои истифода бурдани эл аз ҷониби авлодҳои дигар аввал аз соҳибони эл мепурсиданд ва агар ӯ розигӣ меод эро истифода мебарданд. Бе розигӣ ҳосияти хуб набуд ва гуё дар ин эл чорво ба касалиҳои гуногун ва ҳамлаи дарандагон ва дигар офтаҳои табиӣ дучор мешуд.

Дар солҳои аввали истиқлол, ки вазъи иқтисодии мардум хеле мушкил буд бошандагони деҳаи Тусён ба элдорӣ тавачҷуҳи махсус меоданд ва он элҳое, ки дар замони Шӯравӣ хароб гардида дигар истифода намешуданд, аз нав мавриди истифодаи мардум қарор гирифтаанд. Аз ҷумла дар Сипириҷподэл ба гуфтаи Фируз Шоинбеков элчизанҳо аз деҳаи Лахшик, Шош ва Девлох рафта элдорӣ мекарданд. Мардуми деҳа дар ин солҳо кӯшиш мекарданд, ки шумораи молу гови худро зиёд кунанд. Ин боиси он гардид, ки чанде аз элчизанҳо ба дараи Шарвдара рафта дар он ҷо дар элҳои Вевзвор ва Катағоз ба элдорӣ машғул гардиданд.

Бояд зикр намуд, ки Шарвдара, ки аз он дарёчаи хурд ба деҳаи Хидорҷеф меравад то солҳои 60-70 уми асри XX чароғҳои элдорони деҳаи Тусён буд ва баъдан он ҳамчун чароғҳои ба мардуми Хидорҷеф дода шуд. Дар Шарвдара асосан се элҳо: Хасэл, Вевзвор ва Катағоз буданд. Дар солҳои охир танҳо бошандагони деҳаи Намадрожии Тусён молу гови хешро ба ин дара мебарданд.

Бояд зикр намуд, ки бошандагони кӯҳистони Помир расму одатҳои зиёдеро роҷеъ ба ғайолияти рӯзмараи хеш доштанд. Яке аз муҳаққиқони расму одатҳои Помир И.Муҳиддинов навиштааст, ки «Зироаткорӣ ва чорводорӣ дар тӯли асрҳо асоси зиндагии ваҳониҳо, ишқошимиҳо ва дигар халқҳои Помири Ғарбӣ махсуб меёфт. Зироаткорон ва чорводорон дар кӯҳистон дар шароити ниҳоят мушкил зиндагӣ мекарданд ва зиндагии онҳо ба табиат ва олами атроф сахт вобаста буд. Офатҳои табиӣ, ки борҳо меҳнати онҳоро

барбод медоданд, сабаб шуданд, ки маросим ва одатҳои гуногун ба вучуд биёянд. Ин одатҳо ҳамеша кишоварзон ва чорводоронро ҳамроҳӣ мекарданд ва ба онҳо кӯмак мекарданд, ки дар шароити душвор муваффақ шаванд» [8, с. 99].

Ҳамин тавр дар Помир дар баробари дигар соҳаҳои хоҷагидорӣ вобаста ба чорводорӣ расму одатҳои зиёд ба ҷо оварда мешуданд, ки бештари онҳо имрӯз дар ҳолати аз байнравӣ қарор доранд. Дар элдории бошандагони деҳаи Тусён то солҳои наздик расму одатҳои зиёд дар ҳоли иҷро буданд аммо ҳоло бештари онҳо ба ғӯшаи фаромушӣ рафтаанд ва танҳо дар деҳаҳои дурдасти Помир каму беш боқӣ мондаанд.

Имрӯз элдорӣ дар Помир аз байн рафтааст ва расму русуми ба он хос фаромӯш шуда истодаанд. Имрӯз дар элҳо ҷӯпонҳо, ки мувофиқи шартнома молу гови мардумро нигоҳ мекунанд, мавсимӣ маскун мешаванд. Аммо шумораи чунин ҷӯпонҳо ҳам ҳоиста-ҳоиста кам шуда истодааст. Яке аз омилҳои аз байн рафтани элдорӣ ин даст кашидани бошандагони деҳаи Тусён аз парвариши моли майда мебошад. Имрӯз аксари хоҷагиҳои деҳаи Тусён парвариши моли майдоро қатъ намудаанд, ва ҳатто дар баъзе деҳаҳои Тусён подабонӣ ва навбати пода ҳам барҳам хурдааст. Аз нуқтаи назари мо ин раванд на танҳо ба иқтисодиёти на вилоят ва ҳатто ҷумҳурии таъсири манфии худро мерасонад.

Чорводорӣ дар ҳаёти инсоният нақши калон дошта, он яке аз асоситарин соҳаҳои тамини рӯзгор ба шумор мерафт. Аз маълумоти дар боло ироагардида ба ҳубӣ мушоҳида мешавад, ки ориёӣҳо ҳанӯз аз замонҳои қадим ҳам ба зироаткорӣ ва ҳам ба чорводорӣ машғул буда, чорводорон мувофиқ ба чарогоҳҳо аз як ҷо ба ҷои дигар кӯч мебастанд. Аммо мардуми бумӣ гарчанде дар як ҷо сукунат мекард дар мавсимҳои тобистон як гурӯҳи одамон, ки ба чорводорӣ машғул буданд, ба чарогҳҳои мавсимӣ ба минтақаҳои нисбатан паҳновар ва сералаф то расидани сармо кӯч мебастанд, ки дар Помир он бо номи расми элдорӣ маълум аст.

Бояд қайд намуд, ки элдорӣ танҳо хоси кӯчиён нест ва дар Помир он дар байни мардуми муқимӣ то ҳанӯз ривоч ёфта истодааст. Чи тавре, ки дар боло қайд гардид тамоми қабилаҳои ориёитабор ва умуман қабилаҳое, ки бештар ба чорводорӣ шуғл доштанд, вобаста ба ин соҳа, ки таъминкунандаи талаботи рӯзмарраи онҳо буд, расму оинҳои зиёдро анҷом медоданд. Хушбахтона қисме аз ин расму одатҳо, ки решаи хеле куҳан доранд дар элдории мардуми Бадахшон то ҳанӯз ҳифз шуда то замони мо расидаанд.

Китобнома:

1. Аламшоев М. Шугнанская животноводческая лексика в этнолингвистическом и сравнительно-историческом освещении. – Душанбе, 2007. – С. 18–22.
2. Андреев М.С. Таджики долины Хуф. -Бишкек: ОсОО «Джем Кей Джи», 2020. – 794 с.
3. Авеста. Вендидат (Вандидод) / пер. с авест. И. М. Стеблин-Каменский. – М.: Наука, 1993.- С. 19, 75.
4. Булбулшоев У.Т. Микротопонимия Шахдары в этнолингвистическом освещении. – Санкт-Петербург, 2005. – 24 с.
5. Дмитриев, В. Скотоводство (исследования материалов). – 2017. – С. 106.
6. Кисляков, Н. А. Древние формы скотоводства и молочного хозяйства у горных таджиков бассейна р. Хингоу. – 1949. – С. 37–46.
7. Моногарова, Л. Ф. Язгулемцы Западного Памира. – 1951. – С. 91–108.
8. Мухиддинов, И. М. Обряды и обычаи, связанные с земледелием. – 1973. – С. 99–109.
9. Пещерева, Е. М. Молочное хозяйство горных таджиков. – 1927. – С. 42–59.
10. Ямсков, А. Н. Скотоводство // Таджики. Народы и культуры. – М.: Наука, 2021. – С. 24–26.
11. Юсуфшоҳи Ёқубшоҳ. Давлати Каёниён. – Душанбе: ЭР-граф, 2012. – 544 с.
12. Johnson, R. Nomads and Pastoralism in Central Asia. – London: Routledge, 1969. – P. 18–19.
13. Мусоъиб:
14. Шоинбеков Фируз Нағзибекович истиқоматкунандаи шаъри Душанбе, кўчаи Саъдии Шерозӣ 62/1 х.30. Зодаи деъаи Тусёни ВМКБ, номзади илмъои таърих, дотсент, мудири кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии Донишгоњи миллии Тоҷикистон. Санай мусоъиба 11.07.2022.

ТДУ: 94(575.3)"19":338.45

**ТУРСУН ӮЛӢАБОЕВ: НАЗАРЕ БА КОРНАМОИӢО ВА
ХИЗМАТӢОИ Ӯ ДАР РУШДИ ЭНЕРГЕТИКА ВА САНОАТИ
ТОӢИКИСТОНИ ШУРАВӢ**
Одилова Зарина Рабимовна⁴³

*Академияи идоракунии
давлатии назди Президенти ӢТ*

Дар мақола суҳан дар бораи корнамоиӢо, зиндагинома ва заминаӢои фаъолияти кориш Т. ӮлӢабоев дар рушди энергетика, кишоварзӢи ва саноати Тоҷикистони шуравӢи меравад. Дар таҳқиқот, танӢо ба фаъолият ва корнамоиӢои Т. ӮлӢабоев таъя карда нашудааст, балки дастовардӢои замони Иттифоқи шуравӢи ба комёбиӢои замони Истиқлоли давлатӢи дар самти иқтисоду энергетика муқоиса шудааст ва ҳадафӢои стратегии давлат, ки ояндаи рушди устави Тоҷикистонро таъмин менамоянд, мавриди таҳқиқ қарор дода шудааст.

Ба назари эътибор гирифтани таҳқиқи муқоисавӢи дар он зоҳир мегардад, ки маҳз дар замони Истиқлоли давлатӢи заминаи бозътиמוד барои нуруи илми кишвар фароҳам оварда шудааст ва таҳқиқи саҳми Т. ӮлӢабоев дар рушди соҳаи энергетика ва саноати кишварамон навгони муҳими таърих дар замони Истиқлоли давлатӢи ба ҳисоб меравад.

Мавриди зикр аст, ки дар раванди таҳқиқ бо назардошти он ки НБО-и “Норак” ба номи Т. ӮлӢабоев гузошта шудааст, мубрамияти таҳқиқоти моро баланд мебардорад, зеро нақши Т. ӮлӢабоев дар рушди соҳаи энергетикаи тоҷик, аз ҷумла эҳйи НБО-и “Норак” зиёд мебошад.

***КалидвожаӢо:** Тоҷикистони ШуравӢи, Турсун ӮлӢабоев, ҳадафӢои стратегӢи, корнамоиӢо, иқтисод, энергетика, саноат, кишоварзӢи, пахтакорӢи, НБО-и “Норак”, консепсия, чеҳраӢо, таърих, инкишоф.*

⁴³ **Одилова Зарина Рабимовна** – Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ӣумхурии Тоҷикистон, кафедраи фалсафа ва илмҳои гуманитарӣ, муаллими калон. Нишонӣ: Ӣумхурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, кӯчаи Саид Носир, 33. Тел.: 985219444; e-mail: odilova.8787@mail.ru.

Одилова Зарина Рабимовна – Национальная академия государственного управления при Президенте Республики Таджикистан, кафедра философии и гуманитарных наук, старший преподаватель. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, улица Саид Носир, 33. Тел.: 985219444; e-mail: odilova.8787@mail.ru.

Odilova Zarina Rabimovna – Academy of Public Administration under the President of the Republic of Tajikistan, Department of Philosophy and Humanities, Senior Lecturer. Address: 33 Said Nosir Street, Dushanbe, Republic of Tajikistan. Tel.: 985219444; e-mail: odilova.8787@mail.ru.

Турсун Ульджабоев: взгляд на его заслуги и деятельность в развитии энергетики и промышленности советского Таджикистана

В статье рассматриваются заслуги, биография и основы трудовой деятельности Т. Ульджабоева в развитии энергетики, сельского хозяйства и промышленности Советского Таджикистана. В исследовании внимание уделяется не только деятельности и достижениям Т. Ульджабоева, но и проводится сопоставление достижений советского периода с успехами эпохи государственной независимости в сфере экономики и энергетики, а также анализируются стратегические цели государства, обеспечивающие устойчивое развитие Таджикистана в будущем.

Значимость сравнительного исследования проявляется в том, что именно в период Государственной независимости была создана надёжная основа для развития научного потенциала страны, а изучение вклада Т. Ульджабоева в развитие энергетики и промышленности нашей страны считается важной исторической новизной периода Независимости.

Следует отметить, что в ходе исследования особое внимание уделяется тому, что Нурекская ГЭС носит имя Т. Ульджабоева, что повышает актуальность данного исследования, поскольку роль Т. Ульджабоева в развитии таджикской энергетики, в том числе в создании Нурекской ГЭС, является весьма значительной.

Ключевые слова: Советский Таджикистан, Турсун Ульджабоев, стратегические цели, заслуги, экономика, энергетика, промышленность, сельское хозяйство, хлопководство, Нурекская ГЭС, концепция, личности, история, развитие.

Tursun Uljaboev: a review of his achievements and contributions to the development of energy and industry in Soviet Tajikistan

Abstract. This article discusses the achievements, biography, and professional activities of T. Uljaboev in the development of energy, agriculture, and industry in Soviet Tajikistan. The study is not limited solely to the activities and accomplishments of T. Uljaboev, but also compares the achievements of the Soviet era with the successes of the period of State Independence in the fields of economy and energy, while examining the strategic goals of the state that ensure the sustainable development of Tajikistan in the future.

The significance of the comparative study lies in the fact that it was precisely during the period of State Independence that a reliable foundation for the country's scientific potential was established, and the study of T. Uljaboev's contribution to the development of the energy and industrial sectors of our country represents an important historical innovation in the era of Independence.

It should be noted that the fact that the Nurek Hydroelectric Power Plant was named after T. Uljaboev increases the relevance of this research, since T. Uljaboev played a major role in the development of Tajik energy infrastructure, including the establishment of the Nurek Hydroelectric Power Plant.

Keywords: Soviet Tajikistan, Tursun Uljaboev, strategic goals, achievements, economy, energy, industry, agriculture, cotton growing, Nurek Hydroelectric Power Plant, concept, personalities, history, development.

Муқаддима. Дар таърихи башарият номи чехраҳое ҳастанд, ки бо заҳмати нек ва хизматҳои чашмрасашон вирди забони ҳамагон чарх мезананд. Дар ин нигошта ҳаёт ва фаъолияти Турсун Ӯлҷабоев мавриди таҳлили илмӣ қарор дода мешавад, ки ба масъалаи идоракунии давлатӣ, кордонӣ ва қадршиносии он кас аз ҷониби давлати Шуравӣ алоқамандии зич дорад. Консепсияи илмии Турсун Ӯлҷабоев ҷанбаҳои таърихӣ, сотсиологӣ ва равандҳои сиёсии замони Иттифоқи Шуравиро дар бар гирифта, барои насли ҳозира намунаи ибрат аст.

Дар бораи ҳаёту фаъолияти Турсун Ӯлҷабоев маводдӣ илмӣ кам ба назар мерасад. Бисёри факту далелҳое, ки бевосита аз зиндагинома ва корнамоии он кас ба даст омадаанд, аҳаммияти публитсистӣ доранд, вале қиссаю ривоятҳои таърихӣ аз китоби таърихи халқи тоҷик Ҷилди 6, таърихи Тоҷикистон дар асри XX, Энсиклопедияи советии тоҷик ва дигар маводди олмӣ- оммавӣ бозӯи он мебошанд, ки Турсун Ӯлҷабоев дар таърихи сиёсию ҷамъиятии тоҷикистони шуравӣ мақому мартабаи худро ба сифати як нафар роҳбар, ходими давлатӣ ва аҳли зиё нишон додааст.

Турсунбой Ӯлҷабоев яке аз чехраҳои маъруфи сиёсии Тоҷикистон дар давраи собиқ Иттиҳоди Шуравӣ ба шумор меравад. Фаъолияти давлатии ӯ тибқи сарчашмаҳои таърихӣ ба солҳои 1950–1960 рост омада, дар ин давра Тоҷикистон марҳилаи муҳимми рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро аз сар мегузаронд. Аз ин бар меояд, ки Турсун Ӯлҷабоев ба ташаккул ва инкишофи соҳаҳои иқтисоди кишвар, баланд бардоштани сатҳи зиндагии мардум, таъмини мардум бо ҷойҳои корӣ, болоравии имиҷи давлат дар замони Иттифоқи Шуравӣ нақши муассир гузоштааст [6].

Яке аз самтҳои асосии тараққиёти иқтисоди кишвар дар замони роҳбарии Т. Ӯлҷабоев ин тарақӣ додани соҳаи кишоварзӣ буд, марду зан дар колхозу савхозҳо кор карда, ба амборҳои давлат маводди кишворазиро захира мекарданд. Ба назари мо, чунин механизми кор аз иҷрои нақша ва ё плани ҷамъоварии маҳсулоти кишоварзӣ далолат мекард.

Мақсади таҳқиқот. Ҳадафи таҳқиқот дар он аст, ки саҳми Т. Ӯлҷабоев дар рушди соҳаҳои иқтисоду саноат чӣ гунна сурат гирифтааст?. Дар раванди таърихи давлатӣ, муайян намудани чехраҳои таърихӣ ва хизматҳои онҳо дар пешрафти ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва маънавияти ҷомеа зери таваҷҷуҳи давлат ва Ҳукумати кишвар қарор дорад. Аз ин рӯ, далелҳо доир ба мафҳум ва моҳияти мавзуи таҳқиқоти ҳадафи бевоситаи таҳқиқоти моро собит месозад.

Қисматҳои асосӣ

Омӯзиши адабиёти илмӣ, ки дар таҳқиқот мавриди истифода қарор дода шудаанд, собит месозанд, ки Турсун Ёлҷабоев ҳамчун роҳбар дар таҳкими соҳаҳои кишоварзӣ, саноат, сохтмони иншооти бузург ва омода намудани мутахассисони ҷавону коромӯзонда саҳми назаррас гузоштааст. Бо вучуди баҳсҳои сиёсӣ ва айбдоркуниҳое, ки дар охири фаъолияти роҳбарии ӯ ба миён омаданд, нақши ӯ дар таърихи давлатдорӣ Тоҷикистон навин муҳим арзёбӣ мегардад.

Мавриди зикр аст, ки ходими давлатӣ Т. Ёлҷабоев зодаи Тоҷикистон аст. Вай соли 1916 дар шимоли Тоҷикистон ба дунё омадааст. Ӯ фаъолияти меҳнатии худро аз ташкилотҳои ҷавонон ва комсомол оғоз намуда, тадриҷан ба вазифаҳои баланди давлатӣ расид. Солҳои 1955–1956 раиси Шурои вазирони Ҷумҳурии Шуравии Сотсиалистии Тоҷикистон буд. Аз соли 1956 то 1961 вазифаи котиби якуми Кумитаи Марказии Ҳизби коммунисти Тоҷикистонро иҷро кард, ки он замон вазифаи олии сиёсӣ дар ҷумҳурӣ ба ҳисоб мерафт [9].

Турсун Ёлҷабоев яке аз фарзандони асили миллат буд, вай барҳақ шогирд ва давомдиҳандаи кори устои хеш Бобоҷон Ғафуров буд. «Мутаассифона, номи Турсун Ёлҷабоев – гуфта буданд, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон – дар давоми 30- сол аз забонҳо афтода буд» [1, с.75]. Дар матбуоти даврӣ ва ҷамъомадҳои расмӣ аз гирифтани номи ин марди шариф ҳазар мекарданд. Дар замони истиқлоли давлатӣ ва тақвияти худшиносии миллӣ, мо акнун номи ин фарзанди фарзонаи халқро аз сари минбарҳои давлатӣ бо сари баланд ва рӯи сурх вирди забон меоварем.

Дар давраи роҳбарии ӯ сиёсати иқтисодии Тоҷикистон бештар ба рушди кишоварзӣ, махсусан истеҳсоли пахта, равона гардида буд. Ин сиёсат, бо барномаҳои умумии Иттиҳоди Шуравӣ мутобиқат мекард, зеро рушди соҳаҳо ба беҳтар гардонидани сатҳи зиндагии мардум ва ғанӣ гардидани буҷети давлат таъсири мусбат мегузошт. Бинобар ин, фаъолияти роҳбарии Т. Ёлҷабоевро ба замони Истиқлоли давлатӣ муқоиса намоем, маълум мегардад, ки назар ба давраи собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар раванди давлатдорӣ миллӣ ҳаҷми кор, дигаргуниҳо ва рушди тамоми соҳаҳои иқтисоди кишвар бараъло эҳсос мегардад. Масалан, замин дар ихтиёри мардум, фаъолияти озоди соҳибкорӣ хурду миёна, таҳсили беамонияти насли ҷавони кишвар дар асоси дастгирии давлатӣ дар макотиби хориҷи кишвар. Ин ва ё дигар бартариҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки давлат вақте, ки соҳибистиқлол аст, стратегия ва ё модели пешрафти

тамоми соҳаҳои хочигии халқро муайян карда метавонад. Бартариҳои дигар он аст, ки дар замони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ тариқи додани соҳаҳои сохтмон, кишоварзӣ саноат ва ғайра маъмул буд ва то ҳол вабаста ба масъалаҳои мазкур давлат тадбирҳои худро роҳандозӣ менамояд, вале Истиқлоли давлатӣ рушди соҳаҳои мухталифи ҳаёти иқтисодиро дар доираи чор ҳадафи стратегӣ амалӣ месозад, ки онҳо расидан ба истиқлоли энергетикӣ, аз бунбасти коммуникатсионӣ баровардани давлат, таъмини амнияти озуқаворӣ ва саноатикунонии босуръати мамлакат мебошад.

Бояд хотирнишон сохт, ки хизматҳои Турсун Ёлҷабоев дар рушди иқтисодиёт ва соҳаи кишоварзӣ назаррас аст, вале бояд иқрор шуд, ки соҳаи пахтакорӣ дар замони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ василаи пешрафти иқтисодиёти кишвар буд, вале мо ба модели кории замони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ розӣ шуда наметавонем. Чунки мардум пахтаро ҷамъоварӣ намуда, ҳамчун ашёи хом ба дигар давлатҳо месупориданд. Онҳо маҳсулоти ватании моро коркард ва истеҳсол карда, қисме аз онро дар шакли хӯрока ва қисми дигарашро дар шакли либоса ба худамон мефӯруштанд. Ҳадаф ин аст, ки яке аз самтҳои асосии фаъолияти Турсун Ёлҷабоев рушди соҳаи пахтакорӣ буд. Дар замони роҳбарии ӯ майдонҳои кишти пахта васеъ гардида, шабакаҳои обёрӣ ва мелиоратсия рушд ёфтанд. Барои зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ техникаи нав ворид карда шуд ва хоҷагиҳои коллективӣ тақвият ёфтанд. Гарчанде баъдтар масъалаи “изофанависӣ” дар нақшаи пахтасупорӣ сабаби танқиди ӯ гардид, аммо воқеият нишон медиҳад, ки дар давраи роҳбарии ӯ Тоҷикистон ба яке аз марказҳои муҳими пахтакории Иттиҳоди Шуравӣ табдил ёфт [6].

Моҳи апрели соли 1961 дар ҷумҳурӣ воқеаҳои ҷиддӣ ба вуқӯъ пайваست, ки ба соҳаи пахтапарварӣ алоқаманд буд. Бинобар ҳамин, дар ҷумҳурӣ роҳбарияти олий иваз карда шуданд. Турсун Ёлҷабоевро, ки дар вазифаи Котиби якуми Кумитаи Марказии Ҳизби Коммунисти Тоҷикистон кор мекард, ӯро Ҷаббор Расулов иваз менамояд [8,с.298].

Рушди саноат ва энергетика дар ҳама давраи замони яке аз масъалаҳои асосӣ ба ҳисоб мераванд, аммо нисбат ба замони собиқ Иттиҳоди Шуравӣ дар замони соҳибистиқлолии кишвар соҳаҳои мазкур тадриҷан рушд ёфтанд. Дар солҳои роҳбарии Т. Ёлҷабоев сохтмони якқатор корхонаҳои саноатӣ оғоз ёфт. Ба рушди энергетика диққати махсус дода мешуд. Маҳз дар ҳама давраи корҳои омодагӣ барои сохтмони неругоҳҳои бузурги барқи обӣ, аз ҷумла Норақ, суръат гирифтанд. Ин раванд барои саноатикунонии минбаъдаи ҷумҳурӣ заминаи мусоид фароҳам овард. Рушди роҳҳо, инфрасохтор

ва сохтмони шаҳрҳо низ ба ҳамин давра рост меояд [3, с.36].

Солҳои 60-уми асри XX барои халқи тоҷик даврае буд, ки дар тамоми соҳаҳои хоҷагидорӣ ва фарҳангӣ дастовардҳои назаррас ба даст оварда шуда, сатҳи зиндагии мардум низ тадриҷан боло мерафт. Дар солҳои 1956-1961 ҶШС Тоҷикистон дар доираи татбиқи нақшаи панҷсола ба дастовардҳои намоён ноил гардида, барои рушду нумуи минбаъдаи ҷумҳурӣ заминаҳои устувори иҷтимоию иқтисодиро гузошта буд. Ин давраи оғози сохтмонҳои бузурги манзилию маишӣ ва пешрафти саноат ба ҳисоб мерафт. Ба истифода додани корхонаҳои саноатӣ, биноҳои истиқоматӣ, мактабҳо ва беморхонаҳо дар сатҳи баланд идома меёфт.

Бояд қайд намуд, ки дар ин солҳо ТурсунУлҷабоев вазифаи роҳбари аввали ҶШС Тоҷикистонро ба уҳда дошт ва маҳз дар ҳамин давра дар ҷумҳурӣ маъракаи васеи сохтмони хонаҳои истиқоматиӣ типӣ панелӣ амалӣ гардида, мушкилии норасоии манзил тадриҷан ҳалли худро дарёфт мекард. Пойтахти ҷумҳурӣ дар ин давра ба як маркази бузурги саноатӣ табдил ёфт ва маҳсулоти корхонаҳои он ба чандин шаҳрҳои Иттиҳоди Шуравӣ фиристода мешуд.

Дар ин марҳилаи рушди Тоҷикистон корхонаҳои консервбарорӣ дар ноҳияҳои водии Вахш ва Ҳисор низ сохта шуданд, ки дар он минтақаҳо боғдорӣ ва тоқпарварӣ рӯз ба рӯз бештар рушд мекард мекард.

Дар хоҷагии халқи ҷумҳурӣ дар баробари муассисаҳои давлатӣ саноати маҳлӣ ва кооперативӣ низ аҳаммияти зиёде дошт. Ин корхонаҳо маснуоти металлӣ, матоъҳои бофта ва дӯхта, матоъҳои абрешимӣ, пойафзол ва масолеҳи бинокорӣ, ашёи хона ва маснуоти дастии нафис тайёр мекунанд.

Дар ҷумҳурӣ соҳаи нави кишоварзӣ - саноати рағғанҳои эфирӣ ба вучуд омад. Барои истеҳсоли саноати рағғани геран ва гулҳо парвариш карда мешаванд ва барои гирифтани ҷавҳари ин гулҳо дар Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубӣ якчанд заводҳои махсус таъсис ёфтаанд. Аз ҷумла, “85 фоиз ҷавҳари гули геранро, ки аз он атр ва одеколони мамлакат тайёр мешуд, корхонаҳои рағғанҳои эфирии Тоҷикистон истеҳсол мекарданд”. “Вобаста ба соҳилбандии дарёи Сир ва дар маҳалҳои навбунёди шаҳр васеъ кардани шабакаҳои барқу об корҳои зиёд анҷом дода мешуданд” [4,с.509].

Аксар навъҳои маҳсулоте, ки дар корхонаҳои Тоҷикистон тайёр карда мешуданд, ба ҷумҳуриҳои бародарии Иттиҳоди Шуравӣ, ҳамчунин ба мамлакатҳои хориҷа низ фиристода мешуданд. Тоҷикистон пахтаи худро ба ҷумҳурии демократии Германия, Чехословакия, Полша, Финляндия ва ба дигар мамлакатҳо

мефиристон. Заводи механикии Сталинобод ба номи Орҷоникидзе барои конҳо ва заводҳои нефти Ҳиндустон, Афғонистон, Яман, Албания, Ветнам, Булғория, Чехословакия ва Ҷумҳурии Халқии Хитой таҷҳизоти зарурӣ тайёр мекард.

Ҳамаи ин пешравиҳои соҳаи саноат далели инкорнопазири кудрати рӯз ба рӯз афзоишёбандаи саноати ҶШС Тоҷикистон таҳти Турсун Улҷабоев мебошад.

Ҳамин тавр, дар давраи аз соли 1946 то соли 1961 дар тараққиёти саноати ҷумҳурӣ муваффақиятҳои калон ба даст оварда шуданд. Супоришҳои нақшаи панҷсолаи чорум аз руи қариб ҳамаи навъҳои муҳимтарини маҳсулот на танҳо иҷро гардиданд, балки барзиёд иҷро карда шуданд.

Бо дар назардошти он ки саҳми Турсун Улҷабоев дар раванди корҳои сохтмонии НБО-и Норақ зиёд аст, зеро дар консепсияи сиёсати энергетикӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон барои муайян намудани инкишофи энергетикӣ Тоҷикистон мақом ва нақши НБО-и Норақ назаррас аст.

Дар замони бунёди, яъне собиқ Иттиҳоди Шуравӣ аз тарафи давлат НБО-и Норақ сохтмони умумииттифоқӣ эълон карда шуд. Дар он, бинокорону мутахассисон ҷалб карда шуданд. Соли 1958, яъне баъд аз 26 соли таҳқиқоти гуногунсамти илмӣ амалӣ рафти корҳои сохтмонӣ дар НБО-и Норақ оғоз ёфт.

Ҳамин тариқ, аз солҳои 60-уми асри гузашта сар карда, рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ қаламрави тамоми Осиёи Марказӣ, аз ҷумла обҳои заминҳои ташналаб, инкишофи бесобиқаи соҳаи кишоварзӣ, “бунёди корхонаҳои азими саноатӣ, истихроҷу коркарди захираҳои табиӣ ба нақша гирифта шуданд. Бо истифода аз иқтидори Неругоҳи барқӣ обии Норақ қарор карда шуд, ки Маҷмааи истеҳсолии ҷануби Ҷумҳурии Тоҷикистон бо мақсади ташаккул ва инкишофи сиёсати энергетикӣ бунёд ёбад” [7].

Соли 1979 неругоҳи мазкур пурра ба кор даромад. Соли 1988 дар натиҷаи тақмили техникую технологӣ иқтидори Неругоҳи барқӣ обии Норақ ба 300 мегаватт расонида мешавад. Он дар миёни 30 неругоҳи бузурги ҷаҳон аз ҷиҳати истеҳсоли неруи барқ ҷои махсусро ишғол намуда, ба китоби рекордҳои Гиннес дохил шудааст. Аз ин бар меояд, ки Неругоҳи барқӣ обии Норақ аз рӯи иқтидор ва баҳодихӣ дар сатҳи байналмиллалӣ ҷойгоҳи махсусро соҳиб гашта, заминаҳои асосии сиёсати энергетикӣро ташаккул медиҳад.

Дар адабиёти таърихӣ неругоҳи Норақро дили Тоҷикистон меноманд, чунки дар шароити имрӯза қариб 70 дар сади қувваи барқ маҳз аз ҳисоби ҳамин иншооти бузург тавлид меёбад.

Мушкилии асосие, ки оянда дар фаъолияти неругоҳи Норақ ба миён меояд, ин дар навбати аввал аз ҳисоби дарёи Вахш тадричан пуршудани обанбори он аз лою қум ва сангу шағал мебошад. Ба вучуд омадани чунин ҳолатҳо метавонад самарабахшии неругоҳро заиф гардонад.

Замони анҷомгирии сохтмони НБО-и «Роғун», дар режими энергетикӣ фаъолият карда, имкон медиҳад, ки сарбанди Норақ дар мавриди зарурӣ ба речаи обёришавӣ фаъолият дошта бошад [2, с.109].

Барои рушди соҳаи саноати кишвар нақши неругоҳи Норақ бараъло маълум аст. Натиҷаҳои рушди иқтисоди кишвар дар даврони истиқлолияти давлатӣ нишон медиҳад, ки ҳарчи бештар ба истехсоли неруи барқӣ аз ҷиҳати экологӣ тоза аҳамияти асосӣ дода шавад. Ҳамин тавр, Неругоҳи барқӣ обии Норақ ҳаҷми маҳсулоти саноатиро дар мамлакат ба нишондиҳандаҳои назаррас оварда расонидааст.

Ба шарофати неругоҳи Норақ солҳои 70-ум ва 80-уми асри XX нишондиҳандаҳои истехсолии Тоҷикистон на ба фоиз, балки ба маротиб боло мерафтанд. Масалан, “ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ, тибқи таҳқиқоти таърихшиносони тоҷик, дар соли 1984 нисбат ба соли 1960 4,8 баробар ва нисбат ба соли 1940 20,8 баробар афзун шуд” [10].

Моҳи октябри соли 2009 аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон байни корхонаи «Турбоатом»-и Украина қарордод бо мақсади иваз намудани 9 адад чархҳои неругоҳ ба имзо мерасад. Мутобиқи қарордоди ба имзошуда, аллакай 3 агрегати Неругоҳи Норақ иваз карда шудааст.

Азнавсозии таҷҳизоти тақсими барқӣ 220-киловаттаи НБО-и Норақ соли 2011 оғоз гардида, корҳо дар охири соли 2012 бо сифати баланд ба анҷом расидааст. Ин барнома бо харҷи 69,97 миллион доллари америкоӣ татбиқ гардид, ки 54,77 миллиони он маблағҳои грантии Бонки Осиёи рушд мебошад [10, с.72].

Бо шарофати НБО-и Норақ деҳаи Норақ, ки ба он аз 16 декабри соли 1961 мақоми шаҳро доданд, ба як шаҳри ҳозиразамон табдил ёфт. Аз ҳисоби неруи барқӣ ин неругоҳ дар ҳозира шаҳри Турсунзода заводи алюминии Тоҷикистон бунёд ёфт. Бунёди нақби ирригатсионии Данғара низ аз бисёр ҷиҳат ба бунёди ин неругоҳ вобастагии қавӣ дорад.

Неругоҳи барқӣ обии Норақ дар якҷоягӣ бо дигар неругоҳҳо имкон надошт талаботи рӯзафуни Тоҷикистонро бо неруи барқ пурра қонеъ намояд. Бунёди Неругоҳи барқӣ обии Норақ ба тараққиёти пураваҷи иқтисодиёти Тоҷикистон заминаи мустақамро ба вучуд оварда, тамоми соҳаҳои ҳаёти ҷамъиятӣ: иҷтимоӣ-маишӣ, фарҳангӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳолии мамлакат

мусоидат менамояд.

Комёбии дигар дар он буд, ки дар рафти сохтмони Неругоҳи барқи обии Норақ мутахассисони баландихтисоси ватанӣ ба камол расида, донишу таҷриба ва малакаи худро дар сохтмони неругоҳҳои нави барқи обӣ истифода намуданд.

Таҳқиқот нишон дод, ки Т. Ёлчабоев бо вучуди саҳм гузоштан дар соҳаи гидроэнергетика, дар соҳаи иҷтимоӣ ва фарҳанг ба назар мерасад. Турсун Ёлчабоев ба масъалаи тайёр намудани мутахассисони маҳаллӣ аҳамияти зиёд меод. Дар давраи ӯ шумораи донишҷӯёни тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти олии Иттиҳоди Шӯравӣ афзоиш ёфт. Ин сиёсат барои ташаккули зиёиёни миллӣ ва кадрҳои соҳибтаҳассус мусоидат намуд. Илова бар ин, дар солҳои роҳбарии ӯ мактабҳо, китобхонаҳо ва муассисаҳои фарҳангӣ зиёд гардиданд. Театр, матбуот ва санъати тоҷик низ рушд карданд. Ин раванд барои таҳкими худшиносии миллӣ ва пешрафти фарҳанги тоҷикон аҳамияти калон дошт.

Бо вучуди ин, бисёр муҳаққиқон бар он назаранд, ки фаъолияти Ёлчабоев танҳо бо ин воқеа маҳдуд намешавад. Ӯ дар рушди иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Тоҷикистон саҳми муҳим гузоштааст.

Хулоса, Турсун Ёлчабоев яке аз роҳбарони таъсиргузори Тоҷикистон дар асри XX буд. Фаъолияти ӯ ба давраи муҳими рушди ҷумҳурий рост омада, дар таҳкими иқтисодиёт, рушди кишоварзӣ, саноат, маориф ва фарҳанг нақши назаррас бозидааст. Гарчанде фаъолияти сиёсии ӯ бо баҳсҳо анҷом ёфт, хизматҳои ӯ дар рушди Тоҷикистон ҷойгоҳи махсус доранд. Омӯзиши фаъолияти ӯ барои дарки таърихи давлатдорӣ Тоҷикистон ва сиёсати давраи Шӯравӣ аҳамияти илмӣ дорад.

Китобнома:

1. Эмомалӣ Раҳмон Фарзанди фарзонаи халқ // Суханронӣ дар маросими кушодашавии нимпайкараи Турсун Ёлчабоев дар ноҳияи Нав 13-уми сентяри соли 1998 // Истиқлолияти Тоҷикистон ва эҳёи миллат. – қисми 2. – Душанбе: Ирфон, 2001 – 360 с.
2. Азимов, Х. Менеджмент финансирования строительства Рогун ГЭС и приватизации её капитала [Текст] / Х. Азимов. - Душанбе, 2010. -186 с.
3. История таджикского народа. Том 6. – Душанбе, 2011.-710с.

4. **История Ленинабада.** /под редакцией академика З.Ш. Раджабова и профессора Г.Х. Хайдарова. -Душанбе: Ирфон, 1986 -608 с.
5. Мамадазимов А. Политическая история таджикского народа /А.Мамадазимов. Душанбе: -Дониш. 2000.-360 с.
6. Материалҳо оид ба таърихи Ҳизби коммунисти Тоҷикистон. – Душанбе, 1980.-285с.
7. Туголуков, П. Анъанаҳо пайдор гарданд [Матн]: Қонишини котиби комитети партиявии иттиҳодияи «Уралэлектромаш» П. Туголуков дар бораи ёрмандон дар сохтмони ГЭС-ҳои Норақ ва Роғун сухан меронад // Тоҷикистони советӣ. – 1987. – № 15.
8. Тихонов, Г. Аз бунёди НБО «Роғун» Ўзбекистон зарар намебинад [Матн]: Сухбат бо яке аз асосгузори маҷмуи энергетикаи Тоҷикистон, бунёнгари НБО-и «Норақ» ва Корхонаи алюминии тоҷик Г. Тихонов / Мусоҳиб Ғ. Ваҳҳобов // Қавонони Тоҷикистон. № 43 аз 5 юни соли 2008.
9. Файзалиева, Р. Ёде аз бузургмард: Турсун Ўлҷабоев // Садои мардум. – 2002. – 1 январ.
10. Шарифзода, А.Қосимӣ З. Эмомалӣ Раҳмон ва Роғун. [Матн] / А. Шарифзода. З. Қосимӣ.-Душанбе, 2013. – С.336
11. Энциклопедияи советии тоҷик. — Душанбе: Сарредакцияи илмӣи Энциклопедияи **Советии Тоҷик**, 1987. – 240 с.

ТДУ: 94(575.3)"1992/1997"

ЧАНГИ ШАХРВАНДӢ ВА ПАЙОМАДӢОИ МАНФИИ ОН

Ҳақназар Имомназар⁴⁴

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б. Искандарови АМИТ*

Дар мақола яке аз фочеабортарин воқеаҳои таърихи навини Тоҷикистон – чанги шаҳрвандии солҳои 1992–1997 ва пайомадҳои сиёсӣю иқтисодӣ, иҷтимоӣю демографӣ ва маънавию равонии он мавриди таҳлили илмӣ қарор гирифтааст. Муаллиф кӯшиши менамояд, ки сабабҳои сар задани низои мусаллаҳона, нақши бӯҳрони давлатдорӣ, ғурупоиши низоми пешинаи сиёсӣ, холигии идеологӣ, муборизаи ғуруҳҳои сиёсӣ, омилҳои минтақавӣ ва таъсири сиёсикунони омили динӣ дар ташаққули низоъро баррасӣ намояд. Дар мақола таъкид мешавад, ки чангро наметавон танҳо ба муҳолифати нерӯҳои дунявӣ ва исломӣ ё ба як омили иҷтимоӣ ва минтақавӣ нисбат дод. Он натиҷаи ба ҳам омадани як қатор омилҳои дохилӣ ва берунӣ буд. Ҳамзамон фарқ миёни диндорӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣю маънавӣ ва сиёсикунони дин ҳамчун василаи мубориза барои қудрат нишон дода мешавад. Қисми алоҳидаи таҳқиқот ба раванди музокироти сулҳ, нақши Созмони Милали Муттаҳид, роҳбарияти Тоҷикистон, аз ҷумла Эмомалӣ Раҳмон, Саид Абдуллоҳи Нурӣ ва миёнаравони байналмилалӣ бахшида шудааст. Дар мақола аҳамияти мулоқоти Хусдеҳ ва Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ аз 27 юни соли 1997 махсус таъкид мегардад. Муаллиф ба хулоса меояд, ки чанги шаҳрвандӣ барои ҷомеаи Тоҷикистон танҳо талафоти инсонӣ ва иқтисодӣ набуда, балки зарбаи ҷиддӣ ба институтҳои давлатӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ, сармояи инсонӣ ва фазои маънавии ҷомеа буд.

Калидвожаҳо: *чанги шаҳрвандӣ, Тоҷикистон, истиқлолият, давлатдорӣ, муҳолифат, дин, сиёсикунони дин, ислом, низои сиёсӣ, минтақавият, сулҳи тоҷикон, ризоияти миллӣ,*

⁴⁴**Ҳақназар Имомназар** – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, ходими илмии шӯбаи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, шаҳри Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 5661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com.

Ҳақназар Имомназар – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, научный сотрудник отдела истории, археологии и этнографии. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, город Хоруг, улица У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 5661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com.

Haqnazar Imomnazar – Institute of Humanitarian Sciences named after academician B. Iskandarov of the National Academy of Sciences of Tajikistan, Researcher at the Department of history, archaeology and ethnography. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog, U. Kholdorov Street, 4. Tel.: (+992) 5661777; e-mail: i.haqnazar@gmail.com.

Гражданская война и её негативные последствия

В статье рассматривается гражданская война 1992–1997 гг. в Таджикистане как одно из наиболее трагических событий новейшей истории страны. Анализируются политические, экономические, социальные, демографические и духовно-психологические последствия конфликта. Особое внимание уделено кризису государственности, распаду прежней политической системы, идеологическому вакууму, борьбе политических сил, региональным противоречиям и политизации религиозного фактора. Автор подчёркивает необходимость разграничения религиозности как социально-духовного явления и политизации религии как инструмента борьбы за власть. Отдельно рассматривается мирный процесс, роль ООН, руководства Таджикистана, Эмомали Рахмона, Саида Абдулло Нури и международных посредников. Сделан вывод о том, что прекращение войны стало результатом политического компромисса, переговоров и национального примирения.

Ключевые слова: гражданская война, Таджикистан, государственность, политический конфликт, ислам, политизация религии, регионализм, мирный процесс, национальное примирение.

The civil war and its negative consequences

The article examines the 1992–1997 civil war in Tajikistan as one of the most tragic events in the country's modern history. It analyzes the political, economic, social, demographic and moral-psychological consequences of the conflict. Particular attention is paid to the crisis of statehood, the collapse of the previous political system, the ideological vacuum, political competition, regional contradictions and the politicization of the religious factor. The author distinguishes between religiosity as a social and spiritual phenomenon and the politicization of religion as an instrument of political struggle. The peace process, the role of the United Nations, the leadership of Tajikistan, Emomali Rahmon, Said Abdullo Nuri and international mediators are also examined. The article concludes that the termination of the conflict was achieved through political compromise, negotiations and national reconciliation.

Keywords: civil war, Tajikistan, statehood, political conflict, Islam, politicization of religion, regionalism, peace process, national reconciliation.

Чанги шахрвандии солҳои 1992–1997 яке аз ғоҷеабортарин рӯйдодҳои таърихи навини Тоҷикистон ба шумор меравад. Ин ҷанг дар марҳилаи ниҳоят ҳассоси гузариши ҷомеа аз низоми Шуравӣ ба давлатдорӣ мустақил сар зад ва на танҳо ба ҳаёти сиёсӣ, балки ба иқтисод, иҷтимоӣ, демография, фарҳанг, маънавият ва муносибатҳои байни ғуруҳҳои ғуноғуни ҷомеа таъсири амиқ гузошт.

Дар маводи Созмони Милали Муттаҳид оид ба Тоҷикистон аз талафоти зиёди инсонӣ, кӯчбандии маҷбурӣ ва бухрони башардӯстона ёд шудааст. Дар солҳои аввали баъди ҷанг шумораи қурбониён ва муҳоҷирони иҷборӣ дар сарчашмаҳои ғуноғун бо рақамҳои мухталиф оварда мешавад. Аз ин рӯ, ҳангоми истифодаи ҷунин маълумот бояд аз

мутлақгардонии рақамҳо худдорӣ намуда, пеш аз ҳама, миқёси фочиа ва таъсири дарозмуддати онро ба ҷомеа ба назар гирифт [13, 14].

Саволи асосии таҳқиқот чунин гузошта мешавад: чӣ гуна ҷомеае, ки даҳсолаҳо дар доираи як низоми ягонаи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ зиндагӣ мекард, дар солҳои аввали истиқлолият ба муқовимати мусаллаҳона расид? Ва чаро оқибатҳои он ҳатто баъди анҷоми расмӣ чанг муддати тӯлонӣ дар муносибатҳои иҷтимоӣ ва сиёсии ҷомеа эҳсос мешуданд?

Чанги шахрвандӣ падидаи яксабабӣ набуд. Фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ, заъфи институтҳои нави давлатӣ, бӯҳрони иқтисодӣ, мубориза барои ҳокимият, холигии идеологӣ, рақобати ғуруҳҳои сиёсӣ, омилҳои минтақавӣ ва таъсири муҳити байналмилалӣ ба ҳам пайвастанд. Дар ин замина омили динӣ низ тадриҷан ба яке аз унсурҳои муҳими муборизаи сиёсӣ табдил ёфт.

Мақсади мақола таҳлили омилҳои асосии ташаккул ва густариши чанги шахрвандӣ, муайян намудани нақши бӯҳрони давлатдорӣ, тағйироти иҷтимоӣ арзишӣ, сиёсикунонии омили динӣ ва омилҳои минтақавӣ байналмилалӣ, инчунин арзёбии пайомадҳои асосии чанг ва таҷрибаи сулҳи тоҷикон мебошад.

Тоҷикистон дар остонаи чанги шахрвандӣ: фурӯпошии низоми пешин ва бӯҳрони давлатдорӣ

Пас аз фурӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ Тоҷикистон ба марҳилаи комилан нави таърихӣ ворид гардид. Истиқлолияти давлатӣ имконияти сохтани давлати мустақилро фароҳам овард, вале ҳамзамон ҷомеаро ба вазъияте рӯ ба рӯ кард, ки институтҳои нави давлатдорӣ ҳанӯз ташаккул наёфта буданд.

Қисми зиёди иқтисодиёти ҷумҳурӣ ба низоми ягонаи иқтисодии Шуравӣ вобаста буд. Қатъ гардидани робитаҳои истеҳсолӣ ва молиявӣ, коҳиши истеҳсолот, бекорӣ, паст гардидани сатҳи зиндагӣ ва заъфи низоми идоракунӣ вазъи иҷтимоиро мураккаб гардонд. Аммо танҳо бӯҳрони иқтисодӣ сабаби сар задани чанги шахрвандӣ шуда наметавонад. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки бӯҳрони иқтисодӣ бештар дар сурате ба низои мусаллаҳона табдил меёбад, ки институтҳои сиёсӣ қобилияти идора кардани ихтилофҳо ва таъмини рақобати қонуноро аз даст медиҳанд.

Дар Тоҷикистон низ чунин вазъ ба вуҷуд омад. Низоми қаблии сиёсӣ фурӯ рехта буд, вале низоми нави сиёсӣ ҳанӯз устувор нашуда буд. Дар байни ғуруҳҳои гуногун барои шакли минбаъдаи давлатдорӣ, тақсимои ҳокимият ва самти рушди ҷомеа мубориза шиддат гирифт. Таҳқиқоти В. И. Бушков ва Д. В. Микулский низ низои Тоҷикистонро дар робита бо равандҳои иҷтимоӣ, сиёсӣ ва ғуруҳӣ таҳлил намуда, аз содда кардани он

ба як сабаби ягона хуздорӣ мекунамд [3].

Дар чунин вазъият ҳар гуна ихтилофи сиёсӣ метавонист аз доираи мувоҳисаи сиёсӣ берун равад. Мушкили асосӣ танҳо мавҷудияти ихтилофҳо набуд, балки суғ будани механизмҳои қонунии ҳалли онҳо буд.

Бӯҳрони арзишҳо, тағйири менталитети иҷтимоӣ ва ҳолигии идеологӣ

Яке аз омилҳои муҳими солҳои аввали истиқлолият бӯҳрони арзишҳо буд. Идеологияи коммунистӣ дар давоми даҳсолаҳо ҳамчун низоми асосии арзишҳои ҷамъиятӣ амал мекард. Бо ғурупошии ин низом ҷомеа ногаҳон ба ҳолате расид, ки бояд арзишҳои нави сиёсӣ ва иҷтимоиро муайян мекард.

Дар чунин шароит тавачҷуҳ ба таърих, ҳувиати миллий, фарҳанг, забон, анъана ва дин афзоиш ёфт. Ин раванд худ аз худ манфӣ набуд. Баръакс, эҳёи хотираи таърихӣ ва фарҳангӣ қисми табиӣи раванди ташаккули давлатдории миллий буд. Аммо дар шароити заъфи институтҳои сиёсӣ ҳар яке аз ин арзишҳо метавонист ба воситаи сафарбаркунии сиёсӣ табдил ёбад.

Тадқиқоти А. Раҳнамо оид ба муносибати дин ва давлат, инчунин масъалаҳои амнияти миллий, нишон медиҳад, ки омилҳои динӣ дар давраи истиқлолият тадриҷан ба яке аз масъалаҳои муҳимми баҳси сиёсӣ табдил ёфт [7, 8]. Ш. Ш. Саидов низ дар таҳқиқоти худ таъсири омилҳои исломиро ба равандҳои сиёсии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор медиҳад [10].

Ба ин раванд таъсири муҳити беруна низ мусоидат кард. Пас аз кушода шудани сарҳадҳо робитаҳои Тоҷикистон бо кишварҳои мусулмонӣ густариш ёфтанд. Ба кишвар адабиёти динӣ, ғояҳои нави, таҷрибаҳои нави ташкили фаъолияти динӣ ва тасаввуроти ғуногун дар бораи муносибати давлат ва дин ворид шуданд.

Аз ин рӯ, тағйири ҷомеаи Тоҷикистонро танҳо ҳамчун муқобилияти «демократия» ва «дин» шарҳ додан дуруст нест. Дар воқеъ, баҳс ҳамзамон дар бораи давлатдорӣ, ҳувиат, муносибати анъана ва навоарӣ, ҷойгоҳи дин дар ҷомеа ва ҳудуди даҳолати он ба сиёсат буд. Масъалаҳои ҳувиати миллий низ дар ин раванд ҷойгоҳи муҳим доштанд [1, 5].

Пайдоиши нерӯҳои миллий, демократӣ ва исломӣ

Дар охири солҳои 1980-ум ва ибтидои солҳои 1990 дар Тоҷикистон як қатор ҳаракатҳо ва ҳизбҳои сиёсӣ пайдо шуданд. Ҳаракатҳои миллий, демократӣ ва динӣ дар аввал дар муқобили идомаи низоми пешина мавқеъҳои наздик доштанд. Аз ҷумла, нерӯҳои ҷун «Растохез», Ҳизби демократии Тоҷикистон ва «Лаъли Бадахшон» дар фазои нави сиёсӣ фаъол шуданд.

Ҳаракати сиёсии исломӣ низ решаҳои худро танҳо аз соли 1991

намегирифт. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дар солҳои пеш аз истиқлолият гуруҳҳои пинҳонии динӣ вучуд доштанд ва баъзе шабакаҳои онҳо баъдан ба фаъолияти сиёсии муташаккил табдил ёфтанд. Аз ин ҷиҳат, Ҳизби наҳзати исломии Тоҷикистонро танҳо маҳсули шароити баъди истиқлолият донишони Тоҷикистон нодуруст мебуд [10].

Дар марҳилаи аввал шиорҳои эҳёи ахлоқӣ, фарҳангӣ ва динӣ ба фаъолияти ин неруҳо имкони васеи иҷтимоӣ доданд. Аммо бо шиддат гирифтани мубориза барои ҳокимият масъалаи ҷойгоҳи дин дар сохтори давлат тадричан ба масъалаи марказии баҳси сиёсӣ табдил ёфт.

Ҳамин тавр, дин аз як падидаи иҷтимоӣ маънавӣ тадричан ба яке аз забонҳои муборизаи сиёсӣ табдил ёфт. Ин тағйиротро бояд маҳз дар заминаи бухрони умумии давлатдорӣ ва рақобати неруҳои сиёсӣ фаҳмид.

Сиёсикунонии дин ва нақши менталитети динӣ

Дар таҳлили ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон масъалаи дин бояд бо эҳтиёт баррасӣ шавад. Диндорӣ ва сиёсикунонии дин як мафҳум нестанд. Дин метавонад барои инсон сарчашмаи маънавиёт, ахлоқ, ҳамбастагӣ ва худшиносӣ бошад. Аз ин рӯ, ҳуди диндориро сабаби ҷанг дониш аз нигоҳи илмӣ дуруст нест.

Масъала дар он замон ба вучуд омад, ки нуфузи динӣ бо муборизаи сиёсӣ пайваست гардид. Вақте ки шахсият ё сохтори динӣ ба воситаи мустақими сафарбаркунии сиёсӣ табдил меёбад, муносибати дин ва давлат дигар танҳо масъалаи озодии вичдон нест, балки ба масъалаи сохтори сиёсӣ ва ҳукуки давлат табдил меёбад.

Дар таҳқиқоти А. Раҳнамо масъалаи муносибати ҳизби динӣ ва давлати дунявӣ ба таври мустақим баррасӣ шудааст [8]. Ҳамзамон масъалаи таъсири омили исломӣ ба равандҳои сиёсӣ низ дар таҳқиқоти Ш. Ш. Саидов мавриди таҳлил қарор гирифтааст [10]. Асари Ф. Баротзода ва Қ. Нурулҳақов низ ба вазъи динӣ-сиёсии Тоҷикистон баҳшида шудааст [2].

Дар ин ҷо бояд аз як хатои методологӣ худдорӣ кард: ҷомеаи мусулмон будан маънои ҷонибдори давлати динӣ буданро надорад. Дар Тоҷикистон низ аксари аҳолии диндор ҷонибдори зӯроварӣ ё муборизаи мусаллаҳона набуданд. Аммо муҳити динӣ дар шароити бухрон метавонад барои баъзе неруҳои сиёсӣ захираи муҳими сафарбаркунӣ гардад.

Аз эътилофи миллӣ-демократӣ ба муқовимати сиёсӣ

Дар оғози муқовимати сиёсӣ неруҳои миллӣ, демократӣ ва исломӣ дар доираи эътилофи васеъ амал мекарданд. Аммо ин эътилоф аз дохил яқсон набуд. Ҳар яке аз гуруҳҳо дар бораи ояндаи давлат ва шакли идоракунии он тасаввуроти худро дошт.

Бо шиддат гирифтани мубориза барои ҳокимият ин фарқиятҳо бештар ба назар расиданд. Дар ин раванд неруҳои сиёсӣ на танҳо барои

соҳиб шудан ба мансабҳо, балки барои таъсир гузоштан ба самти минбаъдаи давлатдорӣ рақобат мекарданд.

А. Раҳнамо масъалаи муносибати ҳизби динӣ ва давлати дунявиро маҳз дар ҳамин замина таҳлил намуда, нишон медиҳад, ки масъалаи ҷойгоҳи дин дар давлат яке аз баҳсҳои муҳими сиёсии давраи мазкур буд [8].

Аз ин рӯ, муқовимати сиёсӣ тадриҷан аз муборизаи одии байни ҳизбҳо ба баҳси васеътар дар бораи модели давлатдорӣ табдил ёфт.

Ҷомеа, сохторҳои динӣ ва мусаллаҳшавии муқовимат

Дар раванди шиддат гирифтани низоъ нақши шахсиятҳои динӣ ва сохторҳои динӣ низ бештар гардид. Қозикалон Акбар Тӯраҷонзода аз чехраҳои шинохтаи сиёсӣ динӣ буд, ки дар ин давра таъсири назаррас дошт.

Сохторҳои динӣ дар ҷомеаи Тоҷикистон танҳо вазифаи ибодатӣ надоштанд. Дар шароити бӯҳрони институтҳои давлатӣ баъзе муҳитҳои динӣ ба ҷойҳои муҳими ҷамъшавӣ ва муоширати иҷтимоӣ табдил ёфтанд. Ҳамин вазъ имконият фароҳам овард, ки нуфузи маънавӣ дар баъзе ҳолатҳо бо сафарбаркунии сиёсӣ пайваст гардад [2, 8].

Бо шиддат гирифтани низоъ мусаллаҳшавӣ низ оғоз гардид. Ин раванд танҳо ба як тараф маҳдуд набуд. Дар соли 1992 гуруҳҳои гуногуни сиёсӣ ва минтақавӣ силоҳ гирифтанд ва истифодаи қувва тадриҷан ба як воситаи муборизаи сиёсӣ табдил ёфт.

Ҳатто дар байни одамони диндор ва намоёндагони табақаҳои мӯътадили ҷомеа низ силоҳ пайдо шуд. Аз ин рӯ, масъалаи муҳим на танҳо он буд, ки кадом гуруҳ силоҳ дошт, балки он буд, ки дар шуури сиёсӣ истифодаи қувва ҳамчун воситаи ҳалли ихтилоф тадриҷан «муқаррарӣ» шуд.

Бархӯрди тасаввуроти гуногун дар бораи давлатдорӣ

Дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ ду тасаввури умумӣ дар бораи самти давлатдорӣ ба ҳам бархӯрданд. Аз як тараф, тасаввури давлати миллӣ ва дунявӣ, ки дар он институтҳои сиёсӣ бар асоси қонун ва шаҳрвандӣ амал мекунанд. Аз ҷониби дигар, дар қисме аз муҳити сиёсӣ идеяи васеътар шудани нақши арзишҳо ва институтҳои исломӣ дар ҳаёти давлатӣ мавҷуд буд.

Аммо ҷангро ба формулаи соддаи «исломгароён бар зидди коммунистон» табдил додан дуруст нест. Дар байни ҷонибҳои муҳолиф гуруҳҳои гуногун вучуд доштанд ва дар тарафи ҳукумат низ ҳамаи иштирокчиён коммунист набуданд. Ҳатто истилоҳҳои маъмулӣ, ба монанди «вовчик» ва «юрчик», бештар ифодаҳои гуфтугӯӣ буда, барои таҳлили илмӣ бояд бо эҳтиёт истифода шаванд.

Масъалаи воқеӣ васеътар буд: кадом шакли давлатдорӣ метавонад

Тоҷикистонро аз бухрон берун кунад ва чӣ гуна бояд муносибати давлат, дин ва ҷомеа муайян карда шавад?

Таҳқиқоти А. Раҳнамо нишон медиҳад, ки таҷрибаи баъдии сулҳ имкон дод, ки ин ихтилофҳо дар доираи гуфтушунид ва сохторҳои сиёсии қонунӣ ҷой дода шаванд [9].

Омили минтақавӣ ва омезиши он бо омили динӣ

Яке аз хусусиятҳои ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон омезиши омилҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ, минтақавӣ ва динӣ буд. Ҷангро танҳо ҳамчун низои динӣ шарҳ додан ба воқеияти таърихӣ мувофиқ нест.

Дар ҷомеаи Тоҷикистон шабакаҳои иҷтимоӣ ва минтақавӣ то оғози ҷанг вучуд доштанд. Рақобат барои мансабҳо, захираҳо, намояндагӣ дар сохторҳои давлатӣ ва таъсир ба марказ бо манфиатҳои маҳаллӣ ва минтақавӣ пайваست мешуд.

Дар баъзе минтақаҳо нерӯҳои сиёсӣ ба шабакаҳои иҷтимоии маҳаллӣ таъя мекарданд. Дар водии Рашт шабакаҳои муайяни динӣ ва сиёсӣ нуфузи бештар пайдо карда буданд. Дар Бадахшон низ муносибатҳои маҳаллӣ, ҳувияти минтақавӣ ва робитаҳои сиёсӣ аҳамияти худро доштанд.

В. И. Бушков ва Д. В. Микулский дар таҳқиқоти худ ҷанги шаҳрвандиро дар робита бо равандҳои этносоциалӣ ва муборизаи сиёсӣ баррасӣ мекунанд [3]. Р. Масов низ дар асарҳои худ ба масъалаҳои таърихи миллӣ, ихтилофҳои иҷтимоӣ ва ҷоғираи таърихӣ тоҷикон таваҷҷуҳ кардааст [5].

Аз ин рӯ, дурусттар аст, ки омили динӣ, минтақавӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ҳамчун қисматҳои ба ҳам пайвасти як низоми мураккаби низоӣ баррасӣ шаванд.

Омили байналмилалӣ ва таъсири муҳити кишварҳои мусулмонӣ

Истиқлолияти Тоҷикистон ҳамзамон бо тағйири муҳити байналмилалӣ сурат гирифт. Кишвар аз низоми пӯшидаи Шуравӣ берун омада, ба муносибатҳои мустақими байналмилалӣ ворид шуд.

Робитаҳо бо кишварҳои мусулмонӣ густариш ёфтанд. Ин робитаҳо танҳо хусусияти фарҳангӣ ва динӣ надоштанд. Ҷояҳои гуногуни сиёсӣ, таҷрибаҳои ҳаракатҳои исломӣ ва тасаввурот дар бораи давлат ва ҷомеа низ ба муҳити Тоҷикистон ворид шуданд.

Ш. Ш. Саидов таъсири омили исломиро ба равандҳои сиёсии минтақа ва махсусан Тоҷикистон мавриди таҳлил амиқ қарор додааст [10]. Ҳамзамон маводи СММ нишон медиҳад, ки низои Тоҷикистон аз ибтидо хусусияти байналмилалӣ низ пайдо карда, масъалаи амният ва муҳоҷирати иҷборӣ ба масъалаи минтақа табдил ёфт [14].

Бо вучуди ин, кишварҳои мусулмонӣ мавқеи ягона надоштанд. Бархе аз онҳо дар самти мусолиҳа ва ҳалли сиёсӣ саҳм гузоштанд. Аз ин рӯ, муҳити байналмилалӣ мусулмонӣ бояд ҳамчун муҳити гуногун ва дорои

манфиатҳои мухталиф баррасӣ шавад.

Афғонистон ҳамчун муҳити низоъ ва баъдан муҳити сулҳ

Афғонистон дар таърихи ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон нақши дугона дошт. Аз як тараф, он ҳамсоии ҷангзадае буд, ки низоъҳои дохилиаш ба амнияти Тоҷикистон таъсир мерасонд. Аз ҷониби дигар, баъдан қаламрави Афғонистон ба яке аз майдонҳои муҳими музокироти тоҷикон табдил ёфт.

Дар ҳуҷҷатҳои СММ аз мавҷудияти садҳо ҳазор муҳоҷири иҷборӣ дар дохили Тоҷикистон ва даҳҳо ҳазор паноҳандаи тоҷик дар шимоли Афғонистон ёд мешавад [14]. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки ҷанг масъалаи дохилии маҳдуд набуда, паёмадҳои фаромарзӣ низ дошт.

К. А. Кудратов таъсири низои Афғонистонро ба амнияти миллии Тоҷикистон дар солҳои 1991–2014 ба таври муфассал таҳлил намуда, нишон медиҳад, ки муҳити Афғонистон ба равандҳои амнияти Тоҷикистон таъсири дарозмуддат гузоштааст [4].

Дар ҳамин замина мулоқотҳои сиёсӣ дар Кобул ва баъдан мулоқоти муҳимми Эмомалӣ Раҳмон ва Саид Абдуллоҳи Нурӣ дар Хусдеҳ дар рӯзҳои 10–11 декабри соли 1996 аҳамияти махсус пайдо карданд.

Хусдеҳ ва тағйири мантиқи муносибатҳои сиёсӣ

Мулоқоти Хусдеҳ (деҳае дар шимолу ғарби Афғонистон) дар таърихи раванди сулҳи тоҷикон яке аз марҳилаҳои муҳими тағйири мантиқи муқовимат ба мантиқи гуфтушунид гардид.

Аҳамияти ин мулоқот дар он буд, ки роҳбарони асосии ҷонибҳои даргир дар сатҳи сиёсӣ имконияти расидан ба роҳи ҳалли мушкилотро тавассути гуфтушунид эътироф карданд. Дар ин раванд нақши роҳбарияти Афғонистон, аз ҷумла Бурҳониддин Раббонӣ ва Аҳмадшоҳи Масъуд, низ дар фароҳам овардани шароити муқолама муҳим буд.

Албатта, сулҳи Тоҷикистон натиҷаи як мулоқот набуд. Пеш аз он солҳои музокирот, миёнаравии СММ, иштироки давлатҳои минтақа ва дигар ҷонибҳои байналмилалӣ, инчунин тағйири мавқеи ҳудуди ҷонибҳои тоҷик вучуд дошт.

Аммо Хусдеҳ рамзи як тағйири муҳим гардид: эътирофи он ки пирӯзии ҳарбӣ наметавонад масъалаи давлатдориро ба таври устувор ҳал кунад. Ин тағйир дар тафаккури сиёсии роҳбарони ҷонибҳои даргир барои гузаштан ба марҳилаи нав аҳамияти калон дошт [9].

Аз муқовимати мусаллаҳона ба гуфтушунид

Музокироти байни тоҷикон аз соли 1994 бо иштироки Созмони Милали Муттаҳид ва миёнаравони байналмилалӣ оғоз гардид. Ҷаласаҳо ва мулоқотҳо дар шаҳрҳои гуногун, аз ҷумла Кобул, Техрон, Ашқобод ва Москва баргузор шуданд.

Дар ин раванд ҳуҷҷатҳои байналмилалӣ ва санадҳои музокиротӣ

тадричан заминаи ҳукукию сиёсии сулҳро ба вучуд оварданд [6, 11].

23 декабри соли 1996 дар Москва низ созишҳое ба даст омаданд, ки барои ташкили Комиссияи оштии миллӣ замина гузоштанд. Ин сохтор баъдан ба яке аз механизмҳои асосии татбиқи созишномаи сулҳ табдил ёфт.

27 июни соли 1997 дар Москва Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ дар Тоҷикистон ба имзо расид [13].

Аҳамияти созишнома дар он буд, ки он роҳи баромадан аз низоъро на тавассути пирӯзии пурраи ҷарбӣ, балки тавассути созиш ва тақсими муайяни масъулияти сиёсӣ муайян кард. Дар доираи он масъалаҳои иштироки намояндагони муҳолифин дар ҳаёти сиёсӣ, авфи иштирокчиёни низоъ, бозгашти гурезаҳо, ҳамгироии қисми неруҳои мусаллаҳи муҳолифин ва фаъолияти Комиссияи оштии миллӣ пешбинӣ гардиданд [11, 12, 13].

Ин таҷриба нишон медиҳад, ки сулҳ танҳо аз ҳастагии тарафҳои даргир ба вучуд намеояд. Барои расидан ба сулҳ қарорҳои сиёсӣ, ҷасорати гуфтушунӣ, гузашт ва омодагӣ ба қабули воқеияти нави сиёсӣ зарур аст.

Пайомадҳои инсонӣ ва демографии ҷанг

Бузургтарин зарари ҷанги шаҳрвандӣ талафоти инсонӣ буд. Дар бораи шумораи дақиқи қурбониён дар сарчашмаҳои гуногун рақамҳои мухталиф оварда мешаванд. Аммо новобаста аз фарқияти рақамҳо, воқеият як аст: даҳҳо ҳазор нафар ҷони худро аз даст доданд ва садҳо ҳазор нафар маҷбур шуданд ҷойи зисти худро тарк кунанд [14].

Ҷанг боиси аз ҳам пошидани оилаҳо, пайдо шудани ҷиҳонҷӯ ва бевазанон, муҳоҷирати маҷбурӣ ва аз даст рафтани қисми зиёди неруи қобили меҳнат гардид.

Аз ҷиҳати демографӣ низ таъсири ҷанг назаррас буд. Бисёре аз оилаҳо аз ҳам ҷудо шуданд. Қисме аз аҳоли ба кишварҳои ҳамсоя паноҳ бурданд ва баъзеҳо баъди ҷанг сол баргаштанд. Ин ҳаракатҳои маҷбурии аҳоли сохтори иҷтимоии минтақаҳои гуногунро тағйир доданд.

Зарари дигаре, ки камтар бо рақам ҷен карда мешавад, осеби раванӣ буд. Хотираи марг, зӯроварӣ, муҳоҷират ва аз даст додани наздикон дар шуури наслҳои баъдӣ низ боқӣ монд.

Пайомадҳои иқтисодӣ

Ҷанги шаҳрвандӣ ба иқтисодиёти кишвар зарбаи ҷиддӣ расонд. Корхонаҳо аз фаъолият монданд, инфрасохтор зарар дид, роҳҳо ва иншооти иҷтимоӣ осеб диданд, робитаҳои иқтисодии пешина канда шуданд.

Аммо зарари иқтисодӣ танҳо бо арзиши биноҳои харобшуда ё кохиши истеҳсолот ҷен карда намешавад. Яке аз пайомадҳои вазнинтарини ҷанг талафоти сармояи инсонӣ буд.

Мутахассисон кишварро тарк карданд, муассисаҳои таълимӣ ва илмӣ осеб دیدанд, истеҳсолот бо норасоии кадрҳо рӯ ба рӯ шуд. Ҳамин тариқ, ҷанг на танҳо ба иқтисодиёти солҳои 1990, балки ба имконияти рушди минбаъдаи кишвар низ таъсир расонд.

Дар ин маъно ҷанг қисми муҳими захираи инсониро, ки барои ташкили давлати муосир зарур буд, заиф кард.

Пайомадҳои сиёсӣ ва институтсионалӣ

Ҷанг ба институтҳои давлатӣ низ таъсири амиқ расонд. Дар шароити ҷанг гуруҳҳои мусаллаҳ дар баробари сохторҳои давлатӣ амал мекарданд ва дар баъзе минтақаҳо ҳокимияти воқеӣ аз назорати пурраи давлат берун рафта буд.

Яке аз вазифаҳои муҳими давраи баъдиҷангӣ барқарор намудани монополияи қонунии давлат ба истифодаи қувва буд. Давлате, ки дар он гуруҳҳои хусусии мусаллаҳ метавонанд масъалаҳои сиёсиро бо силоҳ ҳал кунанд, наметавонад устувор бошад.

Созишномаи сулҳи соли 1997 маҳз ба ҳамин масъала низ ҷавоб меод. Ҳамгироии қисми неруҳои мусаллаҳи муҳолифин, авфи иштирокчиёни низоъ ва ворид намудани неруҳои пешини муҳолиф ба фазои сиёсии қонунӣ ба барқарор шудани институтҳои давлатӣ мусоидат кард [13].

Аз ин ҷиҳат, таҷрибаи Тоҷикистон нишон медиҳад, ки баъди ҷанги шаҳрвандӣ танҳо барқарор кардани биноҳои давлатӣ кофӣ нест. Барқарор кардани эътимод ба институтҳои давлатӣ низ зарур аст.

Пайомадҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва фарҳангӣ

Ҷанги шаҳрвандӣ муносибатҳои иҷтимоиро тағйир дод. Ҳамсояҳое, ки солҳо дар паҳлуи ҳам зиндагӣ мекарданд, дар баъзе ҳолатҳо ба ҷонибҳои гуногуни низоъ табдил ёфтанд. Муносибатҳои хешутаборӣ, дӯстӣ ва ҳамкорӣ низ аз таъсири ҷанг эмин намонданд.

Мушкили дигар хотираи иҷтимоии ҷанг аст. Агар ҷомеа таҷрибаи ҷангро танҳо ҳамчун маҷмӯи рақамҳои қурбонӣ бинад, қисми муҳими масъала нодида гирифта мешавад. Ҷанг тарзи муносибати одамонро ба давлат, қудрат, сиёсат ва ҳатто ба якдигар тағйир медиҳад.

Аз ин рӯ, омӯзиши ҷанги шаҳрвандӣ бояд на танҳо ба муайян кардани гунаҳкорон, балки ба фаҳмидани механизмҳои иҷтимоии пайдоиши зӯрварӣ равона шавад. Ҷомеае, ки таҷрибаи ҷангро меомӯзад, бояд ба наслҳои нав фаҳмонад, ки ихтилофи сиёсӣ набояд ба душмани ва истифодаи силоҳ табдил ёбад.

Ҷанги шаҳрвандӣ ва масъалаи муносибати дин ва давлат

Яке аз дарсҳои муҳими ҷанги шаҳрвандии Тоҷикистон масъалаи муносибати дин ва давлат мебошад. Ҷанг нишон дод, ки озодии эътиқод ва иштироки сиёсӣ ду масъалаи бо ҳам алоқаманд, вале яксон нестанд.

Шахрванд бояд ҳаққи эътиқод, ибодат ва риояи арзишҳои динии худро дошта бошад. Аммо аз ин ҳуқуқ худ аз худ ҳуқуқи табдил додани сохтори динӣ ба воситаи мубориза барои ҳокимияти давлатӣ бармеояд, гуфта наметавонем.

Дар асари А. Раҳнамо масъалаи ҳизби динӣ ва давлати дунявӣ ба таври мустақим таҳлил шудааст [8]. Ҳамчунин дар асари Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи дин» масъалаҳои муносибати дин, ҷомеа ва давлат мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд [14].

Аз таҷрибаи ҷанги шахрвандӣ метавон чунин хулоса гирифт: дин ҳамчун манбаи маънавият ва ахлоқ метавонад дар муттаҳидсозии ҷомеа нақши мусбат дошта бошад, аммо вақте ки нуфузи динӣ ба воситаи мубориза барои ҳокимияти сиёсӣ ва махсусан ба воситаи сафарбаркунии зӯроварона табдил меёбад, он дигар танҳо масъалаи эътиқод нест.

Бинобар ин, ҳифзи озодии вичдон ва ҳамзамон пешгирӣ намудани истифодаи дин ҳамчун воситаи зӯроварии сиёсӣ бояд ду самти ба ҳам пайвастаи сиёсати давлати муосир бошанд.

Аз ҷанг ба сулҳ: таҷрибаи оштии миллӣ

Таҷрибаи сулҳи тоҷикон дар таърихи низоъҳои пасоШуравӣ ҷойгоҳи махсус дорад. Сулҳ натиҷаи як қарор ё фаъолияти як шахс набуд. Он натиҷаи таъсири як қатор омилҳо – музокироти тӯлонӣ, миёнаравии СММ, иштироки кишварҳои минтақа, тағйири мавқеи тарафҳо ва пеш аз ҳама омодагии роҳбарони тоҷик ба созиш буд.

Дар ин раванд нақши Эмомалӣ Раҳмонро нодида гирифтани мумкин нест. Қабули роҳи гуфтушунӣ, воҳӯриҳои мустақим бо роҳбарони муҳолифин ва омодагӣ ба баъзе гузаштҳои сиёсӣ барои ба даст овардани сулҳ аҳамияти калон дошт.

Мулоқоти Хусеин Саид Абдуллоҳи Нурӣ рамзи чунин тағйири муносибат гардид. Баъдан низ музокирот идома ёфт ва то имзои Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллӣ расид.

Дар баробари роҳбарияти Тоҷикистон, нақши Саид Абдуллоҳи Нурӣ ва дигар намоёндагони муҳолифин низ муҳим буд. Бе омодагии ҳар ду ҷониб ба созиш сулҳ имконнопазир буд.

Миёнаравии СММ, фаъолияти намоёндагони махсус ва иштироки давлатҳои кафил низ барои ба натиҷа расидани музокирот замина фароҳам оварданд [6, 11, 12, 13].

Аз ин таҷриба метавон хулоса кард, ки сулҳи устувор танҳо дар ҳолате ба вуҷуд меояд, ки ҷонибҳои даргир аз мақсади нобуд кардани якдигар даст кашида, ба ҷустуҷӯи шакли нави ҳамзистии сиёсӣ мегузаранд.

Хулоса

Ҷанги шахрвандии солҳои 1992–1997 барои Тоҷикистон яке аз

сангинтарин имтиҳонҳои таърихӣ давраи истиқлолият буд. Онро наметавон ба як сабаб ё як гуруҳи сиёсӣ нисбат дод. Чанг натиҷаи ба ҳам омадани бухрони низоми пешина, заъфи институтҳои нави давлатӣ, мубориза барои ҳокимият, бухрони иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, холигии идеологӣ, омилҳои минтақавӣ, таъсири муҳити байналмилалӣ ва сиёсикунониҳои омили динӣ буд.

Яке аз сабақҳои муҳими таҳқиқ нишон медиҳад, ки диндорӣ худ сабаби чанг набуд. Ҷомеаи Тоҷикистон аз ҷиҳати таърихӣ ва фарҳангӣ ҷомеаи дорои анъанаҳои динӣ мебошад. Аммо дар шароити бухрони сиёсӣ дин метавонад аз доираи ҳаёти маънавӣ берун рафта, ба захираи сафарбаркунии сиёсӣ табдил ёбад. Маҳз ҳамин сиёсикунониҳои дин дар баъзе марҳилаҳои низоъ аҳамияти бештар пайдо кард [2, 7, 8, 10].

Ҳамчунин бояд ба назар гирифт, ки решаҳои ғайриисломӣ дар Тоҷикистон аз солҳои аввали истиқлолият хеле пештар ташаккул ёфта буданд. Шабакҳои иҷтимоӣ ва таҷрибаи ташкилии гуруҳҳои динӣ дар солҳои қаблӣ барои ғайриисломӣ минбаъдаи онҳо замина фароҳам овард [10].

Бо вучуди ин, чанги шаҳрвандиро ба чанги «исломӣ бар зидди дунявӣ» табдил додан низ нодуруст аст. Дар низоъ омилҳои минтақавӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва сиёсӣ бисёр амиқ вучуд доштанд. Ҳамин омилҳо бо масъалаҳои динӣ пайваست шуда, низоми мураккаби низоъро ба вучуд оварданд [3, 5].

Яке аз ҳатариноктарин натиҷаҳои чанг ба сиёсат ворид шудани зӯроварӣ буд. Вақте ки силоҳ ҳамчун воситаи ҳалли баҳси сиёсӣ қабул мешавад, институтҳои давлатӣ заиф мегарданд ва ҷомеа ба марҳилаи ҳатариноки парокандашавии сиёсӣ ворид мешавад.

Таҷрибаи сулҳи тоҷикон нишон дод, ки роҳи баромадан аз чунин вазъият дар пирӯзии комили як ҷониб бар ҷониб дигар нест. Роҳи устувор аз гуфтушунӣ, созиш, гузашт, миёнаравӣ ва эътирофи манфиатҳои қонунии ҷонибҳои гуногун мегузарад.

Дар ин раванд нақши Эмомалӣ Раҳмон, Саид Абдуллоҳи Нурӣ, дигар роҳбарони ҷонибҳои даргир, намояндагони СММ ва давлатҳои миёнарав муҳим буд. Мулоқоти Хусдеҳ дар моҳи декабри соли 1996 ва Созишномаи умумии истиқрори сулҳ ва ризоияти миллий аз 27 июни соли 1997 аз муҳимтарин марҳилаҳои гузариш аз муқовимати мусаллаҳона ба ҳамзистии сиёсӣ буданд [6, 9, 11, 12, 13].

Чанг барои Тоҷикистон ҳеҷ дастоварди мусбат ба бор наовард. Он чизҳое, ки баъд аз чанг ҳамчун дастовардҳои миллий ба вучуд омаданд – барқарорсозии давлатдорӣ, рушди институтҳои давлатӣ, бозгашти гурезаҳо, аз нав ба роҳ мондани иқтисод ва таҳкими муносибатҳои иҷтимоӣ – натиҷаи хотима додан ба чанг ва барқарорсозии сулҳ буданд,

на натиҷаи ҳуди ҷанг.

Аз ин рӯ, муҳимтарин вазифаи таҳқиқоти минбаъда бояд на танҳо омӯхтани он бошад, ки кӣ дар кадом тарафи ҷанг қарор дошт, балки муайян кардани механизмҳое бошад, ки чӣ гуна ихтилофи сиёсӣ ба зӯрварӣ табдил меёбад ва чӣ гуна онро метавон пеш аз расидан ба ҷунин марҳила пешгирӣ кард.

Барои Тоҷикистон сабақи асосӣ аз ҷанги шаҳрвандӣ ҷунин аст: рақобати сиёсӣ бояд дар доираи қонун, ғаёлияти институтҳои давлатӣ бояд бар асоси эътимоди шаҳрвандон, озодии эътиқод бояд ҳифзшуда ва ҳамзамон истифодаи дин барои сафарбаркунии зӯрваронаи сиёсӣ пешгирӣ карда шавад. Ҷомеаи устувор ҷомеаест, ки ихтилофро ба душмани ва рақобатро ба ҷанг табдил намедиҳад.

Сулҳ танҳо хотимаи ҷанг нест; сулҳ натиҷаи тағйири муносибат ба ихтилоф, қудрат, давлат ва истифодаи зӯрӣ мебошад.

Китобнома:

1. Абдурахмон, М. Муқаддимаи идеяи миллӣ / М. Абдурахмон. – Душанбе, 2013. – 180 с.
2. Баротзода, Ф., Нурулҳақов, Қ. Вазъи динӣ-сиёсӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон / Ф. Баротзода, Қ. Нурулҳақов. – Душанбе, 2017. – 128 с.
3. Бушков, В. И. Анатомия гражданской войны в Таджикистане: этно-социальные процессы и политическая борьба, 1992–1996 / В. И. Бушков, Д. В. Микульский. – М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1997. – 166 с.
4. Кудратов, К. А. Влияние афганского конфликта на национальную безопасность Республики Таджикистан (1991–2014 гг.): монография / К. А. Кудратов. – Душанбе: ЭР-граф, 2017.
5. Масов, Р. Таджики: история национальной трагедии / Р. Масов. – Душанбе: Ирфон, 2008. – 535 с.
6. Раҳматуллоев, Э. Миротворчество ООН в Таджикистане и перспективы превентивной дипломатии в Центральной Азии / Э. Раҳматуллоев. – М., 2001. – 230 с.
7. Раҳнамо, А. Ислом ва амниятӣ миллӣ дар Тоҷикистон / А. Раҳнамо. – Душанбе: Ирфон, 2001. – 298 с.
8. Раҳнамо, А. Ҳизби динӣ ва давлати дунявӣ / А. Раҳнамо. – Душанбе, 2008. – 226 с.
9. Раҳнамо, А. Таҷрибаи сулҳи тоҷикон: ҷамъбасти назариявӣ / А. Раҳнамо. – Душанбе, 2018.
10. Саидов, Ш. Ш. Исламский фактор и его влияние на политические процессы центрально-азиатского региона (на материалах

- Республики Таджикистан): дисс. ... канд. полит. наук / Ш. Ш. Саидов. – Душанбе, 2015. – 175 с.
11. Сатторзода, А., Усмонов, И. К. Вести о мире: документы / А. Сатторзода, И. К. Усмонов. – Душанбе: Матбуот, 1998. – 120 с.
 12. Раҳмон, Эмомалӣ. Дар бораи дин / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Шарқи Озод, 2006. – 553 с.
 13. United Nations. General Agreement on the Establishment of Peace and National Accord in Tajikistan. – Moscow, 27 June 1997.
 14. Ҳуҷҷатҳои Созмони Милали Муттаҳид оид ба вазъи башардӯстона ва раванди сулҳ дар Тоҷикистон. – 1992–1997.

ТДУ: 930.1:94(575.3)"1991/2025":316.3+338

РАВАНДҲОИ ИҶТИМОӢ ВА ИҚТИСОДИИ ВМКБ ДАР ТАЪРИХНИГОРИИ ДАВРОНИ ИСТИҚЛОЛ Ардабаева Мадина Шодиевна⁴⁵

*Институти илмҳои гуманитарии ба
номи академик Б.Искандарови АМИТ*

Дар мақола масъалаҳои инъикоси равандҳои иҷтимоӣ ва иқтисодии ВМКБ дар таърихнигории даври Истиқлол мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Таваҷҷуҳи асосӣ ба самтҳои омӯзиши нишондиҳандаҳои муҳимми рушди иқтисодӣ, тағйироти бозори меҳнат, шугли аҳоли, рушди соҳаи кишоварзӣ, саноат, энергетика, инфрасохтор ва дигар бахшҳои иқтисодӣ равона шудааст. Дар баробари ин, таъсири сиёсати давлатӣ ва барномаҳои рушди иҷтимоӣ иқтисодӣ ба раванди дигаргунсозии вилоят дар тадқиқоти илмӣ баррасӣ гардидааст. Ҷанбаҳои асосии таъйироти иҷтимоӣ, аз ҷумла вазъи иҷтимоии аҳоли, муҳоҷирати меҳнатӣ, рушди маорифу тандурустӣ, ташаққули соҳибкорӣ

⁴⁵Ардабаева Мадина Шодиевна – Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Б. Искандарови АМИТ, шӯбаи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ, ходими илмӣ. Нишонӣ: Ҷумҳурии Тоҷикистон, ВМКБ, ш. Хоруғ, кӯчаи У. Холдоров, 4. Тел.: (+992) 935353168; e-mail: madina.ardabaeva@mail.ru.

Ардабаева Мадина Шодиевна – Институт гуманитарных наук имени академика Б. Искандарова НАНТ, отдел истории, археологии и этнографии, научный сотрудник. Адрес: Республика Таджикистан, ГБАО, г. Хоруг, ул. У. Холдорова, 4. Тел.: (+992) 935353168; e-mail: madina.ardabaeva@mail.ru.

Ardabaeva Madina Shodieva – Institute of Humanitarian Sciences named after academican B. Iskandarov of the NAST, Department of history, archeology and ethnography, researcher. Address: Republic of Tajikistan, GBAO, Khorog city, U. Kholdorov Str., 4. Tel.: (+992) 935353168; e-mail: madina.ardabaeva@mail.ru.

ва нақши омилҳои иҷтимоӣ дар рушди минтақа таҳлил шудаанд. Дар натиҷаи таҳлили мавод самтҳои асосии таҳқиқи масъала, дастовардҳо, мушкилот ва масъалаҳои камомӯхташуда муайян гардидаанд. Муаллиф қайд мекунад, ки бо вучуди афзоиши таваҷҷуҳи муҳаққиқон ба таърихи муосири Бадахшон, таҳлили ҷамъонибаи робитаи таъйироти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар заминаи сиёсати давлатӣ ва равандҳои таърихии даврони истиқлол ҳанӯз ба таҳқиқоти ҷамъонибаю мукамал ниёз дорад.

Калидвожаҳо: ВМКБ, таърихшиносӣ, Истиқлол, Бадахшон, рушди иқтисодӣ, равандҳои иҷтимоӣ, сиёсати давлатӣ, бозори меҳнат, муҳоҷирати меҳнатӣ, кишоварзӣ, инфрасохтор.

Социальные и экономические процессы ГБАО в историографии периода Независимости

В статье анализируются основные направления изучения социальных и экономических процессов ГБАО в историографии периода независимости. Основное внимание уделено отражению в научной литературе важнейших показателей экономического развития, состояния рынка труда и занятости населения, развития сельского хозяйства, промышленности, энергетики, инфраструктуры и других отраслей экономики. Рассматривается влияние государственной политики и программ социально-экономического развития на преобразование региона, нашедшее отражение в научных исследованиях. Анализируются основные социальные изменения, включая социальное положение населения, трудовую миграцию, развитие образования и здравоохранения, становление предпринимательства и роль социальных факторов в развитие ГБАО. На основе источников определены основные направления исследований, их достижения, проблемы и недостаточно изученные аспекты. Автор подчёркивает, что несмотря на расширение исследовательского интереса к современной истории Бадахшана, комплексное изучение взаимосвязи социальных и экономических преобразований, государственной политики и исторических процессов периода независимости остаётся актуальной научной задачей.

Ключевые слова. ГБАО, историография, независимость, Бадахшан, экономическое развитие, социальные процессы, государственная политика, рынок труда, трудовая миграция, сельское хозяйство, инфраструктура.

Social and economic processes in GBAO in the historiography of the independence period

The article analyzes the main areas of research on the social and economic processes of the Gorno-Badakhshan Autonomous Oblast (GBAO) in the historiography of the independence period. Particular attention is paid to the representation in scholarly literature of key indicators of economic development, the state of the labor market and employment, and the development of agriculture, industry, energy, infrastructure, and other sectors of the economy. The article examines the impact of state policy and socio-economic development programs on the transformation of the region as reflected in scholarly studies. It also analyzes major social changes, including the social conditions of the population, labor migration, the development of education and healthcare, the emergence of entrepreneurship, and the role of social factors in the development of GBAO. Based on the available sources, the main areas of research, their

achievements, problems, and insufficiently studied aspects are identified. The author emphasizes that, despite the growing scholarly interest in the contemporary history of Badakhshan, a comprehensive study of the interrelationship between social and economic transformations, state policy, and historical processes during the independence period remains a relevant research task.

Keywords: GBAO, historiography, independence, Badakhshan, economic development, social processes, state policy, labor market, labor migration, agriculture, infrastructure.

Сиву панҷ соли соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои яке аз минтақаҳои дурдасти он - ВМКБ давраи таҳаввулоти амиқи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ гардиданд. Дар ин марҳила “тамоми тағйироти баамаломата на танҳо ба сохтори идоракунии давлатӣ ва муносибатҳои ҷамъиятӣ, балки ба самтҳои рушди иқтисодӣ, вазъи иҷтимоӣ, инфрасохтор, бозори меҳнат ва равандҳои муҳочирати аҳоли таъсири ҷиддӣ расониданд” [4, 578]. Аз ин сабаб омӯзиши раванди таҳаввулоти ҷомеавию иқтисодии ВМКБ дар солҳои соҳибистиклолӣ яке аз масъалаҳои муҳими таърихнигории муосири Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Таҳлили маводи мавҷуда нишон медиҳад, ки масъалаҳои марбут ба ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодии ВМКБ дар 35 соли охир бештар дар доираи таҳқиқоти соҳаҳои алоҳидаи рушди минтақа мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷумла, масъалаҳои тағйирот дар саноат ва ҳаёти аграрӣ, инчунин нақши ташкилотҳои байналмилалӣ дар рушди иҷтимоию иқтисодии минтақа аз нуқтаи назари илмӣ таҳқиқ шудаанд [2, 9–77]. Ҷанбаҳои иҷтимоии давраи Истиқлол, бахусус рушди маориф ва тандурустӣ низ дар таҳқиқоти алоҳида инъикос ёфтаанд [ҳамон ҷо, 78–89, 115–123]. Ҳамзамон дар таҳқиқот маводи зиёди оморӣ, ҳуҷҷатҳои давлатӣ, ҳисоботи солонаи соҳаҳо, маводи бойгонии вилоятӣ ва матбуоти даврӣ ба сифати манбаъҳои омӯзиши ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ВМКБ истифода шудаанд [ҳамон ҷо, 5–8].

Дар таҳқиқоти солҳои охир масъалаҳои рушди иқтисодӣ, иқтисодии минтақа, кишоварзӣ, саноат, сармоягузорӣ ва дигар самтҳои инкишофи ВМКБ низ мавриди таҳлил қарор гирифтанд [6, 754–761; 9, 84–149, 186–237].

Хусусияти муҳими таърихнигории давраи Истиқлол дар он зоҳир мегардад, ки масъалаҳои иқтисодӣ дигар танҳо ҳамчун нишондиҳандаҳои истеҳсолӣ ва хоҷагидорӣ баррасӣ нашуда, бештар дар робита бо тағйироти иҷтимоӣ, сиёсати давлатӣ, рушди инфрасохтор, истифодаи захираҳои маҳаллӣ, фаъолияти баҳши хусусӣ ва ривандҳои муҳочират таҳлил мегарданд. Аз ин ҷиҳат омӯзиши таърихнигории рушди ВМКБ имконият медиҳад, ки на танҳо дастовардҳои минтақа, балки мушкilot ва маҳдудиятҳои рушди он низ муайян карда шаванд.

Дар таҳлили мазкур масъалаҳои асосии таърихнигории рушди иҷтимоию иқтисодии ВМКБ аз рӯи чор самти ба ҳам алоқаманд баррасӣ

мешаванд: аввалан, нишондиҳандаҳои асосии иқтисодӣ ва соҳаҳои хоҷагидорӣ; дуюм, таъсири сиёсати давлатӣ ба рушди минтақа; сеюм, таҳаввулоти иҷтимоӣ ва тағйироти сохтори ҷомеа; чорум, ҷамъбасти натиҷаҳои таърихнигорӣ масъала.

Таҳлили адабиёти илмӣ ва маводи омӯрӣ нишон медиҳад, ки рушди иқтисодии вилоят дар давоми солҳои соҳибистиклолӣ зерӣ таъсири як қатор омилҳои дохилӣ ва берунӣ сурат гирифтааст. Дар байни онҳо пеш аз ҳама мавқеи ҷуғрофӣ ва кӯҳистонии минтақа, маҳдуд будани заминҳои кишт, мушкилоти нақлиётӣ, захираҳои табиӣ, вазъи демографӣ, муҳочирати меҳнатӣ, сиёсати давлатии минтақавӣ ва татбиқи барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ аҳаммияти бештар доранд.

Аз нуқтаи назари таърихнигорӣ масъалаи иқтисодиёти ВМКБ асосан ҳамчун иқтисодиёти минтақавӣ кӯҳистон таҳлил мешавад, ки имкониятҳо ва маҳдудиятҳои ҳоси ҳудро дорад. Аз як тараф минтақа дорои захираҳои бойи обӣ, маъданӣ, заминҳои кишти водӣҳои кӯҳӣ, имкониятҳои соҳаи сайёҳӣ, гидроэнергетикӣ ва захираҳои меҳнатӣ мебошад. Аз ҷониби дигар шароити душвори табиӣ, дурӣ аз марказҳои асосии иқтисодии ҷумҳурӣ ва маҳдудияти роҳҳои коммуникатсионӣ ба суръати рушди иқтисодӣ таъсир мерасонанд.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар таҳқиқи иқтисодии минтақа бахши шуғл ва бозори меҳнат аст. Зеро дар шароити гузариш ба муносибатҳои нави иқтисодӣ сохтори шуғли аҳолии ВМКБ низ тағйир ёфт. Агар дар давраи пеш аз Истиқлол қисми зиёди аҳоли ба сохторҳои давлатӣ, хоҷагиҳои кишоварзӣ ва корхонаҳои истеҳсоли вобаста буданд, дар солҳои соҳибистиклолӣ шаклҳои нави фаъолияти иқтисодӣ - соҳибкорӣ хурд, хизматрасонӣ, тичорат, фаъолияти инфиродӣ ва муҳочирати меҳнатӣ аҳаммияти бештар пайдо намуданд. Масалан, муҳочирати меҳнатӣ тадриҷан ба яке аз омилҳои муҳими тағйироти иқтисодии ҷомеаи Бадахшон табдил ёфт. Он аз як тараф боиси коҳиш фишор ба бозори меҳнат ва аз ҷониби дигар ба тағйироти демографӣ, вазъи шуғл ва манбаъҳои даромади аҳоли таъсир мерасонад. Масъалаи таъсири муҳочирати меҳнатӣ ба иқтисод ва бозорӣ меҳнат, инчунин робитаи равандҳои муҳочират ба тағйироти иҷтимоию иқтисодии минтақа дар таҳқиқоти Шоидарвозова М. мавриди баррасии амиқ қарор гирифтааст [10, 181–203].

Дар баробари муҳочирати меҳнатӣ, ҳудишӯлӣ ва соҳибкорӣ хурд низ дар таърихнигорӣ давраи Истиқлол ҳамчун самти муҳими фаъолияти иқтисодии аҳоли инъикос ёфтааст. Рушди нуктаҳои савдо, хизматрасонӣ, хунаҳои мардумӣ, корхонаҳои хурди истеҳсоли хоҷагиҳои инфиродӣ имкониятҳои нави даромадро ба вуҷуд оварданд. Ин раванд махсусан барои маскунони деҳот аҳаммияти калони иқтисодию иҷтимоӣ дорад.

Самти дигари муҳими иқтисоди вилоят кишоварзӣ ба шумор меравад. Бо назардошти хусусиятҳои хоси кӯҳистонии минтақа имкониятҳои соҳаи кишоварзӣ маҳдуд буда, заминҳои қорама дар водиҳо ва дараҳои алоҳида ҷойгир шудаанд. Дар таҳқиқоти соҳаҳои иқтисодии минтақа масъалаҳои истеҳсоли ғалладона, картошка, сабзавот, боғдорӣ, чорводорӣ ва намудҳои дигари хоҷагидорӣ таваҷҷуҳи махсус зоҳир шудааст [9].

Тағйироти муносибатҳои моликият ва гузариш аз шаклҳои пешинаи хоҷагидорӣ ба шаклҳои нави иқтисодӣ ба сохтори кишоварзии ВМКБ низ таъсир расониданд. Дар натиҷаи ислоҳоти замин ва ташаккули муносибатҳои бозорӣ хоҷагиҳои деҳқонӣ ва шаклҳои инфиродии истеҳсолот тадриҷан густариш ёфтанд [9, 84–149; 5, 2000]. Ин раванд дар таҳқиқоти иқтисодӣ ҳамчун яке аз самтҳои ташаккули низоми бисёрсохтори хоҷагидорӣ ва рушди истеҳсолоти деҳқонӣ баррасӣ шудааст [5]. Тағйироти сохтори хоҷагидорӣ на танҳо ба муносибатҳои моликият ва истеҳсолот, балки ба муносибати аҳоли ба замин, меҳнат ва фаъолияти кишоварзӣ низ таъсир гузоштанд.

Дар баробари кишоварзӣ чорводорӣ яке аз самтҳои анъанавии иқтисоди минтақа ба шумор меравад. Махсусияти шароити кӯҳистон, мавҷудияти чарогоҳҳои баландкӯҳ ва таҷрибаи таърихӣ аҳоли дар соҳаи чорводорӣ барои рушди ин соҳаи хоҷагидорӣ имконият фароҳам оварда, чорводорӣ, аз ҷумла қутоспарварӣ, дар иқтисодиёти баландкӯҳи ВМКБ мавқеи хос дорад.

Дар баробари соҳаҳои дар боло зикргардида соҳаи саноатро низ бояд қайд намуд. Саноат дар сохтори иқтисодии ВМКБ нисбат ба баъзе минтақаҳои дигари кишвар ҳиссаи нисбатан маҳдуд дорад, вале дар солҳои соҳибистиқлолӣ таваҷҷуҳ ба истифодаи захираҳои табиӣ ва рушди корхонаҳои хурди истеҳсолӣ бештар гардид. Таҳқиқоти иқтисодӣ саноатро дар қатори соҳаҳои пешбари иқтисоди минтақа баррасӣ намуда, ҳамзамон ба мушкилоти ҷалби сармоягузорӣ ва маҳдудияти рушди истеҳсолот ишора мекунад [4, 578–584; 6, 754–761].

Дар раванди таҳқиқоти иқтисодиёти вилоят соҳаи энергетика ҷойгоҳи махсусро ишғол менамояд, зеро истифодаи имкониятҳои калони гидроэнергетикии минтақа яке аз бахшҳои муҳими рушди иқтисодии солҳои соҳибистиқлолӣ гардид. Сохтмон ва таҷдиди неругоҳҳои хурду миёнаи барқӣ, бештар намудани шабакаҳои интиқоли барқ ва таъмини аҳоли бо неруи барқ на танҳо аҳамияти иқтисодӣ, балки иҷтимоӣ низ дошт. Бинобар ин соҳаи энергетика низ дар таҳқиқоти иҷтимоӣ иқтисодии Бадахшон мавқеи муҳимро касб намудааст. Дар таърихшиносии давраи Истиқлол масъалаи энергетика бештар лар робита бо дигаргунсозӣҳои иқтисодӣ, рушди инфрасохтор, бештар гардидани

таъминоти аҳоли бо неруи барқ ва таъсири он ба хоҷагидорӣи вилоят баррасӣ мешавад. Аз ҷумла бояд таҳқиқоти П. И. Мирзоашрафовро қайд намуд, ки ба таърихи рушди неругоҳҳои хурди барқии обӣ дар Помир бахшида шуда, раванди бунёди иншооти энергетикӣ дар солҳои соҳибистиклолӣ, иштироки Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Шарикони рушдро дар ин чараён баррасӣ менамояд. Муаллиф аз ҷумла ба сохтмони як қатор неругоҳҳои хурд дар водии Бартанг ва рӯдҳои хурди минтақа тавачҷуҳ зоҳир намудааст, ки дар манбаъҳои дигар оиди онҳо маълумот хеле кам аст [7, 131–134].

Дар даврони соҳибистиклолӣ рушди энергетикаи ВМКБ бо афзоиши иқтидорҳои истеҳсолии неруи барқ ва татбиқи лоиҳаҳои сармоягузорӣ ҳамроҳ гардид. Тибқи маълумоти расмӣ Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон, агар соли 1991 иқтидори истеҳсолии неруи барқ дар вилоят 10,4 мегаваттро ташкил медод, соли 2024 ин нишондиҳанда ба 47,5 мегаватт расид, яъне 4,6 баробар афзоиш ёфт. Дар давоми 34 соли охир барои таъмини шахру ноҳияҳои ВМКБ бо неруи барқ беш аз 3,4 млрд. сомонӣ маблағ равона гардида, 73 лоиҳаи сармоягузори давлатӣ ба маблағи умумии 1 миллиарду 700 миллион сомонӣ татбиқ шудааст. Ҳамзамон татбиқи 12 лоиҳаи дигар ба маблағи умумии 1 миллиарду 100 миллион сомонӣ идома дорад. Дар натиҷаи чораҳои амалӣ 31 мегаватт иқтидори нави истеҳсоли неруи барқ ба вучуд оварда шуда, иқтидори мавҷуда низ навсозӣ ва таҷдид гардиданд [3].

Рушди энергетика ҳамчунин бо истифодаи захираҳои барқароршавандаи минтақа алоқаманд аст. Тибқи маълумоти расмӣ, ҳамаи иқтидорҳои амалкунандаи энергетикаи ВМКБ неруи барқро аз манбаъҳои барқароршавандаи энергия истеҳсол меkunанд, ки ин хусусият дар шароити кӯҳистонии минтақа ва афзоиши тавачҷуҳ ба истифодаи манбаъҳои “энергияи сабз” аҳамияти ҷӣ иқтисодӣ ва экологӣ дорад.

Дар маҷмӯъ таҳлили мавод нишон медиҳад, ки масъалаи энергетика дар таърихнигорӣи Бадахшони давраи Истиклол асосан дар ду самт инъикос ёфтааст: 1. Дар таҳқиқоти таърихӣ раванди ташаккул ва рушди инфрасохтори энергетикӣ, сохтмони неругоҳҳои хурди барқии обӣ, иштироки сохторҳои давлатӣ ва шарикони рушд мавриди омӯзиш қарор гирифтааст. 2. Дар таҳқиқоти иҷтимоӣ иқтисодӣ ва манбаъҳои расмӣ масъалаҳои иқтидори истеҳсолӣ, сармоягузорӣ, рушди шабакаҳои энергетикӣ ва таъмини аҳоли бо неруи барқ инъикос ёфтаанд.

Муқоисаи ин ду ғуруҳи манбаъ нишон медиҳад, ки таҳқиқоти мавҷуда бештар ба сохтмон ва нишондиҳандаҳои иқтисодӣ соҳа равона гардида, таъсири дарозмуддати рушди энергетика ба тағйироти иҷтимоӣ, ғайриқонунии истеҳсолӣ, сатҳи зиндагии аҳоли ва рушди маҳалҳои дурдасти Бадахшон ҳанӯз ба таҳлили муфассалтар ниёз дорад. Бинобар ин омӯзиши

таърихнигории энергетикаи Бадахшон дар давраи Истиқлол бояд на фақат ба тавсифи сохтмон ва афзоиши иқтидорҳои энергетикӣ, балки ба таҳлили ҷойгоҳи ин равандҳо дар тағйироти умумии иҷтимоию иқтисодии минтақа равона гардад. Зеро чунин равиш имкон фароҳам меорад, ки саҳми тадқиқоти мавҷуда дар омӯзиши таърихи рушди энергетика муайян гардида, дар айни замон самтҳои кам омӯхташудаи масъала барои таҳқиқоти оянда равшан карда шаванд.

Самти дигари муҳими тадқиқоти таърихнигории иқтисоди Бадахшон ба ташаккул ва рушди инфрасохтори минтақа бахшида шудааст. Дар ин самт роҳу нақлиёт, алоқа, энергетика, обтаъминкунӣ, муассисаҳои иҷтимоӣ ва хизматрасонӣ ҳамчун ҷузъҳои муҳими рушди иҷтимоию иқтисодии ВМКБ мавриди омӯзиш қарор гирифтаанд. Аз ҷумла З. В. Абдурахмонов дар таҳқиқоти махсуси худ таърихи ташаккул ва рушди низоми алоқаи ВМКБ-ро аз солҳои 1920 то ибтидои асри XXI мавриди таҳлили комплексӣ қарор дода, рушди радио, почта, телеграф, телефон ва хизматрасонии алоқаи кайҳониро баррасӣ намудааст. Қисмати алоҳидаи тадқиқоти ӯ ба вазъи алоқа дар солҳои Истиқлол бахшида шудааст, ки барои омӯзиши таҳаввулоти инфрасохтори коммуникатсионии минтақа аҳамияти таърихнигорӣ дорад [1]. Дар баробари ин З. М. Баҳромов дар тадқиқоти иҷтимоию иқтисодии худ рушди ВМКБ-ро дар солҳои 1991-2008 дар доираи тағйироти саноатӣ, кишоварзӣ ва иҷтимоӣ таҳлили намуда, ба масъалаҳои рушди иқтисодӣ ва барқарорсозии ҳаёти минтақа дар солҳои аввали Истиқлолият таваҷҷуҳ намудаанд [2]. Дар маҷмӯъ тадқиқоти мавҷуда нишон медиҳанд, ки инфрасохтор дар таърихнигории минтақа асосан дар робита бо барқарорсозии иқтисоди Бадахшон, рушди воситаҳои иртиботӣ ва нақлиётӣ, фароҳам овардани заминаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ инъикос ёфтааст. Ба ин нигоҳ накарда, таҳлили комплекси инфрасохтор ба ҳайси омили пайвастании иқтисоди ВМКБ ба бозори ҷумҳуриявӣ ва хориҷӣ дар доираи таърихнигории даврони Истиқлол ниёз ба омӯзиши густурдатар дорад.

Рушди роҳҳои автомобилгард ва ташаккули низоми нақлиётӣ дар тадқиқоти иқтисодӣ ва таърихии давраи наватарин ҳамчун яке аз омилҳои муҳими рушди иҷтимоию иқтисодии ВМКБ баррасӣ шудааст. Дар ин самт Ф. М. Юнусов ва П. Д. Хоҷаев хусусиятҳои ташкили ҳамлу нақлро дар шароити баландкӯҳи вилоят таҳлил намуда, таъсири релеф ва шароити табиӣ иқлимиро ба фаъолияти нақлиёт, интиқоли бору мусофирон ва хизматрасонии нақлиётӣ мавриди омӯзиш қарор додаанд. Дар тадқиқоти онҳо масъалаи рушди роҳҳои автомобилгард бо имкониятҳои густариши соҳаи сайёҳӣ ва таҳкими робитаҳои нақлиётии минтақа баррасӣ карда шудааст [11].

Ҳамин тавр таҳлили таърихнигории нишондиҳандаҳои иқтисодӣ

нишон медиҳад, ки иқтисоди ВМКБ дар солҳои соҳибистиклоӣ аз шакли бештар мутамаркази хоҷагидорӣ ба сохтори гуногунсамттар гузаштааст. Дар ин раванд кишоварзӣ, савдо, хизматрасонӣ, соҳибкорӣ, муҳоҷирати меҳнатӣ, энергетика ва сайёҳӣ қойгоҳи бештар пайдо намудаанд. Тағйироти мазкур танҳо натиҷаи дигаргуншавии сохтори иқтисодӣ набуда, балки ба сиёсати иқтисодию минтақавӣ ва тadbирҳои институтсионалии давлат низ вобастагӣ доштанд. Аз ин ҷиҳат, омӯзиши самтҳои асосии рушди иқтисоди ВМКБ дар таърихнигории давраи Истиқлол бидуни баррасии нақши давлат ва сиёсати он нисбат ба минтақа комил будан наметавонад. Бинобар ин самти дигари муҳими таърихнигории муосир маҳз омӯзиши нақши давлат дар ташаккул ва рушди иқтисоди ВМКБ мебошад, зеро шароити ҳоси иҷтимоӣ иқтисодии минтақа зарурати сиёсати махсуси минтақавиро ба миён овард. Аз ин рӯ, дар солҳои соҳибистиклоӣ барномаҳои стратегияҳои мухталифи давлатӣ барои рушди иҷтимоӣ иқтисодии вилоят таҳия ва амалӣ гардиданд.

Набояд фаромӯш кард, ки марҳилаи аввали Истиқлол бо вазъи душвори иҷтимоӣ иқтисодӣ ва коҳиши имкониятҳои истеҳсолӣ тавсиф мешавад. Дар ин давра вазифаи аввалиндараҷа нигоҳ доштани фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ, таъмини аҳолии бо маводи зарурӣ, барқарор намудани робитаҳои иқтисодӣ ва фароҳам овардани замина барои эҳёи истеҳсолот буд. Дар як қатор тадқиқотҳо, бахусус таҳқиқи муфассали Ф. Блисс давраи бӯҳронӣ иҷтимоӣ ва иқтисодии Бадахшон пас аз пошхӯрии низоми шуравӣ ба таври алоҳида баррасӣ шудааст [12; 2; 9].

Дар тадқиқоти таърихнигории давраи минбаъда ин марҳила бештар ҳамчун давраи барқарорсозӣ ва ташаккули заминаҳои рушди устувор арзёбӣ мегардад. Дар ин давра таваҷҷуҳи давлат ва созмонҳои рушд ба инфрасохтор, энергетика, роҳсозӣ ва дастгирии иқтисоди маҳаллӣ тадриҷан афзоиш меёфт [2; 4; 9].

Дар ин маврид пеш аз ҳама яке аз самтҳои асосии сиёсати давлатӣ рушди инфрасохтори нақлиётӣ буд, чунки барои минтақаи кӯҳистон роҳ на танҳо воситаи алоқа, балки омили муҳими рушди иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба шумор меравад. Беҳтар гардидани роҳҳо ба интиқоли молу маҳсулот, ҳаракати аҳолии, рушди савдо ва хизматрасонӣ таъсир расонд [11; 1]. Дар баробар роҳсозӣ сиёсати давлатӣ дар соҳаи энергетика низ ба рушди минтақа таъсири назаррас гузошт. Татбиқи лоиҳаҳои энергетикӣ ба беҳтар шудани таъминоти аҳолии ва муассисаҳои иҷтимоӣ бо неруи барқ мусоидат намуда, барои фаъолияти соҳибкорӣ ва корхонаҳои истеҳсолӣ имкониятҳои бештар фароҳам овард [7; 4; 9].

Самти дигари сиёсати давлатӣ дастгирии соҳаи кишоварзӣ буд. Ислоҳоти замин, ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ, дастгирии истеҳсолкунандагон ва рушди инфрасохтори обёрӣ ба тағйирёбии сохтори

кишоварзӣ мусоидат намуданд. Дар тадқиқоти муҳаққиқони соҳаи кишоварзӣ ҳамчун яке аз соҳаҳои асосии иқтисоди ВМКБ баррасӣ гардида, тағйироти он дар шароити ислоҳоти иқтисодӣ ва рушди бозорӣ инъикос ёфтааст [4; 2; 9].

Ҳамин тавр, тадқиқоти солҳои охир нишон медиҳанд, ки сиёсати давлатӣ нисбат ба ВМКБ тадричан хусусияти комплексӣ дошт. Агар дар марҳилаҳои аввал таваҷҷуҳ бештар ба барқарорсозии инфрасохтор ва таъмини устувори иҷтимоӣ равона шуда бошад, баъдан масъалаҳои рушди соҳибкорӣ, сармоягузорӣ, сайёҳӣ, рақамикунонӣ ва истифодаи самараноки захираҳои маҳаллӣ аҳамияти бештар пайдо карданд [4; 6; 9].

Аз ин нуқтаи назар, барномаҳои давлатии рушди минтақа нақши муҳим бозӣ мекарданд. Онҳо ҳамчун санадҳои сиёсӣ ва иқтисодӣ барои муайян намудани самтҳои афзалиятноки рушди ВМКБ хизмат намуданд. Таҳлили чунин барномаҳо имконият медиҳад, ки афзалиятҳои сиёсати давлатӣ нисбат ба минтақа дар марҳилаҳои гуногун муайян карда шаванд [2; 4; 9].

Дар бахши таърихнигории масъалаи мазкур бояд таъкид карда шавад, ки натиҷаи татбиқи сиёсати давлатӣ аз имкониятҳои воқеии минтақа ва сатҳи истифодаи самараноки захираҳо вобаста мебошад. Аз ҷумла, маҳдудияти бозори дохилӣ, хароҷоти баланди сохтмони инфрасохтор, шароити табиӣ ва мушкилоти ҷалби сармоягузорӣ аз омилҳои мебошанд, ки ба рушди иқтисодии минтақа таъсир мерасонанд [4; 6; 9]. Бинобар ин сиёсати давлатӣ нисбат ба ВМКБ-ро танҳо аз рӯйи ҳаҷми маблағгузорӣ ё шумораи лоиҳаҳои амалӣ арзёбӣ кардан кофӣ нест. Муҳимтар аз ҳама он аст, ки ин тадбирҳо то чӣ андоза ба шуғл, даромади аҳоли, фаъолияти истеҳсолӣ, дастрасии мардум ба хизматрасониҳо ва рушди соҳибкорӣ таъсир расондаанд. Маҳз баррасии чунин паҳлӯҳо имкон медиҳад, ки натиҷаҳои сиёсати давлатӣ дар заминаи воқеии ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии минтақа дурусттар дарк карда шаванд [4; 6].

Бояд таъкид намуд, ки тағйироти иқтисодии Бадахшон дар давраи Истиқлол бо дигаргуниҳои ҳаёти иҷтимоии аҳоли пайванди ногузастанӣ дорад. Тағйирёбии сохтори шуғл, муҳочирати меҳнатӣ, вазъи маорифу тандурустӣ, сатҳи зиндагӣ ва муносибати байни шаҳр ва деҳот тадричан симои иҷтимоии ҷомеа ро дигаргун намуд. Аз ҳамин ҷиҳат омӯзиши равандҳои иҷтимоӣ дар баробари таҳлили нишондиҳандаҳои иқтисодӣ барои дарки хусусиятҳои рушди минтақа аҳамияти махсус дорад. Дар ин раванд яке аз дигаргуниҳои назаррас ба сохтори шуғли аҳоли вобаста аст. Гузариш ба муносибатҳои бозорӣ барои пайдо шудани шаклҳои нави фаъолияти иқтисодӣ замина фароҳам овард. Дар баробари ҷойҳои қорӣ вобаста ба муассисаҳо ва корхонаҳои давлатӣ, фаъолияти инфиродӣ, соҳибкорӣ ва дигар шаклҳои шуғл бештар паҳн шуданд. Ҳамин тағйирот

тадричан муносибати аҳоли ба меҳнат ва манбаъҳои даромад низ дигаргун намуд [12, 254–261].

Дар баробари ин раванд муҳочирати меҳнатӣ ба яке аз воқеаҳои муҳими ҳаёти иҷтимоию иқтисодии Бадахшон табдил ёфт. Дар тадқиқоти таърихнигорӣ муҳочират на танҳо ҳамчун роҳи ба даст даровардани даромад, балки ҳамчун падидае бояд баррасӣ шавад, ки ба ҳаёти оилаҳо ва ҷомеаи маҳаллӣ таъсир мерасонад. Ин раванд таркиби оила, тақсимои меҳнат, тарзи зиндагӣ ва муносибати аҳолиро ба манбаъҳои даромад тағйир дод. Интиқоли маблағҳои муҳочирони меҳнатӣ барои бисёре аз хонаводаҳо аҳамияти иқтисодӣ пайдо кард, дар ҳоле, ки дурии қисми аҳолии қобили меҳнат аз маҳалли зист ба муносибатҳои дохилиоилавӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ, махсусан дар деҳот, таъсир гузошт. Ин ҷанбаҳо бояд дар қорҳои тадқиқоти минбаъда ҷойгоҳи махсус дошта бошанду дар таърихнигории кишвар қайд гарданд.

Дар миёни омилҳои дигар маориф низ ҷойгоҳи махсус дорад. Густариши имкониятҳои таҳсил, рушди муассисаҳои таълимӣ ва афзоиши шумораи ҷавонони дорои маълумоти касбӣ ва тағйирёбии муҳити иҷтимоии минтақа мусоидат карданд. Беҳуда нест, ки муҳаққиқ Ф. Блисс саводнокӣ ва захираҳои инсониро аз омилҳои муҳими барқарорсозӣ ва рушди иқтисодии Бадахшон медонад [12, 330–343]. Дар баробари ин масъалаи оморасозии кадрҳои соҳибкасб аҳамияти бештар пайдо намуд, зеро рушди соҳаҳои нав - технологияҳои иттилоотӣ, сайёҳӣ, хизматрасонӣ ва соҳибқорӣ ба нуруи инсонӣ бо дониш ва малакаҳои муосир ниёз доранд.

Қисми муҳими дигари тағйироти иҷтимоиро соҳаи тандурустӣ ташкил медиҳад. Беҳтар намудани заминаи моддию техникаи муассисаҳои тиббӣ ва васеъ шудани дастрасии аҳоли ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ ба тадриҷ дар ҳаёти минтақа таъсири ҳудро гузошт. Бо вучуди ин хусусияти кӯҳистонии ВМКБ имконияти дастрасии яхела ба чунин хизматрасониҳоро маҳдуд мекунад. Масофаи байни маҳалҳои аҳолинишин, релефи душвор ва мушкilotи нақлиёт махсусан барои аҳолии маҳалҳои дурдаст, ҳамоно аз омилҳои таъсиргузор ба сатҳи хизматрасонии тиббӣ мебошанд. Дар ин замина сатҳи зиндагии аҳоли яке аз нишондиҳандаҳои муҳими таҳаввули иҷтимоии минтақа ба ҳисоб меравад. Дар таҳқиқоти иҷтимоию иқтисодӣ ба даромад ва шуғли аҳоли, шароити манзил, дастрасӣ ба нуруи барқ, об, роҳ ва дигар хизматрасониҳои иҷтимоӣ тавачҷуҳи бештаре бояд дода шавад. Баррасии ин нишондиҳандаҳо имкон медиҳад, ки дигаргуниҳои иқтисодӣ на танҳо аз рӯи рақамҳо, балки аз нуктаи назари таъсири онҳо ба зиндагии ҳаррӯзаи аҳоли, бахусус саломатии он низ арзёбӣ карда шаванд.

Тағйироти иҷтимоӣ ба нақши занон ва ҷавонон низ бетаъсир намонд.

ТАЪРИХ ВА БОСТОНШИНОСӢ

Чалби бештари занон ба соҳибкорӣ, маориф, хизмати давлатӣ ва фаъолияти ҷамъиятӣ, инчунин фаъол шудани ҷавонон дар таҳсил, фаъолияти касбӣ ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ ва равандҳои қобили таваҷҷуҳи давраи Истиқлол мебошанд. Ин дигаргунӣҳо тадриҷан муносибатҳои иҷтимоӣ ва имкониятҳои иштироки гуруҳҳои гуногуни аҳолиро дар ҳаёти иқтисодӣ ҷамъиятии минтақа васеъ намуданд.

Дар солҳои охир ба ин раванд рақамикунонии ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодӣ низ зам шудааст. Густариши алоқаи мобилӣ, технологияҳои иттилоотӣ ва хизматрасониҳои электронӣ имкониятҳои нави дастрасӣ ба иттилоот, таҳсил, хизматрасонӣ ва фаъолияти иқтисодиро ба вуҷуд овард. Барои Бадахшон, ки шароити ҷуғрофӣ ва масофаи байни маҳалҳо аксар вақт мушкили дастрасиро ба миён меоранд, чунин имкониятҳо аҳамияти бештар доранд.

Ҳамаи ин мачмуи тағйироти иҷтимоӣ иқтисодӣ дар таърихнигории давраи Истиқлол аз паҳлуҳои гуногун инъикос ёфтааст. Бо назардошти фарогирии васеи тадқиқоти мавҷуда, дар мақолаи мазкур танҳо он қорҳои илмие интихоб гардидаанд, ки аз нуқтаи назари муаллиф ба самтҳои асосии таҳаввули иҷтимоӣ иқтисодии Бадахшон бевосита иртибот дошта, барои таҳлили равандҳои асосии таърихнигории давраи истиқлол аҳамияти бештар доранд. Интиҳоби манбаъҳо хусусияти намоёндагӣ дошта, маъноӣ маҳдуд будани доираи тадқиқоти мавҷударо надорад. Таҳлили тадқиқоти илмӣ ва сарчашмаҳои марбут ба рушди иҷтимоӣ иқтисодии ВМКБ дар солҳои соҳибистиқлолӣ нишон медиҳад, ки ин масъала бештар дар доираи тадқиқоти соҳавӣ ва байнисоҳавӣ омӯхта шудааст. Дар қорҳои мавҷуда рушди иқтисодӣ, тағйироти иҷтимоӣ, демография ва сиёсати минтақавӣ дар робита бо хусусиятҳои табиӣ ва ҷуғрофии Бадахшон баррасӣ мешаванд.

Бояд қайд намуд, ки дар таърихнигории давраи Истиқлол ба кишоварзӣ, саноат, савдо, хизматрасонӣ, энергетика, нақлиёт ва дигар бахшҳои инфрасохторӣ таваҷҷуҳи назаррас дода шудааст. Ҳамзамон шуғл, муҳожирати меҳнатӣ, сатҳи зиндагӣ, маориф ва тандурустӣ ҳамчун ҷузъҳои муҳими таҳаввули иҷтимоӣ минтақа инъикос ёфтаанд. Ин тадқиқот нишон медиҳад, ки тағйироти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар Бадахшон бо ҳам пайваستا буда, омӯзиши онҳо муносибати байнисоҳавиро тақозо мекунад.

Дар айни замон таҳлилҳои зикргардида зарурати ба назар гирифтани робитаи тағйироти иҷтимоӣ бо рушди иқтисодӣ ва сиёсати давлатӣ дар минтақаро ба миён меорад. Аз ин ҷиҳат нақши давлат яке аз меҳварҳои муҳими таърихнигории иҷтимоӣ иқтисодии ВМКБ ба шумор меравад. Албатта дар бештари таҳқиқот барномаҳои давлатӣ, сармоягузорӣ, рушди роҳу нақлиёт, энергетика ва дигар лоиҳаҳои инфрасохторӣ дар робита бо

тағйироти иҷтимоию иқтисодии минтақа таҳлил шудаанд. Дар баробари ин маҳдудияти захираҳои заминӣ, шароити кӯҳистон, мушкилоти нақлиётӣ ва бозори маҳдуди дохилӣ ҳамчун омилҳои таъсиргузор ба рушди ВМКБ ба назар гирифта мешаванд.

Дар солҳои охир доираи тадқиқоти ин масоил васеътар шуда, соҳибкорӣ, сармоягузорӣ, сайёҳӣ, хизматрасонӣ, рақамикунонӣ ва истифодаи захираҳои маҳаллӣ бештар мавриди таҳқиқ қарор гирифта истодаанд. Ин тамоюл аз тадричан васеъ шудани доираи тадқиқот - аз омӯзиши соҳаҳои алоҳида ба масъалаҳои рушди устувор ва диверсификатсияи иқтисодии минтақа дарак медиҳад.

Бо вуҷуди ин, бештари тадқиқоти мавҷуда асосан ба самтҳои ҷудогона равона шудаанд. Робитаи байни сиёсати давлатӣ, рушди иқтисодӣ ва тағйироти иҷтимоӣ, инчунин таъсири мутақобилаи онҳо ба ҳаёти аҳоли ҳанӯз ба таҳлили мукамал ниёз дорад. Аз ин рӯ, бо назардошти нокифоягии тадқиқоти маҷмӯӣ ва пароканда будани доираи омӯзиши масъала, таҳлили таърихи иҷтимоию иқтисодии ВМКБ дар солҳои 1991-2025 дар доираи як тадқиқоти фарогир имкон медиҳад, ки раванди пайвастаи тағйироти минтақа, масъалаҳои камомӯхта ва ҷойгоҳи тадқиқоти мавҷударо дақиқтар муайян карда шаванд.

Таҳлили мавзӯи мазкурро метавон чунин натиҷагирӣ намуд: омӯзишу таҳлили таърихшиносии таҳаввулоти ҷомеавӣ ва иқтисодии ВМКБ дар солҳои соҳибистиклолии Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки минтақа дар ин давра роҳи пурпечUTOби дигаргуниҳои иҷтимоию иқтисодиро тай кардааст. Аз солҳои аввали соҳибистиклолӣ, ки бо мушкилоти ташаккули иқтисоди миллӣ ва барқарорсозии робитаҳои хоҷагидорӣ тавсиф мешуданд, то марҳилаи рушди инфрасохтор, энергетика, соҳибкорӣ ва сайёҳӣ иқтисоди минтақа тадричан тағйир ёфта, хусусияти гуногунсамт пайдо намуд.

Тағйироти иқтисодӣ дар навбати худ ба ҳаёти иҷтимоии аҳоли бетаъсир намонданд. Сохтори шуғл тағйир ёфт, муҳочирати меҳнатӣ ба як ҷузъи муҳими ҳаёти иҷтимоию иқтисодӣ табдил гардид, аҳаммияти маориф, нуруи инсонӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ бештар шуд. Дар чараёни ин равандҳо сиёсати давлатии минтақавӣ низ нақши муҳим бозид. Барномаҳои рушди иҷтимоию иқтисодӣ, сармоягузорӣ ба инфрасохтор, рушди энергетика ва роҳсозӣ, дастгирии соҳаҳои иҷтимоӣ ва тадбирҳои фаъолсозии иқтисоди маҳаллӣ ба тағйирёбии муҳити иҷтимоию иқтисодии ВМКБ таъсир гузоштанд.

Бо вуҷуди пешрафтҳо рушди минтақа ҳанӯз ҳам бо як қатор маҳдудиятҳо рӯ ба рӯ аст. Бозори дохилии маҳдуд, вобастагии қисми аҳоли аз муҳочирати меҳнатӣ, камии заминҳои кишоварзӣ, хароҷоти баланди инфрасохтор, осебпазирии роҳҳо ва зарурати ташкили ҷойҳои

нави корӣ аз ҷумлаи масъалаҳое мебошанд, ки дар тадқиқоти мавҷуда бештар таъкид шудаанд.

Аз нуқтаи назари таърихнигорӣ ин вазъ зарурати гузаштан аз омӯзиши ҷудогонаи соҳаҳо ба таҳлили робитаи мутақобилаи иқтисод, ҷомеа ва сиёсати давлатиро ба миён меорад. Дар ин раванд муқоисаи маълумоти оморӣ бо ҳуҷҷатҳои давлатӣ, барномаҳои рушди минтақа, матбуоти даврӣ, тадқиқоти илмӣ, хотираҳо ва маводи саҳроӣ метавонад барои бозсозии воқеабинонаи равандҳои иҷтимоию иқтисодии ВМКБ заминаи васеътар фароҳам оварад.

Дар маҷмӯъ, таҳаввулоти иҷтимоию иқтисодии ВМКБ дар солҳои соҳибистиклолӣ раванди марҳилавӣ ва мураккаб буда, барқарорсозии иқтисодӣ, мутобиқшавӣ ба муносибатҳои бозорӣ, рушди инфрасохтор, тағйироти сохтори шуғл, муҳочирати меҳнатӣ ва ҷустуҷӯи самтҳои нави рушди иқтисодиро ба ҳам пайванд медиҳад. Биноан омӯзиши таърихнигории ин равандҳо барои дарки амиқтари хусусиятҳои рушди ВМКБ ва муайян кардани ҷойгоҳи он дар таърихи иҷтимоию иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон аҳамияти муҳим дорад.

Китобнома:

1. Абдурахмонов, З. В. История формирования и развития системы связи в Горно-Бадахшанской автономной области Республики Таджикистан (20-е годы XX – начало XXI вв.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Душанбе, 2013. – 163 с.
2. Бахромов, З. М. Социально-экономическая и культурная жизнь ГБАО Республики Таджикистан в годы независимости (1991–2008 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Бахромов Зафаршо Маджнунович. – Душанбе, 2009. – 175 с.
3. Вазорати энергетика ва захираҳои оби Ҷумҳурии Тоҷикистон. Таҳлили соҳаи энергетика ва дастуру супоришҳои Пешвои миллат дар ин самт зимни мулоқот бо роҳбарон ва фаъолони Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон [Матни электронӣ]. – 28.06.2025. – URL: <https://www.mewr.tj/?p=5244&lang=tj> (санаи мурочиат: 27.09.2026).
4. Гарибова, Ф.М. Социально-экономическое развитие Горно-Бадахшанской автономной области / Ф. М. Гарибова // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. Т. 30. – 2022. – № 4. – С. 577–586.
5. Давлатов, К. К. Формирование и эффективное функционирование дехканского (фермерского) производства в аграрном секторе экономики Республики Таджикистан [Текст]: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 / К. К. Давлатов. – Воронеж, 2000. – 20 с.

6. Джумахонова, М. А. Экономический потенциал Горно-Бадахшанской автономной области Республики Таджикистан / М. А. Джумахонова, Ф. М. Гарибова // Постсоветские исследования. Т. 7. – 2024. – № 7. – С. 754–761.
7. Мирзоашрафов, П. И. Строительства малых ГЭС на территории Памира в годы независимости Таджикистана / П. И. Мирзоашрафов // Вестник Таджикского национального университета. – 2017. – № 3/3. – С. 128–131.
8. О дехканском (фермерском) хозяйстве [Текст]: Закон Республики Таджикистан от 19 мая 2009 г. № 526 // Ахбори Маджлиси Оли Республики Таджикистан. – 2009. – № 5. – С. 333.
9. Хоналиев, Н. Экономика Горно-Бадахшанской автономной области: зарождение, формирование и развитие [Текст] / Н. Хоналиев. – Душанбе: Дониш, 2025. – 300 с.
10. Шоидарвозова, М. С. Эволюция теоретических основ миграции и миграционного процесса / М. С. Шоидарвозова // Вопросы гуманитарных наук. – 2024. – № 1. – С. 181–203.
11. Юнусов, Ф. Хусусиятҳо ва мушкилоти ташкили интиқол ва самаранокии онҳо дар шароити баландкӯҳ / Ф. Юнусов, П. Хочаев // Политехнический вестник. Серия «Интеллект. Инновации. Инвестиции». – 2020. – № 1 (49). – С. 31–36.
12. Bliss, F. Social and Economic Change in the Pamirs (Gorno-Badakhshan, Tajikistan) / F. Bliss. – London; New York: Routledge, 2006. – 378 p.

ТДУ: 902.6:94(575.1)"01/03"

**САҲМИ А. М. МАНДЕЛШТАМ ДАР ОМӢЗИШИ ТАЪРИХИ
КӢЧИЁНИ БОХТАРИ ШИМОЛӢ ДАР ЗАМОНИ КУШОНИЁН
(ДАР АСОСИ МАВОДИ ГӢРИСТОНИ АРУҚТОВ)
Амиршозода Амиршо⁴⁶**

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Мақола ба фаъолияти бостоншиноси маишхури шӯравӣ А. М. Манделштам дар омӯзиши масоили таърихи кӯчиёни Бохтари Шимолӣ дар замони Кушониён бахшида шудааст. Муаллиф тавассути таҳлили маводи бостоншиносии гӯристони Аруқтов урфияти гӯронидан, иҷрои маросими дафн, сохтори гӯрҳо, тарзи гузоштани ҳасад, гузоштани ашё бо дафншудагон, шумораи ашё, арзиши ашё ва дигар хусусиятҳои дафнкунӣ бошандагони Бохтари Шимолро дар асоси гӯристони Аруқтов мавриди таҳқиқ қарор дода, маълум сохтааст, ки чӣ гуна таҳқиқоти А. М. Манделштам дар равишан сохтани хусусиятҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ, одатҳои дафн, тарзи зиндагӣ ва алоқаҳои этнофарҳангии кӯчиёни давраи Кушониён нақши муҳим бозидааст. Дар мақола бархе аз одатҳои дафн таҳлил ва бо одатҳои дафнкунӣ дигар манотик муқоиса гардидаанд. Муаллиф зикр намудааст, ки чанде аз ин урфиятҳо то ҳол ҳам дар бисёре аз манотикҳои дурдасти кишвар дар ҳоли иҷро қарор доранд. Таҳқиқоти мазкур саҳифаи муҳим дар шинохти таъриху тамаддуни Бохтари Шимолӣ дар асрҳои I–III мелодӣ маҳсуб меёбад.

Калидвожаҳо: бостоншиносӣ, Тоҷикистон, Қубодиён, А. М. Манделштам, Бишкент, Кушониён, гӯристон, Аруқтов, Тулхор, қургон, кӯчманчиён, экспедитсия.

***Вклад А. М. Мандельштама в изучение истории кочевников Северной
Бактрии в кушанскую эпоху (на основе материалов Аруктауского
могильника)***

Статья посвящена научной деятельности известного советского археолога А. М. Мандельштама в изучении исторических аспектов кочевых племён Северной Бактрии в кушанскую эпоху. Автор на основе археологического

⁴⁶Амиршозода Амиршо – Донишгоҳи миллии Тоҷикистон, кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносӣ, докторанти соли дууми PhD. Нишони: Чумхурии Тоҷикистон, шаҳри Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 17. Тел.: 985012566.

Амиршозода Амиршо – Таджикский национальный университет, кафедра истории древнего мира, средневековья и археологии, докторант второго года обучения PhD. Адрес: Республика Таджикистан, город Душанбе, проспект Рудаки, 17. Тел.: 985012566.

Amirshozoda Amirsho – Tajik National University, Department of ancient world, medieval history and archaeology, second-year PhD student. Address: Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Avenue, 17. Tel.: 985012566.

анализа материалов Аруктауского могильника исследует особенности погребального обряда: типы захоронений, структуру могил, положение тела, состав, количество и ценность погребального инвентаря, а также другие элементы, характерные для населения региона. В работе подчёркивается значимость исследований А. М. Мандельштама для понимания социального устройства, культурных традиций, погребальных обрядов, образа жизни и этнокультурных связей кочевников кушанского времени. Некоторые элементы погребальных обычаев сопоставлены с аналогичными традициями других регионов. Автор отмечает, что ряд этих ритуалов сохранился до настоящего времени в отдалённых районах страны. Исследование представляет собой значимый вклад в изучение истории и цивилизации Северной Бактрии в I–III веках н. э.

Ключевые слова: археология, Таджикистан, Кубадиян, А. М. Мандельштам, Бешкент, кушаны, могильник, Аруктау, Тулхор, курган, кочевники, экспедиция.

The contribution of A. M. Mandelstam to the study of the history of the nomads of Northern Bactria in the Kushan period (based on materials from the Aruktau Burial Ground)

The article examines the scholarly contribution of the renowned Soviet archaeologist A. M. Mandelstam to the study of the history of the nomadic tribes of Northern Bactria during the Kushan period. Based on an archaeological analysis of materials from the Aruktau burial ground, the author examines the specific features of the burial rite, including types of burials, grave structure, body position, grave goods, their quantity and value, as well as other elements characteristic of the population of the region. The study highlights the significance of A. M. Mandelstam's research for understanding the social structure, cultural traditions, funerary practices, lifestyle, and ethno-cultural ties of the nomads of the Kushan period. Certain elements of burial customs are compared with similar traditions from other regions. The author notes that some of these rituals have survived to the present day in remote areas of the country. The study makes a significant contribution to understanding the history and civilization of Northern Bactria in the I–III centuries AD.

Keywords: archaeology, Tajikistan, Kubadian, A. M. Mandelstam, Beshkent, Kushans, burial ground, Aruktau, Tulkhor, kurgan, nomads, expedition.

А.М. Манделштам дар Ҷумҳурии Тоҷикистон аз солҳои 1952 то 1959 фаъолият намуда, дар ин фурсати хеле кӯтоҳ дар омӯзиши таърихи халқи тоҷик саҳми бузург гузоштааст. Мавсуф даҳҳо ёдгориҳои таърихӣ аз давраи асри биринҷ, замони Кушониён то асри миёнаро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Солҳои 1955-1959 аз ҷониби А. М. Манделштам дар водии Бишкент, поёноби дарёи Кофарниҳон ду ғӯристон бо номи Аруктов ва Тулхор кашф ва мавриди омӯзиш қарор дода шуданд. Роҷеъ ба ғӯристонҳои Бохтари Шимолӣ бори аввал соли 1951 бостоншинос М.

М. Дяконов маълумот дода, худи ҳамон сол аз ҷониби С. С. Черников ҳафт гӯр мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Дар натиҷа маълум гардид, ки бештари гӯрҳо ғорат гардидаанд. Соли 1953 дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносӣ дар шаҳраки Кайкубодшоҳ чанд қургони дигари ин гӯристон кушода шуданд [2, 323]. Бояд қайд намуд, ки таҳқиқи археологии қисмати шимолии водии Бишкент аҳаммияти бузург дошта, дар ин ҷо се гӯристон кашф гардиданд, ки яке аз онҳо гӯристони Аруқтов мебошад. Соли 1955 А. М. Манделштам ҳафриёти васеъро дар гӯристони Аруқтов оғоз намуда, моҳҳои октябр ва ноябри соли 1956 ҳафриётро дар ин ҷо идома дод. Ҳайати экспедитсияро сардор А. М. Манделштам, ходими хурди илмӣ Т. П. Кияткина ва лаборант Е. Д. Салтовская ташкил медоданд [3, 63].

Гӯристони Аруқтов дар доманаи ғарбии қаторкӯҳи Аруқтов ҷойгир буда, он аз ду теппаи калон иборат мебошад. Гӯристон ба ду қисм: шимолӣ ва ҷанубӣ тақсим шуда, онҳоро фосилаи калон аз ҳам ҷудо мекунад. Мувофиқати шаклу андоза, сохтори қургонҳо, урфияти дафн, тарзи гузоштани ашё ва ҳамгунии ашёи ҳамроҳи дафншудагон нишон медиҳад, ки ҳар ду қисм бахшҳои як ёдгории ягона ба шумор мераванд. Дар гӯристони Аруқтов қургонҳо гуруҳ-гуруҳ иборат аз 10 то 20 дар як ҷо ҷойгир гардида, гуруҳи қургонҳое низ ҳастанд, ки шумораи онҳо танҳо 2 ададро ташкил медиҳад. Қургонҳои Аруқтов аз ҷумла, ҳам шимолӣ ва ҳам ҷанубӣ аз рӯйи шакли зоҳирии худ якхела буда, сохтор ва андозаи онҳо аз якдигар он қадар фарқ надорад. Ҳамаи қургонҳои Аруқтов сангӣ буда, шакли мудағвар доранд. Қутри қургонҳо 3-4 метр ва баландии онҳо то 40 см мебошад. Аммо баъзе гуруҳи қургонҳо аз рӯйи шакли худ каме фарқ дошта, болои онҳо ҳамвортар мебошад [4, 5]. А. М. Манделштам ин хусусиятро дар гуруҳи қургонҳои I, 1; III, 1; III, 2; V, 9; IX, 8; XIV, 8; XIV, 9; XVI, 10; XV, 11; XVI, 13; XVII, 1; XVII, 2; XIX, 1 мушоҳида намудааст. Натиҷаи ҳафриёти қургонҳои мазкур аз ҷониби А. М. Манделштам нишон дод, ки ин фарқияти зоҳирии қургонҳои дар боло зикргардида тасодуфӣ набуда, урфияти гӯронидан низ дар ин қургонҳо аз дигарҳо фарқ мекунд [4, 6]. А. М. Манделштам қайд намудааст, ки қургонҳое, ки ашёи бештар доранд, маҳз онҳо аз ҷониби дуздҳо ғорат гардидаанд. Қургонҳое, ки ашёи камтар доштанд аз мадди назари ғоратгарон дур мондаанд. Аммо қургонҳои дар боло зикргардида нисбат ба дигар қургонҳо қадимтар мебошанд.

Бояд қайд намуд, ки гарчанде баъзе қургонҳои гӯристони Аруқтов ғорат гардида бошанд ҳам бештари онҳо ҳифз шуда, то замони мо омада расидаанд. А. М. Манделштам дар аввал қургонҳои ғоратшударо, ки ба ҳалқаи гирд шабоҳат доштанд, мушоҳида накард ва баъдтар дар рафти ҳафриёт маълум намуд, ки онҳо аз ҷониби

дуздон ғорат гардидаанд ва шакли онҳо тағйир ёфтааст. Соли 1955 дар аввалин ҳафриётҳои бостоншиносӣ чунин қургонҳо (ҳалқаҳои сангӣ) мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд, аммо ба чузъ аз осори оташдон дигар ягон осори дафн дар онҳо ба қайд гирифта нашуд. Баъдтар А. М. Манделштам ба хулоса омад, ки фарзияи соли 1952 нодуруст буда, ҳалқаҳои гирд кенотафҳо (гӯрҳои ёдбудӣ) мебошанд.

Дар умум А. Н. Манделштам дар гӯристони Аруқтов 20 гуруҳи қургонҳоро таҳқиқ намуд, ки шумораи ҳамаи онҳо 111 ададро ташкил мекунад. А. М. Манделштам ин қургонҳоро ба ёдгориҳои кӯчманчиёни чорводор мансуб донистааст [5, 74].

Ковишҳои бостоншиносӣ нишон медиҳанд, ки қабристони Аруқтов аз ду навъи қабрҳо – бо ихотаи сангӣ ва бо турбати сангӣ (қургон) иборат аст. А. М. Манделштам аз намуди якум 11 қабрро ковиш намудааст, ки онҳо ихотаҳои шакли ҳалқавӣ, доиранамо ё чоркунҷаро доро мебошанд. Гӯрҳо чандон чуқур набуда, мардон ба паҳлӯи рост, занҳо ба паҳлӯи чап қачпаҳлӯ сар ба сӯи шарқ ва шимолу шарқ гӯронида шудаанд. Ҳамроҳ бо ҷасадҳо мувофиқи чинсашон устухони гӯсфанд, зарф, корд, оина, марҷон гузошта шудааст. А. М. Манделштам дар асоси таҳлили ҳамаатарафаи мавод ва сатҳи ҷойгиршавии гӯрҳо шакли даромади нишебдорро ба асрҳои XIII то. м., намудҳои дуҷумо сеҷумро ба асрҳои XII-X то. м. ва гӯрҳои ширдондорро бошад ба асрҳои X-IX то. м. мансуб медонад [4, 40]. Гӯрҳои мазкур аз хоначаҳои сангдворшуда иборат буда, пӯшишашон низ аз тахтасанг мебошад. Андозаи гӯрҳо 1,80 x 1,18 см. ва жарфии гӯрҳо бошад 70 см-ро ташкил медиҳад. Дар яке аз гӯрҳо ду нафар шахси калонсол қачпаҳлӯ сар ба ҷануб ва як кӯдак сар ба сӯи ғарб ба пушт хобида буданд. Ҳамроҳ бо ҷасадҳо ду хурмаи дастсоз, корди биринҷӣ, марҷонҳои сангӣ ва дигар ашё гузошта шудааст.

Тавсифи қургонҳои дар боло зикргардида нишон медиҳад, ки бо вучуди он, ки шакли зоҳирии қургонҳо гуногун мебошад, аммо сохтори дохилии онҳо якхела нест.

Бояд қайд намуд, ки дар ҳамаи гӯрҳо ҷойгиршавии ҷасадҳои дафншуда якхела мебошад. Ҷасадҳо ба пушт дарозкашида, сари мурда дар бештар ҳолатҳо ба тарафи шимол нигаронида шудааст. Дасту пой мурда одатан рост ва дар баъзе ҳолатҳо ҷойгиршавии дастон аз одати маъмулӣ фарқ мекунад. Масалан, дар се қургон: № II, 1; VIII, 7; VIII, 8 панҷаи ҳар ду даст дар қисми болоии устухонҳои рон ва дар наздикии коси миён гузошта шудаанд. Қургонҳои мазкур ба мардон тааллуқ доранд [4, 41]. Тарзи гӯронидани мазкур имкон медиҳад, ки урфияти дафн ва алоқамандии онҳо ба ҳаёти одамони он замон мавриди таҳқиқ қарор гирад.

Дар натиҷаи ковишҳои бостоншиносӣ А. М. Манделштам дар

шаш кургон, аз ҷумла кургонҳои № II, 3; V, 6; V, 15; X, 3; X, 5; XIV, 1 ҳолатҳои дигари гузоштани ҷасадро мушоҳида намудааст. Дар кургонҳои мазкур дасти чап дар қисми оринҷ қат шуда, панҷаи даст дар қисми миён гузошта шудааст. Инчунин дар кургони № V, 6 дасти рост дар оринҷ ҳам шуда, кафи даст дар болои қафаси сина гузошта шудааст [4, 42]. Мавриди зикр аст, ки тарзи ҷунин гӯронидани ҷасадҳо бештар ба занон тааллуқ дошта, ҷойгиршавии махсуси дасти чап ва гузоштани он дар болои қафаси сина, ки дар боло қайд гардида буд, дар ягон дафни мардона мушоҳида нашудааст.

Дар баъзе ҳолатҳо кафи дасти дафншудагон фишурда, ҷамъ (мушт) гардидааст, ки ин ба фикри мо тасодуфӣ буда, он ба ҳангоми марг ё тағйироти пас аз дафн вобаста мебошад. Ҷунин ҳолатҳо зиёд нестанд ва кам дучор мешаванд, аз ин рӯ пажӯҳишгарон онҳоро на расми хоси дафн, балки як ҳолати тасодуфӣ ҳисоб менамоянд.

Ашӯи бо ҷасадҳо гузошташуда қариб якхела мебошанд ва он қадар зиёд нестанд. Сабаб дар он аст, ки бештари кургонҳое, ки ба давлатмандон тааллуқ доштанд, аз ҷониби дуздҳо ғорат гардидаанд ва танҳо кургонҳои миёнаҳолон ва камбағалон, ки ашӯи кам доранд, аз ғорат эмин мондаанд. Дар кургонҳои Аруқтов ашӯи қиматбаҳо - тилло танҳо як адад ба даст омадааст, ки он ҳам дар яке аз кургонҳои ғоратгардида пайдо гардидааст, ки дуздон онро надидаанд.

Ашӯи асосии бо ҷасадҳо гузошташуда зарфҳои сафолӣ мебошанд. Дар бештари кургонҳои Аруқтов то ду адад зарфи сафолӣ гузошта мешуд, ки яке кӯза ё хурмача ва дигаре коса ё ҷом мебошад. Дар бештари ҳолатҳо зарфҳои сафолӣ дар назди сари мурда ва ё тағи девори шимолӣ гузошта мешуданд. Баъзан коса ва ё пиёла дар болои кӯза ҳамчун сарпӯш гузошта шудааст. Дар чанд кургон ҳамроҳ бо ҷасадҳо дегҳои сафолӣ ҳам пайдо гардидаанд. Шумораи зарфҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки дафншудагон одамони миёнаҳол ва ё камбағал мебошанд.

Аз кургонҳои Аруқтов ашӯҳои зинатворӣ ҳам ба даст омадаанд. Дар чанд кургон аз ҷониби А. М. Манделштам гӯшворҳо пайдо шудаанд, ки бештар аз тарафи гӯши чап боқӣ мондаанд. Аммо дар якчанд кургон гӯшворҳо аз ҳар ду тараф ёфт гардидаанд. Гӯшворҳо маъмулан аз гӯрҳои занон ба даст меомаданд, аммо гӯшвор дар якчанд гӯри мардона низ пайдо гардидаанд. Инчунин аз гӯрҳои занон аз қисми гардан муҳраҳо сангӣ ба даст омаданд, ки шумораи онҳо он қадар зиёд набуд [4, 42].

Дар кургонҳои Аруқтов силоҳ қариб ёфт нашудааст. Танҳо дар як кургон пораҳои чанд сарнайзи оҳанин ба даст омадааст.

Бояд қайд намуд, ки дар гӯристони Аруқтов қариб дар ҳамаи кургонҳо ҳамроҳ бо дафншудагон устухони дасту пой, қабурға ва

дигар устухонҳои гӯсфанд пайдо гардидааст. Устухонҳои гӯсфанд маъмулан дар қисми шимолии қабр ё дар назди зарфҳои сафолӣ ва ё дар назди косахонаи сари дафншудагон гузошта мешуданд. Фақат дар як қургон (№ XIV, 1), устухон дар ҷанубии қабр дар назди пой рости мурда гузошта шудааст. Дар канори устухонҳои гӯсфанд ҷамъшавии оксидҳои оҳан мушоҳида шудааст, ки эҳтимол боқимондаҳои корд мебошанд.

Дар болои ҳамаи қургонҳои Аруқтов шикастапораҳои зарфҳои сафолӣ пайдо гардидаанд, ки ин аз иҷрои ягон маросими дафнӣ гувоҳӣ медиҳад. Чунин расм имрӯз ҳам дар баъзе ноҳияҳои дурдасти Тоҷикистон мушоҳида мешавад. Аз ҷумла сокинони ноҳияҳои Помири Ғарбӣ имрӯз ҳам баъди анҷоми маросими дафн дар болои турбат косаро, ки бо он мурдаро пеш аз дафн шуста пок мекунанд, шикаста мемонанд. Дар баъзе минтақаҳо косаро намешикстанд ва онро дар болои турбат мемонданд. И. И. Зарубин менависад, ки шугғониҳо дар болои қабрҳо аз хурмача об мерехтанд ва баъд онро дар санги кулулаи болои гӯр мешикастанд [1, 297]. Аз рӯи маълумоти З. Юсуфбекова, дар деҳаи Видочи Шохдара аввал косаро дуртар аз хона бурда мепартофтанд ва баъдтар болои гӯр мемонданд [11, 137]. Ба ақидаи муҳақиқ А. А. Шоинбеков, дар Шугғон ва Шохдара пиёлари охири ҳаққи мурда (*wi baxdun*) меноманд [9; 10, 79]. Дар ҷандин деҳаҳои водии Зарафшон ҳам дар болои турбат зарфҳоро ҳамчун рамзи ҳаққи мурда бурда мемонданд [8, 269]. А. М. Манделштам одати шикастани зарфҳои сафолиро ҳам дар гӯристони Аруқтов ва ҳам дар Тулхор мушоҳида намудааст [4, 43].

Як кашфи ғайри интизоре, ки дар гӯристони Аруқтов аз ҷониби А. М. Манделштам карда шуд, ин пайдо гардидани ҷасади гӯронидашуда дар дохили хум мебошад. Гӯри мазкур вижагиҳои хоси дафнкуниро доро мебошад. Якум, сари ҷасад ба тарафи шимол нигаронида шуда, ба урфияти дафнкунии дигар қургонҳои Аруқтов мувофиқат мекунад. Дуюм, дар дохили гӯр дар хум бо ҷасад ашёи гузошта шудааст, ки ин ҷолиби диққат мебошад. Дар ин ҷо дар дохили хум, дар назди ҷасад, як зарфи нафиси дудада, ки қисми гардани он дар замони қадим шикастааст, гузошта шудааст. Дар канори беруни хум дар қисмати лаби он як кӯзаҷаи хурд гузошта шудааст, ки он ҳам каме шикастааст. Зарфҳои мазкур аз ҷиҳати шакл ва сохт махсус ва нодир буда, дар байни маҷмуи зарфҳои сафолӣ гӯристони Аруқтов мушоҳида намешаванд. Ҳолати мазкур баёнгари хусусияти махсуси гӯрро нишон дода, аз мақоми иҷтимоии шахси дафншуда гувоҳӣ медиҳад.

Дар натиҷаи кӯшишҳои бостоншиносӣ дар гӯристони Аруқтов А. М. Манделштам ду намуд кенотафҳо (қабрҳои бечасад, қабрҳои

ёдбудӣ)-ро мушохида намудааст. Якум, кенотафҳое, ки бе ягон ашё ҳамчун гӯри ёдбудӣ ва дуҷум кенотафҳое, ки дар онҳо ашё аз ҷумла, зарфҳои сафолӣ ва дигар ашё гузошта шудаанд [4, 44]. Инчунин чанд қабри ширдондор ва одӣ низ ба қайд гирифта шудаанд, ки дар онҳо часад пайдо нагардидааст. Новобаста аз ин дар қабрҳои ширдондор ашё пайдо гардидааст. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки новобаста аз шакли зоҳирӣ ва сохтори дохилии гӯрҳо дар Аруқтов метавон гӯрҳои ёдбудиро бо якчанд шакл ва сохтор дучор омад.

Бояд қайд намуд, ки роҷеъ ба таърихи Осиёи Миёна дар давраи асрҳои аввали то милод ва асрҳои аввали милодӣ, дар сарчашмаҳои хаттӣ маълумот хеле кам ва нодуруст дода шудааст. Гуфтаҳои боло гувоҳи он ҳастанд, ки таърихи давраи мазкур бештар ба кӯчиён рабт дорад ва дар бораи онҳо қариб чизе маълум нест. Дар асри II то милод ба ҳудудҳои Бохтару Сугди қадим гуруҳи калони қабिलाҳои кӯчӣ ворид мешаванд, ки боиси сукути давлати Юнону Бохтар гардида, баъдтар давлати худро бо номи Кушониён таъсис медиҳанд, ки он ба империяи бузург табдил меёбад. Асрҳои IV-V м. империяи Кушониён низ аз байн меравад ва боз гуруҳҳои нави кӯчӣ пайдо мешаванд, ки дар сарчашмаҳо бо номи ҳионитҳо ва эфталитҳо ё яфталитҳо маълум ҳастанд. Онҳо ҳам тавонистанд дар муддати кӯтоҳ то ҳадде роҳи гузаштагони худро такрор кунанд. Аммо давлати Ҳайтолиён ҳам дер напояд ва дар охири асри VI м. аз ҷониби туркҳо ва Сосониён шикаст хӯрд. Аз гуфтаҳои боло метавон хулоса кард, ки ба ҳудуди Осиёи Миёна ду марҳилаи бузурги воридшавии кӯчиён дар як муддати муайян ба вуҷуд омадааст. Аммо кӣ буданди он кӯчиёне, ки дар сарчашмаҳо бо номҳои гуногун зикр ёфтаанд, ин саволҳо то ҳол ба таври возеҳ дар илм маълум нестанд.

А. М. Манделштам пешниҳод менамояд, ки маҳз осори ин давраро бояд бештар мавриди таҳқиқ қарор дод ва яке аз онҳо ин гӯристони Аруқтов мебошад [6, 131]. Дар баробари қургонҳои Аруқтов А. М. Манделштам ба омӯзиши қургонҳои Тулҳор машғул гардид, ки ин қургонҳо бо баъзе хусусиятҳо аз қургонҳои Аруқтов тафовут доранд [7, 50].

Ба ақидаи академик Ю. Якубов дар замони Кушониён урфияти гӯронидан дар умум зардуштӣ ба назар мерасад, аммо шеваҳо вуҷуд доштанд. Масалан, дар гӯристони Тӯпхони Ҳисор соли 1941 В. Чейлитко гӯри кӯдакро бо устухонҳо дар хурма пайдо карда буд. Солҳои 1946-1948 М. М. Дяконов 74 гӯрро кушода, чор намуди онро муайян менамояд. Солҳои 1960-1961, 1969, 1971 бо сарвари Б. А. Литвинский 146 гӯри дигар кушода, онҳоро ба панҷ намуд ҷудо карданд.

Таҳқиқи гӯристони Аруқтов барои омӯзиши таърихи кӯчиёни

Бохтари Шимоли аҳаммияти калон дошта, А. М. Манделштам дар асоси он масъалаҳои иҷтимоӣ-фарҳангии кӯчманчиёни аҳди кушониро ҳаллу фасл намудааст. Дар замони Кушонӣ урфияти гуногуни ғӯронидан вучуд дошт ва то ҳол ҳамаи онҳо таҳқиқ нагардидаанд. Бозёфтҳои ғӯристони Аруқтов имкон медиҳанд, ки масъалаи мазкур дар оянда васеъ омӯхта шавад.

Китобнома:

1. Каландаров, Т. С. Шугнанцы: историко-этнографическое исследование / Т. С. Каландаров. - М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 2004. – 478 с.: Архив СПБО ИВ РАН. – Ф.121. – Оп. 1. – Д.242. – Л.219
2. Манделштам, А. М. Работы Кафирниганского отряда в 1952-1953 гг. / А. М. Манделштам, С. Б. Певзнер // МИА. – 1958. - № 66. - С. 290-324.
3. Манделштам, А. М. Археологические работы 1956 г. в Бишкентской долине / А.М. Манделштам // Археологические работы в Таджикистане в 1956 году. Вып. IV. – Сталинабад: Изд-во Акад. Наук. Тадж. ССР, 1959. – 194 с.
4. Манделштам, А. М. Памятники кочевников кушанского времени в Северной Бактрии / А. М. Манделштам // Труды Таджикской археологической экспедиции Института археологии СССР и Института истории им. А. Дониша АН Таджикской ССР. Том VII. - Л.: Наука, 1975. - 226 с.
5. Манделштам, А. М. О работах кобadianского отряда в 1955 г. / А. М. Манделштам // Археологические работы в Таджикистане в 1955 году. Вып. 3. – Сталинабад, 1955. – 128 с.
6. Манделштам, А. М. Археологические работы в Бишкентской долине в 1957 г. / А. М. Манделштам // Археологические работы в Таджикистане в 1955 году. Вып. V. – Сталинабад, 1959. - С. 131-153.
7. Манделштам А.М. Новые данные о Тулхарском могильнике по работам 1958 г. // А.М. Манделштам. Археологические работы в Таджикистане в 1958 году. Вып. VI. – Сталинабад, 1961. - С. 49-59.
8. Поляков, С. П. Погребальные сооружения населения долины Зеравшана / С. П. Поляков, А. И. Черемных // Домусульманские верования и обряды в Средней Азии. – М.: Наука, 1975. – С. 261-280.
9. Шоинбеков, А. А. Традиционная погребально-поминальная обрядность исмаилитов Западного Памира (конец XIX-начало XXI вв.): дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Шоинбеков Аловиддин Абдуллобекович. – СПб., 2007. – С.79.;

10. Шоинбеков, А.А. Некоторые особенности погребально поминальной обрядности шугнанцев: обряд разбивания чаши на могиле и его интерпретация / А. А. Шоинбеков // Радловский сборник. Научные исследования и музейные проекты в 2006 СПб. – СПб: МАЭ РАН, 2007. – 300 с.
11. Юсуфбекова, З. Семья и семейный быт шугнанцев (конец XIX-начало XX в): дисс... канд. истор. наук: 07.00.07 / Юсуфбекова Зинатмо. – Л., 1987. – С.137.

ҚОИДАҲОИ НАШРИ МАҚОЛАҲО БАРОИ МУАЛЛИФОН

Маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ» нашрияти Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон (ш. Хоруғ) мебошад.

Дар маҷалла мақолаҳои илмӣ дар бахшҳои забон, адабиёт, фолклор, таърих, фалсафа ва иқтисодиёт ба таъби мерасанд.

Маҷаллаи «Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ» ба забони тоҷикӣ нашр гашта, мақолаҳо ба забонҳои русӣ ва англисӣ низ пазируфта мешаванд. Ҳамроҳи мақола фишурдаи он ба забонҳои тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ бояд пешниҳод шавад.

Муаллиф дар мақолаи ба ҷоп пешниҳодкардааш бояд мубрамии мавзӯ ва ҳадафу мақсади таҳқиқро бо истидлоли илмӣ асоснок карда, хулосаҳое гирад, ки бо навоарӣ ва аҳамияти илмӣ амалии худ қобили таваҷҷуҳ бошанд.

ТАЛАБОТИ ТАРТИБ ДОДАНИ ДАСТНАВИСҲО

Матни мақола бояд бо ҳуруфи андозаи 12 дар дар вожапардозии Word, дар як рӯи қоғаз андозаи стандартӣ (А 4) бо фосилаи 1 (барои ёддоштҳо ва эзоҳҳо, фосила 1.0) навишта шуда, ҳар саҳифа бояд аз 28 сатр (бо шумули замима ва ҳошияҳо), зиёд набошад. Ҳошияҳои дастнавис: аз боло ва поён – 2,5 см, аз ҷап ва рост – 3 см.

Ҳадди ниҳони дастнавис: мақола – 10 саҳифа; фишурдаи мақола – 1 саҳифа, тақриз – 4 саҳифа, солномаи ҳаёти илмӣ – 4 саҳифа.

Сарлавҳаи мақола бо ҳарфҳои калон, бо ҳаҷми шрифти 10 ва аз матн бо фосилаи як сатр ҷудо карда мешавад. Дар зери он ному насаби муаллиф, бо иқтисбос дар поварақ: ҷойи қор, вазифа, унвони илмӣ ва нишони муаллиф оварда мешавад.

Феҳристи манобеъ дар охири мақола (бо тартиби алифбо – нахуст ба ҳатти кириллӣ, сипас бо дигар забонҳои хориҷӣ; осори як муаллиф дар тартиби хронологӣ дарҷ мешавад) ва бо пешниҳоди маълумоти зерин оварда мешавад: маълумот оид ба унвон (китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ, маълумотномаҳо ва ғ.) / Маълумот дар бораи масъулият (муаллифон, мураттибон, муҳаррирон ва ғайра). Маълумоти дубора ҷопшуда (масалан, наشري дувум, таҳрири нав ва иловагӣ). - Ҷойи нашр (шаҳр): Ношир, соли нашр. - Ҳаҷм (шумораи сафҳаҳо).

НАМУНА:

Агар як муаллиф бошад:

1. Айнӣ, С. Куллийёт. Ҷ. 1. / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ, 1958. - 555 с.

2. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.

Ду муаллиф:

Асрорӣ, В. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик / В.Асрорӣ, Р. Амонов. - Душанбе: Маориф, 1980. - 304 с.

Се муаллиф:

Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. - Душанбе: Маориф, 1988. – 416 с.

Китобҳои зерини унвон.

Тавсиф аз номи китоб оғоз мешавад, агар он аз ҷониби чор ва ё зиёда муаллиф навишта шуда бошад:

Чор муаллиф:

Ному насаби ҳамаи муаллифон пас аз хати моил оварда мешавад: Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. - Душанбе:

Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.

Панҷ ва ё зиёда муаллифон:

Агар асар панҷ ва ё зиёда муаллиф дошта бошад, номи се нафари аввал дода мешавад ва ихтисораи [ва дигарон] дар қавсҳои чоркунҷа дода мешавад:

Идоракунии фаъолияти инноватсионӣ: китоби дарсӣ / Т.А. Искандерова, Н.А. Каменских, Д.В. Кузнецов [ва дигарон]. – М.: Прометей, 2018. - 354 с.

Маҷмуаҳо:

Инноватсияҳо дар ҷараёни таълим: маҷмуаи асарҳои конференси илмӣ ва амалии умумирусиягӣ бахшида ба 155-солагии зодрӯзи А.Н.Крылов. Чоп 16 / Институти Чебоксары (филиал) Донишгоҳи политехникии Москва. - Чебоксары: Политех, 2018. - 215 с.

Дастурҳои методӣ: (агар муаллиф дошта бошад):

Маърифати таълим: ҷустуҷӯ ва бозёфт / Ф.Ниёзов, Ф. Олимова, М. Зиёев. Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни

забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2012. – 78 с.

Фаъолиятҳои лоиҳа: роҳнамо барои татбиқи лоиҳаи курсӣ барои донишҷӯёни курси омодагӣ 03/08/01 "Соҳтмон" / О. Волков. - Чебоксары: Политех, 2017. - 28 с.

Агар фақат тартибдиҳандагон бошанд:

Агар дар бораи се ва ё зиёда тартибдиҳанда маълумот вучуд дошта бошад, пас бояд номи аввал ва насаби компилятор аввал дода шавад ва ихтисораи [ва дигарон] дар қавсҳои чоркунча дода мешавад:

Нархгузори ва буҷетсозӣ дар соҳтмон: дастурҳо оид ба татбиқи ҳуҷҷатҳои курсӣ / мураттибон И. В. Петрова [ва дигарон]. – М.: СНИ (ф) МРУ, 2017. - 28 с.

Мақолаҳо:

Як муаллиф:

Мусулмонқулов, Р. Асоси як тасвири шоирона / Р. Мусулмонқулов // Садои Шарқ. – 1975. - № 7. – С. 25 – 28.

Ду ё се муаллиф:

а) Гафурова Ф. Андешаҳо роҷеъ ба тарзҳои фойилӣ ва мафъулии феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ф. Гафурова, Ф. Зикриёев // Аҳбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. - 2013, - № 1. - С. 5-12.

б) Бойматов А. Сиғаи аудитивии забони тоҷикӣ ва муодили англисии он / А. Бойматов, А. Исоқов, Р. Фузайлов // Паёми Донишгоҳи миллий. - 2015, - № 4/8. - С. 44-45.

Чор муаллиф:

Тақвияти устувори бӯтабандии паҳлугии электролизҳои паҳлӯгии электролизерҳои арзизӣ (алюминӣ) / М. Акрамов, М. Сафаров, Ф. Раҷабов, Б. Эрзолов // Паёми Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон. – 2010, - №2 (16). – С. 52-62.

Панҷ ва ё зиёда муаллифон:

Омӯзиши потенциодинамикии ҳӯлаи сурби ССуЗ бо мис дар электролити NaCl пайваст карда шуда / С. Худойбердизода, И. Ғаниев, Н. Муллоева [ва диг.] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. - 2019. - № 1. – С. 206-213.

Мақола аз маҷмуа:

Қосимова, Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи «будан» дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Носири Хусрав / Н. Қосимова // Забон рӯкни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо. Китоби дуюм. - Душанбе, 2004. С. 9-15.

Санадҳои меъёрӣ:

Кодекси қонунҳои оид ба меҳнати РСС Тоҷикистон

[23.07.2016,

№1329 қабул шудааст]. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 144 с.

Тафсир ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон» - Душанбе: Ирфон, 2007. – 132 с. Арбитражи байналмилалӣ тижоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ / Зери таҳрири: д.и.ҳ., проф. М.З.Раҳимов. – Душанбе:

Деваштиҷ, 2007. – 157 с.

Рисола ва автореферат:

Бобоёрова, Л.Х. Айни и таджикская просветительская литература: диссер ...канд. филол. наук: 10.01.03 / Бобоёрова Лутфия Холиковна; [Место защиты: Тадж. гос.нац. ун-т]. – Душанбе, 2010. – 189 с.

Салихов, Ш.А. Роман в таджикской литературе XX века: проблемы формирования жанра: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук:

10.01.03 / Салихов Шамсиддин Аслидинович; [Место защиты: Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. НАНТ]. – Душанбе, 2011. – 62 с.

Захираҳои электронӣ:

Ихтисораи URL пеш аз суроғи почтаи электронӣ нишон дода мешавад. Пас аз суроға, ҳатман санаи дастрасӣ ба захираи нишон диҳед.

Сомонаҳо дар Интернет:

Таърихи ҷаҳонӣ: сайт. - URL: <http://www.istorya.ru> (санаи дастрасӣ: 15.10.2019). - Матни электронӣ.

Ҳукумати Федератсияи Россия: сайти расмӣ. - Москва. - URL: <http://government.ru> (санаи муроҷиат: 19.02.2020). - Матни электронӣ.

Мақолаҳо аз сомонаҳо:

Маҳатма Ганди. Инсон – маҳсули афкори хеш аст / Ганди Маҳатма. – режими дастрасӣ: lifeyes.info/man-is-a-product-of-his-own-thoughts/ (санаи муроҷиат: 08. 11. 18). - Матни электронӣ.

Брокгауза ва Ефрона. (Ҳарфи Е): портали интернет. - URL: <http://http://bibliotekar.ru/brokgauz-efron-ch/150.htm>. (санаи муроҷиат: 12.03.2021). - Матни электронӣ.

Китобҳо аз EBS:

Борзова, Л. Д. Асосҳои химияи умумӣ: китоби дарсӣ / Л. Д. Борзова, Н. Ю. Черникова, В. В. Якушев. - Санкт-Петербург: Лан, 2014.

- 480 с. - URL: <https://e.lanbook.com/book/51933> (санаи муроҷиат: 23.10.2019). - Матни электронӣ.

Китобҳо аз китобхонаи электронии СНІ (f) МРУ:

САПФИР 3D: китоби дарсӣ / В.В.Бойченко, Д.В.Медведенко, О.И.Палиенко, А.А.Шут. - Киев, 2017. - 130 с. - URL: <http://library.polytech21.ru:81/files/Sapfir.2017.pdf> (санаи муроҷиат: 07.10.2019). - Ҳолати дастрасӣ: барои сабти номшуда. Хонандагони СНІ (f) МРУ. - Матни электронӣ.

Истинодҳои библиографӣ:

Истинодҳои берун аз матн ҳамчун рӯйхати сабтҳои библиографӣ, дар матни асар дар қавсҳои квадратӣ [], бо вергул ҷудо карда шуда, саҳифаҳоеро, ки дар он иқтибос ҷойгир аст, нишон медиҳанд. Рақамҳои онҳо нишон медиҳанд, ки дар рӯйхати библиографӣ таҳти кадом рақам бояд ҳуҷҷати зарурӣ пайдо карда шавад. Масалан: [34, 78].

Дастнависҳое, ки бидуни риояи талабот тартиб дода шудаанд, дида баромада намешаванд.

Ҳайати таҳририя дар ҳолатҳои зарурӣ ҳуқуқ дорад мақоларо кӯтоҳ, таҳриру ислоҳ кунад ва ё ба муаллифон ҷиҳати ислоҳ баргардонад. Масъулияти ақида ва муҳтавои мақолаҳо бар дӯши муаллифони онҳост.

Нишонаи мо: 736001, шаҳри Хоруғ, кӯчаи У.Холдоров 4, Институти илмҳои гуманитарии ба номи академик Баҳодур Искандарови Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон, маҷаллаи

«Масъалаҳои илмҳои гуманитарӣ», тел.: (+992)93 535 31 68 .

Сомонаи мо: www.ign.tj; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

ПРАВИЛА ПУБЛИКАЦИИ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Вопросы гуманитарных наук» издается Институтом гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова Национальной академии наук Таджикистана (г. Хорог).

В журнале публикуются статьи, сообщения, рецензии, информационные материалы по филологии, истории, этнографии, археологии, философии, фольклору, литературе, а также экономике.

Журнал выходит на таджикском языке; к публикации также принимаются статьи на русском и английском языках. Статьи сопровождаются аннотациями на таджикском, русском и английском языках.

В предлагаемых для публикации научных статьях автор должен дать обоснование актуальности темы, четкую постановку целей и задач исследования, научную аргументацию, обобщения и выводы, представляющие интерес своей новизной, научной и практической значимостью.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ РУКОПИСЕЙ

Автор представляет рукопись на таджикском, русском или английском языке. Аннотации к статье должны быть представлены на таджикском, русском и английском языках, объем которого не должен превышать 1 страницу.

Текст должен быть отпечатан шрифтом 12, выполненного в текстовом редакторе Word на листе стандартного формата (А4). На странице рукописи должно быть не более 28 строк, отпечатанных через 1 интервала (для примечания и сносок интервал – 1,0). Поля рукописи: верхнее и нижнее - 2,5 см, левое и правое - 3 см. Размер абзацного отступа – 1,0 см.

К рукописи прилагаются: сведения об авторе (фамилия, имя, отчество, ученая степень, звание, место работы, должность, домашний адрес, индекс почтового отделения, номер телефона и адрес электронной почты);

Предельный объем рукописей:

статья - 16 страниц, аннотация - 1 страница; рецензия - 4 страницы; хроника научной жизни - 4 страниц.

Заглавие статьи печатается большими буквами шрифтом 10 и снизу приводится фамилия и инициалы автора со ссылкой внизу страницы, где приводится место работы, звание, ученая степень и контактные данные автора.

Литература, на которую даются ссылки в тексте, приводится в конце статьи (в алфавитном порядке – сначала на кириллице, затем на иностранных языках; произведения одного автора даются в

хронологическом порядке, начиная с более ранних), с нумерацией и указанием выходных данных.

Схема описания книги: заголовок (Ф. И. О. автора). Основное заглавие: сведения, относящиеся к заглавию (учебники, учебные пособия, справочники и др.) / сведения об ответственности (авторы, составители, редакторы и др.). Сведения о переиздании (2-е изд, перераб. и доп.). – Место издания (город): издательство, год издания. – Объем (кол-во страниц).

ОБРАЗЕЦ:

Один автор:

1. Айнӣ, С. Куллиёт. Ҷ. 1. / С. Айнӣ. – Сталинобод: Нашрдавтоҷ,
1958. - 555 с.

2. Рӯдакӣ, Абӯабдуллоҳ. Ашъор / Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ. Таҳияву тадвини матн бо муқаддима ва луғоту тавзеҳот аз Расул Ҳодизода ва Алии Муҳаммадии Хуросонӣ. – Душанбе: Адиб, 2007. – 416 с.

Два автора:

Асрорӣ, В. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик / В.Асрорӣ, Р. Амонов. - Душанбе: Маориф, 1980. - 304 с.

Три автора:

Ҳодизода, Р. Адабиёти тоҷик (асрҳои XVI-XIX ва ибтидои асри XX) / Р. Ҳодизода, У. Каримов, С. Саъдиев. - Душанбе: Маориф, 1988. - 416 с.

Книги под заглавием:

Описание начинается с заглавия книги, если она написана четырьмя и более авторами:

Четыре автора:

Имена всех авторов приводятся за косой чертой:

Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1. / Зери таҳрири С. Назарзода, А. Сангинов, С. Каримов, М. Султон. - Душанбе: Пажӯҳишгоҳи забон ва адабиёти ба номи Рӯдакӣ, 2010. – 950 с.

Пять авторов и более:

При наличии информации о пяти и более авторах приводят имена первых трех и в квадратных скобках сокращение [и др.]:

Идоракунии фаъолияти инноватсионӣ: китоби дарсӣ / Зери таҳрири Т.А. Искандерова, Н.А. Каменских, Д.В. Кузнецов [ва дигарон]. – М.: Прометей, 2018. - 354 с.

Сборники:

Инноватсияҳо дар ҷараёни таълим: маҷмуаи асарҳои конференси илмӣ ва амалии умумирусиягӣ бахшида ба 155-солагии зодрӯзи

А.Н.Крылов. Чоп 16 / Институти Чебоксары (филиал) Донишгоҳи политехникии Москва. - Чебоксары: Политех, 2018. - 215 с.

Методические указания: (с именем автора):

Маърифати таълим: ҷустуҷӯ ва бозёфт / Ф.Ниёзов, Ф. Олимова, М. Зиёев. Дастур барои худомӯзии омӯзгорони фанни забони тоҷикӣ. - Душанбе, 2012. – 78 с.

Фаъолиятҳои лоиҳа: роҳнамо барои татбиқи лоиҳаи курсӣ барои донишҷӯёни курси омодагӣ 03/08/01 "Соҳтмон" / О. Волков. - Чебоксары: Политех, 2017. - 28 с.

Если есть только составители:

При наличии информации о трех и более составителях приводят инициалы и фамилию первого составителя и в квадратных скобках сокращение [и др.]:

Нархгузорӣ ва буҷетсозӣ дар соҳтмон: дастурҳо оид ба татбиқи ҳуҷҷатҳои курсӣ / мураттибон И. В. Петрова [и др.]. – М.: СНИ (f) МРУ, 2017. - 28 с.

Статьи:

Один автор:

Мусулмонқулов, Р. Асосияк тасвири шоирона / Р. Мусулмонқулов // Садои Шарқ. – 1975. - № 7. – С. 25 – 28.

Два или три автора:

а) Ғафурова Ф. Андешаҳо роҷеъ ба тарзҳои ғоилӣ ва мафъулии феълҳои забонҳои англисӣ ва тоҷикӣ / Ф. Ғафурова, Ф. Зикриёев // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон, сисилаи филология ва шарқшиносӣ. - 2013, - № 1. - С. 5-12.

б) Бойматов А. Сиғаи аудитивии забони тоҷикӣ ва муодили англисии он / А. Бойматов, А. Исоқов, Р. Фузайлов // Паёми Донишгоҳи миллий. - 2015, - № 4/8. - С. 44-45.

Четыре автора:

Тақвияти устувори бӯтабандии паҳлугии электролизҳои паҳлугии электролизерҳои арзизӣ (алюминӣ) / М. Акрамов, М. Сафаров, Ф. Раҷабов, Б. Эрзолов // Паёми Донишгоҳи технологии Тоҷикистон. – 2010, - №2 (16). – С. 52-62.

Пять авторов и более:

Омӯзиши потенциодинамикии ҳӯлаи сурби ССуЗ бо мис дар электролити NaCl пайваست карда шуда / С. Худойбердизода, И. Ғаниев, Н. Муллоева [ва диг.] // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои табиӣ. - 2019. - № 1. – С. 206-213.

Статья из сборника:

Қосимова, Н.Маъно ва вазифаҳои калимаи «будан» дар «Кушоиш ва раҳоиш»-и Носири Хусрав / Н. Қосимова // Забон

рукни тоат. Маҷмӯи мақолаҳо. Китоби дуюм. - Душанбе, 2004. С. 9-15.

Нормативные акты:

Кодекси қонунҳои оид ба меҳнати РСС Тоҷикистон [23.07.2016, №1329 қабул шудааст]. – Душанбе: Ирфон, 1989. – 144 с.

Тафсир ба Қонуни Љумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мубориза ба муқобили хариду фурӯши одамон» - Душанбе: Ирфон, 2007. – 132 с.
Арбитражи байналмилалӣ тичоратӣ: ташаккул ва проблемаҳои танзими ҳуқуқӣ / Зери таҳрири: д.и.ҳ., проф. М.З.Раҳимов. – Душанбе: Деваштиҷ, 2007. – 157 с.

Диссертация и автореферат:

Бобоёрова, Л.Х. Айни и таджикская просветительская литература: диссер ...канд. филол. наук: 10.01.03 / Бобоёрова Лутфия Холиковна; [Место защиты: Тадж. гос.нац. ун-т]. – Душанбе, 2010. – 189 с.

Салихов, Ш.А. Роман в таджикской литературе XX века: проблемы формирования жанра: автореф. дисс. ...д-ра филол. наук: 10.01.03 / Салихов Шамсиддин Аслидинович; [Место защиты: Ин-т яз. и лит. им. Рудаки. НАНТ]. – Душанбе, 2011. – 62 с.

Электронные ресурсы:

Перед электронным адресом приводится аббревиатура URL. После адреса обязательно указывать дату обращения к ресурсу.

Сайты в сети интернет:

Всемирная история: сайт. – URL: <http://www.istorya.ru> (дата обращения: 15.10.2019). – Текст: электронный.

Правительство Российской Федерации: официальный сайт. – Москва. – URL: <http://government.ru> (дата обращения: 19.02.2020). – Текст: электронный.

Статьи с сайтов:

Маҳатма Ганди. Инсон – маҳсули афкори хеш аст / Ганди Маҳатма. – режими дастрасӣ: lifeyes.info/man-is-a-product-of-his-own-thoughts/ (санаи мурочиат: 08. 11. 18). - Матни электронӣ.

Брокгауза ва Ефрона. (Ҳарфи Е): портали интернет. - URL: <http://bibliotekar.ru/brokgauz-efron-ch/150.htm>. (санаи мурочиат: 12.03.2021). - Матни электронӣ.

Книги из EBS:

Борзова, Л. Д. Основы общей химии: учебное пособие / Л. Д. Борзова, Н. Ю. Черникова, В. В. Якушев. – Санкт-Петербург: Лань, 2014. - 480 с. – URL: <https://e.lanbook.com/book/51933> (дата обращения: 23.10.2019). – Текст: электронный.

Книги из Электронной библиотеки СНІ (f) МРУ:

САПФИР 3D: учебное пособие / В. В. Бойченко, Д. В.

Медведев, О. И. Палиенко, А. А. Шут. – Киев, 2017. – 130 с. – URL: <http://library.polytech21.ru:81/files/Sapfir.2017.pdf> (дата обращения: 07.10.2019). – Режим доступа: для зарегистрир. Читателей **СНІ (f) МРУ**:
– Текст: электронный.

Библиографическая ссылка:

За текстовые ссылки оформляются как перечень библиографических записей, помещенных после текста документа или его составной части. Связь библиографического списка с текстом может осуществляться по номерам записей в списке. Такие номера в тексте работы заключаются в квадратные [] скобки, через запятую указываются страницы, где расположена цитата. Цифры в них указывают, под каким номером следует в библиографическом списке искать нужный документ. Например, [34, 78].

Рукописи, оформленные без соблюдения указанных требований, не рассматриваются.

Редакционная коллегия оставляет за собой право при необходимости сокращать статьи, подвергать их редакционной правке и отсылать авторам на доработку.

Ответственность за подбор, точность фактов, цитат, и данных несут авторы опубликованных материалов.

Адрес: 736001, г. Хорог, ул. У.Холдоров 4, Институт гуманитарных наук имени академика Баходура Искандарова Национальной академии наук Таджикистан, редакция журнала

«Вопросы гуманитарных наук», тел.: (+992) 93 535 31 68 .

Наш веб-сайт: www.ign.tj; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

Address: 736001, Khorog, avenue U. Kholdorov 4, Institute of Humanities named after B.Iskandarov National Academy of Sciences of Tajikistan, Tel.: (+992) 93 535 31 68.

Our website: www.ign.tj ; e-mail: nrizvonshoeva@mail.ru.

МАСЪАЛАҲОИ ИЛМҲОИ ГУМАНИТАРӢ
ВОПРОСЫ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК
ISSUES OF HUMANITARIAN SCIENCES

№ 3, 2026

Ба чоп 28.08.2026 иҷозат дода шуд. Андозаи 70x100¹/₁₆.
Коғази офсет. Чопи офсет. Гарнитураи Times New Roman Tj.
Ҷузъи чопии шартӣ 15,5.
Теъдоди нашр 50 нусха. Супориши № 35

ЧДММ “Престиж - Сервис”